МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кафедра української мови і літератури

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Сучасна українська літературна мова

Галузь знань 01 Освіта

014 Середня освіта
Код та найменування спеціальності

014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Предметна спеціалізація

035 Філологія

035.01. Філологія (Українська мова і література)

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки

Автор: кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови і
літератури Корнієнко Ірина Анатоліївна

Затверджено на засіданні кафедри від « ».....2017 р.

Затверджено на засіданні навчально-методичної комісії факультету
« ».....2017 р.

Затверджено на засіданні Вченої ради факультету
« ».....2017 р.

Миколаїв – 2017

Зміст НМК

1. Титульна сторінка.
2. Зміст НМК
3. Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності.
4. Навчальна програма дисципліни.
5. Робоча навчальна програма дисципліни.
6. Програма навчальної практики (-).
7. Засоби діагностики навчальних досягнень студентів.
8. Навчально-наочні посібники та інша література.
9. Конспект лекцій із дисципліни.
10. Комплекс контрольних робіт (ККР)
11. Інструктивно-методичні матеріали до практичних занять.
12. Завдання на курсові та дипломні проекти (-).
13. Контрольні завдання до практичних занять, завдання для заліків.
14. Питання до екзаменаційних білетів.
15. Методичні рекомендації та розробки викладача.
16. Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів.
17. Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання.
18. Інші матеріали.

Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності

Витяг із ОПП

Сучасна українська літературна мова – це наукова дисципліна, що вивчає сучасну українську літературну мову в усіх її стилях (науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, художньому і формах вияву (усній і писемній) тощо), її фонетичну (звукову) систему, словниковий склад (лексику) і граматичну (морфологічну й синтаксичну) будову, а також українське письмо-графіку, алфавіт, орфографію і пунктуацію.

Проблеми сучасної української літературної мови:

Морфема як тип мовної одиниці. Типи морфем в українській мові. Морфемний аналіз слова. Закономірності сполучуваності морфем у слові. Типи морфем в українській мові.

Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів. Способи словотвору. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Принципи словотвірного аналізу. Стилістичний словотвір.

Предмет і завдання граматики. Морфологія і синтаксис як розділи граматики. Поняття про структурні й системні ознаки мови. Місце граматики в шкільному курсі, її значення і завдання. Граматичне значення. Граматична форма. Граматична категорія. Методика формування понять “граматичне значення”, “граматична форма”.

Частини мови і принципи їх класифікації. Повнозначні і службові частини мови. Значення і завдання вивчення частин мови у шкільному курсі. Функціонально-комунікативний підхід до вивчення частин мови.

Іменник як частина мови. Граматичні категорії іменників. Лексико-граматичні розряди іменників. Словозміна іменників. Граматичні категорії іменників.

Прикметник як частина мови. Лексико-граматичні розряди прикметників. Ступені порівняння прикметників. Словотвір прикметників. Відмінювання прикметників. Короткі, стягнені і нестягнені форми прикметників.

Числівник як частина мови. Функціональні і структурні типи числівників. Відмінювання числівників. Історія числівника як частини мови. Структурні розряди і словозміна числівника.

Займенник як частина мови. Поділ займенників на розряди за значенням і функціональним співвідношенням з іншими частинами мови. Словозміна займенників. Історія займенника як частини мови.

Дієслово як частина мови. Система дієслівних форм. Категорія виду дієслова. Словотвір дієслів. Категорія часу і роду дієслова. Категорія способу дієслова. Категорія перехідності – неперехідності. Валентність дієслова. Категорія стану дієслова. Дієприкметник як форма дієслова. Історія становлення дієприкметника. Дієприслівник як форма дієслова.

Прислівник як частина мови. Історія прислівника як частини мови.

Прийменник як частина мови. Структурні і функціональні розряди прийменників.

Сполучник як частина мови. Функціональні розряди сполучників.

Частки. Функціонально-комунікативні розряди часток.

Вигуки.

Витяг із ОКХ

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

І. Загальнопредметні:

- володіння українською мовою в її літературній формі;
- знання фонетичних, лексичних, граматичних, семантичних, стилістичних особливостей та тенденцій розвитку мови;
- уміння аналізувати мову в її сучасному стані, використовуючи систему основних понять і термінів сучасної української літературної мови;
- уміння користуватись довідковими й лексикографічними джерелами;
- знання основних теорій сучасної української мови як теоретичної бази дослідницької діяльності;
- володіння термінологічним апаратом.

ІІ. Фахові:

- знання основних понять морфеміки, словотвору, граматики й морфології;
- знання принципів виділення частин мови в сучасній українській мові; ознак повнозначних і службових частин мови;
- знання лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей кожної з частин мови;
- знання особливостей творення частин мови та правопису;
- уміння ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії);
- уміння аналізувати морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), характеризувати типові зміни у морфемній структурі слова (перерозклад – зміну морфемних меж у слові; опрощення – перетворення членованої основи в нечленовану; ускладнення – виділення афіксальних морфем у первісно нечленованих основах; декореляції – заміни функціональної значущості морфем);
- уміння ідентифікувати й визначати лінгвістичну сутність властивих українській мові способів словотворення;
- уміння використовувати в інтерпретації українського словотворення з навчально-розвивальною метою відомості про реальне функціонування таких категорій, як словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип;
- уміння конкретизувати абстрактну суть таких понять, як граматика, морфологія, граматична система;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну природу граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії;
- уміння аналізувати лінгвістичну й когнітивну природу частин мови; з’ясовувати значення поняття „частина мови”;
- уміння з’ясовувати складну частиномовну природу іменника; зміст понятть „відміна”, „парадигма”;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну сутність іменникової категорії відмінка; розкривати мотивацію термінологічного позначення відмінків; аналізувати значення відмінкових форм іменника у структурі речення (суб’єктні, об’єктні, означальні, обставинні), характеризувати взаємодію прийменників і відмінкових форм іменника;
- уміння аналізувати лінгвістичну природу прикметника як однієї з чотирьох основних частин мови, з’ясовувати когнітивну сутність ознаки (сукупність ознак) як обов’язкової умови виділення окремого предмета (розмежування однотипних або різних предметів) позамовної дійсності, звертаючи увагу на позначення прикметниками якісних (виділюваних поза відношеннями до інших предметів) і відносних (виділюваних через зв’язки одного предмета з іншим) ознак;

- уміння з’ясовувати засади виділення лексико-граматичного розряду якісних прикметників; мовне відображення градації ознак за допомогою спеціальних форм – ступенів порівняння якісних прикметників;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну й когнітивну природу лексико-граматичного розряду відносних прикметників;
- уміння з’ясовувати принципи прикметникової словозміни, репрезентованої відповідними парадигмами, обґрунтовувати чинність початкової форми прикметникової лексичної одиниці – називного відмінка однини чоловічого роду, характеризувати розрізнення твердої і м’якої груп прикметників;
- уміння обґрунтовувати виділення в системі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів з властивою йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка;
- уміння з’ясовувати розвиток кількісних числівників, представлених структурними розрядами – назвами одиниць першого десятка; одиниць другого десятка, назвами десятків, сотень, дробовими числівниками; пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників;
- уміння з’ясовувати частиномовну природу займенника, обґрунтовувати засади виділення семантичних розрядів займенника, характеризувати поділ займенників за граматичними ознаками на іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові;
- уміння аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з’ясовувати принципи й конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття „видова пара”; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв’язки між дієслівним видом як граматичною категорією й аспектологічною категорією способів дієслівної дії;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв’язки між граматичними категоріями виду й часу;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну специфіку лексико-граматичної категорії перехідності (неперехідності); пояснювати зміст поняття „перехідність” дієслова;
- уміння з’ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення (застиглі давні прикметникові форми, адвербіалізовані безприйменникові і прийменникові відмінкові форми іменників тощо) та синтаксичними функціями;
- уміння з’ясовувати функціональне призначення прийменників і сполучників як важливих засобів вираження формальних і значеннєвих зв’язків між словами у реченні й між частинами складного речення; функціональне призначення часток.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра української мови і літератури

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної

роботи_____

Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Ступінь бакалавра

Галузь знань 01 Освіта

014 Середня освіта
Код та найменування спеціальності

014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Предметна спеціалізація

Редагування освітніх видань
Галузь знань
Освітня програма

035 Філологія

035.01. Філологія (Українська мова і література)

Філологічний факультет

Миколаїв – 2017

Програму розроблено та внесено: Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: Корнієнко Ірина Анатоліївна, доцент кафедри української мови і літератури, кандидат філологічних наук, доцент;
Баденкова Вікторія Миколаївна, доцент кафедри української мови і літератури, кандидат філологічних наук, доцент.

Програму схвалено на засіданні кафедри української мови і літератури
Протокол від «28» серпня 2017 року № 1

Завідувач кафедри
української мови і літератури _____ (Філатова О.С.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією філологічного факультету

Протокол від «__» серпня 2017 року № 1
Голова навчально-методичної комісії _____ (Мхитарян О. Д.)
Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від «28» серпня 2017 року № 12
Голова навчально-методичної комісії університету_____(Василькова Н. І.)

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» складена Корнієнко І. А., Баденковою В. М. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки ступеня бакалавра спеціальностей 014 Середня освіта, предметна спеціалізація 014.01 (Українська мова і література), освітня програма: Редагування освітніх видань; 035 Філологія, предметна спеціалізація 035.01 (Українська мова і література), освітня програма: Філологія: Українська мова та література.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є сучасна українська літературна мова в усіх її стилях (науковому, офіційно-діловому, публіцистичному, художньому і формах вияву (усній і писемній) тощо), її фонетична (звукова) система, словниковий склад (лексика) і граматична (морфологічна й синтаксична) будова. Предметом цього курсу є також сучасний діалектний поділ української мови та характерні риси будови говорів у різних частинах етнічної території, проблеми взаємодії народних говорів із літературною мовою, мовна специфіка української діалектної фонетики, лексики, морфології та синтаксису.

Міждисциплінарні зв'язки: вступ до мовознавства, історична граматика української мови, старослов'янська мова, українська діалектологія, стилістика української мови, практикум з української мови, фольклор, вступ до літературознавства, шкільний курс української мови та методика її навчання.

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Метою викладання дисципліни є формування в студентів мовно-лінгвістичних компетенцій – комплексу лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту і культуру мовлення та постійно розвивається, вироблення вмінь оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності. Також передбачене ознайомлення з українськими говорами та їхніми особливостями, на основі яких сформована сучасна українська літературна мова, виявлення значення діалектної мови як об'єкта дослідження, формування вмінь й навичок їх практичного застосування.

1.2. Основними **завданнями** вивчення дисципліни "Сучасна українська літературна мова" є:

- засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам'ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією;
- усвідомити поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови;
- підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів;
- виробити критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики;
- збагатити лексичний запас новими термінами з фахової підготовки;
- ознайомити студентів з основними діалектними одиницями (наріччя, говір, говірка) та окреслити межі поширення й мовні особливості різних рівнів трьох наріч української діалектології – північного, південно-західного та південно-східного та кожного українського говору;
- показати основні діалектологічні дослідження в українській лінгвістиці та сформувати методологічну основу ведення таких досліджень;
- навчити самостійно працювати з науковою, навчальною, довідковою літературою.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

І. Загальнопредметні:

- володіння українською мовою в її літературній та діалектній формі;
- знання фонетичних, лексичних, граматичних, семантичних, стилістичних особливостей та тенденцій розвитку мови;

- уміння аналізувати мову в її сучасному стані, використовуючи систему основних понять і термінів сучасної української літературної мови;
- уміння користуватись довідковими й лексикографічними джерелами;
- знання основних теорій сучасної української мови як теоретичної бази дослідницької діяльності;
- володіння термінологічним апаратом.

ІІ. Фахові:

- знання основних понять морфеміки, словотвору, граматики й морфології;
- знання принципів виділення частин мови в сучасній українській мові; ознак повнозначних і службових частин мови;
- знання лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей кожної з частин мови;
- знання особливостей творення частин мови та правопису;
- уміння ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії);
- уміння аналізувати морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), характеризувати типові зміни у морфемній структурі слова (перерозклад – зміну морфемних меж у слові; опрощення – перетворення членованої основи в нечленовану; ускладнення – виділення афіксальних морфем у первісно нечленованих основах; декореляції – заміни функціональної значущості морфем);
- уміння ідентифікувати й визначати лінгвістичну сутність властивих українській мові способів словотворення;
- уміння використовувати в інтерпретації українського словотворення з навчально-розвивальною метою відомості про реальне функціонування таких категорій, як словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип;
- уміння конкретизувати абстрактну суть таких понять, як граматика, морфологія, граматична система;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну природу граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії;
- уміння аналізувати лінгвістичну й когнітивну природу частин мови; з’ясовувати значення поняття „частина мови”;
- уміння з’ясовувати складну частиномовну природу іменника; зміст понятть „відміна”, „парадигма”;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну сутність іменникової категорії відмінка; розкривати мотивацію термінологічного позначення відмінків; аналізувати значення відмінкових форм іменника у структурі речення (суб’єктні, об’єктні, означальні, обставинні), характеризувати взаємодію прийменників і відмінкових форм іменника;
- уміння аналізувати лінгвістичну природу прикметника як однієї з чотирьох основних частин мови, з’ясовувати когнітивну сутність ознаки (сукупність ознак) як обов’язкової умови виділення окремого предмета (розмежування однотипних або різних предметів) позамовної дійсності, звертаючи увагу на позначення прикметниками якісних (виділюваних поза відношеннями до інших предметів) і відносних (виділюваних через зв’язки одного предмета з іншим) ознак;
- уміння з’ясовувати засади виділення лексико-граматичного розряду якісних прикметників; мовне відображення градації ознак за допомогою спеціальних форм – ступенів порівняння якісних прикметників;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну й когнітивну природу лексико-граматичного розряду відносних прикметників;
- уміння з’ясовувати принципи прикметникової словозміни, репрезентованої відповідними парадигмами, обґрунтовувати чинність початкової форми прикметникової

лексичної одиниці – називного відмінка однини чоловічого роду, характеризувати розрізнення твердої і м'якої груп прикметників;

- уміння обґрунтовувати виділення в системі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів з властивою йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка;
- уміння з'ясовувати розвиток кількісних числівників, представлених структурними розрядами – назвами одиниць першого десятка; одиниць другого десятка, назвами десятків, сотень, дробовими числівниками; пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників;
- уміння з'ясовувати частиномовну природу займенника, обґрунтовувати засади виділення семантичних розрядів займенника, характеризувати поділ займенників за граматичними ознаками на іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові;
- уміння аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з'ясовувати принципи й конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття „видова пара"; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв'язки між дієслівним видом як граматичною категорією й аспектологічною категорією способів дієслівної дії;
- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв'язки між граматичними категоріями виду й часу;
- уміння з'ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів;
- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку лексико-граматичної категорії перехідності (неперехідності); пояснювати зміст поняття „перехідність" дієслова;
- уміння з'ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення (застиглі давні прикметникові форми, адвербіалізовані безприйменникові і прийменникові відмінкові форми іменників тощо) та синтаксичними функціями;
- уміння з'ясовувати функціональне призначення прийменників і сполучників як важливих засобів вираження формальних і значеннєвих зв'язків між словами у реченні й між частинами складного речення; функціональне призначення часток;
- уміння за фонетичними, лексичними та граматичними особливостями визначити, до якого з говорів української мови належить певний текст;
- уміння на слух визначати, носієм якого з говорів української мови є мовець, проаналізувавши його мовлення.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 330 годин/11 кредитів ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

Кредит 1. Граматика. Морфологія

Тема 1. Граматика сучасної української мови. Основні поняття граматики.

Граматика української мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій в українській мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамеми.

Тема 2. Морфологія сучасної української мови. Частини мови.

Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови.

Проблема займенникових слів, нечастиномовні слова – морфеми і слова – речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.

Кредит 2. Морфеміка і словотвір

Тема 1. Морфеміка і морфемологія сучасної української мови.

Морфеміка як тип мовної одиниці. Морфемний склад слова. Поняття про морфему. Типи морфем в українській мові. Морфи як варіанти морфем. Кореневі й афіксальні морфеми. Словотворчі, формотворчі і словозміні афікси. Поняття нульової морфеми. Основа слова і закінчення. Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення. Принципи морфемного аналізу слів.

Тема 2. Словотвір і словотворення.

Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Способи словотвору в сучасній українській мові. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Принципи словотвірного аналізу

Кредит 3. Іменник

Тема 1. Іменник: дефініція, лексико-граматичні розряди, граматичні категорії.

Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники - власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовим значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого.Граматичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Хитання в роді іменників.Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.

Тема 2. Відміни, словозміна і словотвір іменників.

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників pluralta tantum. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників.

Кредит 4. Прикметник

Тема 1. Прикметник: дефініція, лексико-граматичні розряди.

Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Перехід відносних у якісні, присвійних – у відносні та якісні. Здатність прикметників формувати синонімічні ряди, вступати в антонімічні відношення, розвивати переносні значення.

Тема 2. Граматичні особливості, словозміна і словотвір прикметників.

Короткі та повні прикметника. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння як форми якісних прикметників. Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого та найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння. Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних грамем прикметника. Словотвір прикметників якісних, відносних, присвійних. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.

Кредит 5. Числівник. Займенник

Тема 1. Числівник як частина мови.

Числівник. Проблема частиномовної природи числівника.. Розмежування числівників та інших слів з кількісним значенням. Числівник як частиномовна

морфологічна периферія. Специфіка вияву граматичних категорій числівника. Функціональні розряди числівників: власне-якісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Особливості їх вживання. Питання про порядкові числівники. Структурні типи числівників: прості, складні та складені. Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.

Тема 2. Займенник як частина мови.

Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенників за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови - іменниками, прикметниками, числівниками. Лексико-граматичні розряди займенників. Граматичні категорії займенників. Специфічні випадки функціонування займенників. Явище прономіналізації. Словотвірні характеристики займенників. Словозміна.

Кредит 6. Дієслово

Тема 1. Дієслово як частина мови.

Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень в українській мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива та теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни. Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду. Видова пара.

Категорія особи дієслова та числа. Дієслова з неповною особовою парадигмою. Безособові дієслова. Категорія часу та роду дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова. Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення. Загальнодієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неперехідні дієслова та засоби їх вираження. Валентність дієслова. Категорія стану дієслова та її зв'язок з перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, їх засоби вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.

Тема 2. Дієприкметник. Дієприслівник.

Дієприкметник як форма дієслова та прикметникові характеристики дієприкметника. Граматичні категорії дієприкметника. Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то. Дієприслівник як форма дієслова. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники.

Кредит 7. Прислівник. Станівник

Тема 1. Прислівник як частина мови.

Прислівник Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за означенням. Ступені порівняння означальних прислівників.Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.

Тема 2. Слова категорії стану.

Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Частиномовна база станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану.

Кредит 8. Модальник

Тема 1. Модальні слова як особлива категорія слів.

Формування модальника та його частиномовний статус. Семантичні розряди модальних слів. Морфологічні та синтаксичні властивості модальника.

Кредит 9. Службові частини мови. Прийменник

Тема 1. Службові слова.

Критерії виділення службових частин мови. Спільні й відмінні особливості службових слів. Морфологічний аналіз службових слів

Тема 2. Прийменник як частина мови.

Прийменники як службові слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Ознайомлення прийменників. Синонімія прийменників

Кредит 10. Сполучник

Тема 1. Сполучник як частина мови.

Сполучники як службові слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників. Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.

Кредит 11. Частка. Вигук

Тема 1. Частка як частина мови.

Частки як службові слова, що вносять певні відтінки у значення слів чи рівень. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток в українській мові.

Тема 2. Вигук і звуконаслідування.

Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів. Звуконаслідувальні слова.

3. Рекомендована література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Бевзенко С. П. Вступ до української діалектології : конспект лекцій для студентів / С. П. Бевзенко. – Одеса, 1965. – 67 с.
2. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1991. – 231 с.
3. Бевзенко С. П. Практичні заняття з української діалектології. навчально-методичний посібник для вузів / Степан Пилипович Бевзенко. – Одеса : Видавництво Одеського університету, 1970 . – 95 с.
4. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 233 с.
5. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
6. Ващенко В. С. З історії та географії діалектних слів / В. С. Ващенко. – Харків : ХДУ, 1962. – 176 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
8. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 206 с.
9. Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2:

Практикум / Т. П. Вільчинська, І. М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с.
10. Герман К.Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами: Навч. посібник. – Чернівці, 1983. – 74 с.
11. Говірки Чорнобильської зони. Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, М. В. Поістогова, Н. П. Прилипко, Л. В. Рябець, О. В. Юсікова; НАН України. Ін–т укр. мови. – К.: Довіра, 1999. – 271 с.
12. Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170 с.
13. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К. : 1999. – 206 с.
14. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К. : Академвидав, 2004. – 336 с.
15. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350 с.
16. Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В. О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с.
17. Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення: Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152 с.
18. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 272 с.
19. Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів / Н. В. Гуйванюк. – Львів : Світ, 2005. – 304 с.
20. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови [Текст] : навчальний посібник для студ. філол. фак. пед. ін-тів / Ф. Т. Жилко. – 2-ге вид., переробл. – К. : Рад. шк., 1966. – 308 с.
21. Зарицький М. С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К. : Політехніка, 2004. – 128 с.
22. Зубков М. Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М. Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків : Школа, 2009. – 496 с.
23. Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с.
24. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори [Електронний ресурс] / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 169 с.
25. Методичні вказівки до курсу “Українська діалектологія” для студентів–заочників філологічного факультету / Укладач: А. П. Могила; КДУ – К., 1982. – 28 с.
26. Монахова Т. В. Українська діалектологія : [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] / Тетяна Василівна Монахова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 128 с.
27. Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н. А. Москаленко, М. М. Фащенко, Ф. П. Смагленко. – Київ–Одеса : Вища школа, 1980.

28. Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г. М. Гребницький. – К. : Кондор, 2006. – 306 с.
29. Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К. : Вища школа, 2004. – 167с.
30. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с.
31. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с.
32. Сердега Р. Л. Українська діалектологія : навчальний посібник / Р. Л. Сердега, А. А. Сагаровський. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – 156 с.
33. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374 с.
34. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М. Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430 с.
35. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430 с.
36. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М. Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430 с.
37. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М. Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К. : Вища школа, 2000. – 430 с.
38. Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К. : Вища школа, 2002. – 439 с.
39. Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О. Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К. : Либідь, 2005. – 488 с.
40. Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О. П. Пономаріва. – 2-ге вил., перероб. – К. : Либідь, 2001. – 400 с.
41. Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С. В. Шевчук, Т. М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с.
42. Шеремета Н. П. Українська діалектологія: Практичні заняття: Навчальний посібник. – Кам'янець–Подільський: Кам'янець–Подільський державний університет, інформаційно–видавничий відділ, 2005. – 124 с.
43. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів нефілологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с.
44. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с.

45. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с.
46. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2006. – 640с.
47. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І. П. Ющук. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2005. – 640с.
48. Ющук І. П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.
49. Яким М. Б. Українська діалектологія: навчально–методичний посібник. – Дрогобич: Коло, 2003. – 48 с.
50. Корнієнко І. А. Сучасна українська літературна мова : навчально-методичний посібник : у 2-х ч. / І. А. Корнієнко. – Ч. 1 : Граматика. Словотвір. Морфеміка. Морфологія. Іменні частини мови. – Миколаїв : Іліон, 2014. – 208 с.

Довідникова література

1. Бурячок А.А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-є вид. – К., 1984.
2. Бурячок А.А. Орфографічний словник. – К., 1995.
3. Варган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М.Ф.Наконечного. – Х., 2000.
4. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
5. Головащук С.І. Орфографічний словник. – К., 1994.
6. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995.
7. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989.
8. Головащук С.І. Словник наголосів: понад 20000 слів. – К., 2003.
9. Горпинич В.О. Українсько-російський орфографічний словник. – Дніпропетровськ, 1998.
10. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982 – 1989. – Т.Т. 1-3.
11. Зубков М. Сучасний російсько-український і українсько-російський словник. – Харків, 2000.
12. Калачник В., Савченко Л. Українсько-російський словник наголосів. – Харків, 1997.
13. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г.Гринчишина. – К., 1988.
14. Мацько Л.І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика. – К., 1992.
15. Морфемний словник / Укл. Л.М. Полюга– К., 1983.
16. Новий орфографічний словник української мови: 50000 слів. – К., 2003.
17. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К., 1998.
18. Онуфрієнко Г.С., Таранова Н.В. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць). – Запоріжжя, 1998.
19. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / За заг.ред. Л.Г.Савченко. – Х., 2004.
20. Російсько-український словник наукової термінології: У 3 т. – К., 1994-1998.
21. Сліпушко О.С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматика (10000 слів). – К., 1999.
22. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1985.
23. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінів-сполучень / За ред. Л.М.Пустовіт. – К., 2000.
24. Словник труднощів української мови / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 1992.
25. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
26. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.

27. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001.
28. Українська мова на кожен день: Довідник. – К, 2004.
29. Український орфографічний словник: Близько 100000 слів / За ред. А.О.Сващенко. – Х., 2003.
30. Український правопис. – К., 2000.
31. Український правопис. – К., 1993.
32. Чак Є. Складні випадки правопису та слововживання. – К., 1998.
33. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник. – К., 1996.
34. Ющук І. Практичний довідник з української мови. – К., 2000.

Збірники текстів, хрестоматії з діалектології української мови

1. Бідношия Ю. І., Дика Л. В. Говірки Бориспільщини: Сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. – К., 2008. – 480 с.
2. Говірка села Машеве Чорнобильського району [Текст]. – К. : Довіра. – Ч. 1: Тексти / уклад.: Ю. І. Бідношия, Л.В. Дика. – 2003. – 455 с.
3. Говірка села Машеве Чорнобильського району [Текст]. – К. : Довіра. – Ч. 2: Тексти / уклад.: Г.В. Воронич, Л.А. Москаленко, Л.Г. Пономар. – 2003. – 607 с.
4. Говірки південно–західного наріччя української мови / Упорядник Н.М. Глібчук. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 155 с.
5. Говірки Південної Київщини [Текст]: зб. діалектних текстів / упоряд. Г. І. Мартинова [та ін.]; ред. Г. І. Мартинова; НАН України, Інститут української мови, Черкаський національний ун–т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси : [б.в.], 2008. – 369 с.
6. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Відп. ред. Гриценко П. Ю. – К. : Довіра, 1996. – 360 с.
7. Говори української мови. Збірник текстів. – К. : Наукова думка, 1977.
8. Дурново Н.Н. Хрестоматія по малорусской діалектологіи. – М., 1913.
9. Український діалектний фонофонд / Упоряд. : П. Ю. Гриценко; Ін–т укр. мови. Від. діалектології, Уман. пед. ун-т ім. П.Тичини. – К., 2004. – 168 с.
10. Українські говірки південно-західного наріччя. Тексти / Упорядник та автор передмови Н. М. Глібчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 238 с.
11. Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти : [навч. посіб.] / упоряд. : К. Д. Глуховцева, В. В. Лєснова, І. О. Ніколаєнко ; за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.

Атласи. Словники. Програми,
матеріали до атласів, словників

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У двох томах / Григорій Аркушин. – Луцьк: Ред.–вид. відд. "Вежа" Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. : А–Н, XXIV + 354 с. – 1 – 380, Том 2 : О–Я, 459.
2. Аркушин Г. Л. Словник семантичних діалектизмів Західного Полісся // Поліська дома. Фольклорно–діалектологічний збірник. – Вип.1. – Луцьк: Ред.-видавн. відділ Волинського обл. управл. по пресі, 1991. – С.113–185.
3. Атлас української мови : в 3 т. – Т. І. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984; Т. ІІ. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : 1988; Т. ІІІ. Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001.
4. Бичко З. М. Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської області. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1992. – 26 с.
5. Брилінський Д. Словник подільського говору. – Хмельницький, 1992. –92 с.

6. Бухтій М. В. Лінгвістичний атлас лексики чабанів степових говірок Херсонщини. – Херсон: Вид–во ХДУ, 2003. – 156 с.
7. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. – Х.: Вид–во ХДУ, 1960. –Вип.1. – 107 с.
8. Герман К.Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини. – Чернівці, 1995–1998. – Т.1–2.
9. Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок. – Луганськ : Альма–матер, 2003. – 181 с.
10. Горбач О. Говірки й словник діалектної лексики Теребовельщини // Наук. зап. Українського технічно–господарчого інституту в Мюнхені. – Т.19. – Мюнхен, 1969.
11. Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діялектний словник с. Бродина, повіту Радівці (Румунія) // Горбач О. Зібрані статті. – Мюнхен,1997. – Т.8. – С. 123–275.
12. Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно кол. повіту Здовбунів // Горбач О. Зібрані статті.– Мюнхен, 1993. – Т.6. – С. 405–523.
13. Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник с. Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) // Горбач О. Зібрані статті.– Мюнхен, 1993. – Т.5. – С. 524–669.
14. Горбач О. Північно–наддністрянська говірка й діялектний словник с. Романів Львівської області // Горбач О. Зібрані статті. – Мюнхен, 1993. – Т.5. – С. 56–156.
15. Гримашевич Г.І. Матеріали до словника поліських говорів (назви одягу) // Велике лядо. – Житомир, 1997. – С. 53–60.
16. Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Відп. ред. В. В. Лучик. – Київ- Кіровоград: РВГІЦ КДПУ, 1999. – 224 с.
17. Гуйванюк Н. Словник буковинських говірок. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
18. Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я. В.Закревської. – Львів, 1997. – 232 с.
19. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. – Ч. 1 – 2. – Ужгород, 1958; 1960.
20. Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 300 с.
21. Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини // Праці X Респ. діалектолог. нар. – К.: Вид–во АН УРСР, 1959. – С127–190.
22. Жилко Ф.Т. Діалектологічний атлас української мови: Проспект. – К., 1952.
23. Карнаушенко Г. Н., Мартем'янова Є. П. Про матеріали до словника російської говірки с. Кам'янецьке Сумської області, зібрані П. І. Мартем'яновим // Традиції Харківської філолог. школи. До 100–річчя М.Ф.Наконечного // Вісник ХНУ. — 2000. – № 491. – С.2.
24. Лексика Полесья: Материалы для полесского диалектного словаря. – М., 1968.
25. Лесів М. Українські говірки у Польщі. – Варшава: Український архів, 1997.– 492 с.
26. Лєснова В.В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.
27. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. – К. : Вид–во АН УРСР, 1961. – 72 с.
28. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
29. Магрицька І. В. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
30. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці: Вид–во Чернівецьк. ун–ту, 1971–1979. – Вип.1–6.

31. Матіїв М.Д. Словник гідронімів басейну ріки Стрий. – Київ–Сімферополь, 1999. – 91 с.
32. Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського р–ну Одеської області // Діалектологічний бюлетень. – К.,1952. – Вип.2. – С. 62–98.
33. Москаленко А.А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. – Одеса, 1958. – 78 с.
34. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика Житомирщини. –Житомир, 1989. – 272 с.
35. Никончук М. В., Никончук О.М., Мойсієнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир, 2001. – 147 с.
36. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К.: Наук. думка, 1984. – Ч.1–2.
37. Панцьо С. Матеріали до словника лемківських говірок: Дієслівна лексика. – Ч.1. – Тернопіль, 1997. – 123 с.
38. Програма курсу "Українська діалектологія" для студентів філологічного факультету / Упорядн. В. Й. Горобець. – К. : ВЦ "Київський університет", 1999. – 25 с.
39. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР. – Ужгород, 1960. – 87 с.
40. Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласу української мови. – К.: Вид–во АН УРСР, 1949. – 118 с.
41. Програма–питальник для збирання лексики українських говорів: Бджільництво, овочівництво, садівництво. – Дніпропетровськ: ДДУ,1982. – 21 с.
42. Програма і матеріали для діалектологічної практики студентів філологічного факультету університету: Методичні рекомендації. – Одеса, 1974. – 102 с.
43. Сабалдир П. О. Практичний словник сільськогосподарської термінології. – Х. : Рад. шк.., 1931. – 99 с.
44. Сагаровський А. А. Спроба Діалектного словника Харківщини // Творчий доробок Ю. Шевельова і сучасні гуманіст. науки // Вісн. Харк. ун–ту. – № 426. – 1999. – С.159–163.
45. Сагаровський А. Фрагмент діалектного словника Харківщини // Волинь–Житомирщина: Іст.–філол. збірн. з регіональн. проблем. – 2001. – № 6. – С.249–254.
46. Сагаровський А., Іваштенко О. Чергова сторінка українського діалектного словництва // Вісн. ХНУ ім. В.Н.Каразіна: Філологія. – 2005. – № 707. – Вип.46. – С.192–195.
47. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького р–ну Полтавської обл.). – Дніпропетровськ, 1981. – 44 с.
48. Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно–східної посібник. – Дніпропетровськ. ун–т, 1990. – 100 с.
49. Сіденко Н.П. Матеріали до словника діалектної географічної лексики с. Землянки Донецької області // Вісн. Луг. держ. педун–ту. – 2000. – № 4 (24). – С.70–74.
50. Сікиринський Т. До особливостей словника слободи Стоянови Захар'ївського району на Одещині // Записки Одеського наукового товариства при УАН: Серія історично–філологічна. – № 3. – 1929. – С.73–82.
51. Словник діалектної лексики Луганщини / за ред.. З.С.Сікорської. – К.: Шлях, 2002. – 224 с.
52. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В.Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.
53. Словник мови творів Г.Квітки–Основ'яненка: У 3–х т. – Х., 1978–1979. – Т.1–3.
54. Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів [Електронний ресурс] / Укл. Д. П. Савчук; Передмова М. Д. Павлюка. – Київ; Косів: Писаний Камінь, 2012. – 154 с.

55. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.
56. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4–х т. Запоріжжя: ЗДУ, 1992.
57. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія "Діалектологічна скриня"). – 288 с.
58. Юрченко А. С., Ройзензон Л. И., Ройзензон С. И. Украинский диалектный словарь Харьковской области (фрагмент словаря) // Труды Самарканд. ун–та. – Вип.272. Вопросы фразеологии. – 1975. – №8. – С.192–208.

Допоміжна

Словотвір. Морфеміка. Морфонеміка

1. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філологічного факультету. – Одеса: Чорномор'я, 1996.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
6. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
8. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
9. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
10. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
11. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
12. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
13. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
14. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
15. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
16. Сікорська З.С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.
17. Каспиришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53-58.
18. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
19. Касевич В.Б. Морфонологія. – Л., 1986.
20. Чурганова В.Г. Очерки русской морфонологии. – М., 1973.

Граматика. Морфологія

1.Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2.Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
2. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.–К., 1988.
4. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
5. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
7. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Іменник

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
2. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12.
3. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19-25.
4. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25-30.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
6. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27-34.
7. Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.
8. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
9. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
10. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
11. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
12. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29-34.
13. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-51.
14. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
15. Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
16. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові. – Львів, 1961.
17. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
18. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
19. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
20. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.
21. Пентилюк М.І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.
22. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
23. Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
24. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
25. Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.
26. Чернецький В.К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Прикметник

1. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
3. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.

4. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
5. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
6. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
7. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
8. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
9. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
10. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр.мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
11. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
12. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
13. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
14. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Числівник

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
2. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.
3. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
4. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
5. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
7. Налович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79-81.
8. Павлович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
9. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.

Займенник

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.

2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
3. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
4. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
5. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
6. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.
7. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
8. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964.
9. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
10. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
11. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
12. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
13. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
14. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
15. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
16. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
17. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
18. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
19. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.
20. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.
21.Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
22. Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Прислівник

1. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.
2. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
5. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
8. Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
9. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.

10. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Службові частини мови. Вигук

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
3. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. № 3.
4. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
5.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
6. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
7. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
8. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
9. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
10. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.
11. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – с.124-194.
12. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
13. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
14. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
15. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

Діалектологія української мови

1. Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору. – Луцьк: Вежа, 2004. – 764 с.
2. Аркушин Г.Л. Словотвір антропонімів в оповіданнях Лесі Українки на волинську тематику і їх паралелі в сучасних західнополіських говірках // Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки. – Луцьк : Вежа, 1999. – № 10. – С. 66–68.
3. Асаула М. Особливості словотворення в дитячому мовленні (на матеріалі мовлення дітей центральної Слобожанщини (Харківщини)) // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – Ужгород, 2008. – Вип. 12. – С. 61–63.
4. Баденкова В. До етнічно-лінгвістичної характеристики Бузько-Інгульского ареалу / В. М. Баденкова // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку : зб. наук. пр. : в 3-х ч. – Миколаїв-Одеса. – Ч. 1. – 1999. – С. 144–149.
5. Баденкова В. Із спостережень над народними назвами хвороб Бузько-Інгульського ареалу / В. М. Баденкова // Ономастика і апелятиви : зб. наук. пр. ; [за ред. В. О. Горпинича]. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – Вип.10. – С. 14–19.
6. Баденкова В. Із спостережень над народною медичною лексикою Миколаївщини / В. М. Баденкова // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку : зб. наук. пр. , присвячених пам'яті проф. С. П. Самійленка : у ІІ-х частинах. – Запоріжжя, 1996. – Ч. 2. – С. 66–69.
7. Баденкова В. Лексика народної медицини Миколаївщини / В. М. Баденкова // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1998. – Т. 4. – С. 11–18.
8. Баденкова В.М. Лексика традиційної народної медицини в українських говірках Інгульсько–Бузького межиріччя: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 20 с.
9. Баденкова В. Лексичні особливості знахарських обрядів Інгульсько-Бузького межиріччя / В. М. Баденкова // Бористен. – Дніпропетровськ, 1999. – № 4 (94). – С. 9.

10. Баденкова В. Мовознавчі нотатки з народної медицини Миколаївщини / В. М. Баденкова // Суспільствознавчі науки та відродження нації : зб. наук. пр. ; [відп. ред. М. І. Дубина]. – Луцьк, 1997. – Кн. ІІІ. – С. 9–11.
11. Баденкова В. Назви хліба в українських говірках Бузько-Інгульського ареалу / В. М. Баденкова // Слов'янська писемність у контексті християнської культури : матеріали круглого столу до Дня слов'янської писемності та культури ; [за заг. ред. Н. В. Коч]. – Миколаїв, МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. – С. 15–23.
12. Баденкова В. Народна фразеологія Миколаївщини (на матеріалі української медичної термінології) / В. М. Баденкова // Українське та слов'янське мовознавство : зб. наук. пр. –Ужгород : УНУ, 2001. – Вип. 4. – С. 78–81.
13. Баденкова В. Співвідношення народно-розмовної та літературної мови в медичній термінології говірок Миколаївщини / В. М. Баденкова // Українська мова – державна мова України : статті та тези Всеукраїнської наукової конференції, 24-25 лютого 1998 р. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – С. 96–99.
14. Бернштейн С. Кость Михальчук – учений, особистість // Проблеми сучасної ареалогії.– К.: Наук. думка, 1994.– С. 20 – 24.
15. Бичко З.М. Діалектна лексика Опілля. – Львів, 1997. – 136 с.
16. Бичко З.М. Перспективи взаємостосунків української літературної мови та діалектів // Лінгвістика: Збірн. наук. праць. – Луганськ: Альма матер. – 2003. – Вип. І. – С.89–93.
17. Бігусяк М.В. Лексика традиційних сімейних обрядів у гуцульському говорі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Івано–Франківськ, 1997. – 24 с.
18. Ващенко В.С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини: Лексичні матеріали. – Дніпропетровськ, 1968. – 158 с.
19. Ващенко В.С. Переселенські говори як джерело вивчення активних міжмовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 3–9.
20. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Харків, 1957.
21. Вербич С.О. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії (етимологічний аспект) // Мовознавство. – 2003. – № 1. – С.17–22.
22. Герман К.Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті: Фонетика. Фонологія. – Чернівці: Рута, 1995. – 400 с.
23. Глуховцева К. Слобожанські говірки як об'єкт досліджень // Вісн. Луганськ. держ. педун–ту ім.. Т.Шевченка. – 1999. – № 10 (20). – С.80–84.
24. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К., 1984.
25. Громко Т.В. Семантичні особливості народної географічної термінології Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини). – Кіровоград, 2000.
26. Гуцульські говірки: Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження / Відп. ред. Ярослава Закревська. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 364 с.
27. Дзендзелівський Й.О. Українсько–західнослов'янські лексичні паралелі. – К.: Наук. думка, 1969. – 210 с.
28. Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі (до 100–річчя професора Федота Трохимовича Жилка): тези доп. Міжнар. наук. конф., 5–7 берез. 2008 р., Київ / Ред.: П. Ю. Гриценко; НАН України. Ін–т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін–т укр. мови. – К. : Вид. Дім Д. Бураго, 2008. – 224 с.
29. Євтушок О.М. Традиційне і нове в народному житті Західного Полісся // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 5. – С. 51–52.
30. Железняк М. Мовознавча спадщина В. Ганцова // Мовознавство.– 1990.– № 2.

31. Закревська Я. Незгаслий отчий світильник Олекси Горбача // Сучасність. – 1997. – № 10. – С. 122 – 128.
32. Залеський А. М. Вокалізм південно–західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К.: Наук. думка, 1973. – 155 с.
33. Киричук Т. Лексика весільної обрядовості у говірках Миколаївщини // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірн. наук. праць, присв. пам'яті проф. С.П.Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Ч. ІІ. – С. 63–66.
34. Клімчук Ф. Гаворкі Берасцейска–Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця // Język ukraiński: współczesność – historia.– Lublin, 2003.– S. 245 – 258.
35. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Рад. шк., 1960. – 276 с.
36. Коваленко О. Про деякі назви одягу та взуття у говірках Миколаївщини // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірн. наук. праць, присв. пам'яті проф. С.П.Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – С.61–63.
37. Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації / Ред.: П. Гриценко; Н. Хобзей; Ін–т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2006. – 432 с. – (Діалектол. студії).
38. Лукінова Т.Б. Роль Харківської філологічної школи в розвиткові порівняльно–історичних досліджень в Україні // Традиції Харківської філолог. школи. До 100–річчя М. Ф. Наконечного // Вісник ХНУ. – 2000. – № 491. – С. 57–63.
39. Магрицька І. Семантична структура і культурна мотивація весільних фразеологізмів у східнослобожанських говірках // Діалектологічні студії: 2: Мова і культура. – Львів: Ін–т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 182–193.
40. Мартинова Г. І. Дублетно–синонімічні відношення у побутовій лексиці правобережної Черкащини // Мовознавство. – 2000. – № 6. – С. 31–40.Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : [монографія] / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 367 с.
41. Матвіяс І.Г. Варіанти української літературної мови. – К.: НАНУ, 1998. – 162 с.
42. Міняйло Р.В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
43. Москаленко Л.А. Ботанічна лексика українських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1992. – 18 с.
44. Назви одягу та взуття Правобережного Полісся / Никончук М., Никончук О., Доброльожа І., Гримашевич Г. – Житомир, 1998. – 212 с.
45. Никончук М. В., Никончук О. М., Мойсеєнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.
46. Ніколаєнко І.О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнослобожанських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.
47. Олійник М.Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. … канд. філол. наук. – Львів, 2002. – 20 с.
48. Пачева В.М. Українські говірки Запорізького Надазов'я: Автореф. канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
49. Поповський А.М. Значення південноукраїнських степових говорів у формуванні літературно–національної мови: Навчальний посібник. –Дніпропетровськ: Дніпропетровськ. ун–т, 1989. – 87 с.
50. Спанатій Л. Про деякі назви гончарного матеріалу в говорах української мови // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Збірн. наук. праць, присв. пам'яті проф. С. П. Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Ч.ІІ – С. 33–36.

51. Тимченко М.П. Про назви деяких страв з картоплі в народній мові Миколаївщини // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези. – Житомир, 1990. – С. 198–199.

52. Тимченко М.П., Токар В.П. Рибальська лексика в народній мові Бузько–Інгульського ареалу // Науково–технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики української народнорозмовної мови: Тези доп. респ. конф. (листопад 1989). – Ужгород, 1989. – С.143–145.

53. Флаєр М. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 3–10.

54. Фроляк Л. Д. Акаючі говірки Донеччини // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Філологія. – 2002. – № 572. – Вип.36. – С. 41–51.

55. Хобзей Н. В. Міфологічна лексика українських говорів закарпатського ареалу: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1995. – 26 с.

56. Ходаковська О. О. Слова іншомовного походження у говірках Слобожанщини наприкінці XVIII – у I пол. XIX ст. // Вісн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна: Філологія. – 2000. – № 538. – Вип.34. – С.171–175.

57. Чорноморець Г. М. Назви посуду, кухонного начиння у говорах Миколаївщини // Проблеми української діалектології на сучасному етапі: Тези. – Житомир, 1990. – С.202–203.

58. Шарпило Б. А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно–східного наріччя української мови // Вісн. Луган. держ. пед. ун–ту ім.Т.Шевченка: Філол. науки. – 2000. – № 4. – С.10–21.

59. Шевельов Ю. Про генетизм у діялектологічній концепції К. Михальчука // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 11–19.

60. Яким М., Зубицька М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. – Дрогобич: Коло, 2002. – 148 с.

61. CzyŜewski F. Z historii badań atlasowych nad ukraińskimi gwarami PobuŜa (1926 – 1988) // Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko–wschodniosłowiańskim.– Białystok, 1995.– S. 19 – 30.

62. Łesiów M. Gwary ukraińskie makroregionu Lubelskiego: Z historii badań naukowych // Roczniki humanistyczne.– T. XLII, zeszyt 7.– 1994.– S. 34 – 43.

63. Łesiów M. Trzy okresy badań nad ukraińską mową łemkowską // Polska Akademia Umiejętności: Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej.– T. V.– 1997.– S. 65 – 75.

Електронні ресурси

Підручники

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови [Електронний ресурс] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1991. – 231 с. – Режим доступу : http://uareferats.com/index.php/book/details/231.

2. Бевзенко С. П. Практичні заняття з української діалектології. навчально-методичний посібник для вузів [Електронний ресурс] / Степан Пилипович Бевзенко. – Одеса: Видавництво Одеського університету, 1970. – 95 с. – Режим доступу : http://www.ex.ua/9457160.

3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія [Електронний ресурс] / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 233 с. – Режим доступу : https://vk.com/doc–59544693_238942495.

4. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів [Електронний ресурс] / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с. – Режим доступу : http://1576.ua/uploads/files/5573/Bezpoiasko_Hramatyka_ukr_movy_Morfolohiia_1993.jpg.

5. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів [Електронний ресурс] / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. –

336 с. – Режим доступу : http://fs169.www.ex.ua/get/688943faa601b442b9208be00999ac98/24126610/Gorpunuch%20V.%20Morfologija%20ukrajins%60koji%20movu.pdf

6. Електронний підручник з сучасної української мови (Словотвір. Морфологія) [Електронний ресурс] / [наук. керівник Н. П. Дарчук]. – Режим доступу : http://linguist.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/index.htm

8. Електронний підручник з української мови (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика). – Режим доступу : http://www.mova.info/pidruchn.aspx

9. Кобилянський Б.В. Діалект і літературна мова [Електронний ресурс] / Б. В. Кобилянський. – К.: Рад. шк., 1960. – 276 с. – Режим доступу : http://grinch-home.at.ua/load/ pidruchniki_z_ukrajinskoji_movi /dialektologija/23

10. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори [Електронний ресурс] / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – 169 с. – Режим доступу : http://www.twirpx.com/file/232629/.

11. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія [Електронний ресурс] – К.: Вища школа, 2005. – 286 с. – Режим доступу : www.ex.ua/14316707

12. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда [Електронний ресурс]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с. – Режим доступу : http://lucl.kiev.ua/index.php/elektronna-bibiloteka/ novi-nadkhodzhennya-elektronnikh-knig/24-bilodida-i-k-suchasna-ukrajinska-literaturna-mova-morfologiya.

Журнали

1. Мовознавство: науково-теоретичний журнал Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та українського мовно-інформаційного фонду НАН України. – Режим доступу : www.movoznavstvo.org.ua/

2. Українська мова і література в школі: науково-методичний журнал – Режим доступу : http://www.undip.org.ua/news/fahovi_detail.php?ID=372

Інші ресурси

1. Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах: Зб. наук. пр. − Вип. 4 [Електронний ресурс] / Упорядкування Г. Л. Аркушина.– Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 428 с. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vftk/2007_4.pdf

2. Куриленко В. М. Інструкційна програма з питальником для збору лексики тваринництва [Електронний ресурс] / В. М. Куриленко. – Глухів,1978. – 34 с. – Режим доступу : https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbnxkaWFsZWN0b2xvZ3xneDo1MGY4NDQ4ODkzNzQ2Mzcz

3. Маньковська Т. О. Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Проблеми лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича : [монографія] [Електронний ресурс] / Тетяна Маньковська. – Тернопіль: Джура, 2007. – 228 с. Вступ – Режим доступу : http://lib.npu.edu.ua/full_txt/MANLIN–2007/st%201–6.pdf.

4. Никончук М.В., Никончук О.М., Мойсієнко В.М. Поліська лексика народноїмедицини та лікувальної магії [Електронний ресурс] . – Житомир, 2001. – 147 с. – Режим доступу : http://www.twirpx.com/file/826793/

5. Словотвір української мови: науково-допоміжний бібліографічний покажчик [Електронний ресурс] / Наукова бібліотека Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» ; упоряд. О. А. Дікунова, зав. інформаційно-бібліографічного відділу ; за ред. Г. М. Віняр, канд. філол. наук, директора бібліотеки. – Кривий Ріг, 2012. – 36 с. – Режим доступу : kdpu-library.ucoz.ru/.../slovotvir_ukrajinskoji_movi.doc

6. Способи словотворення – Режим доступу : http://westudents.com.ua/glavy/10891--6-sposobi-slovotvorennya.html

Словники

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У двох томах[Електронний ресурс] / Григорій Аркушин. – Луцьк: Ред.–вид. відд. "Вежа" Волин, держ. ун–ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. : А–Н., XXIV + 354 с. – 1 – 380, Том 2 – 459 – Режим доступу : http://www.ex.ua/97318360.
2. Багатомовній словник (перекладний) – Режим доступу : http://www.slovnyk.org
3. «Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн». У словнику представлено активну лексику української літературної мови, терміни, номенклатурні та складноскорочені слова, слова історичного фонду. – Режим доступу : http://www.slovnyk.net
4. Гуйванюк Н. Словник буковинських говірок [Електронний ресурс]. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с. – Режим доступу : http://www.twirpx.com/file/1060735/
5. «Лінгвістичний портал». Найпопулярніші розділи: «Чотиримовний науковий словник», «Перекладач», «Словники», «Відкритий словник», «Електронний підручник з української мови» (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика). – Режим доступу : http://www.mova.info/
6. Освітньо-інформаційний ресурс «Український центр». В розділі «Українська бібліотека» – електронні книги українською мовою, наукові праці, біографії, статті, народна творчість. – Режим доступу : http://www.ukrcenter.com
7. Сайт «Cybermova». Посилання на ресурси і програми, присвячені українській мові. Розмаїття українських словників та інших ресурсів для перекладу, навчання в мережі Інтернет. – Режим доступу : http://cybermova.com/index ua. htm
8. Сайт «Український правопис», присвячений мовним питанням. – Режим доступу : http://pravopys.vlada.kiev.ua
9. Словник українських говірок Карпатського регіону: пояснення та походження слів [Електронний ресурс] / Укл. Д. П. Савчук; Передмова М. Д. Павлюка. – Київ; Косів: Писаний Камінь, 2012. – 154 с. – Режим доступу : http://www.twirpx.com/file/1245614/
10. Словник української мови Бориса Грінченка – Режим доступу : http://hrinchenko.com/
11. Словники України – Режим доступу : http://lcorp.ulif.org.ua/dictua
12. Словник.net – Режим доступу : http://www.slovnyk.net
13. Словник іншомовних слів (Metaseek) – Режим доступу : http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml
14. Російсько-український (академічний) словник (1924 – 33 рр.) – Режим доступу : http://r2u.org.ua/
15. Російсько-український словник сталих виразів [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://stalivyrazy.org.ua
16. http://dict.linux.org.ua/
17. Українська мова. Енциклопедія [Електронний ресурс]. – К., 2000. – Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um.htm
18. Український правопис [Електронний ресурс] / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с. http://www.madslinger.com/mova/pravopys-2007
19. Український правопис. – К. : Наук. думка, 2015. – Режим доступу : http://izbornyk.org.ua/pravopys/pravopys2015.htm
20. Українська мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainskamova.narod.ru

21. Шило Г. Наддністрянський реґіональний словник. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – Режим доступу : http://www.twirpx.com/file/793175/

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: Граматика української мови (Основні поняття граматики; морфонологія; словотвір; морфологія: іменні частини мови): залік (3 семестр);

Морфологія (дієслово, прислівник, станівник, модальник, службові частини мови, вигук**)**: іспит (4 семестр).

5. Засоби діагностики успішності навчання: перевірка виконання індивідуальних завдань, контрольних і практичних робіт, завдань для самостійної роботи, написання рефератів.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кафедра української мови і літератури

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної

роботи _____ Н. І. Василькова

28 серпня 2017 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Ступінь бакалавра

Галузь знань 01 Освіта

014 Середня освіта
Код та найменування спеціальності

014.01 Середня освіта (Українська мова і література)
Предметна спеціалізація

Редагування освітніх видань
Галузь знань
Освітня програма

035. Філологія

035.01 Філологія (Українська мова і література)

Філологічний факультет

2017-2018 навчальний рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова» для студентів спеціальностей 014 Середня освіта, шифр спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Редагування освітніх видань; 035. Філологія, шифр спеціальності 035.01 Філологія (Українська мова і література).

Розробник: Корнієнко Ірина Анатоліївна, доцент кафедри української мови і літератури, кандидат філологічних наук, доцент _____(Корнієнко І. А.)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри української мови і літератури

Протокол № 1 від «28» серпня 2017 р.

Завідувач кафедри _____ (Філатова О. С.)

«28» серпня 2017 р.

1. Опис навчальної дисципліни

<table>
<tr><td rowspan="2">Найменування показників</td><td rowspan="2">Галузь знань, освітньо-кваліфікаційний рівень (ступінь)</td><td colspan="2">Характеристика навчальної дисципліни</td></tr>
<tr><td colspan="2">денна форма навчання</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кількість кредитів – 11</td><td>Галузь знань 01 Освіта</td><td colspan="2" rowspan="2">Нормативна</td></tr>
<tr><td>Спеціальність 014 Середня освіта
035. Філологія.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Індивідуальне науково-дослідне завдання – реферат</td><td rowspan="4">014.01 Середня освіта (Українська мова і література). Редагування освітніх видань
035.01
Філологія (Українська мова і література)</td><td colspan="2">Рік підготовки:</td></tr>
<tr><td>2</td><td>2</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Загальна кількість годин – 330</td><td colspan="2">Семестр</td></tr>
<tr><td>3</td><td>4</td></tr>
<tr><td rowspan="8">Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,1/2,2 самостійної роботи студента</td><td rowspan="8">Ступінь бакалавра</td><td colspan="2">Лекції</td></tr>
<tr><td>14</td><td>12</td></tr>
<tr><td colspan="2">Практичні, семінарські</td></tr>
<tr><td>20</td><td>22</td></tr>
<tr><td colspan="2">Лабораторні</td></tr>
<tr><td>4</td><td>6</td></tr>
<tr><td colspan="2">Самостійна робота</td></tr>
<tr><td>112</td><td>140</td></tr>
<tr><td colspan="2">Вид контролю:
Залік Іспит</td></tr>
</table>

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 330 год.: 78 год. – аудиторні заняття, 252 год. – самостійна робота (23,7% -76,3 %).

2. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою викладання дисципліни є формування в студентів мовно-лінгвістичних компетенцій – комплексу лінгвістичних знань про мову як суспільне явище і систему, що охоплює фонетику, лексику, морфологію, синтаксис, стилістику тексту і культуру мовлення та постійно розвивається, вироблення вмінь оперувати лінгвістичними знаннями у професійній та науково-дослідницькій діяльності.

Основними *завданнями* вивчення дисципліни “Сучасна українська літературна мова” є:

- засвоїти знання, що складають зміст сучасної української літературної мови як науки, усвідомити й запам’ятати систему лінгвістичних понять, оволодіти мовознавчою термінологією;
- усвідомити поняття про нормативність української літературної мови, сприяти ґрунтовному оволодінню орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними й стилістичними нормами сучасної української літературної мови;
- підвищити рівень культури усного й писемного мовлення студентів;
- виробити критичне ставлення до свого мовлення й суспільної мовної практики;
- збагатити лексичний запас новими термінами з фахової підготовки;
- навчити самостійно працювати з науковою, навчальною, довідковою літературою.

У результаті вивчення курсу студент оволодіває такими компетентностями:

І. Загальнопредметні:

- володіння українською мовою в її літературній формі;
- знання фонетичних, лексичних, граматичних, семантичних, стилістичних особливостей та тенденцій розвитку мови;
- уміння аналізувати мову в її сучасному стані, використовуючи систему основних понять і термінів сучасної української літературної мови;
- уміння користуватись довідковими й лексикографічними джерелами;
- знання основних теорій сучасної української мови як теоретичної бази дослідницької діяльності;
- володіння термінологічним апаратом.

ІІ. Фахові:

- знання основних понять морфеміки, словотвору, граматики й морфології;
- знання принципів виділення частин мови в сучасній українській мові; ознак повнозначних і службових частин мови;
- знання лексичних, морфологічних і синтаксичних особливостей кожної з частин мови;
- знання особливостей творення частин мови та правопису;
- уміння ідентифікувати й кваліфікувати з функціонального погляду всі різновиди морфем (кореневі, префіксальні, суфіксальні, інтерфікси, флексії);
- уміння аналізувати морфемну структуру слова як системно упорядковану єдність його значущих складових частин (морфем і комбінацій морфем), характеризувати типові зміни у морфемній структурі слова (перерозклад – зміну морфемних меж у слові; опрощення – перетворення членованої основи в нечленовану; ускладнення – виділення афіксальних морфем у первісно нечленованих основах; декореляції – заміни функціональної значущості морфем);
- уміння ідентифікувати й визначати лінгвістичну сутність властивих українській мові способів словотворення;
- уміння використовувати в інтерпретації українського словотворення з навчально-розвивальною метою відомості про реальне функціонування таких категорій, як словотвірна парадигма, словотвірне гніздо, словотвірний ланцюжок, словотвірний тип;
- уміння конкретизувати абстрактну суть таких понять, як граматика, морфологія, граматична система;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну природу граматичної форми, граматичного значення, граматичного способу, граматичної категорії;
- уміння аналізувати лінгвістичну й когнітивну природу частин мови; з’ясовувати значення поняття „частина мови”;
- уміння з’ясовувати складну частиномовну природу іменника; зміст понятть „відміна”, „парадигма”;
- уміння з’ясовувати лінгвістичну сутність іменникової категорії відмінка; розкривати мотивацію термінологічного позначення відмінків; аналізувати значення відмінкових форм іменника у структурі речення (суб’єктні, об’єктні, означальні, обставинні), характеризувати взаємодію прийменників і відмінкових форм іменника;
- уміння аналізувати лінгвістичну природу прикметника як однієї з чотирьох основних частин мови, з’ясовувати когнітивну сутність ознаки (сукупність ознак) як обов’язкової умови виділення окремого предмета (розмежування однотипних або різних предметів) позамовної дійсності, звертаючи увагу на позначення прикметниками якісних (виділюваних поза відношеннями до інших предметів) і відносних (виділюваних через зв’язки одного предмета з іншим) ознак;
- уміння з’ясовувати засади виділення лексико-граматичного розряду якісних прикметників; мовне відображення градації ознак за допомогою спеціальних форм – ступенів порівняння якісних прикметників;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну й когнітивну природу лексико-граматичного розряду відносних прикметників;

- уміння з'ясовувати принципи прикметникової словозміни, репрезентованої відповідними парадигмами, обґрунтовувати чинність початкової форми прикметникової лексичної одиниці – називного відмінка однини чоловічого роду, характеризувати розрізнення твердої і м'якої груп прикметників;

- уміння обґрунтовувати виділення в системі повнозначних частин мови числівника як окремого лексико-граматичного класу слів з властивою йому специфікою реалізації морфологічних категорій роду, числа й відмінка;

- уміння з'ясовувати розвиток кількісних числівників, представлених структурними розрядами – назвами одиниць першого десятка; одиниць другого десятка, назвами десятків, сотень, дробовими числівниками; пояснювати частиномовну специфіку іменникових числових назв на тлі власне числівників;

- уміння з'ясовувати частиномовну природу займенника, обґрунтовувати засади виділення семантичних розрядів займенника, характеризувати поділ займенників за граматичними ознаками на іменникові, прикметникові, числівникові, прислівникові;

- уміння аналізувати й обґрунтовувати лінгвістичну сутність дієслова як найважливішої самостійної частини мови; з'ясовувати принципи й конкретні засоби творення дієслів одного виду від дієслів іншого виду; розкривати зміст поняття „видова пара"; коментувати в раціональному інформативному обсязі співвідношення і взаємозв'язки між дієслівним видом як граматичною категорією й аспектологічною категорією способів дієслівної дії;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку дієслівної граматичної категорії часу; аналізувати категоріальне значення форм теперішнього, майбутнього, минулого часів; коментувати взаємозв'язки між граматичними категоріями виду й часу;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну природу морфологічної категорії способу дієслова; характеризувати значення і творення дійсного, умовного й наказового способів;

- уміння з'ясовувати лінгвістичну специфіку лексико-граматичної категорії перехідності (неперехідності); пояснювати зміст поняття „перехідність" дієслова;

- уміння з'ясовувати частиномовну природу прислівника як незмінного лексико-граматичного класу слів, різноманітного за джерелами становлення (застиглі давні прикметникові форми, адвербіалізовані безприйменникові і прийменникові відмінкові форми іменників тощо) та синтаксичними функціями;

- уміння з'ясовувати функціональне призначення прийменників і сполучників як важливих засобів вираження формальних і значеннєвих зв'язків між словами у реченні й між частинами складного речення; функціональне призначення часток.

3. Програма навчальної дисципліни

Кредит 1. Граматика. Морфологія

Тема 1. Граматика сучасної української мови. Основні поняття граматики.

Тема 2. Морфологія сучасної української мови. Частини мови.

Кредит 2. Морфеміка і словотвір

Тема 1. Морфеміка і морфемологія сучасної української мови.

Тема 2. Словотвір і словотворення.

Кредит 3. Іменник

Тема 1. Іменник: дефініція, лексико-граматичні розряди, граматичні категорії.

Тема 2. Відміни, словозміна і словотвір іменників.

Кредит 4. Прикметник

Тема 1. Прикметник: дефініція, лексико-граматичні розряди.

Тема 2. Граматичні особливості, словозміна і словотвір прикметників.

Кредит 5. Числівник. Займенник

Тема 1. Числівник як частина мови.

Тема 2. Займенник як частина мови.

Кредит 6. Дієслово
Тема 1. Дієслово як частина мови.
Тема 2. Дієприкметник. Дієприслівник.
Кредит 7. Прислівник. Станівник
Тема 1. Прислівник як частина мови.
Тема 2. Слова категорії стану.
Кредит 8. Модальник
Тема 1. Модальні слова як особлива категорія слів.
Кредит 9. Службові частини мови. Прийменник
Тема 1. Службові слова.
Тема 2. Прийменник як частина мови.
Кредит 10. Сполучник
Тема 1. Сполучник як частина мови.
Кредит 11. Частка. Вигук
Тема 1. Частка як частина мови.
Тема 2. Вигук і звуконаслідування.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		л	П	лаб	інд	ср
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1. Граматика. Морфологія						
Тема 1. Граматика сучасної української мови. Основні поняття граматики. Граматика української мови як учення про її морфологічну та синтаксичну будову. Морфологія та синтаксис як розділи граматики. Основні граматичні поняття: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, граматичне значення слова у його відношенні до лексичного. Способи вираження граматичного значення слова граматичною формою слова. Синтетичні й аналітичні форми слів. Граматичні категорії. Системи граматичних категорій в українській мові. Морфологічні, синтаксичні та лексико-граматичні категорії. Поняття грамеми.	16	2	2			12
Тема 2. Морфологія сучасної української мови. Морфологія як граматичне вчення про систему форм слова та засоби їх вираження. Поняття про словоформу. Взаємозв'язок між словом і словоформою. Частини мови та принципи їх виділення в українській мові. Повнозначні та службові частини мови. Проблема займенникових слів, нечастиномовні слова – морфеми і слова – речення, ступені й різновиди взаємопереходу частин мови.	14	2	2			10
Кредит 2. Морфеміка і словотвір						

Тема 1. Морфеміка і морфемологія сучасної української мови. Морфеміка як тип мовної одиниці. Морфемний склад слова. Поняття про морфему. Типи морфем в українській мові. Морфи як варіанти морфем. Кореневі й афіксальні морфеми. Словотворчі, формотворчі і словозміні афікси. Поняття нульової морфеми. Основа слова і закінчення. Основні зміни в морфемній будові слова: спрощення, перерозклад, ускладнення. Принципи морфемного аналізу слів.	15	2	2	1		10
Тема 2. Словотвір і словотворення. Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів. Твірна основа і словотворчий формант. Словотвірний тип і словотвірне значення. Способи словотвору в сучасній українській мові. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Словотвір дієслів. Словотвір прислівників. Принципи словотвірного аналізу. МКР № 1	15	2	4	1		8
Кредит 3. Іменник						
Тема 1. Іменник: дефініція, лексико-граматичні розряди, граматичні категорії. Іменник як частина мови. Семантико-граматичні ознаки його виділення. Лексико-граматичні розряди іменників: іменники - власні та загальні назви, назви істот і неістот, конкретні, абстрактні та збірні іменники, іменники з речовим значенням. Перехід іменників одного розряду до іншого. Морфологічні категорії роду, числа і відмінка іменника. Поділ на відміни і групи. Граматичні категорії іменника. Категорія роду, її значення, морфологічне, синтаксичне та лексичне вираження. Формально-граматичні та значеннєві принципи розподілу іменників за родами. Іменники спільного та подвійного роду. Хитання в роді іменників. Категорія числа, її значення та граматичні засоби вираження. Іменники, що мають форму тільки однини або форму тільки множини. Категорія відмінка. Відмінкова система сучасної української літературної мови. Кличний відмінок у парадигмі іменника. Основні значення відмінків.	16	1	2			13
Тема 2. Відмини, словозміна і словотвір іменників.	14	1	2	1		10

Словозміна іменників. Поняття про парадигму іменників. Повна та неповна парадигма. Принципи поділу іменників на відміни та групи. Характеристика парадигм іменників I, II, III та IV відмін. Розмежування варіантів відмінкових форм. Невідмінювані іменники. Відмінювання іменників pluralta tantum. Іменники з ознаками прикметникової парадигми. Словотвір іменників. Морфологічний аналіз іменника МКР № 2						
Кредит 4. Прикметник						
Тема 1. Прикметник: дефініція, лексико-граматичні розряди. Прикметник. Поняття про прикметник як частину мови. Специфіка граматичних категорій прикметника. Лексико-граматичні розряди прикметників: якісні, відносні, присвійні. Перехід відносних у якісні, присвійних – у відносні та якісні. Здатність прикметників формувати синонімічні ряди, вступати в антонімічні відношення, розвивати переносні значення.	14	1	1	1		11
Тема 2. Граматичні особливості, словозміна і словотвір прикметників. Короткі та повні прикметника. Стягнені та нестягнені форми повних прикметників. Ступені порівняння як форми якісних прикметників. Особливості відмінювання та правопису прикметників. Творення та значення вищого та найвищого ступенів порівняння. Аналітичні форми ступенів порівняння. Відмінювання прикметників твердої та м'якої групи. Проблема кількості відмінюваних грамем прикметника. Словотвір прикметників якісних, відносних, присвійних. Творення прикметників від географічних назв. Прикметники, утворені складанням основ, їх правопис. Перехід прикметників у іменники.	16	1	1			14
Кредит 5. Числівник. Займенник						
Тема 1. Числівник як частина мови. Числівник. Проблема частиномовної природи числівника.. Розмежування числівників та інших слів з кількісним значенням. Числівник як частиномовна морфологічна периферія. Специфіка вияву граматичних категорій числівника. Функціональні розряди числівників: власне-якісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні. Особливості їх вживання. Питання про порядкові	15	1	2			12

числівники. Структурні типи числівників: прості, складні та складені. Відмінювання різних розрядів числівників. Аналіз специфіки парадигм кількісних числівників у сучасній українській літературній мові. Синтаксичні функції числівників.						
Тема 2. Займенник як частина мови. Займенник. Займенникові слова в системі частин мови. Співвідношення займенників за значенням, морфологічними ознаками та синтаксичною роллю в реченні з іншими частинами мови - іменниками, прикметниками, числівниками. Лексико-граматичні розряди займенників. Граматичні категорії займенників. Специфічні випадки функціонування займенників. Явище прономіналізації. Словотвірні характеристики займенників. Словозміна. МКР № 3	15	1	2			12
Кредит 6. Дієслово						
Тема 1. Дієслово як частина мови. Дієслово. Поняття про дієслово як частину мови. Система дієслівних утворень в українській мові. Неозначена форма дієслова. Типи дієслівних основ. Поділ дієслів на класи за співвідношенням з основами інфінітива та теперішнього часу. Поділ дієслів на дієвідміни. Категорія виду дієслова. Протиставлення форм доконаного та недоконаного виду у видовій парі. Способи творення форм доконаного та недоконаного виду. Видова пара. Дієслівні категорії способу і часу. Категорія особи Категорія особи дієслова та числа. Дієслова з неповною особовою парадигмою. Безособові дієслова. Категорія часу та роду дієслова. Система дієслівних часів у сучасній українській літературній мові, їх творення та значення. Пряме та переносне вживання часових форм дієслова. Категорія способу дієслова. Дійсний, умовний та наказовий способи, їх творення та значення. Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова.Загально дієслівна категорія перехідності-неперехідності дієслова. Перехідні дієслова та засоби їх вираження. Неперехідні дієслова та засоби їх вираження. Валентність дієслова. Категорія стану дієслова та її зв'язок з	20	2	6	2		10

перехідністю-неперехідністю. Дієслова активного стану, їх засоби вираження. Дієслова пасивного та зворотно-середнього стану.						
Тема 2. Дієприкметник. Дієприслівник. Дієприкметник як форма дієслова та прикметникові характеристики дієприкметника. Граматичні категорії дієприкметника. Творення дієприкметників. Активні дієприкметники теперішнього часу, їх значення та вживання. Пасивні дієприкметники минулого часу обох видів. Перехід дієприкметників у іменники та прикметники. Дієслівні форми на -но, -то. Дієприслівник як форма дієслова. Дієслівні та прислівникові характеристики дієприслівника. Значення дієприслівників доконаного та недоконаного видів. Творення та синтаксична роль дієприслівників. Перехід дієприслівників у прислівники та прийменники. МКР № 4	10	2	2			6
Кредит 7. Прислівник. Станівник						
Тема 1. Прислівник як частина мови. Прислівник Значення прислівників як слів, що виражають статичну ознаку іншої ознаки. Морфологічні ознаки, синтаксична роль прислівників. Групи прислівників за означенням. Ступені порівняння означальних прислівників. Творення прислівників (від прикметників, іменників, числівників, займенників, дієслів). Перехід у прислівники інших частин мови. Перехід прислівників у прийменники, сполучники, частки.	14	1	2	1		10
Тема 2. Слова категорії стану. Слова категорії стану та їх місце в системі частин мови. Частиномовна база станівника. Лексико-семантичні групи слів категорії стану. МКР № 2	16	1	2	1		12
Кредит 8. Модальник						
Тема 1. Модальні слова як особлива категорія слів. Поняття про модальність і модальні слова. Формування модальника та його частиномовний статус. Семантичні розряди модальних слів. Морфологічні та синтаксичні властивості модальника. МКР № 3		2	2			26
Кредит 9. Службові частини мови.						

Прийменник						
Тема 1. Службові слова. Критерії виділення службових частин мови. Спільні й відмінні особливості службових слів. Морфологічний аналіз службових слів	15	1	1	1		12
Тема 2. Прийменник як частина мови. Прийменники як службові слова, що виражають відношення (просторові, часові та інші) між повнозначними словами. Морфологічний склад прийменників. Перехід самостійних слів і словосполучень у прийменники. Вживання прийменників з певними відмінками іменників і субстантивованих слів. Полісемія прийменників. Ознайомлення прийменників. Синонімія прийменників.	15	1	1			13
Кредит 10. Сполучник						
Тема 1. Сполучник як частина мови. Сполучники як службові слова, що виражають зв'язок між словами в реченні, між частинами речень. Синтаксичні функції сполучників. Морфологічний склад сполучників. Сполучники сурядності і підрядності, їх групи. Сполучні слова їх відмінність від сполучників. Перехід повнозначних слів у сполучники.		1	2			27
Кредит 11. Частка. Вигук						
Тема 1. Частка як частина мови. Частки як службові слова, що вносять певні відтінки у значення слів чи рівень. Групи часток за значенням. Функції часток. Частки словотворчі і формотворчі. Правопис часток в українській мові.		1	2			12
Тема 2. Вигук і звуконаслідування. Вигуки як слова, що виражають емоції та волевиявлення, їх роль у реченні. Групи вигуків за значенням, їх уживання. Перехід у вигуки повнозначних слів. Звуконаслідувальні слова. Морфологічний аналіз службових слів та вигуків. МКР № 4			2	1		12
Усього годин:	330	26	42	10		252

5. Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
	І півріччя	
1.	Граматика сучасної української літературної мови	4
2.	Морфеміка і морфемологія	2
3.	Словотвір сучасної української мови	4
4.	Іменник. Лексико-граматичні розряди іменника	2
5.	Граматичні категорії іменника. Відміни. Словозміна	2
6.	Прикметник	2

7.	Числівник	2
8.	Займенник	2
	II півріччя	
1.	Дієслово. Категорія виду	2
2.	Дієслівні категорії часу, способу, особи, перехідності/неперехідності й стану	4
3.	Дієприкметник. Дієприслівник	2
4.	Прислівник	2
5.	Станівник	2
6.	Модальник	2
7.	Службові частини мови. Прийменник	2
8.	Сполучник	2
9.	Частка	2
10.	Вигук	2
	Разом:	42

6. Теми лабораторних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Словотвірний і морфемний аналіз слів	2
2.	Морфологічний аналіз іменників і прикметників	2
3.	Морфологічний аналіз дієслів	2
4.	Морфологічний аналіз прислівників і станівників	2
5.	Морфологічний аналіз службових слів та вигуків	2
	Разом:	10

7. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1.	Граматика і морфологія сучасної української літературної мови	22
2.	Словотвір і морфеміка сучасної української літературної мови	18
3.	Іменник	23
4.	Прикметник	25
5.	Числівник	12
6.	Займенник	12
7.	Дієслово	10
8.	Дієприкметник. Дієприслівник	6
9.	Прислівник. Станівник	22
10.	Модальник	26
11.	Службові частини мови. Прийменник	25
12.	Сполучник	27
13.	Частка	12
14.	Вигук	12
	Разом:	252

8. Індивідуальні завдання

1. Підготовка реферату з актуальних питань граматики сучасної української мови.
2. Виконання словотвірного, морфемного й морфологічного видів лінгвістичного аналізу.

9. Методи навчання

Усний виклад матеріалу, проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, вправи, спостереження над усним мовленням, спостереження над мовним матеріалом, порівняльний аналіз, виразне читання текстів; інтерактивні

імітаційні методи (рольові ігри, ситуативні завдання); специфічні прийоми: морфемний, словотвірний, морфологічний розбори.

10. Методи контролю

Перевірка виконання завдань для самостійні роботи, до практичних і лабораторних занять, тестових завдань, контрольних модульних робіт.

11. Розподіл балів, які отримують студенти

І півріччя

Поточне тестування та самостійна робота					Контрольна робота	Залік	Накопичувальні бали/ Сума
К1	К2	К3	К4	К5	300		500/100
40	45	45	35	40			

ІІ півріччя

Поточне тестування та самостійна робота					Контрольна робота	Іспит	Накопичувальні бали/ Сума
К1	К2	К3	К4	К5 К6	200	240	600/100
35	35	25	20	25.....20			

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

12. Методичне забезпечення

1. Навчально-методичний комплекс.

2. Корнієнко І.А. Сучасна українська літературна мова: Граматика. Словотвір. Морфеміка. Морфологія. Іменні частини мови: Навчально-методичний посібник – Миколаїв, 2012. – Кількість: 5.

3. Корнієнко І. А. Сучасна українська літературна мова : навчально-методичний посібник : у 2-х ч. / І. А. Корнієнко. – Ч. 1 : Граматика. Словотвір. Морфеміка. Морфологія. Іменні частини мови. – Миколаїв : Іліон, 2014. – 208 с. – Кількість: 10
4. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник. Службові частини мови. Вигук: Методичні рекомендації та вказівки до самостійної роботи: / І. А. Корнієнко. – Миколаїв, 2016 – 121 с.

13. Рекомендована література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336с.

2. Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум / Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с.

3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.

4. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1982. – 206с.

5. Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170с.

6. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К.: 1999. – 206с. – Кількість: 100.

7. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336с.

8. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350с.

9. Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В.О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с.

10. Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення: Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152с.

11. Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів – Львів: Світ, 2005. – 304с.

12.Зарицький М.С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Політехніка, 2004. – 128с. 13. Зубков М.Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М.Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків: Школа, 2009. – 496с.

14. Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с.

15. Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н.А. Москаленко, М.М. Фащенко, Ф.П. Смагленко. – Київ – Одеса: Вища школа, 1980.

16. Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г.М. Гребницький. – К.: Кондор, 2006. – 306с.

17. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с.

18. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 45.

19. Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К.: Вища школа, 2004. – 167с. – Кількість: 3.

20. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студ. філологічних спец. вищ.навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с.

21. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374с. 22. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430с.

23. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430с.

24. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За. ред М.Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430с.

25. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К.:Вища школа, 2000. – 430с.

26. Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439с.

27. Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О.Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К.: Либідь, 2005. – 488с.

28. Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О.П. Пономаріва. – 2-ге вил., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с.

29. Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С.В. Шевчук, Т.М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с.

30. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів нефілологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с.

31. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с.

32. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с.

33. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с.

34. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 640с.

35. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640с.

Довідникова література

35. Бурячок А.А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-є вид. – К., 1984.
36. Бурячок А.А. Орфографічний словник. – К., 1995.
37. Варган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М.Ф.Наконечного. – Х., 2000.
38. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
39. Головащук С.І. Орфографічний словник. – К., 1994.
40. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995.
41. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989.
42. Головащук С.І. Словник наголосів: понад 20000 слів. – К., 2003.
43. Горпинич В.О. Українсько-російський орфографічний словник. – Дніпропетровськ, 1998.
44. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982 – 1989. – Т.Т. 1-3.
45. Зубков М. Сучасний російсько-український і українсько-російський словник. – Харків, 2000.
46. Калачник В., Савченко Л. Українсько-російський словник наголосів. – Харків, 1997.
47. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г.Гринчишина. – К., 1988.
48. Мацько Л.І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика. – К., 1992.
49. Морфемний словник / Укл. Полюга Л.М. – К., 1983.
50. Новий орфографічний словник української мови: 50000 слів. – К., 2003.

51. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К., 1998.
52. Онуфрієнко Г.С., Таранова Н.В. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць). – Запоріжжя, 1998.
53. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / За заг.ред. Л.Г.Савченко. – Х., 2004.
54. Російсько-український словник наукової термінології: У 3 т. – К., 1994-1998.
55. Сліпушко О.С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматика (10000 слів). – К., 1999.
56. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1985.
57. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінів-сполучень / За ред. Л.М.Пустовіт. – К., 2000.
58. Словник труднощів української мови / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 1992.
59. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
60. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
61. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001.
62. Українська мова на кожен день: Довідник. – К, 2004.
63. Український орфографічний словник: Близько 100000 слів / За ред. А.О.Сващенко. – Х., 2003.
64. Український правопис. – К., 2000.
65. Український правопис. – К., 1993.
66. Чак Є. Складні випадки правопису та слововживання. – К., 1998.
67. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник. – К., 1996.
68. Ющук І. Практичний довідник з української мови. – К., 2000.

Допоміжна

Словотвір. Морфеміка. Морфонеміка

1. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філологічного факультету. – Одеса: Чорномор'я, 1996.
17. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
18. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
19. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
20. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
21. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
22. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
23. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
24. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
25. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
26. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
27. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
28. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
29. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
30. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
31. Сікорська З.С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.
17. Каспиришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53-58.

18. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
19. Касевич В.Б. Морфонологія. – Л., 1986.
20. Чурганова В.Г. Очерки русской морфонологии. – М., 1973.

Граматика. Морфологія

1.Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2.Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
2. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.–К., 1988.
4. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
5. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
6. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
7. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Іменник

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
2. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12.
3. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19-25.
4. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25-30.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
6. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27-34.
7. Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.
8. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
9. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
10. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
11. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
12. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29-34.
13. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-51.
14. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
15. Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
16. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові. – Львів, 1961.
17. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
18. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
19. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
20. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.
21. Пентилюк М.І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.
22. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.

23. Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
24. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
25. Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.
26. Чернецький В.К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Прикметник

15. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
16. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
17. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
18. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
19. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
20. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
21. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
22. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
23. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
24. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр.мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
25. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
26. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
27. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
28. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Числівник

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
2. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.
3. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
4. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
5. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
7. Налович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79-81.
8. Павлович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
9. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.

Займенник

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.

2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

20. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
21. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
22. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
23. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
24. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
25. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.
26. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
27. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964.
28. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
29. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
30. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
31. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
32. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
33. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
34. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
35. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
36. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
37. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
38. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.
20. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.
21.Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
22. Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Прислівник

11. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.
12. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.

13. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
14. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
15. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
16. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
17. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
18. Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
19. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.
20. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Службові частини мови. Вигук

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
3. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. № 3.
4. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
5.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
6. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
7. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
8. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
9. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
10. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.
11. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – с.124-194.
12. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
13. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
14. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
15. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

Електронні ресурси

Підручники

1. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
www.ex.ua/14316707
2. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336 с.
http://fs169.www.ex.ua/get/688943faa601b442b9208be00999ac98/24126610/Gorpunuch%20V.%20Morfologija%20ukrajins%60koji%20movu.pdf
3. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
http://lucl.kiev.ua/index.php/elektronna-bibiloteka/novi-nadkhodzhennya-elektronnikh-knig/24-bilodida-i-k-suchasna-ukrajinska-literaturna-mova-morfologiya

4. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
http://1576.ua/uploads/files/5573/Bezpoiasko_Hramatyka_ukr_movy_Morfolohiia_1993.jpg
5. Електронний підручник з української мови (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика)
http://www.mova.info/pidruchn.aspx
6. Електронний підручник з сучасної української мови (Словотвір. Морфологія) [Електронний ресурс] / [наук. керівник Н. П. Дарчук].
http://linguist.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/index.htm

Журнали

1. МОВОЗНАВСТВО: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ НАН УКРАЇНИ
www.movoznavstvo.org.ua/
2. УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
http://www.undip.org.ua/news/fahovi_detail.php?ID=372

Інші ресурси

1. Словотвір української мови: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Наукова бібліотека Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» ; упоряд. О. А. Дікунова, зав. інформаційно-бібліографічного відділу ; за ред. Г. М. Віняр, канд. філол. наук, директора бібліотеки. – Кривий Ріг, 2012. – 36 с.
kdpu-library.ucoz.ru/.../slovotvir_ukrajinskoji_movi.doc
2. Способи словотворення
http://westudents.com.ua/glavy/10891--6-sposobi-slovotvorennya.html

Словники

1. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um.htm
2. Український правопис 2015
http://izbornyk.org.ua/pravopys/pravopys2015.htm
3. Словник української мови Бориса Грінченка
http://hrinchenko.com/
4. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2007. — 288 с.
http://www.madslinger.com/mova/pravopys-2007
5. Українська мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainskamova.narod.ru
6. Словники України http://lcorp.ulif.org.ua/dictua
7. Словник.net http://www.slovnyk.net
8. Російсько-український словник сталих виразів http://stalivyrazy.org.ua
9. Словник іншомовних слів (Metaseek) http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml
10. Багатомовній словник (перекладний) http://www.slovnyk.org
11. Російсько-український (академічний) словник (1924 – 33 рр.) http://r2u.org.ua/
12. http://dict.linux.org.ua/
http://pravopys.vlada.kiev.ua Сайт «Український правопис», присвячений мовним питанням.
http://www.mova.info/«Лінгвістичний портал». Найпопулярніші розділи: «Чотиримовний науковий словник», «Перекладач», «Словники», «Відкритий словник», «Електронний підручник з української мови» (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика).

http://www.slovnyk.net «Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн». У словнику представлено активну лексику української літературної мови, терміни, номенклатурні та складноскорочені слова, слова історичного фонду.
http://cybermova.com/index ua. htm Сайт «Cybermova». Посилання на ресурси і програми, присвячені українській мові. Розмаїття українських словників та інших ресурсів для перекладу, навчання в мережі Інтернет.
http://www.ukrcenter.com Освітньо-інформаційний ресурс «Український центр». В розділі «Українська бібліотека» – електронні книги українською мовою, наукові праці, біографії, статті, народна творчість.

14. Інформаційні ресурси

http://moodle.mnu.mk.ua/course/category.php?id=40
http://litopys.org.ua/links/inmovozn.htm
http://sum.in.ua/
http://litmisto.org.ua/?page_id=6961
http://litmisto.org.ua/?page_id=12423
http://litmisto.org.ua/?page_id=2345
http://www.twirpx.com/file/148234/
http://shron.chtyvo.org.ua/Bodyk_Ostap/Suchasna_ukrainska_literaturna_mova_Leksykolohiia_Frazeolohiia_Leksykohrafiia.pdf
http://ukrajinskamova.org.ua/
http://www.twirpx.com/file/371620/
http://www.twirpx.com/file/348572/

Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336с. – Кількість: 100.

Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум / Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с. – Кількість: 1.

Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с. – Кількість: 10.

Волох О.Т. та ін. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Е.І. Чернов. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1989. – 334с. – Кількість: 228. – 1976р. – 44; 1986р. – 44; 1989р. – 141.

Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1982. – 206с. – кількість: 76.

Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170с. – Кількість: 4.

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К.: 1999. – 206с. – Кількість: 100.

Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336с. – Кількість: 32.

Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350с. – Кількість: 4.

Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навч. закладів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 364с. – Кількість: 5.

Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В.О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с. – Кількість: 1.

Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення: Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152с. – Кількість: 70.

Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів – Львів: Світ, 2005. – 304с. – Кількість: 20.

Зарицький М.С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Політехніка, 2004. – 128с. – Кількість: 10.

Зубков М.Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М.Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків: Школа, 2009. – 496с. – Кількість: 1.

Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид. КДУ, 1962. – Кількість: 33. – 1960р. – 5; 1962р. – 11; 1965р. – 17.

Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с. – Кількість: 1.

Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1983. – 263с. – Кількість: 31.

Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія: Посібник дял студ.-заочн. – К.: Рад. школа, 1962. – Кількість: 34.

Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н.А. Москаленко, М.М. Фащенко, Ф.П. Смагленко. – Київ – Одеса: Вища школа, 1980. – Кількість: 100.

Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г.М. Гребницький. – К.: Кондор, 2006. – 306с. – Кількість: 1.

Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с. – Кількість: 150.

Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник ваправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 45.

Плющ М.Я. Сучана українська літературна мова. Збірник вправ: Навч. посібник для студ. вузів, що вивч. дисципліну «Сучасна укр.мова» / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284с. – Кількість: 142.

Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К.: Вища школа, 2004. – 167с. – Кількість: 3.

Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студ. філологічних спец. вищ.навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 42.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374с. – Кількість: 21.

Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430с. – Кількість: 13.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430с. – Кількість: 14.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За. ред М.Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430с. – Кількість 3.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К.:Вища школа, 2000. – 430с. – Кількість: 238.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для струдентів, які вивч. дисципліну «Сучасна українська літературна мова» / За ред. М.Я. Плющ. – К.: 1994. – 414с. – Кількість: 140.

Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439с. – Кількість: 5.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: 1997. – 493с. – Кількість: 67.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студ. пед. ін-тів спец. «Українська мова і література» / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366с. – Кількість: 56.

Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О.Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К.: Либідь, 2005. – 488с. – Кількість: 1.

Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О.П. Пономаріва. – 2-ге вил., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с. – Кількість: 50.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583с.- Кількість: 51.

Український правопис. Стереотипне видання. – К.: Наук. думка, 1999. – 240с. – Кількість: 420. – 1993р. – 210; 1997р. – 10; 1999р. – 200.

Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С.В. Шевчук, Т.М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с. – Кількість: 2.

Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів нефілологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с. – Кількість: 101.

Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с. – Кількість: 8.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с. – Кількість: 51.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с. – Кількість: 1.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 640с. – Кількість: 1.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640с. –Кількість: 51.

Засоби діагностики навчальних досягнень студентів

Розподіл балів, які отримують студенти

І півріччя

Поточне тестування та самостійна робота					Контрольна робота	Залік	Накопичувальні бали/ Сума
К1	К2	К3	К4	К5	300		500/100
40	45	45	35	40			

ІІ півріччя

Поточне тестування та самостійна робота					Контрольна робота	Іспит	Накопичувальні бали/ Сума
К1	К2	К3	К4	К5 К6	200	240	600/100
35	35	25	20	25.....20			

Шкала оцінювання: національна та ECTS

ОЦІНКА ЄКТС	СУМА БАЛІВ	ОЦІНКА ЗА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ	
		екзамен	залік
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Бали за вид роботи

Усна відповідь на практичному занятті-**1-5 балів**

Виконання завдань для самостійної роботи-**1-10 балів**

Написання й захист реферату-**1-7 балів**

Виступ з повідомленням-**1-3 бали**

Виконання письмових вправ і завдань **– 1-5 балів**

Загальнодидактичні оціночні норми

Критерії оцінок	Норма оцінок			
	“5”	“4”	“3”	“2”
Характер засвоєння знань, навичок і умінь	Відповіді впевнені, аргументовані. Самостійне, творче, ініціативне застосування в змінених ситуаціях.	Свідоме і повне засвоєння, але з деякими неточностями в другорядному матеріалі, які студент сам виправляє.	Свідоме засвоєння з незначними помилками, які студент виправляє з допомогою викладача.	Несвідоме, механічне засвоєння з великими помилками і прогалинами.
Якість відповіді студента	Глибока обґрунтованість, логічність, переконливість викладу, мова правильна і виразна	Достатня обгрунтованість, незначне порушення послідовності, недостатня переконливість.	Деякі порушення логічності й послідовності, не зовсім достатня самостійність мислення.	Необґрунтовання суджень, недостатньо розвинена самостійність мислення.
Якість виконання роботи	Висока старанність і вправність у виконанні, бездоганне зовнішнє оформлення.	Достатня старанність і вправність, добре зовнішнє оформлення.	Посередня старанність, зовнішнє оформлення задовільне.	Відсутність старанності, погане зовнішнє оформлення.

Навчально-наочні посібники та інша література

Базова

Підручники і методичні посібники

1. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336с.

2. Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум / Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с.

3. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.

4. Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1982. – 206с.

5. Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170с.

6. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К.: 1999. – 206с. – Кількість: 100.

7. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336с.

8. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350с.

9. Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В.О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с.

10. Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення: Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152с.

11. Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів – Львів: Світ, 2005. – 304с.

12.Зарицький М.С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Політехніка, 2004. – 128с. 13. Зубков М.Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М.Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків: Школа, 2009. – 496с.

14. Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с.

15. Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н.А. Москаленко, М.М. Фащенко, Ф.П. Смагленко. – Київ – Одеса: Вища школа, 1980.

16. Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г.М. Гребницький. – К.: Кондор, 2006. – 306с.

17. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с.

18. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 45.

19. Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К.: Вища школа, 2004. – 167с. – Кількість: 3.

20. Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студ. філологічних спец. вищ.навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с.

21. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374с. 22. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430с.

23. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430с.

24. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За. ред М.Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430с.

25. Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К.:Вища школа, 2000. – 430с.

26. Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439с.

27. Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О.Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К.: Либідь, 2005. – 488с.

28. Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О.П. Пономаріва. – 2-ге вил., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с.

29. Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С.В. Шевчук, Т.М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с.

30. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів нефілологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с.

31. Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с.

32. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с.

33. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с.

34. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 640с.

35. Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640с.

Довідникова література

69. Бурячок А.А. та ін. Довідник з українського правопису. – 3-є вид. – К., 1984.
70. Бурячок А.А. Орфографічний словник. – К., 1995.
71. Варган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів / За ред. М.Ф.Наконечного. – Х., 2000.
72. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
73. Головащук С.І. Орфографічний словник. – К., 1994.
74. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К., 1995.
75. Головащук С.І. Словник-довідник з правопису та слововживання. – К., 1989.
76. Головащук С.І. Словник наголосів: понад 20000 слів. – К., 2003.
77. Горпинич В.О. Українсько-російський орфографічний словник. – Дніпропетровськ, 1998.
78. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982 – 1989. – Т.Т. 1-3.
79. Зубков М. Сучасний російсько-український і українсько-російський словник. – Харків, 2000.
80. Калачник В., Савченко Л. Українсько-російський словник наголосів. – Харків, 1997.
81. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д.Г.Гринчишина. – К., 1988.
82. Мацько Л.І. та ін. Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика. – К., 1992.
83. Морфемний словник / Укл. Полюга Л.М. – К., 1983.
84. Новий орфографічний словник української мови: 50000 слів. – К., 2003.

85. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах / Укл. В.В.Яременко, О.М.Сліпушко. – К., 1998.
86. Онуфрієнко Г.С., Таранова Н.В. Навчальний тлумачний словник лінгвістичних термінів (90 терміноодиниць). – Запоріжжя, 1998.
87. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / За заг.ред. Л.Г.Савченко. – Х., 2004.
88. Російсько-український словник наукової термінології: У 3 т. – К., 1994-1998.
89. Сліпушко О.С. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові: Правопис, граматика (10000 слів). – К., 1999.
90. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1985.
91. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінів-сполучень / За ред. Л.М.Пустовіт. – К., 2000.
92. Словник труднощів української мови / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 1992.
93. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
94. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
95. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К., 2001.
96. Українська мова на кожен день: Довідник. – К, 2004.
97. Український орфографічний словник: Близько 100000 слів / За ред. А.О.Сващенко. – Х., 2003.
98. Український правопис. – К., 2000.
99. Український правопис. – К., 1993.
100. Чак Є. Складні випадки правопису та слововживання. – К., 1998.
101. Шевченко Л.Ю., Різун В.В., Лисенко Ю.В. Сучасна українська мова: Довідник. – К., 1996.
102. Ющук І. Практичний довідник з української мови. – К., 2000.

Допоміжна

Словотвір. Морфеміка. Морфонеміка

1. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української мови: Навч. посібник для студентів філологічного факультету. – Одеса: Чорномор'я, 1996.
32. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
33. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
34. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
35. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
36. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
37. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
38. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
39. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
40. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
41. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
42. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
43. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
44. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
45. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
46. Сікорська З.С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.
17. Каспиришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53-58.

18. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
19. Касевич В.Б. Морфонологія. – Л., 1986.
20. Чурганова В.Г. Очерки русской морфонологии. – М., 1973.

Граматика. Морфологія

1.Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2.Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
8. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987
9. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.–К., 1988.
10.Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
11.Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
12.Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
13.Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Іменник

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
2. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12.
3. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19-25.
4. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25-30.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
6. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 27-34.
7. Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.
8. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
9. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
10. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
11. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
12. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29-34.
13. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-51.
14. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
15. Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
16. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові. – Львів, 1961.
17. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
18. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
19. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
20. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.
21. Пентилюк М.І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.

22. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
23. Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
24. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
25. Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.
26. Чернецький В.К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Прикметник

29. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
30. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
31. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
32. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
33. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
34. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
35. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
36. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
37. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
38. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр.мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
39. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
40. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
41. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
42. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Числівник

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
2. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.
3. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
4. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
5. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
7. Налович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 79-81.
8. Павлович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
9. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.

Займенник

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

39. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
40. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
41. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
42. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
43. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
44. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.
45. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
46. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964.
47. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
48. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
49. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
50. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
51. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
52. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
53. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
54. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
55. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
56. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
57. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.
20. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.
21.Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
22. Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Прислівник

21. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.

22. Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
23. Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
24. Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
25. Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
26. Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
27. Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
28. Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
29. Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.
30. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Службові частини мови. Вигук

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
3. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. № 3.
4. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
5.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
6. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
7. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1978. – № 3.
8. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
9. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
10. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.
11. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – с.124-194.
12. Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
13. Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
14. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
15. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

Електронні ресурси

Підручники

1. Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.
www.ex.ua/14316707
2. Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336 с.
http://fs169.www.ex.ua/get/688943faa601b442b9208be00999ac98/24126610/Gorpunuch%20V.%20Morfologija%20ukrajins%60koji%20movu.pdf
3. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
http://lucl.kiev.ua/index.php/elektronna-bibiloteka/novi-nadkhodzhennya-elektronnikh-knig/24-bilodida-i-k-suchasna-ukrajinska-literaturna-mova-morfologiya

4. Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
http://1576.ua/uploads/files/5573/Bezpoiasko_Hramatyka_ukr_movy_Morfolohiia_1993.jpg
5. Електронний підручник з української мови (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика)
http://www.mova.info/pidruchn.aspx
6. Електронний підручник з сучасної української мови (Словотвір. Морфологія) [Електронний ресурс] / [наук. керівник Н. П. Дарчук].
http://linguist.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/index.htm

Журнали

1. МОВОЗНАВСТВО: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ ТА УКРАЇНСЬКОГО МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО ФОНДУ НАН УКРАЇНИ
www.movoznavstvo.org.ua/
2. УКРАЇНСЬКА МОВА І ЛІТЕРАТУРА В ШКОЛІ: НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЖУРНАЛ
http://www.undip.org.ua/news/fahovi_detail.php?ID=372

Інші ресурси

1. Словотвір української мови: науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Наукова бібліотека Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» ; упоряд. О. А. Дікунова, зав. інформаційно-бібліографічного відділу ; за ред. Г. М. Віняр, канд. філол. наук, директора бібліотеки. – Кривий Ріг, 2012. – 36 с.
kdpu-library.ucoz.ru/.../slovotvir_ukrajinskoji_movi.doc
2. Способи словотворення
http://westudents.com.ua/glavy/10891--6-sposobi-slovotvorennya.html

Словники

1. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
http://izbornyk.org.ua/ukrmova/um.htm
2. Український правопис 2015
http://izbornyk.org.ua/pravopys/pravopys2015.htm
3. Словник української мови Бориса Грінченка
http://hrinchenko.com/
4. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. — К. : Наук. думка, 2007. — 288 с.
http://www.madslinger.com/mova/pravopys-2007
5. Українська мова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrainskamova.narod.ru
6. Словники України http://lcorp.ulif.org.ua/dictua
7. Словник.net http://www.slovnyk.net
8. Російсько-український словник сталих виразів http://stalivyrazy.org.ua
9. Словник іншомовних слів (Metaseek) http://www.pcdigest.net/ures/book/sis.shtml
10. Багатомовній словник (перекладний) http://www.slovnyk.org
11. Російсько-український (академічний) словник (1924 – 33 рр.) http://r2u.org.ua/
12. http://dict.linux.org.ua/
http://pravopys.vlada.kiev.ua Сайт «Український правопис», присвячений мовним питанням.
http://www.mova.info/«Лінгвістичний портал». Найпопулярніші розділи: «Чотиримовний науковий словник», «Перекладач», «Словники», «Відкритий словник», «Електронний підручник з української мови» (фонетика, лексика, морфеміка, словотвір, морфологія, синтаксис, стилістика).

http://www.slovnyk.net «Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн». У словнику представлено активну лексику української літературної мови, терміни, номенклатурні та складноскорочені слова, слова історичного фонду.
http://cybermova.com/index ua. htm Сайт «Cybermova». Посилання на ресурси і програми, присвячені українській мові. Розмаїття українських словників та інших ресурсів для перекладу, навчання в мережі Інтернет.
http://www.ukrcenter.com Освітньо-інформаційний ресурс «Український центр». В розділі «Українська бібліотека» – електронні книги українською мовою, наукові праці, біографії, статті, народна творчість.

14. Інформаційні ресурси

http://moodle.mnu.mk.ua/course/category.php?id=40
http://litopys.org.ua/links/inmovozn.htm
http://sum.in.ua/
http://litmisto.org.ua/?page_id=6961
http://litmisto.org.ua/?page_id=12423
http://litmisto.org.ua/?page_id=2345
http://www.twirpx.com/file/148234/
http://shron.chtyvo.org.ua/Bodyk_Ostap/Suchasna_ukrainska_literaturna_mova_Leksykolohiia_Frazeolohiia_Leksykohrafiia.pdf
http://ukrajinskamova.org.ua/
http://www.twirpx.com/file/371620/
http://www.twirpx.com/file/348572/

Безпояско О.К. та ін. Граматика української мови. Морфологія: Підручн. для студ. філол. фак. вузів / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336с. – Кількість: 100.

Вільчинська Т.П. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів вищ. нач. закладів. Ч. 2: Практикум / Т.П. Вільчинська, І.М. Бабій. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2002. – 80с. – Кількість: 1.

Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови: Навч. посібник для студентів філологічних факультетів / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська; За ред. І.Р. Вихованця. – К.: Пульсари, 2004. – 400с. – Кількість: 10.

Волох О.Т. та ін. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Е.І. Чернов. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 1989. – 334с. – Кількість: 228. – 1976р. – 44; 1986р. – 44; 1989р. – 141.

Вихованець І.Р. та ін. Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. – К.: Рад. школа, 1982. – 206с. – кількість: 76.

Горпинич В.О. Морфологія української мови (граматика, морфологія, іменник, прикметник, займенник): Текст лекції: Навч. посібник для студентів. – Дніпропетровськ, 2000. – 170с. – Кількість: 4.

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Навч. посібник для студентів. філол. спец. вузів. – К.: 1999. – 206с. – Кількість: 100.

Горпинич В.О. Морфологія української мови [Текст] : Підручник для студентів вищих навч. закладів / В.О. Горпинич. – К.: Академвидав, 2004. – 336с. – Кількість: 32.

Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філол. спец. вищ. закладів освіти. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського нац. університету, 2002. – 350с. – Кількість: 4.

Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навч. закладів. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000. – 364с. – Кількість: 5.

Горпинич В.О. Українські власні назви в російській мові (правила перекладу, словотвору, словозміни, правопису): Посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів загальноосвітніх шкіл / В.О. Горпинич, Т.Р. Антонюк. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. – 136с. – Кількість: 1.

Горпинич В.О. Антонюк Т.Р. Географічні назви в українській мові. Складні питання, словозміни, творення правопису та наголошення: Посібник для студ. вузів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів. – Дніпропетровськ: ДДУ. – К.: 1999. – 152с. – Кількість: 70.

Гуйванюк Н.В. Українська мова. Схеми, таблиці, тексти: Навч. посібник для студентів філологічних спец. вищ. навч. закладів – Львів: Світ, 2005. – 304с. – Кількість: 20.

Зарицький М.С. Актуальні проблеми української термінознавства: Підручник для студ. вищ. навч. закладів. – К.: Політехніка, 2004. – 128с. – Кількість: 10.

Зубков М.Г. Українська мова [Текст] : Універсальний довідник / М.Г. Зубков. – 4-те вид. випр. і доп. – Харків: Школа, 2009. – 496с. – Кількість: 1.

Івченко М.П. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вид. КДУ, 1962. – Кількість: 33. – 1960р. – 5; 1962р. – 11; 1965р. – 17.

Ладоня І.О. Українська мова: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2001. – 158с. – Кількість: 1.

Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1983. – 263с. – Кількість: 31.

Матвіяс І.Г. Курс сучасної української літературної мови. Морфологія: Посібник дял студ.-заочн. – К.: Рад. школа, 1962. – Кількість: 34.

Москаленко Н.А. Сучасна українська літературна мова. Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз: Навч. посібник для студ. філол. факультетів ун-тів / Н.А. Москаленко, М.М. Фащенко, Ф.П. Смагленко. – Київ – Одеса: Вища школа, 1980. – Кількість: 100.

Олійник О.Б. Українська мова та література: Навч. посібник для абітурієнтів та студентів вищ. навч. закладів / О.Б. Олійник, Г.М. Гребницький. – К.: Кондор, 2006. – 306с. – Кількість: 1.

Плющ М.Я. Граматика української мови. У 2-х частинах: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів. Ч.1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К.: Вища школа, 2005. – 286с. – Кількість: 150.

Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник ваправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 45.

Плющ М.Я. Сучана українська літературна мова. Збірник вправ: Навч. посібник для студ. вузів, що вивч. дисципліну «Сучасна укр.мова» / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – К.: Вища школа, 1995. – 284с. – Кількість: 142.

Плющ М.Я. Граматика української мови в таблицях [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Пдющ, Н.Я. Грипас. – К.: Вища школа, 2004. – 167с. – Кількість: 3.

Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студ. філологічних спец. вищ.навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с. – Кількість: 42.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис [Текст] : Підручник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Знання, 2010. – 374с. – Кількість: 21.

Сучасна українська літературна мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. М.Я. Плющ. – 6-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2006. – 430с. – Кількість: 13.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. М. Я. Плющ – 5-те вид., стер. – К.: Вища школа, 2005. – 430с. – Кількість: 14.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За. ред М.Я. Плющ. – 3-те вид., стереотип. – К.: Вища школа, 2001. – 430с. – Кількість 3.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів освіти / За ред. М.Я. Плющ. – 2-ге вид, перероб. і доп. – К.:Вища школа, 2000. – 430с. – Кількість: 238.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для струдентів, які вивч. дисципліну «Сучасна українська літературна мова» / За ред. М.Я. Плющ. – К.: 1994. – 414с. – Кількість: 140.

Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька ; За ред. А.П. Грищенка. – 3-те вид., доп. – К.: Вища школа, 2002. – 439с. – Кількість: 5.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вузів / За ред. А.П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: 1997. – 493с. – Кількість: 67.

Сучасна українська літературна мова: Підручник для студ. пед. ін-тів спец. «Українська мова і література» / За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366с. – Кількість: 56.

Сучасна українська мова: Підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищ. навч. закладів / За ред. О.Д. Пономаріва. – 3-тє вид., перероб. – К.: Либідь, 2005. – 488с. – Кількість: 1.

Сучасна українська мова: Підручник для студ. гуманітарних спец. вищ. навч. закладів / За ред. О.П. Пономаріва. – 2-ге вил., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с. – Кількість: 50.

Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583с.- Кількість: 51.

Український правопис. Стереотипне видання. – К.: Наук. думка, 1999. – 240с. – Кількість: 420. – 1993р. – 210; 1997р. – 10; 1999р. – 200.

Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова [Текст] : Навч. посібник / С.В. Шевчук, Т.М. Лобода. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Арій, 2008. – 384с. – Кількість: 2.

Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс [Текст] : Навч. посібник для студентів нефілологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Вища школа, 2007. – 823с. – Кількість: 101.

Шкуратяна Н.Г. Сучасна українська літературна мова: Навч. посібник для студентів педагогічних навч. закладів / Н.Г. Шкуратяна, С.В. Шевчук. – К.: Літера, 2000. – 284с. – Кількість: 8.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 4-те вид. – К.: Либідь, 2008. – 640с. – Кількість: 51.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 2006. – 640с. – Кількість: 1.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 2005. – 640с. – Кількість: 1.

Ющук І.П. Українська мова [Текст] : Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / І.П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640с. –Кількість: 51.

Конспект лекцій із дисципліни

1 півріччя
Лекції №№ 1-2
(4 години)
Тема: Словотворення і словотвір
План

1. Поняття про словотворення і словотвір. Функції словотворення. Місце словотвору в системі наук про мову.
2. Словотвірні ресурси української мови.
3. Твірна база, твірна основа і словотворчі засоби. Поняття про формант. Типи формантів.
4. Структура системи синхронного словотворення: словотвірна мотивація, словотвірний тип, словотвірна структура, словотвірна модель і категорія, словотвірне правило і значення, словотвірний ланцюг, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма й такт.
5. Способи словотворення в сучасній українській мові.
6. Словотвірний аналіз слова.

Література

1. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
2. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
3. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
4. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
5. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
6. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
7. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
8. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
9. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
10. Сікорська З.С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.

Контрольні запитання:

1. У чому полягає зв’язок словотвору з лексикологією, морфологією та морфемологією?
2. Яку морфему слід називати формантом?
3. Чим твірне слово відрізняється від твірної основи? Що може виступати твірною базою слів?
4. Чи слід ототожнювати поняття „словотвірний тип” і „словотвірна модель”? Чому?
5. У чому сутність неморфологічних способів словотворення?

Ключові слова: словотвір, словотворення, твірна база, твірна основа, словотворчі засоби, формант, словотвірний тип, словотвірний ряд, словотвірне гніздо, способи словотворення.

Лекція № 3
(2 години)
Тема: Морфеміка і морфемологія
План

1. Поняття про морфеміку і морфемологію. Їх місце в системі інших розділів мовознавства та словотвірної дериватології.
2. Морф і морфема, їх найсуттєвіші ознаки. Різновиди морфів. Аломорфи і варіанти морфеми.

3. Класифікація морфем (морфів) за місцем у слові; за значенням; за структурою; за продуктивністю; за походженням; за вживаністю.
4. Функції, семантика і структура афіксів.
5. Поняття про основу слова. Типи основ.
6. Історичні зміни в структурі слова.

Література

1. Див. літературу в загальному списку джерел.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.

Контрольні запитання:

1. Чому морфемологію традиційно відносять до словотвору?
2. У чому полягає різниця між морфом і морфемою?
3. Як класифікуються морфи за значенням?
4. Яку функцію виконує інтерфікс?
5. Чим похідна основа відрізняється від непохідної?
6. У чому полягає різниця між опрощенням і перерозкладом?

Ключові слова: морфеміка, морфемологія, морфема, морф, аломорф, варіант морфеми, афікс, основа слова, опрощення, ускладнення, перерозклад.

Лекція № 4

(2 години)

Тема: Граматика української мови. Основні поняття граматики

План

1. Предмет і завдання граматики. Зв'язок з іншими мовними рівнями. Основні поняття граматики.
2. Граматичне значення слова. Співвідношення лексичного і граматичного значення у слові. Засоби вираження граматичних значень.
3. Граматична форма. Типи граматичних форм. Поняття морфологічної парадигми.
4. Граматична категорія. Класифікація граматичних категорій.
5. Історія вчення про граматику.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К,1993.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
4. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987
5. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.

Контрольні запитання:

1. У яких значеннях слід уживати термін „граматика"?
2. Чим граматичне значення слова відрізняється від лексичного?
3. Чим граматична форма відрізняється від граматичного значення?

Ключові слова: граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма

1. Термін граматика походить від грецького "письмове мистецтво". Отже, первісно граматика — це техніка читати і писати букви. Нині термін граматика має кілька значень.

Граматика, по-перше, - це устрій, лад, будова мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення. Мова формується трьома чинниками — звуковим, лексико-фразеологічним і формальним (стуктурним). До граматики належать категорії і всі явища формального, структурного характеру. Граматикою називається вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах. Граматика в цьому плані є структурного основою мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення, речення, висловлювання, тобто без якої немає мови.

Граматика, по-друге, - це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфів в слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної функції мови. Існують правила творення слів, існують правила сполучуваності морфів в слово, існують правила сполучуваності слів в словосполучення (правила творення, побудови словосполучень), існують правила побудови речень і одиниць більших за речення (абзац, дискурс). Всі вони є об'єктивною реальністю, що функціонує в мовленні, існує в мові і мовній свідомості мовців у формі моделей і схем. Отже, об'єктом граматики є структура, будова слів, словосполучень, речень, тексту, тобто будова мовних одиниць, їх моделей і схем.

Граматика, по-третє, - це наука про об'єкт граматики, вчення про об'єкт граматики, розділ мовознавства, що вивчає закономірності і особливості будови і форми слів, словосполучень, речень, тексту.

Граматика як будова, устрій, лад (структура) мови є системою систем, що об'єднує словотворення, морфологію, синтаксис. Ці системи називаються підсистемами граматичної будови або різними її рівнями. Граматична система мови — це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Граматична будова мови як система є єдністю абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Деякі вчені до граматики залучають і звукову організацію мови: звуки, акцентуацію, інтонацію. Для цього є певні підстави, бо звуки мови становлять матеріальну основу самої мови, з яких формуються морфи, форми слів, словосполучення і речення. Але до граматики віднести їх не можна, бо звукова, акцентна і інтонаційна системи є явищами однобічними, а граматика мас справу з явищами двобічними, тобто такими, які мають план змісту і план форми (вираження). Як відомо, звукам, наголосу, інтонації не притаманна семантика. Вони не є знаками мови. Незнаковий характер вказаних звукових засобів не дає підстав віднести їх до граматики.

Не належить до граматики і лексика та фразеологія мови, хоч вони з нею тісно пов'язані. Це пояснюється тим, що граматика оперує абстрактними значеннєвими одиницями, а лексичне значення слова чи фразеологізма завжди конкретне.

Кожна граматична підсистема має свої одиниці, що є носіями узагальнених граматичних властивостей.

Одиницею словотворення як граматичної підсистеми мови є система словотвірних моделей, які формують дериватему. Вона охоплює всі закономірності творення похідних слів. Одиницею морфології є слово як система словоформ, що становлять парадигму, граматичні категорії та лексико-граматичні розряди.

Одиницями синтаксису є різні синтаксичні конструкції — словосполучення і речення, тобто побудова одиниць більших за слово, абстрактні

схеми, правила побудови і функціонування словосполучень, речень (простих, складних, ускладнених) і структур "вищого синтаксису" (складного синтаксичного цілого, абзацу, періоду, дискурсу, тексту). Хоч питання про належність тексту й інших елементів "вищого синтаксису" до граматики є дискусійним.

До граматичних одиниць належать також засоби вираження граматичних значень: 1) службові морфеми (афікси) і їх сукупності (форманти): суфікси, префікси, флексії, постфікси; 2) службові слова — прийменники, сполучники, частки, зв'язки.

Граматичні одиниці заступенем абстрагування протиставляються як одиниці мовлення і як одиниці мови. В цьому плані виділяються два види протиставлень: 1) лінійні (синтагматичні) і нелінійні (парадигматичні) граматичні одиниці; 2) абстрактний зв'язок, схема, модель граматичних одиниць і конкретна, лексично наповнена реалізація відповідних зразків, схем, моделей.

Лінійність (синтагматичність) граматичних одиниць — це послідовне, синхронне розташування їх елементів в синтагматичному ряді в процесі мовлення. До лінійних у словотворенні належать морфи *(зручність: з-, руч-, іс'т"), у* синтаксисі - конкретні словоформи *(немає води, бачу воду, водою, на воді),* у словосполученнях — лексичне значення *(читати книгу),* у реченнях — їх лексичне значення, тобто висловлювання. Це нульовий (найнижчий) рівень узагальнення і абстракції, він характерний мовленню. Нелінійність (парадигматичність) — це сукупність елементів системи мови, об'єднаних в пам'яті за методом протиставлення, які можуть реалізуватися в мовленні як їх інваріанти: морфеми, фонеми, словоформи як парадигма, тип словосполучень, тип речення. Нелінійність - це вищий рівень абстракції і узагальнення.

Граматичні одиниці існують як абстрактні зразки, моделі, схеми (словотвірний тип, морфологічна форма слова, тип словосполучення, тип речення) і конкретні реалізації, тобто наповнення схем, зразків, моделей відповідним лексичним матеріалом (похідне слово, словоформа, лексичні значення конкретних словосполучень, лексичне наповнення конкретних схем речень). Абстрактні моделі і схеми — це одиниці мови, а їх реалізація і наповнення лексичним матеріалом — це одиниці мовлення.

Граматика є результатом довготривалої абстрагуючої роботи людського мислення. Без узагальнення і абстрагування не могло бути мови, бо люди не змогли б зрозуміти один одного, якби кожний новий предмет чи явище треба було б називати кожного разу новим словом. Всі компоненти мови мають узагальнюючий характер. Але граматику характеризує абстракція найвищого ступеня узагальнення. Абстракція в граматиці — не плід, не творчість науковців. Граматична абстракція будь-якої мови з її високим ступенем узагальнення формувалася поступово в мові і разом з нею. Вона спиралася на здатність до узагальнення людського мислення. Отже, граматика як устрій, будова мови формувалася в мові первісних людей і поступово розвивалася і удосконалювалася.

Граматика як наука виникла значно пізніше, вона є творчістю науковців, що відображає граматичну будову мови. Граматика має справу лише з абстракціями, узагальненнями. Характер цих узагальнень може бути різним: 1)у словотворенні - узагальнене абстрактне поняття словотвірного типу, моделі, словотвірного способу, словотвірного гнізда; 2)у морфології - абстрактне узагальнене поняття роду, відмінка, словозміни, предметності, ознаки, дії; 3)у синтаксисі - узагальнене поняття сурядності, підрядності, узгодження, структури словосполучень і речень, засобів вираження синтаксичних значень.

Граматика як компонент мови виявляється в певних явищах. До основних явищ граматики належать: граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, класи слів (тобто частини мови).

Зв'язок граматики зі звуковою будовою мови (фонетичними одиницями) виявляється в тому, що, як уже зазначалося, звуки, наголос, інтонація, а також й

синтагма як ритмічна одиниця мовлення є матеріальною основою словотворення, морфології, синтаксису як граматки і взагалі мови.

Зв'язок граматики зі словом виявляється в тому, що: 1) лексичні і граматичні значення поєднуються в слові; 2) граматичне значення не може існувати без лексичного (як і лексичне без граматичного); 3) граматичне значення формується на базі лексичного; 4) лексичні значення зумовлюють певні граматичні явища (напр., семантика дієслів зумовлює певні відмінки у іменників).

Зв'язок граматики з фразеологією виявляється в тому, що: 1) синтаксичні словосполучення, а нерідко і речення як граматична одиниця є базою, на якій формується фразеологічний склад мови *(точити ляси, бити байдики);* 2) фразеологічні одиниці мови будуються за моделями і схемами синтаксичних словосполучень. До речі, за будовою фразеологізмів М. І. Толстой намагався реконструювати синтаксис індоєвропейської і праслов'янської мови.

Але найтісніший взаємозв'язок виявляється між підсистемами граматики — між словотворенням, морфологією і синтаксисом. Він сформувався на базі двобічного характеру одиниць словотворення, морфології, синтаксису і високого рівня абстракції в словотворенні (пор. поняття дериватеми), в морфології (пор. поняття грамеми), в синтаксисі (пор. поняття синтаксеми).

Ще тісніший зв'язок між морфологією і синтаксисом.

Морфологія вивчає зміни форм слів. Але ці зміни форм слів виникають лише тоді, коли слова поєднуються між собою в реченні. Отже, немає нічого такого в морфології, чого спочатку не було б в синтаксисі. Наприклад, словоформи іменників формуються в синтаксичних словосполученнях: *лежить книга, немає книги, завдячувати книзі, бачу книгу, задоволений книгою, напис на книзі).* Це по-перше. Значна частина синтаксичних явищ зумовлена морфологічними, наприклад: якби в українській морфології не було наказової форми дієслова, сурядних і підрядних сполучників, дієприслівників, то не було б в синтаксисі й спонукальних, складносурядних, складнопідрядних речень і дієприслівникових зворотів. Це по-друге. І по-третє. Зв'язок між морфологією і синтаксисом такий тісний і складний, що віднесений окремих граматичних явищ до морфології чи синтаксису не може бути розв'язане однозначно. Наприклад: активний і пасивний стан дієслів — явище більш синтаксичне, ніж морфологічне, те ж саме можна сказати і про категорію відмінка іменників, про рід, число і відмінок прикметника тощо.

Граматика з погляду зору статики і динаміки має двоїстий характер. В кожний момент свого розвитку граматична будова мови, з одного боку, є стабільною системою, побудованою на чітких, сталих і суворих законах, які не піддаються хитанням і змінам. Наприклад: якщо назва населеного пункту закінчується суфіксами *-иц~я, ~ець, -ц-і, -ич,* то назви жителів утворюються лише за допомогою суфікса *-ани (Вінниця — вінничани, Кролевець — кролевчани, Андріївці — (індріївчани, Галич — галичани);* якщо іменник у називному відмінку закінчується на м'який приголосний, то в родовому відмінку вій буде мати закінчення *-а(-я),* якщо це іменник чоловічого роду, а якщо це іменник жіночого роду, то закінчення *-і (кінь — коня, тінь — тіні).*

З іншого боку, на фоні цієї суворої стабільності існують граматичні явища, які перебувають в стані динаміки, варіювання, пошуку нових форм вираження певного змісту; наприклад, хитання у виборі твірних суфіксів у назвах *полтавці* і *полтавчани; тернопільці, тернопільчани* і нове *тернополяни;* хитання у виборі закінчення *-а* чи *-у* у родовому відмінку іменників чоловічого роду *(відмінку — відмінка);* хитання у виборі прийменників *про* чи *на* в словосполученнях *відгук про автореферат* чи *відгук на автореферат* і т. д.

Отже, двоїстий характер граматики виявляється в діалектичному синхронному співіснуванні стабільних і динамічних (варіативних) елементів граматичної системи.

Стабільні елементи є основою функціонування системи, а динамічні — основою розвитку і удосконалення наявної граматичної системи.

Різновиди граматики як науки:

1) за відношенням до періоду розвитку граматичної системи мови граматика поділяється на історичну і сучасну (не плутати з діахронною і синхронною - історична граматика може бути синхронною і діахронною); 2) за аспектом вивчення - на описову (дескриптивну) і пояснювальну; 3) за відношенням до часу — на діахронну і синхронну (діахронна може бути історичною і сучасною, як і синхронна — може бути історичною і сучасною); 4) за поглядом на граматичну систему — на статичну (стан в уявний момент спокою) і функціональну (вивчення граматичних явищ в дії, певною мірою від змісту до форми); 5) за методом дослідження — на граматику зіставну, граматику порівняльну, граматику порівняльно-історичну; 6) за характером граматичного об'єкту — на формальну (структурну), семантичну і структурно-семантичну (від змісту до форми); 7) за метою, рівнем доступності і повноти — на граматику акдемічну і шкільну.

2. Граматичне значення

Значення — це зв'язок звукового комплексу з денотатом. Цей зв'язок формується в мовній свідомості людей і передається з покоління в покоління. Значення буває лексичне і фаматичне.

Лексичне — це таке значення, яке позначає конкретне явище, предмет, поняття. Це зміст слова.

Лексичне значення мають слова: *тракторист* — людина, що працює на тракторі; *вода* — рідина, яку вживають для пиття, миття тощо; *чорнило* — рідина, якою пишуть. Лексичне значення є в словосполученні, воно формується на базі лексичних значень складових компонентів. Це зміст словосполучення: *дерев 'яний стіл* — предмет з дерева, за яким сидять, пишуть; *писати чорнилом* — наносити на папір букви кольоровою рідиною. Лексичне значення є і в реченні — це конкретний зміст його, що формуються лексичним значенням слів і словосполучень: *Учні йдуть до школи* — діти, що навчаються, пересуваються до приміщення, в якому відбувається навчання.

Лексичне значення конкретне, але воно є певним рівнем (мінімальним) узагальнення, бо слово *стіл,* як і інші, узагальнює (стіл канцелярський, стіл письмовий, стіл кухонний, стіл журнальний). Кожне слово уже узагальнює. Лексичне значення — це назва, яку одержує предмет, явище, поняття в період його виникнення. Воно формується в процесі діяльності людини.

Граматичне значення — це спільна семантика кількох граматичних одиниць одного рангу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження: *тракторист, комбайнер, лікар, учитель, лісник* — фаматичне значення "особа за професією", що регулярно виражається суфіксами *-ист, -ар, -тель, -ник* (пор. *бульдозерист, ліфтер, вихователь, килима).*

До граматичних належать в галузі морфології узагальнене значення слів як частини мови, значення минулого часу, значення жіночого роду, значення називного відмінка; в галузі синтаксису: значення предикативності, значення суб'єкта, значення об'єкта, значення підрядності, значення сурядності.

В галузі словотворення виділяють три групи граматичних (словотвірних) значень: 1) мутаційне — це таке словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного слова після приєднання форманта змінюється в похідному слові *(ліс — лісник, зелений — зеленець);* 2) трансп о з и ц і й н е — це таке словотвірне значення, при якому лексичне значення твірного і похідного слова після приєднання форманта залишається незмінним, змінюється лише частиномовне значення *(читати — читання, білий — білизна, прати — прання, білити — білування);* 3) м о д и ф і к а ц і й н е — це таке словотвірне значення, при якому лексичне і частиномовне значення похідного слова залишаються

незмінними, а змінюється лише оцінний відтінок *(хліб — хлібець, Світлана — Світланочка, сонце — сонечко).*

Граматичне значення формується на базі лексичного і без нього не існує. Тому в кожній граматичній одиниці поєднується і лексичне і граматичне значення. Слів без лексичного або без граматичного значення в мові не буває. За своєю природою граматичні значення поділяються на синтаксичні (реляційні) І несинтаксичні (референційні).

Синтаксичним називається таке граматичне значення, яке виникає внаслідок сполучуваності однієї' граматичної одиниці з іншою: граматичне значення відмінків (знахідний відмінок в словах *книга, лист, пісня* формується внаслідок синтаксичного зв'язку зі словами *читаю (книгу), пишу (лист), співаю (пісню),* граматичне значення єднальних, розділових і протиставних сполучникових конструкцій тощо: *читаю і думаю; то читаю, то думаю; читаю, але думаю.*

Несинтаксичним (референційним) називається таке граматичне значення, яке формується в надрах слова чи іншої граматичної одиниці незалежно від зв'язку з іншими одиницями в реченні і відображає властивості предметів і явищ позамовної дійсності: значення числа, значення роду, значення часу, значення місця, засобів дії.

Отже, граматичне значення відрізняється від лексичного такими особливостями:

1) лексичне значення більш конкретне, ніж граматичне, тому що воно характеризує лише одне слово *(дружба, віра, надія).* Навіть найзагальніше лексичне значення (наприклад, *безмежність, швидкість)* менш абстрактне, ніж граматичне, оскільки воно характеризує великі групи слів (наприклад, предметність, ознака, відмінок, час);

2) лексичні значення виражаються основою слова *(бандура, пісня, земля, воля),* а граматичні значення виражаються формальними засобами (суфіксами, закінченнями, префіксами тощо). Тому граматичні значення часто називаються формальними.

Отже, граматичне значення -це таке узагальнення лексичних значень, яке виражається формальними мовними засобами.

Ступінь абстрагування і узагальнення в граматичних значеннях різний. Тому розрізняють загальні і часткові (окремі) граматичні значення. До найзагальніших належить категоріальне значення. На підставі категоріального значення всі слова мови поділяються на частини мови: це категоріальне значення предметності, ознаки, числа і кількості, процесуальності, стану. Тому категоріальне значення називається ще частиномовним.

Категоріальні значення доповнюються і конкретизуються частковими категоріальними (окремими) значеннями. Так, для іменника частковими категоріальними є граматичні значення істотй-неістоти, роду, числа, відмінка і т. д.

Лексичне значення виконує номінативну функцію (називає предмети, поняття і явища реальної дійсності). А граматичне значення не має номінативної функції, воно виконує релятивну функцію, вказує на відношення між словами, що відображають відношення між предметами реальної дійсності. Проте граматичне значення не ізольоване від лексичного, воно сприяє вираженню лексичного значення. Граматичне значення є семантичною основою граматичної категорії (граматичні значення утворюють граматичну категорію).

Граматичне значення може бути експліцитним (вираженим) й ІМПЛІЦИТНИМ (прихованим, невираженим): у словоформі *води* значення родового відмінка є експліцитним (воно виражене закінченням -и); а у словоформі вод значення родового відмінка множини імпліцитне (засіб його вираження прихований). Імпліцитні засоби називаються нульовими (нульові закінчення, нульові суфікси, нульові префікси,

нульові семи). Слово може мати кілька граматичних значень: *студентка* (особа, жіночий рід, однина, називний відмінок). І навпаки — одне граматичне значення може виражатися кількома засобами: *Івану — Іванові, відмінка — відмінку, читатиму — буду читати.*

Існує думка, що службові слова не мають лексичного значення, а мають лише граматичне, яке виражає різні синтаксичні відношення між словами,

І.К. Кучеренко переконливо довів, що службові слова мають і лексичне і граматичне значення, пор.: *Поклади книгу в стіл, на стіл, під стіл, за стіл.*

В. В. Виноградов вважав, що в службових словах є і граматичне, лексичне значення, які в цих словах злилися воєдино (докупи). Тому їх складно виявити, розрізнити.

До формальних засобів вираження граматичних значень належать: 1) флексія (найактивніший і найтиповшшй засіб у відмінюваних словах), в т. ч. і нульова: земл-я, земель; 2) суфікси, префікси, постфікси (формотворчі і словотвірні): мати — матері (формотворчий суфікс множини родового відмінка), учень - учениця, копати - викопати, читати — читатися; 3) наголос: води — води, руки — руки, виносити — виносити; 4) службові слова: написав би (умовний спосіб), / читав, і писав, але не склав; 5) чергування голосних: день — дня (е.# родовий відмінок), вибрати — вибирати (#:-и — недоконаний вид), зима — зим (а:# — родовий відмінок множини); 6) чергування приголосних: рука — руці — ручний — руків'я [к;ц']~ значення давального або місцевого відмінка однини, [к:ч]— граматичне значення прикметника, [к:к']~ значення конкретного предмета; 7) суплетивізм: ловити — піймати (доконаний вид); іти — ходити, я — мене; 8) словопорядок: Інтерес породжує любов, Любов породжує інтерес (найвищий ступінь якості); 9) редуплікація: Небо голубе-голубе (найвищий ступінь якості); Полечу високо-високо за синії хмари (ступінь дії); На долині туман упав, мак червоний в росі, мак червоний в росі купав (виділення реми); 10) нульові засоби вираження (імпліцитні): люблю кіно (значення знахідного відмінка виражається нульовим засобом), незадоволений кіно, шоу, таксі (значення орудного відмінка виражене нульовим засобом); П) інтонація: Я тобі, друже, говорю; 12) синтаксичний зв'язок: нове таксі (середній рід), наші таксі (множина), люблю кіно (знахідний відмінок), не люблю кіно (родовий відмінок).

Отже, граматичне значення — це зв'язки між словами, що виражаються формальними засобами, які відображають стосунки між фактами дійсності. Це узагальнене, абстрактне значення, що властиве цілому ряду слів, словоформ, синтаксичним конструкціям і яке має в мові своє регулярне й стандартне вираження.

3. Граматична форма

В традиційній граматиці цей темін має два значення: 1) мовні засоби, за допомогою яких виражається граматичне значення (засоби вираження граматичного значення): родовий відмінок слова *день* виражається закінченням -а *(дня);* 2) форма відмінюваних слів, або словоформа, тобто один із компонентів парадигми слова: *декан, декана, декану, деканом, декани, деканів* і т. д., слово *декан* існує в чотирнадцяти формах.

Ф о р м и с л о в а — це різновиди одного й того ж слова, тотожні лексично (мають спільне лексичне значення), але протиставлені граматичним значенням: *пишу, пишем, пише, пишемо, пишете, пишуть; писав, писали; буду писати, писати; пиши.* Ці звукові комплекси мають спільне лексичне значення. Це словоформи. Словоформа є конкретним представником слова в мовленні.

Отже, морфологічне слово — це сукупність граматичних форм, або словоформ. Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається п а р а д и г м о ю (від гр."приклад", "зразок").

Парадигму мають тільки змінювані слова (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, дієслова). Незмінювані слова парадигми не мають. Вона в них називається нульовою.

Під граматичною формою розуміють також мовний знак, за допомогою якого регулярно (постійно і стандартно) виражається граматичне значення: граматичне значення іменника називного відмінка однини жіночого роду регулярно виражається закінченням *-а: вода, рука, воля, земля, бібліотека, книга.* До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать: закінчення, суфікси, префікси, постфікси, чергування звуків, наголос, службові слова, редуплікація, порядок слів, інтонація, синтаксичний зв'язок.

У морфології такі граматичні форми називаються морфологічними. Є два типи граматичних форм - аналітичні (складені) і синтетичні (прості): *читатиму — буду читати, хлопець вчиться — хлопець став учитися, читав би, на березі* (закінчення + прийменник = прийменниково-відмінкова форма). Існує комбінована форма — аналітико-синтетична (одночасно аналітична і синтетична форма): в *лісі* — місцевий відмінок. За їх допомогою й виражаються граматичні значення.

4. Граматична категорія

У мовознавстві ще немає єдиного загальноприйнятого трактування граматичної категорії. Одні вчені трактують граматичну категорію дуже широко, зараховуючи сюди всі групи граматичних одноманітностей, однаковостей. Так, О.О. Потебня категоріями називав іменник, дієслово, час, число, особу, орудний відмінок. Чеський мовознавець М. Докуліл граматичними категоріями називає іменник, істоту, підмет, підрядне речення тощо. Б.М. Головін усі граматичні категорії класифікує на категорії слів, куди відносить частини мови, категорії словесних форм (час, рід, відмінок, число і т.п.), категорії словесних позицій (члени речення) і категорії словесних конструкцій (речення). Інше трактування граматичної категорії запропонував Д.А. Штелінг. Граматичну категорію він визначає як "відношення, виражене в граматичній будові мови через протиставлення двох (і не більше) взаємовиключних за значенням рядів (або груп) форм: це єдність взаємовиключних протилежностей" [Штелинг 1959 : 56].

Таке тлумачення граматичної категорії набуває все більшого поширення і нині по суті домінує в лінгвістиці. **Граматична категорія** — система протипоставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Граматична категорія —це єдність двох, або більше однорідних формально-виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження. Наприклад, граматичне значення однини і граматичне значення множини є однорідними, бо вони виражають загальне поняття числа. Це загальне поняття числа і об'єднує їх. Об'єднує їх ще й те, що кожне з цих значень формально виражене закінченням. Але одночасно вони між собою знаходяться в опозиційних відношеннях, тобто протиставляються одне одному за такими ознаками: 1) за характером значення числа — однина означає лише один предмет чи дію, ознаку одного предмета {учениця, читає, гарний), а множина означає кілька предметів або дію, ознаку кількох предметів (учениці, читають, гарні); 2) за конкретним виявом спільних формальних засобів вираження - однина виражається закінченням -а (учениця), -є (читає), -ви (гарний), а множина, закінченнями -і (учениці), -уть (читають), -і (гарні).

Граматичні категорії не є незмінними. У процесі свого історичного розвитку мова може втрачати чи набувати граматичні категорії або змінювати її структуру. Так, зокрема, великих змін зазнала видо-часова система слов'янських мов. Змінився в українській мові і кількісний склад категорії числа (було три числа: однина, двоїна, множина) та категорії часу (було чотири форми минулого часу: аорист, імперфект, перфект,

плюсквамперфект, дві аналітичних і одна синтетична форма майбутнього часу та проста форма теперішнього часу).

Іменник має такі граматичні категорії: граматична категорія роду, граматична категорія число, граматична категорія відмінка, граматична категорія істоти-неістоти. У дієслова: граматична категорія виду, граматична категорія часу, граматична категорія способу, граматична категорія стану і т. д.

Граматична категорія відрізняється від граматичного значення і граматичної форми тим, що граматична категорія порівняно з граматичним значенням і граматичною формою є вищим рівнем узагальнення і абстракції. Граматичне значення і граматична форма фактично є вихідною базою, на якій формується граматична категорія. Граматична категорія є двобічним явищем, оскільки має і план змісту (має свою семантику) і план вираження (має свої формальні показники своєї семантики). Не кожне граматичне явище може бути граматичною категорією, наприклад, протиставлення власних і загальних іменників не становить граматичної категорії, бо воно не розрізняється засобами вираження; протиставлення I і II дієвідміни не становить граматичної категорії, бо їх флексії не виражають смислових відмінностей відповідних дієслів.

Компоненти граматичних категорій знаходяться між собою в опозиційних відношеннях, при яких один компонент протистоїть іншим. Ці опозиційні компоненти граматичної категорії називаються г р а м е м а м и . Наприклад: категорія числа іменника складається з двох грамем — однини і множини; категорія роду іменника має грамему чоловічого роду, грамему жіночого роду, грамему середнього роду, грамему парного роду; категорія відмінка іменника мас сім грамем (грамему називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінка); дієслівна категорія способу має три грамеми — грамему дійсного, умовного і наказового способу.

О п о з и ц ії (п р о ти с т а в л е н н я) грамем становлять сутність граматичної категорії. Категорія числа складається з двох грамем і становить одну опозицію, дієслівна категорія часу складається із трьох грамем і становить три опозиції і т. д.

Одні граматичні категорії здатні протиставляти словоформи в межах однієї лексеми. Іменникові категорії числа і відмінка протиставляються в межах однієї лексеми: I) книга — книги (однина множина); 2) юнак — юнака —юнакові—юнака—юнаком—на юнакові — юначе (Н., Р., Д., Зн., Ор., М., Кл.). Такі категорії прийнято називати словозмінними. У дієсловах до словозмінних належить категорія часу (пишу — писав — писатиму), категорія особи (співаю-співаєш — співає), категорія числа (відповідаю — відповідають).Інші граматичні категорії не здатні утворювати опозиційні словоформи в межах однієї лексеми без зміни лексичного значення. У них разом зі зміною форми змінюється й лексичне значення: *добрий — добріший — найдобріший; писати — підписати; малювати — малюватися (вимальовуватися).* Граматичні категорії, які не можуть протиставляти словоформи однієї лексеми, а спричиняють зміну лексичного значення, називаються або класифікаційними, або лексико-граматичними, або словотвірними. До них належать категорія роду іменника, категорія істоти/неістоти, прикметникова категорія вищого й найвищого ступенів порівняння тощо.

Граматичні категорії поділяються на м о р ф о л о г і ч н і і с и н т а к с и ч н і. До морфологічних належать іменникові категорії роду, числа, відмінка, істоти-неіетоти, дієслівні категорія часу, категорія виду, категорія особи і ін. До синтаксичних належать прикметникові категорії роду, числа, відмінка, категорія стану дієслів (активний — пасивний). Морфологічні категорії в свою чергу поділяються на класифікаційні і словозмінні. Класифікаційні категорії — це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Так, наприклад, категорія роду іменників і категорія виду дієслова є класифікаційними, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до певного роду), а дієслова належать до однієї з трьох рубрик — до дієслів доконаного чи недоконаного виду або двовидових. Словозмінні — це

такі граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від партнера, з яким воно поєднується в мовному ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників. Прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами (кожен прикметник у слов'янських мовах має форми всіх трьох родів; див. укр. *великий, велика, велике).*

Приналежність деяких граматичних категорій до морфологічних чи синтаксичних, до словозмінних чи класифікаційних є предметом дискусій. Це стосується таких категорій, як категорія ступенів порівняння прикметників, категорія стану (активний — пасивний).

Не належать до граматичних категорій такі лексико-семантичні групи слів: збірні іменники, конкретні іменники, абстрактні, речовинні, прикметники якісні і відносні, особові і безособові дієслова, способи дієслівної дії, бо це не отнотипні граматичні значення, вони не мають свого формального вираження. їх називають л е к с и к о - г р а м а т и ч н и м и розрядами слів.

Граматичні категорії в ієрархічній системі узагальнення не становлять найвищого щабля, бо вони є засобом вираження одиниці вищої абстрактності — категоріального значення, яке є семантичною базою окремих класів лексем, які називаються частинами мови. Кожна частина мови має свої граматичні категорії.

Отже, граматичні категорії важливі не тільки в змістовому, а й у структурному плані. Вони об'єднують слова не тільки в межах певної частини мови, а й поза цими межами, тобто слова різних частин мови (категорії роду, числа, особи є спільними для іменників, займенників і дієслів, категорії роду, числа і відмінка — для іменників, прикметників тощо). Це забезпечує структурну організацію всієї системи частин мови.

Таким чином, граматика складається з трьох частин — словотворення, морфології і синтаксису.

Морфологія (гр. "слово, вчення") — це розділ граматики, який вивчає граматичні значення, граматичні форми, граматичні категорії, граматичні класи слів (тобто частини мови). Об'єктом морфології є слово, це її основна одиниця. Воно вивчалося в лексикології і словотворенні. Але морфологія обрала в слові свій предмет — словозміну.

Морфологія тісно пов'язана зі словотворенням. Проте словотворення є самостійним розділом граматики з самостійним об'єктом - процес творення похідних слів з іншим значенням.

5. Історія вчення про граматику

Граматична наука має давню історію.

Найдавнішою була індійська мовознавча традиція. Вона сформувалася в першій половині 1-го тисячоліття до н. є. і існує й нині. Це праці про санскрит — одну з давньоіндійських мов. Одна з індійських граматик називалася "Восьмикнижжя" ("Восьмикнижие"), її автор Паніні (V ст. до н. є. або ІУ-ІІІ ст. до н. є.).

Ця граматика дуже формалізована, складається з 4-х тисяч правил. В ній розроблено такі граматичні поняття як корінь слова (складне слово), іменна основа, постфікс, словоформа (особового дієслова або іменника), незмінювані слова (дієприслівники, прислівники, застиглі відмінкові форми, прийменники, інфінітив). Індійська традиція позитивно вплинула на формування мовознавства в Азії, стимулюючи зародження індоєвропеїстики.

Антична м о в о з н а в ч а т р а д и ц і я сформувалася в рамках давньогрецької філософії. Античних граматистів цікавили питання походження мови, зв'язок між назвою і предметом (це з одного боку), а з іншого — вони вивчали письмові знаки з тим, щоб навчитися читанню і письму, тобто їх цікавила граматична техніка, граматичне мистецтво. Першими граматистами були філософи Геракліт і Демокріт. До Платона грецькі вчені вже знали про звуковий і граматичний склад мови, про

лексичну будову давньогрецької мови. Справжнім засновником граматичної античної школи був філософ Арістотель (IV ст. до н. є.). Антична граматична школа мала значний вплив і на слов'янську граматичну традицію.

Східнослов'янська граматична традиція. Перша граматика у східних слов'ян була перекладом на церковнослов'янську мову латинської граматики, який зробив Дмитрій Герасимов (Толмач) у 1522 році. Перша оригінальна граматика (а не переклад) була написана українцем, теологом і граматистом Мелетієм Смотрицьким у 1619 р. Це, правда, була граматика церковнослов'янська і називалася "Граматика славенскія правильная синтагма".

На граматику Смотрицького мала вплив грецька традиція, яка досліджувала лише писемну форму мови. Але він відійшов від цієї традиції, доповнивши її матеріалами живого мовлення (зрозуміло, українського походження). Отже, граматика Смотрицького цінна тим, що вона перша залучила до граматичного осмислення українську мову. М. Смотрицький часто відходив від античної традиції також при тлумаченні утворення і вживання граматичних форм і синтаксичних конструкцій. Він увів у науковий обіг думку, що букви ь і ь в XV ст. не мали звукового значення, відкрив *і* "предложний" відмінок (місцевий з прийменником), виділив п'ять форм стану (активний, пасивний і т. д.), виділив категорію перехідності/неперехідності, ввів терміни "буква", "склад" (слог), "междометие" (вигук), "наклонение" (спосіб). М. В. Ломоносов назвав "Граматику" Смотрицького (поряд з арифметикою Магницького) "вратами учености".

Студент-теолог Паризької академії українець Іван Ужевич у 1643 році оприлюднив працю, написану латинською мовою під назвою "Граматика словенская зложена й написана трудом і прілєжанієм Іоанна Ужевича слов'янина". Це опис граматичної системи української книжної літературної мови ХУІ-ХУІЇ ст. в її широкому діапазоні — від рис традиційної книжності і академічної учености до народно-розмовного живого просторіччя. В теоретичному плані своєї праці він стояв на рівні тодішніх філологічних знань слов'янського і європейського світу.

До речі, „Тосеийская грамматика" М. В. Ломоносова опублікована лише в 1755 р., тобто на 112 років пізніше граматики Ужевича.

Перша наукова граматика нової української мови, в якій були зареєстровані і пояснені її основні риси як самостійної, існуючої мови, що розвивалася, була написана українським філологом, який народився в 1773 р. в с. Шутівка (тепер Соснівка) Глухівського району Сумської області — Павловським Олексієм Павловичем.

Книга називалася "Граматика малоросійського наречія, или грамматическое показание существеннейшихь отличій, отдалившихь Малороссийское наречие оть чистого Российского язика...". Рукопис граматики в Петербурзьку академію наук було подано в 1805 р. Він одержав позитивні рецензії і був надрукований у 1818 р.

О.П. Павловський переконливо показав, що українська мова має багато подібного з російською і іншими слов'янськими мовами, але вона багата й своєрідна національними особливостями.

Лекція № 5
(2 години)
Тема: Морфологія сучасної української мови. Частини мови

План

1. Предмет морфології. Морфологічні одиниці.
2. Поняття про частини мови. Принципи класифікації частин мови.
3. Система частин мови за В.В.Виноградовим.
4. Питання про частини мови у сучасному мовознавстві.
5. До історії питання про частини мови.

Література

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.

2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
4. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.–К., 1988.
6. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
7. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
9. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Контрольні запитання:

1. Які завдання виконує морфологія?
2. Скільки частин мови виділяють у традиційному мовознавстві?
3. Які існують принципи класифікації частин мови?
4. Яка класифікує частини мови В.В.Виноградов?

Ключові члова: морфологія, словоформа, частини мови, службові частини мови, самостійні частини мови

1. Морфологія — це одна з частин граматичної будови мови, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці – морфеми. **Морфологія** як наука являє собою вчення про граматику слова, про його граматичні класи (частини мови) і граматичні (морфологічні) категорії частин мови, про словозміну, про морфеми.

Термін "морфологія" іноді застосовують для позначення власне морфології і словотвору. Проте частіше до морфології зараховують тільки словозміну. Тому термін "словозміна" нерідко вживають як синонім терміна "морфологія" у вузькому розумінні слова, без словотвору, розглядаючи останній як окремий рівень (підсистему) граматичної будови мови.

Слово як одиниця мови стосується кількох рівнів мови — лексики, словотворення, морфології, синтаксису, а також є об'єктом розділів науки про мову — лексикології, словотвору, морфології, синтаксису. На противагу лексикології морфологія вивчає не індивідуальні, а загальні властивості слів, їхні загальні значення, які набувають у мові спеціального узагальненого вираження. На ґрунті цих загальних властивостей слова як морфологічні одиниці та їхні видозміни формують морфологічні класи, підкласи, типи.

Морфологія як наука передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначення принципів розчленування лексем на словоформи та об'єднання словоформ у лексеми; 2) з'ясування частини семантики слова як морфологічної; 3) обгрунтування переліку морфологічних категорій та їхньої природи; 4) опис сукупності формальних засобів, закріплених за відповідними частинами мови та їхніми морфологічними категоріями.

Морфологія стосується як значеннєвих, так і сполучувальних властивостей словоформ. Це означає, що морфологія в деяких своїх особливостях прилягає до словотвору, саме до тієї його частини, об'єктом якої є змістова природа морфем, а в інших особливостях — до синтаксису, до тієї його частини, об'єктом якої є формальна структура синтаксичних одиниць-конструкцій — речення і словосполучення.

Відмінність між морфологією і словотвором полягає в тому, що морфологічні одиниці-слова звичайно структурує **флексія,** а словотвірні явища — **інші типи морфем** (суфікси, префікси, постфікси тощо). Крім того, морфологічні значення у словоформах обов'язкові й регулярні, тоді як словотвірним значенням така ознака не притаманна.

Словотвір з'єднує морфологію з лексикою і є важливою ланкою структурування мови. Словотвірні засоби слугують поповненню лексичного складу мови новими словами, формуванню лексичного значення похідних слів, групуванню їх у лексичні розряди і

граматичні класи. Наприклад, словотворчі суфікси іменників указують на належність похідного слова до певного граматичного роду і типу відмінювання. Визначальною прикметою і словотвору, і морфології є наявність спеціалізованих морфем, адже найчастіше афікси передають словотвірні й морфологічні значення. Отже, морфемна будова мови (морфеміка) є найголовнішою характеристикою як морфології, так і словотвору.

Морфологія тісно пов'язана також із лексикою. Морфологічні закономірності впливають на лексику та її сполуки, з одного боку, а лексичні особливості слів — на їхні морфологічні характеристики, з іншого боку. Семантика слова істотно відображається, зокрема, на його словозміні, на його здатності структурувати чи не структурувати морфологічні протиставлення тощо.

Морфологічні одиниці

На ґрунті функціональних характеристик потрібно вичленувати два взаємопов'язані типи морфологічних одиниць: мінімальну морфологічну одиницю (морфему) і морфологічну одиницю-конструкцію (або морфологічне слово, частину мови). Слово з граматичного погляду є основною морфологічною одиницею, а в сукупності всіх його аспектів (лексичного, морфологічного, словотвірного, синтаксичного тощо) — основною одиницею мови.

Проблема слова належить до однієї з найбільш дискусійних лінгвістичних проблем. Через те й дотепер великою мірою не втратила своєї актуальності думка Ф. де Сосюра про те, що "досі при вивченні мови завжди задовольнялися оперуванням над одиницями, як слід не визначеними" і що "слово, незважаючи на складнощі визначення, становить знакову єдність, яка знову і знову постає перед нами настійливо як щось центральне у механізмі мови" [Сосюр 1998: 141]. Слово можна охарактеризувати як такий морфемний комплекс, між складниками якого наявні особливо тісні зв'язки — набагато тісніші, ніж між цими комплексами, тобто між окремими словами [Плунгян 2000: 18]. Уважають, що морфема, на противагу слову, є універсальним поняттям і морфеми функціонують у кожній мові, тоді як про слова це не можна стверджувати принаймні з таким же ступенем категоричності, пор. [Плунгян 2000: 18—19]. Українська мова належить до мов виразного "словесного" типу з чітким розрізненням двох морфологічних одиниць — слова і морфеми.

Центральне місце слова в системі мови зумовлене тим, що решту одиниць мови (фонему, морфему, речення, словосполучення) тією чи тією мірою сприймаємо на його тлі і пов'язуємо системними відношеннями з ним.

Між морфемами і частинами мови (морфологічними словами) розташовані проміжні морфологічні одиниці — слова-морфеми (прийменники, сполучники, частки, зв'язки), які функціонально зближуються з власне-морфемами і водночас відрізняються від останніх аналітичним способом вираження граматичних значень і позиційними характеристиками. Між частинами мови як основними морфологічними одиницями і реченнями як основними синтаксичними одиницями функціонує специфічний різновид речень — слова-речення (вигуки, звуконаслідувальні слова і под.), нечленовані речення, які являють собою найпериферійнішу ланку речень.

Отже, слово виступає центральною одиницею, що пронизує всю мовну систему. Найменшою граматичною одиницею є морфема. Ряд слів об’єднується в семантико-граматичний клас-частину мови. Між морфемами і частинами мови (морфологічними словами) розташовані службові слова.Основною синтаксичною одиницею є речення.

2. Поняття про частини мови. Принципи класифікації частин мови.

Частини мови — це класи (групи) слів, які характеризуються: 1) єдністю категоріального значення, абстрагованого від лексичних значень (наприклад: предметність у іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників,

процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників); 2) єдністю морфологічних категорій і правил словозміни (наприклад; рід, число, відмінок у іменників, вид, спосіб, час у дієслів); 3) тотожністю синтаксичних властивостей слів (наприклад: підмет і додаток у іменників, присудок у дієслів, і означення у прикметників, обставина у прислівників); 4) спільністю суфіксів, за допомогою яких утворено відповідні слова (наприклад: суфікси *-тель, -ець, -анин, -ик* –у іменників; суфікси *-н-ий, -ськ~ий, -аст-ий, -ан-ий,-ов-ий* у прикметників; *-ну-ти, -ича-ти, -ува-ти* у дієслів.

За цими чотирма ознаками сучасна традиційна граматика виділяє десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук. Це традиційна класифікація, яка зафіксована в Граматиці-70, Граматиці-80, Українській морфології (1969) та шкільній граматиці.

Одним із принципів класифікації частин мови є здатність або нездатність слова (словоформи) бути членом речення.

Одні словоформи можуть бути самостійними членами речення. Слова *Україна, суверенний, будувати, радісно* називають певні явища реальної дійсності, тобто виконують номінативну функцію, і можуть вживатися в реченні як його компоненти. Це самостійні слова (словоформи).

Інші слова входять до складу членів речення, але самостійними членами речення не бувають: пор. слова *і, але, якщо, щоб, бо, не, ні, би, адже, під, через, біля* і под. Вони до складу речення входять разом із самостійними членами і вказують або на зв'язок між словоформами, або на відношення мовця до висловлюваної думки. Це службові слова. У зв'язку з цим частини мови поділяються на самостійні та службові. Але лише цієї ознаки для класифікації частин мови „недостатньо, бо межа між самостійними і службовими словами умовна, оскільки самостійні слова, втрачаючи певною мірою лексичне значення, переходять у службові *(думати, вважати, почати, стати* і под.). Українська морфологія (1969) вважає за принцип класифікації частин мови "наявність чи відсутність у слові лексичного (співвідносного з поняттям) і граматичного значень". Відповідно до цього слова поділяються на повнозначні та неповнозначні (с.24). Тому й частини мови поділяються на повнозначні і неповнозначні. А службові частини мови трактуються як такі, що не мають лексичного значення. Такий погляд застарів, і сучасна морфологія вважає, що й службові слова мають лексичне значення. Слів без лексичного значення не буває. Слово — це єдність лексичного і граматичного значення.

Традиційно на перший план висувався морфологічний принцип поділу слів за частинами мови. Дійсно, морфологічні категорії є однією з суттєвих ознак частини мови: морфологічні категорії іменника (рід, число, відмінок) чітко протиставляються морфологічним категоріям дієслова {вид, спосіб, час). Але цей принцип не універсальний, не загальний, бо за ним можна класифікувати лише ті слова, які мають систему словозміни, яким властиві флексії (іменник, прикметник, дієслово, займенник, числівник). Слова невідмінювані не підпадають під цей принцип, залишаються за межами класифікації (слова типу *таксі, бюро, депо, вчора, сьгоодні, через, при, над, щоб, бо* і ін.).

Отже, морфологічний принцип є важливим, суттєвим для певної групи слів, але він не універсальний, і тому не визначальний, а допоміжний.

Найдетальніше морфологічну класифікацію опрацював П. Ф. Фортунатов і його послідовники О. М. Пєшковський та Д. М. Ушаков.

На однобічність морфологічної класифікації неодноразово вказували Л. В. Щерба і В. В. Виноградов.

В принципі можлива класифікація частин мови за лексичним значенням словоформи, носієм якого є корінь слова, наприклад, назви кольорів — прикметники *(білий, синій, голубий),* назви дій— дієслова *(читати, писати, боротися),* назви осіб — іменники *(плигун, читач, вихователь)* і ін. Але лексичне значення кореня є надто

низьким рівнем узагальнення і надто дрібною семантичною одиницею для частин мови, бо практично неможливо всі слова мови поділити на групи за лексичним значення з більш-менш чіткими межами між ними. Та й межа між цими групами нечітка: колір *цукру, шоколаду, мокрого асфальту.* Тому для класифікації частин мови застосовується значно абстрактніша семантична одиниця — категоріальне значення, яке виражається суфіксами і закінченнями. М. В. Панов переконливо показав, що приналежність слів до частин мови формально визначається не значенням коренів, а значенням суфіксів і закінчень (Панов М. В. О частях речи в руеском язнке, ФН, 1960, №4).

В українському мовознавстві на базі закінчень і суфіксів виділяються такі типи категоріального значення: категоріальне значення предметності, категоріальне значення ознаки, категоріальне значення дії. Всі слова, яким притаманне категоріальне значення предметності, є іменниками *(українець, стілець, завдання),* слова з категоріальним значенням ознаки предмета є прикметниками *(блакитний, ранковий, капроновий),* слова з категоріальним значенням числа і кількості *(три, сім)* є числівниками, слова з категоріальним значенням ознаки ознак є прислівниками *(читав швидко, ставився серйозно, вивчив учора).*

Семантичний принцип з категоріальним значенням в основі не є універсальним, бо за допомогою значень суфіксів і флексій не можуть бути віднесені до тієї чи іншої частини мови: 1) невідмінювані слова — невідмінювані іменники, прикметники, прислівники, дієприслівники, модальні слова, які не мають флексій; 2) службові слова, які не мають ні суфіксів, ні флексій, не означають ні предметності, ні ознаки, ні дії; 3) дієприкметники, які мають категоріальне значення і ознаки предмета, і дії; 4) дієприслівники, які мають категоріальне значення дії І ознаки дії; 5) кількісні числівники, які за закінченням можна віднести і до категоріального значення предметності і до категоріального значення ознаки (числівник *два* відмінюється як прикметник); 6) субстантивовані прикметники типу *шашлична, булочна, варенична, рюмочна, пельменна,* які мають закінчення прикметників і тому співвідносяться з категоріальним значенням ознаки, а лексичне значення "назви конкретних предметів" співвідносить їх з категоріальним значенням предметності; 7) питальні *{хто, що),* заперечні *(ніхто, ніщо),* неозначені *(дехто, дещо, хтось, щось)* займенники мають закінчення прикметників, а семантику предметності.

Тому в цих розрядах слів категоріальне значення формується на базі кореневої семантики (категоріальне значення кількості і числа у числівників, категоріальне значення ознаки дії, ознаки ознаки у прислівниках, сполучуваності у сполучниках і, т. д.). О. Потебня перший висунув принцип семантичної класифікації, звернувши при цьому увагу й на синтаксичний принцип.

Виявляється, що найповніше всі слова мови розподіляються на частини мови за синтаксичним принципом — залежно від конкретної синтаксичної функції слова в реченні або від конкретної синтаксичної позиції слова в реченні. За цим принципом окремі класи слів дуже чітко протиставляються один одному: 1) всі слова, що виконують функцію підмета, тобто займають позицію підмета, є іменниками; 2) слова, що виконують функцію присудка, тобто займають позицію присудка, є дієсловами; 3) всі слова що займають позицію означення в реченні, є прикметниками і. т. д.

Синтаксичні функції частин мови бувають первинними і вторинними. Наприклад, іменник в українській мові може бути підметом і присудком: *Студенти працюють в бібліотеці і Ми — студенти.* Бути підметом — це первинна функція іменника, а бути присудком — вторинна. Так само й для дієслова: первинна функція його бути присудком *(Човен пливе),* а вторинна — бути підметом, неузгодженим означенням, додатком *(Жити — батьківщині служити; Бажання вчитися не залишало юнака; Ви мене навчили любити).* Отже, визначальною для частин мови є первинна синтаксична функція.

Це значно універсальніший принцип, ніж інші, бо за його допомогою можна розподілити між частинами мови і невідмінювані слова, і службові слова, і числівники, і дієприкметники, і дієприслівники, і субстантивовані, слова. Але й він самостійно не розв'язує проблем розподілу всіх слів мови за частинами мови, він не єдиний при визначенні складу частин мови. Синтаксичному принципу надавали особливого значення О. О. Шахматов, Л. В. Щерба, В. В. Виноградов. Власне особливості синтаксичних функцій деяких прислівників дозволили О. О. Шахматову виділити так звані предикативні прислівники, а Л. В. Щербі, В. В. Виноградову і М. С. Поспєлову кваліфікувати їх як самостійну частину мови — категорію стану.

Л. В. Щерба запропонував компромісний підхід до класифікації, бо жодний з перерахованих критеріїв самостійно не вирішує проблем класифікації слів за частинами мови.

Сучасна класифікація частин мови — це наслідок компромісу між синтаксичним, семантичним й морфологічним принципами класифікації. Він і є причиною тих розбіжностей, які існують у мовознавстві з приводу класифікації частий мови. Це з одного боку. З другого — розбіжності в класифікації мають і об'єктивний характер, оскільки лексичний склад мови в частиномовному відношенні постійно змінюється, розвивається і удосконалюється. Формуються нові частини мови, нові типи слів.

В теорії частин мови є низка дискусійних питань; 1) питання про кількість частин мови. Частина мови — це не плід творчості (розумової) мовознавців, це об'єктивна реальність, кожне слово народжується як якась частина мови. В різних мовах різна кількість частин мови (в українській — десять, в індійській мові лише дві — ім'я і дієслово, в китайській три — ім'я, предикатив, прислівник; в окремих мовах Північної Америки немає таких груп слів, які ми називаємо прикметниками і прислівниками); 2) питання про те, що розподіляється між частинами мови — слова, лексеми чи словоформи (І. Г. Милославський); 3) питання про те, що є частиною мови — граматична (А. А. Реформатський), лексико-граматична група слів (В. В. Виноградов) чи семантична група слів (ї. Г. Милославський); 4) питання про ієрархічну систему частин мови (послідовність за значущістю): іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, категорія стану; чи іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, категорія стану, дієслово; 5) питання про віднесеність тих чи інших слів до тієї чи іншої частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

3. Система частин мови за В. В. Виноградовим

На думку В. В. Виноградова, не всі слова є частинами мови. Певна кількість слів знаходиться за межами частин мов. До таких належать модальні слова, частки мови (частки, прийменники, сполучники, зв'язки) і вигуки. Отже, за функціями В. В. Виноградов усі слова поділяв на частини мови, модальні слова, частки мови, вигуки.

До частин мови він відносив ті слова, які виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення. На цій основі він виділив сім частин мови (іменник, прикметник, числівник — це іменні частини мови, залишки займенників, дієслово, прислівник, категорія стану).

До модальних слів відносяться слова, які виражають відношення висловлюваної думки до дійсності, яке встановлює мовець. Синтаксичні функції і семантична будова модальних слів відрізняється від функції і семантики частин мови і часток мови.

До часток мови він відносив власне частки, зв'язки, прийменники і сполучники. Службові слова він, слідом за французьким мовознавцем Ж. Вандрієсом, називав морфемами, тобто виразниками суто граматичних відношень.

Вигуки, за В. В. Виноградовим, знаходяться за межами частин мови і часток мови. Вони, на його думку, нічого спільного не мають з морфологією, пов'язані з емоційним мовленням і знаходяться за межами структури інтелектуального мовлення.

Порядкові числівники, за В, В. Виноградовим, — це прикметники із значенням ознаки (відчислівникові прикметники).

До займенників він відносив як залишкові явища лише особові займенники та зворотний займенник (я, *ти, він, ми, ви, вони, себе і* їх похідні). На його думку, займенник знаходиться в стані занепаду.

Слідом за акад. Л. В. Щербою, В. В. Виноградов виділяє і нову частину мови — категорію стану, яка сформувалася на основі деяких іменників, прикметників, прислівників і дієслів (схему класифікації частин мови за В. В. Виноградовим див. в його книзі "Русский язык", М, 1947, с. 44).

Частини мови між собою знаходяться в стані генетичного зв'язку і взаємозумовленості. Одні частини мови формуються на базі інших і зв'язані з ними. Це В. В. Виноградов показав на схемі (див. В. В. Виноградов. Русский язмк, М, 1947, с. 43): 1) прислівник сформувався на основі іменників, прикметників, прислівників, займенників, дієприслівників, дієслів, дієприкметників; 2) категорія стану — на основі іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів; 3) дієприкметник — на основі прикметників і дієслів; 4) дієприслівник — на основі дієслів, прислівників і дієприкметників.

4. Питання про частини мови у сучасному мовознавстві

Питання про частини мови залишається і в наш час предметом дискусій. Сучасна морфологія не спромоглася створити таке вчення про частини мови, яке змогло б не лише замінити, але хоч би потіснити традиційну класифікацію.

До найважливіших здобутків сучасного мовознавства про частини мови належить: 1) намагання захистити традиційну класифікацію і знайти обгрунтування граматичної та логічної непослідовності цієї класифікації, що виявляється в множинності принципів поділу. В. М. Жирмунський вважає, що традиційна класифікація в основному відповідає реальній дійсності. А відсутність єдиного принципу класифікації не є суттєвим недоліком, оскільки об'єкти науки в реальній дійсності не потребують послідовного поділу за єдиним принципом; 2) намагання обгрунтувати традиційну класифікацію як ієрархічну систему частин мови, що виділені традиційною класифікацією. Цей підхід характерний для Й. Вуковича (Югославія). Він всі частини мови поділяє за функціями на головні і другорядні, або допоміжні. До головних він відносить дієслова, іменники, займенники, прикметники, числівники і прислівники. До допоміжних — прийменники, сполучники, модальні слова, вигуки. За ієрархічною системою Й. Вуковича частини мови розташовуються так: дієслово і іменник знаходяться на вершині системи, у її підніжжі — прикметник, прислівник, числівник як другорядні серед головних частин мови. Займенник займає проміжне місце між ними; 3) намагання збільшити кількість частин мови за рахунок тих семантико-граматичних груп лексики, які розглядалися в межах традиційної класифікації як підгрупи. На цій основі О. М. Тихонов виділяє п'ятнадцять частин мови: іменники, прикметники, дієприкметники, числівники, займенники, дієслова, дієприслівники, прислівники, категорія стану, модальні слова, прийменники, сполучники, частки, вигуки, звуконаслідування; 4) намагання видозмінити традиційну систему частин мови за рахунок перегрупування уже відомих семантико-граматичних груп слів — віднесення в розряд самостійних частин мови дієприкметників, дієприслівників, модальних слів, звуконаслідувальних слів; 5) намагання виділити нові частини мови за рахунок специфічних слів, які не вкладаються в рамки традиційних частин мови:

а) категорію стану (Л.В.Щерба) за рахунок іменників, прикметників, прислівників, дієслів *(стидно, боляче, страшно, душно, холодно);*

б) комунікативи (В. Ф. Кіпріянов), тобто лексико-граматичний клас незмінних повнозначних слів, що виражають цілісну думку і функціонують винятково як однослівні нечленні речення. До комунікативів він відносить:слова із значенням спонукання: *цить!, ша!, брись!, киш!, геть!, майна!, цабе!, алло!, полундра! і* под. слова із значенням оцінки або заперечення: *браво!, баста!, шабаш!, спасибі!;*слова, омонімні з іменниками: *біда!, караул!, кришка!, дурниця!, сила!,жарт!*слова, омонімні з займенниками: *все!, як!, так!, нічого!;*слова, омонімні з дієсловами: *кинь!, візьми!, почекай!, підожди!,постій!',*слова, омонімні з прислівниками: *досить!, достатньо!, тихо!;*слова, омонімні зі службовими словами: *о!, а!, так!, ну!, невже!*;

в) аналітичні прикметники (див. кн. "Морфология и синтаксис современного русского язнка". Русский язик и сов. общество, М., 1968). В цій книзі наводиться чотири групи аналітичних прикметників: 1) *беж, комі, до дієз; 2) держ-, парт-, госп-;* 3) *лісо-,хлібо-, нафто-;* 4) *радіо-, авто-, фото-*. При цьому складні слова типу *мотобол* (пор. *футбол), мотобот, мотовелотранспорт, мотовоз,мотогонки, мотодивізія, мотодрезина, лісозавод, партпрацівник,радіозавод* розглядаються як вільні словосполучення, перша частина яких — це самостійні лексеми, що мають всі ознаки слова: морфологічні (цілісна оформленість), синтаксичні (сполучуваність з частками), фонетичні (наявність самостійного наголосу).

Намагання виділити аналітичні прикметники в окрему частину мови викликало полеміку, а подекуди і категоричне заперечення. Цю позицію більшості граматистів М. В. Панов пояснює звичкою лінгвістів ототожнювати граматичне з морфологічним.

Слабкими місцями в цих поглядах є те, що: 1) всі ці "слова" за лексичним складом не становлять єдиної групи, єдиного класу слів (пор. *ікс-промені* і *партбілет;* 2) вони не становлять єдиного класу і за функцією означення в словосполученні (пор. *сільрада* і *кіносценарій);*3) багато "аналітичних прикметників" відносять до морфем *(проф-, кіно-, авто-, фото-),* 4) елементи *мікро-, міні-, максі-* відносять до префіксів, 5) конструкції типу *тепловози, електровози* розглядаються як синтаксичне стягнення. І хоч пройшло вже майже тридцять років, ця позиція в мовознавстві не знайшла підтримки, але й не занепала.

Українські граматисти (І. Р. Вихованець, К.Г. Городенська) при класифікації частин мови користуються гетерогенною системою трьох принципів (семантичного, морфологічного, синтаксичного). На її основі І. Р. Вихованець виділив лише чотири частини мови: іменник, прикметник, дієслово, прислівник. К. Г. Городенська -ще й числівник, правда, тільки за однією семантичною ознакою, їхня класифікація відрізняється від традиційної низкою особливостей. По-перше, вони, слідом за О. С. Кубряковою (див. її кн. "Части речи в ономасиологическом отношении", М., 1978), в семантиці частин мови, на перше місце ставлять ономасіологічну властивість слів, тобто здатність бути номінативними знаками, знаками-назвами, а не їх синтаксичну функцію. По-друге, вони не відносять до розряду частин мови займенники, оскільки ті не виконують номінативної функції, а лише дейктичну, яка, на їх погляд, не є достатньою підставою для частиномовного статусу. По-третє, автори вважають, що прислівник, не має свого власного лексичного значення, хоч і має категоріальне значення "ознаки ознак". По-четверте, автори відстоюють нечастиномовний характер службових слів, кваліфікуючи їх як аналітичні синтаксичні морфеми, оскільки вони, передаючи семантику відношення, виконують лише релятивну функцію.

5. До історії питання про частини мови

Питання про поділ слів на класи поставало перед вченими різних епох і народів з давніх часів.

У IV **ст. до н. е.** давньогрецький філософ Арістотель слова давньогрецької мови поділяв на чотири групи слів: ім'я, дієслово, член (вигук), сполучник **(зв'язка).**

У V ст. **до н. е.** давньоіндійські граматисти Яска і Пашні в санскриті виділили п'ять груп слів: ім'я, дієслово, прийменник, частка, сполучник,

Олександрійський вчений (Греція) Аристарх Самофракійський і його учень Діонісій Фракійський **у II ст. до н. е.** вперше у грецькій мові виділили вісім груп слів і вперше ввели термін "частина мови": ім'я, дієслово, дієприкметник, член (вигук), займенник, прийменник, прислівник, сполучник.

Римська граматика Варрона (I ст. до н. е.) та граматика слов'янської мови Мелетія Смотрицького (**XVII ст. н. є.**) прийняли класифікацію олександрійської школи (вісім частин мови, замінивши "член" вигуком).

М. В. Ломоносов в "Российской грамммматике" стосовно російської мови назвав десять частин мови: ім'я, прикметник, числівник, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук.

У кінці XIX ст. О. О. Потебня і П. Ф. Фортунатов сформулювали принцип класифікації частин мови (О. О. Потебня — семантичний, а П. Ф. Фортунатов — морфологічний).

У XX ст. свою теорію частин мови висунув В. В. Виноградов у книзі "Русский язїк. Грамматическое учение о слове" (М, 1947).

Лекції № № 6-7
(4 години)
Тема: Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника
План

1. Іменник як частина мови: визначення, семантичні ознаки, морфологічні категорії, синтаксична роль і словотвірні особливості.
2. Лексико-граматичні розряди іменників і граматичні показники в межах кожного з розрядів:
   1) конкретні й абстрактні;
   2) власні й загальні;
   3) предметні й речовинні;
   4) збірні та одиничні.
3. Категорія істоти/неістоти як категорія понятійна.

Література

1. Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.
2. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-51.
3. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
4. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
5. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
6. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.
7. Пентилюк М.І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.
8. Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Контрольні запитання:

1. На основі яких ознак іменник виділено в окрему самостійну частину мови?
2. У чому полягають особливості речовинних іменників?
3. Чим збірні іменники відрізняються від іменників зі значенням сукупності типу „народ”, „рота”, „група”?

4. Чи слід вважати назви істот і неістот лексико-граматичним розрядом?
5. У чому полягають граматичні особливості абстрактних іменників?

Ключові слова: іменник, лексико-граматичні розряди, власні й загальні іменники, конкретні й абстрактні іменники, речовинні іменники, збірні іменники, одиничні іменники, істоти, неістоти.

Іменник. Загальна характеристика

Іменник-це самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду і істоти/неістоти та словозмінними категоріями числа і відмінка.

Під предметністю в лінгвістиці розуміють узагальнені назви конкретних предметів, істот, абстрактних понять, явищ, ознак, дій, які позначаються іменниками в процесі лінгвалізації дійсності: *ріка, завод, лісник, лось; духовність, затемнення, мороз, блакить, ковзання.*

Значення предметності є тією семантичною основою, на якій формується іменник як частина мови.

Зміст лінгвістичного поняття предметності розкривається за допомогою семантичної класифікації. Іменники української мови поділяються на такі основні семантичні (або лексико-семантичні) групи: 1) назви конкретних предметів (*парта,олівець);* 2) назви живих істот — людей, тварин, комах, риб (*лікар,куниця, комар, карась);* 3) сукупність конкретних предметів і живих істот *(меблі, бадилля, молодь, студентство, комашня);* 4) назви речовин *(мед, бронза, золото, вода);* 5) назви відрізків часу *(день,канікули, секунда);* 6) назви кількості *(десяток, сотня, двоє);* 7) назви якості і властивості *(щирість, доброта);* 8) назви дії *(біг, спів, одруження);* 9) назви стану (*сом, мовчання);* 10) назви подій *(революція, перемога);* 11) назви абстрактних понять *(предметність, політика);* 12) назви ознак *(білизна, блідість);*13) назви одиниць виміру *(гектар, градус);* 14) назви явищ *(дощ, буря);* 15) назви почуттів *(любов, ненависть);* 16) назви простору і території *(район, регіон, поле);* 17) назви виробничих об'єднань *(артіль, кооператив).*

Кожне слово має лексичне, індивідуальне значення: *береза* (дерево), *університет* (вищий навчальний заклад), *любов* (почуття). Ті лексичні, індивідуальні значення, які на основі семантичної спільності поєднуються в категоріальне (групове) значення предметності, формують іменник як частину мови. Всі іменники мають узагальнене значення предметності. Воно є тією релевантною семантичною ознакою, якою іменник відрізняється від інших частин мови (категоріальне значення у прикметника — ознака предмета, у дієслова — процесуальна дія, у числівника — число). Наприклад, у словосполученні *читаю Шевченка* словоформа *Шевченка* має значення предметності (іменник), а в словоспосученні *вулиця Шевченка* вона має значення ознаки предмета. Тому привнесення категоріального значення предметності в звуковий комплекс іншої частиномовної форми трансформує її в іменник: пор. *Завтра поїдемо на екскурсію* (тут *завтра* є прислівником, бо має значення ознаки дії"); *До нашого завтра довга дорога* (тут *завтра є* іменником, бо мас значення предметності). І навпаки, якщо іменник позбавити категоріального значення предметності, то він набуває ознак іншої частини мови: пор. *На уроці ліс рук* — тут слово *ліс* мас значення кількості (багато).

Семантика окремих лексико-граматичних груп іменників може збігатися з категоріальним значенням дієслова, прикметника, числівника, займенника, прислівника. Дію, стан та ознаку може виражати і іменник і дієслово. Дієслово виражає дію, стан, ознаку динамічно, процесуально, як таку, що протікає в часі і передбачає носія її, предмет чи особу. Іменник виражає дію, стан, ознаку статично, безвідносно до часу й носія, тобто опредметнено (пор. *зеленіти — зелень, біліти — білизна, жовтіти — жовтизна; читати —читання, писати — писання; сидіти— сидіння, спати — спання).*

У таких же відношеннях до відповідних іменників з опредметненим значенням знаходяться прикметники, числівники, займенники, прислівники (*блакитний — блакить, сто — сотня, сам — самітність, раптом—раптовість).*

Граматичним засобом вираження категоріального значення предметності іменника є морфологічні категорії роду, істоти/неістоти, числа, відмінка.

Категорії числа і відмінка є категоріями словозмінними, оскільки майже всі іменники, за винятком незначної частини, мають числову і відмінкову парадигму (*вода, води, воді, воду, водою, на воді; столи, столів, столам, столи, столами, на столах).* Категорії роду і істоти/неістоти є категоріями класифікаційними. Кожний іменник належить до одного з родів — чоловічого, жіночого, середнього, парного. Це основний засіб маркування категоріального значення предметності. Іменників без значення категорії роду не буває. Всі іменники граматично поділяються на дві групи — істоти (назви людей і тварин) і неістоти (*лісник, лисиця, сорока; ліс, корінь, камінь).*

Граматичне значення іменника може бути морфологічно маркованим і морфологічне не маркованим. Морфологічно марковані іменники виражають граматичні значення числа і відмінка *(між ярами над ставами; ялина на галявині)*. Іменники, морфологічно не марковані, не мають форм граматичних значень *(пальто, бюро, журі, таксі, шимпанзе, кенгуру).* Значення предметності морфологічно не марковані іменники виражають коренем. У морфологічно маркованих іменниках корінь не завжди має значення предметності, він може мати й значення ознаки *(білий),* значення дії *(читати),* значення числа *(два).* У цьому випадку значення предметності маркується іменниковими суфіксами *(біл-изн-а, чит-анн-я, дв-ійк-а).*

Кожна частина мови мас свої власні суфікси: одні суфікси маркують категоріальне значення предметності, інші — значення ознаки предмета, значення числа, значення процесуальної дії і т. д. Свої суфікси має і іменник: *-ець (співець), -ик (лісник), -ак, (співак),-ок (свисток), -анип (киянин), -ист (бандурист)* і ін.

Синтаксичні властивості іменника: 1) усім іменникам без винятку притаманна синтаксична властивість мати при собі узгоджене означення *(теплий день, профспілкове бюро);* 2) у синтаксичному словосполученні іменник може бути і опорним і залежним компонентом *(цікава книжка, читати журнал);* 3) іменник у словосполученні може керувати залежним компонентом, бути керованим і прилягати до опорного компонента *(виховання дітей, будівництво готелю, задоволений станцією Боярка, портом Одеса);* 4) у реченні іменник займає позицію (або виконує функцію) таких членів речення: а) підмета (найчастіше): *Темна нічка гори вкрила* (Із пісні); б) присудка: *Мир — щастя для народу* (приказка); в) додатка (найчастіше): *Досвітній огонь запали* (Л.Українка); г) неугодженого означення: *Побудував будинок з балконом;* д) обставини: *В човні дівчина пісню співає* (Із пісні). Найтиповішою, ядерною і первинною у іменника є синтаксична функція (позиція) підмета і додатка, це морфологізована функція іменника. Функція (позиція) присудка, неузгодженого означення, обставини у іменника є нетиповою, неядерною, вторинною, периферійною. Тому вона називається неморфологізованою; 5) іменник у тексті може займати позицію речення: *По долинах люди кажуть: "Буря!"* (Л.Українка); *Трістане! Ти хіба забув Ізольду?* (Л.Українка).

До іменників належать абревіатури *(вуз),* оскільки вони мають категоріальне значення предметності, виражене категоріями роду, числа відмінка. Фактично іменниками є й субстантивовані прикметники та дієприкметники *(вартовий, пальне, учений, минуле),* оскільки вони: 1) мають категоріальне значення предметності *(їздовий, наречена* — назви осіб); 2) можуть займати позицію підмета або додатка; 3) замінили залежний характер прикметникової категорії роду на незалежний, тобто втратили здатність змінюватися за родами *(пальне, минуле, майбутнє).* Від прикметника і дієприкметника у них залишилась лише форма закінчень та система словозміни *(пальне, пального, пальному, пальним).*

Іменниками є прізвища прикметникового походження на *-ський (Коцюбинський, Котляревський, Яновський),* прізвища у формі присвійних прикметників на *-ів (Пономарів, Луків),* назви міст у формі присвійних прикметників на *-ів, -ин (Чернігів, Харків, Ніжин).*

Отже, іменник з-поміж інших частин мови виділяється своїм категоріальним значенням (предметністю), специфічними морфологічними категоріями (роду, істоти/неістоти, числа, відмінка), синтаксичними властивостями і власними суфіксами.

Лексико-граматичні розряди

Вся сукупність іменників поділяється на окремі бінарні групи слів, у яких семантика і морфологічна категорія числа виявляється по-різному. Наприклад, збірні іменники від незбірних відрізняються семантично: у збірних — група однорідних конкретних предметів чи осіб сприймається як єдине неподільне ціле *(апаратура, студентство),* у конкретних — розчленовано *(апарат — апарати).* Вони відрізняються і граматично — збірні іменники не змінюються за числами, незбірні (конкретні) — змінюються *(апарат — апаратів студент — студенти).* Такі групи іменників кваліфікуються як лексико-граматичні розряди. Лексико-граматичні розряди — це групи слів зі спільною семантичною рисою, яка їх об'єднує в один розряд, наприклад у слів *читання, синь, доброта, злість* спільною семантичною рисою є відсутність носія дії чи ознаки. Ця особливість і об'єднує їх в розряд абстрактних іменників.

Отже, **лексико-семантичними розрядами** називаються такі групи слів, які об'єднуються на основі спільності семантики і граматичних засобів вираження, а розрізняються на основі відмінностей у семантиці і граматичних формах.

У складі іменника виділяються такі лексико-граматичні розряди: 1) конкретні і абстрактні *(парта, літак — якість, швидкість);* 2) загальні і власні *(ріка, місто, гори — Гайчур, Гуляйполе, Карпати);* 3) предметні (дискретні) — речовинні (неднскретні) або назви рахованих і нерахованих предметів *(музей, трамвай, силос, рис);* 4) збірні — одиничні *(професура, бадилля — зернина, стеблина).* Ці розряди перехрещуються — власні іменники, наприклад, одночасно є і конкретними.

Деякі науковці до лексико-граматичних розрядів відносять також протиставлення відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників, істот/неістот. Такі протиставлення є у складі іменника, але підстав вважати їх лексико-граматичними розрядами немає. Повноцінні лексико-граматичні розряди виділяються на основі семантичних відмінностей і специфічного вияву категорії числа. У протиставленні відмінюваних/невідмінюваних, повних/абревіатурних іменників ні семантика, ні категорія числа не є релевантними рисами. У відмінюваних і невідмінюваних протиставлення здійснюється, на основі здатності чи нездатності мати повну парадигму, а протиставлення повних і абревіатурних іменників — на основі структури. Тому ці протиставлення до лексико-граматичних розрядів не належать. Протиставлення істоти/неістоти реалізується на основі форм знахідного відмінка *(стіл* — знах. відм. *стіп, віл* — знах. відм. *вола).* Тому поняття істоти/неістоти доцільніше розглядати як морфологічну ознаку іменника.

Іменники конкретні й абстрактні

У одних іменників суттєві ознаки предметів узагальнюються до такого високого ступеня, що втрачається зв'язок з їх носіями *(блакить).* У інших іменниках типізується лише конкретне уявлення про предмет. Перші називаються абстрактними іменниками, а другі — конкретними.

Лексичні особливості конкретних іменників.

Конкретні іменники означають такі предмети, істоти, явища, події, факти, які: 1) можна уявити як окремі: *вікно, пілот, жирафа, стіна, озеро;* 2) піддаються рахунку: *місто, слон, ріка, сосна;* 3) сприймаються органами чуття людини: *рослина, бджола, ручка, звук, море.* До конкретних іменників належать, крім того, назви: а) часових

одиниць: *день, година, доба, вік;* б) імена людей: *Петро, Таня* (імена), *Сидоренко, Ткачук* (прізвища), *Щипій, Кучер* (прізвиська) тощо; в) географічні назви: *Крим, Одеса, Дніпро;* г) власні назви організацій, підприємств, установ: *"Інко"* (банк), *"Малятко"* (дитсадок), *"Либідь"* (готель); д) власні назви інших предметів: *"Зоря"* (газета), *"Собор"* (роман), *"Пломбір"* (морозиво).

Граматичні особливості конкретних іменників: 1) частина конкретних іменників, на відміну від абстрактних, мають граматичну категорію числа: *степ — степи, лан — лани, гора — гори* і т. д.; 2) конкретні іменники, що означають єдині в своєму роді предмети, не мають категорії числа, а значення предметності виражають формою однини: *Сонце, Місяць, небо.*

Конкретні іменники протиставляються абстрактним. Абстрактні значення іменників сформувалися на базі конкретних.

Лексичні особливості абстрактних іменників: абстрактні іменники називають: I) загальні поняття, непредметні і нематеріальні явища, які не можна уявити як окремі: *гумор, слава, повага, рух;* 2) властивості, почуття, якості, дії, стану, які не піддаються рахунку або іншим кількісним вимірам: *змагання, щедрість, доброта, читання, радість;* 3) такі поняття, які людина може пізнати лише способом мислення: *швидкість, прискорення, уявлення, альтернатива;* 4) події та звичаї: *канікули, сутінки, хрестини, іменини.*

Граматичні особливості абстрактних іменників:

1) абстрактні іменники не мають категорії числа, а мають тільки категорію роду і відмінка: *прискорення* — середній рід, називний відмінок; *прискоренням* — середній рід, орудний відмінок; 2) переважна більшість абстрактних іменників значення предметності виражає за допомогою тільки форми однини: *ненависть, боротьба, відповідальність;* 3) незначна частина абстрактних іменників із значенням дій, процесів, станів, ігор, народних обрядів і звичаїв предметність виражає тільки формою множини: *вибори, тортури, відносини, жмурки; проводи, обжинки.*

Абстрагованість іменників може мати різний ступінь вияву. Вона буває максимальною. Такі іменники позбавлені категорії числа, а значення предметності виражають або формою тільки однини *(кохання),* або формою тільки множини *(іменини).* Якщо ж абстрагованість знижується до мінімального рівня, тоді в значенні предметності виділяються такі значеннєві елементи, які спричиняють в абстрактному іменнику ознаки конкретності: 1) здатність змінюватися за числами; 2) здатність мати при собі узгоджені означення; 3) можливість виміру ознаки; 4) зміну лексичного значення. Наприклад: *домовленість (Домовленість між урядами)* — процес (абстрактний іменник); *домовленості (Про нові домовленості писали газети)* — питання, в яких знайдено спільну мову (конкретний іменник); *швидкість (Літак зменшує швидкість)* — відношення між кількістю шляху і одиницею часу (абстрактний іменник); *швидкості (Сучасна машина має п'ять-шість швидкостей)* — різні конкретні ступені вияву цього відношення (конкретний іменник). За цих умов абстрактні іменники переходять до розряду конкретних *(абстракція — абстракції, амністія — амністії, апеляція — апеляції, глибина — глибини, пропозиція — пропозиції).* Отже, конкретні іменники можуть переходити в абстрактні, а абстрактні в конкретні.

Абстрактні іменники утворюються з допомогою суфіксів *-ість, -ин-а, -енн-я, -ов-а, -анин-а, -ств-о, -к-а, ~ізм, -аційа,* і ін.: *радість, жовтизна, прасування, низина, роззброєння, перебудова, тяганина, упрямство, крадіжка, формалізм, агітація.*

Іменники загальні і власні

Одні іменники служать для того, щоб об'єднати ряд предметів в єдиний, узагальнений розряд і дати їм спільну назву *(ріка, село, місто, автдр, машина).* Інші виконують протилежну функцію — із ряду однорідних вони виділяють одного

представника і, щоб відрізнити його від інших, дають йому власну назву *(ріка Гайчур, село Варварівка, місто Гуляйполе, автор Карпенко, машина "Запорожець").* Перша група назв іменується загальними (або апелятивними) іменниками,а друга — власними (пропріальними) іменниками. Назва одного предмета є власною, назва ряду однорідних предметів (або речей, що не мають виразної предметної розмежованості: *вода, кіннота, розум)* є загальною.

Особливість лексичного значення загальних іменників (апелятивів) в тому, що: 1) воно має узагальнюючий характер, тобто називає предмет за його належністю до певної групи як носія ознак цієї групи; 2) воно носить понятійний характер. Наприклад, в основі лексичного значення загального іменника *стіл* лежить поняття про суттєві ознаки цього предмета, на якому люди їдять, прасують, шиють, пишуть, за яким сидять. Це поняття має узагальнюючий характер, воно іменником *стіл* узагальнює різні функціональні типи цього предмета: *стіл кухонний, стіл канцелярський, стіл журнальний, стіл хірургічний.*

Граматичні особливості загальних іменників: 1) більшість загальних іменників має категорію числа: *стіл — столи, ліс— ліси, вода— води;* 2) незначна частина загальних іменників не має категорії числа і виражає предметність або формою тільки однини *(злагода),* або формою тільки множини *(вибори).*

Власні іменники — це слова вторинного творення. Переважна більшість їх сформувалася на базі загальних іменників: прізвище *Вовк* — апелятив *вовк,* село *Береза* — апелятив *береза.*Значна частина власних іменників утворилася на базі власних назв: прізвище *Іваненко* (від *Іван),* село *Андріївка* (від *Андрій).*

Розділ мовознавства, що вивчає власні назви, називається ономастикою. Ономастика поділяється на дві частини: антропоніміку — вчення про власні імена людей (імена, прізвища, по батькові, псевдоніми, прізвиська, родові назви) і топоніміку — вчення про географічні та астрономічні назви (назви поселень, водних об'єктів, гір, лісів, долин, галактик, сузір'їв, зірок, планет).

Особливості лексичного значення власних іменників. Власні назви позначають один об'єкт із групи однорідних *(Київ, Дніпро, Карпати, Шевченко).* Висловлювалися думки про те, що апелятивної лексики набагато більше, ніж власних назв. Насправді ж, власних назв у кожній мові незрівнянно більше, ніж загальних. Найбільші словники літературних мов нараховують кілька сотень тисяч слів. А рахунок власних назв йде на мільйони. Побутувала також думка і про те, що власні назви не мають лексичного значення, оскільки вони позначають об'єкти без узагальнення, не виражаючи поняття. Говорити, що власні назви не мають лексичного значення — це значить твердити, що в мові є слова без значення, або що власні назви не є словами. І перше, і друге — нонсенс: слів без значення не буває, а власні назви, без сумніву, є словами.

Граматичні ознаки власних іменників: 1) власні іменники не мають категорії числа, тобто не змінюються за числами *(Десна, Полтава),* 2) власні іменники виражають значення предметності тільки формою однини *(Ніжин, Глухів)* або тільки формою множини *(Богородчани, Суми, Черкаси).*

Серед власних іменників розрізняються власні імена і власні найменування.

До власних імен належать: 1) географічні назви (назви населених пунктів, назви водних об'єктів, назви гір, назви лісів і т. д.); 2) астрономічні назви (назви галактик, назви сузір'їв, назви зірок, назви планет); 3) назви людей і тварин (імена людей, прізвища людей, ім'я по батькові, назви родів, псевдоніми, прізвиська, клички тварин).

До власних найменувань належать: І) назви книг, журналів, газет, художніх творів: журнал *"Дніпро",* газета *"Гудок",* роман *"Собор";* 2) назви організацій, підприємств, установ: дитячий садок *"Зайченя",* завод *"Металіст";* 3) назви побутових предметів: морозиво *"Ескімо",* духи *"Бузок";* 4) назви вулиць, майданів, транспортних зупинок: майдан *Незалежності,* частина міста *Подол* (Київ), зупинка метро *"Нивки";* 5) назви транспортних засобів: літак *"Антей",* теплохід *Білорусь".*

Відбувається постійний процес поповнення власних іменників за рахунок загальних, а загальних - за рахунок власних: фірма *"Довіра"* (пор. *довіра).*

При переході власних іменників у загальні відбувається розширення лексичної семантики слова — воно набуває узагальнюючого значення, і означає не один предмет, а групу однорідних предметів (генерал *Галіфе* — брюки *галіфе),* при переході загальної назви у власну відбувається звуження семантики — групова назва стає назвою індивідуальною (*береза* — село *Береза).* Перехід іменників із однієї групи в іншу викликає зміни в граматичних формах: апелятив *береза* змінюється за числами, власна назва *Береза* за числами не змінюється.

Іменники предметні (дискретні) і речовинні (недискретні)

До предметних належать такі іменники-неістоти, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню через свій дискретний (відособлений) характер. Наприклад: *На галявині росте береза* і *3 берези виготовляють меблі.* У першому реченні іменник *береза* є предметним, оскільки означає реалію, яка є представником цілого класу однорідних дискретних предметів-неістот, що піддаються обчисленню. У другому реченні іменник *береза* означає матеріал, який не піддається обчисленню, бо існує у вигляді нероздільної, єдиної (тобто недискретної) реалії. Тому тут іменник *береза* є речовинним.

Лексико-семантична особливість предметних іменників в тому, що вони означають об'єкти-істоти та об'єкти-неістоти *(береза, сосна, дуб, лист),* які піддаються обчисленню *(книжка — дві книжки, три книжки* і т. д.).

Граматичною особливістю предметних іменників є їх здатність внаслідок дискретного характеру змінюватись за числами, тобто мати категорію числа: *береза — берези, сосна — сосни, дуб — дуби.*

Речовинні (недискретні) іменники означають однорідні за складом, речовини, матеріали, які хоч і діляться на частини, але зберігають властивості цілого, і які можна виміряти (а не порахувати): *пшоно, цемент, молоко, сметана, пісок, сталь.* Речовинні іменники за семантикою можна поділити на такі групи: 1) назви металів: *золото, мідь, бронза;* 2) назви хімічних елементів: *азот, водень;* 3) назви ліків: *валідол, анальгін;* 4) назви рідин: *молоко, бензин;* 5) назви тканин: *полотно, сукно, ситець;* 6) назви злаків і трав: *ячмінь, просо, полин;* 7) назви рослин: *шипшина, бузок, крижовник;* 8) назви дерев: *бук, дуб, граб;* 9) назви ягід і овочів: *суниця, огірки;* 10) назви матеріалів: *капрон, вапно, асфальт;* 11) назви продуктів харчування: *борошно, м 'ясо, сало, хліб;* 12) назви кормів: *силос, сінаж.*

Граматичні властивості речовинних іменників: 1) не змінюються за числами: *тісто, солома, горох;* 2) більшість з них мають форму тільки однини *(сир, сметана),* а деякі з них тільки форму множини (*висівки, вершки);* 3) поєднуються зі словами із значенням міри: *відро води, кілограм цукру, мало хліба.*

Якщо речовинні іменники форми тільки однини вживаються в множині, то вони, змінюючи лексичне значення, переходять у розряд конкретних: 1) *крупи, вина* — назви не речовин, а сортів; 2) *масла* — назва не речовини, а її різновиду (*технічні масла);* 3) *пшениці* — назва не злаків, а назва інтенсивного вияву ознаки.

Речовинні іменники, як правило, не мають спеціалізованих суфіксів для вияву речовинного значення. Воно у речовинних іменниках виявляється лексично.

Іменники збірні й одиничні

Збірні іменники означають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле: *молодь, студентство, рідня, біднота, сосняк, березняк.* Вони поділяються на лексико-семантичні групи із значенням сукупності: 1) осіб *(професура, студентство);* 2) тварин *(мошкара, мушва);* 3) рослин *(малинник, сосняк, березняк, листя, гілля);* 4) предметів *(апаратура, білизна, ганчір'я).*

Граматичні ознаки збірних іменників: 1) відсутність категорії числа; 2) наявність у них форми тільки однини: *ректорат, рідня, біднота;* 3) нездатність до поєднання з числівниками.

Форма однини збірних іменників виражає значення множинності на відміну від форм однини конкретних іменників, які означають один предмет, пор. *студентство — студент, березняк — береза, єпископат — єпископ.* Виражаючи множинність, збірні іменники зближаються з формами множини конкретних іменників, але відрізняються від них за значенням: множинні форми конкретних іменників означають розчленовану множинність, що складається з окремих предметів, які можна порахувати *(студенти —* це два, три студенти); збірні ж іменники означають нечленовану, неподільну множинність, яка не піддається рахуванню *(студентство).* Тому збірні іменники не поєднуються з кількісними числівниками, але можуть сполучуватися: 1) з неозначено-кількісними словами: *багато каміння, мало пір'я, багато колосся, мало волосся;* 2) з дробовими числівниками: *одна третя селянства, дві треті воїнства;* 3) зі словами, що вказують на ціле або частину цілого *(вся частина, ціла купа і* под.): *частина коріння посохла, ціла купа кукурудзиння;* 4) зі словами, що вказують на невизначену одиницю міри *(безліч, гарба): безліч грошви, гарба бадилля.*

У значної частини збірних іменників значення неподільної множинності виражається за допомогою таких суфіксів: 1) -ств-о, цтв-о: *воїнство, козацтво;* 2) -а (-я): *гілля, коріння;* 3) -н-я: *офіцерня, комарня;* 4) -в-а: *грошва, дітва;* 5) -от-а: *парубота, біднота, піхота;* 6) -инн-я: *гарбузиння, бурячиння;* 7) -ин-а: *яровина, садовина;* 8) -няк-, -ник: *лозняк, сливник;* 9) -еч-а: *малеча, стареча';* 10) -изн-а: *білизна,жовтизна;* 11) -ар-а, -ор-а: *мошкара, дітвора;* 12) -ур-а: *апаратура, докторантура;* 13) -ат: *єпископат, секретаріат;* 14) -атик-а: *проблематика, автоматика;* 15) -іан-а: *Шевченкіана;* 16) -і-я: *топонімія, гідронімія.*

Безсуфіксні збірні іменники зустрічаються рідко: *зелень, нечисть, хвоя, знать* і под. У них значення збірності виражається лексично.

В українській мові є іменники з лексичним значенням сукупності *(загін, група, рота, полк, ліс, народ, команда, трупа, ансамбль),* але вони не належать до збірних, а означають розчленовану множинність, оскільки їм притаманні граматичні ознаки конкретних іменників: 1) наявність категорії числа *(народ — народи, череда — череди);* 2) здатність до сполучуваності з кількісними числівниками *(два народи, три команди).*

Збірним протиставляються одиничні (сингулятивні) іменники: *селянин, пшеничина, киянин.* Вони, на відміну від збірних, не зв'язані з поняттям сукупності *(пшонина, сльозина),* а належать до числа тих, що позначають предмети, які можна рахувати.

Семантично сингулятиви поділяються на дві групи: 1) сингулятиви, що співвідносяться як зі збірними іменниками, так і з множиною конкретних іменників: *студентство — студент — студенти; селянство — селянин — селяни; сливняк — слива — сливи; березняк — береза — берези;* 2) сингулятиви, що співвідносяться лише з речовинними: *солома — соломинка, роса -—росинка, сніг — сніжинка.*

Граматичні особливості сингулятивних іменників: 1) наявність суфіксальних засобів вираження сингулятивності (суфікси -ин, -инк-а, -иночк-а: *соломиночка, киянин, росинка);* 2) здатність частини сингулятивів змінюватися за числами: *сніжинка — сніжинки, пшеничина — пшеничини;* 3) здатність сингулятивних іменників уживатися в реченні з числівниками *(чотири горошини, дві стеблини).*

Отже, лексико-граматичні розряди іменників виявляються в бінарних протиставленнях, які співвідносяться між собою в загальній системі іменника: абстрактні і конкретні — з загальними і власними, сингулятивні — з конкретними і збірними, речовинні — з загальними і т. д.

Морфологічні ознаки іменника

Категоріальне значення предметності іменника як семантичний бік його (тобто план змісту) мас план вираження. Ним у іменника виступають морфологічні категорії істоти/неістоти, роду, числа, відмінка. Це граматині засоби вираження значення предметності.

Під морфологічною категорією розуміють систему протиставлених рядів морфологічних форм, які називаються грамемами. За кількістю грамем категорія істоти/неістоти і категорія числа є дворядними (грамема істоти і грамема неістоти, грамема однини і грамема множини), категорія роду є чотирирядною (грамема жіночого, грамема чоловічого, грамема середнього, грамема парного роду), категорія відмінка є семирядною (грамеми називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого і кличного відмінків).

Спір викликає питання про статус категорії істот і неістот. Чи це морфологічна категорія, чи це лексико-граматичний розряд? О.В. Бондарко не вважає протиставлення істоти/неістоти морфологічною категорією тому, що воно не має "власної системи рядів морфологічних форм", і відносить його до лексико-граматичних розрядів.

Проте більшість дослідників вважає, що протиставлення істоти/неістоти є не лише ознакою лексико-граматичниого розряду, але й опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має граматичне вираження в формі знахідного відмінка множини: у істот він збігається з формою родового відмінка *(немає тракториста — люблю тракториста),* а у неістот — з формою називного відмінка *(стоять столи — бачу столи).* Отже, протиставлення істоти/неістоти можна вважати морфологічною категорією, яка виконує класифікаційну функцію.

У іменника наявні чотири морфологічні категорії — істоти/неістоти, рід, число, відмінок. Вони становлять єдину систему і взаємодіють — в одній і тій же словоформі виявляються грамеми кількох категорій: у словоформі *олівцем* виявляється грамема неістоти, грамема чоловічого роду, грамема однини і грамема орудного відмінка.

Лекція № 8
(2 години)
Тема: Морфологічні категорії іменника. Поділ на відміни і групи
План

1. Поняття морфологічної категорії.
2. Категорія роду як елемент значення іменника. Поділ іменників за родами. Засоби вираження категорії роду.
3. Визначення категорії числа, її граматичні ознаки. Однинні і множинні іменники.
4. Категорія відмінка в системі іменних граматичних категорій. Система відмінків в українській мові. Значення відмінків.
5. Невідмінювані іменники в українській мові. Особливості відмінювання абревіатур та множинних іменників.

Література

1. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12.
2. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
3. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25-30.
4. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
5. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
6. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.

7. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
8. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
9. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29-34.
10. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
11. Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
12. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
13. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 14.
14. Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
15. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.
16. Чернецький В.К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Контрольні запитання:

1. З яких грамем складається категорія роду іменника?
2. Які іменники відносяться до так званого „парного” роду?
3. Які іменники традиційно відносять до „спільного” роду?
4. Чим множинні іменники відрізняються від тих, що мають форму лише однини?
5. Яку синтаксичну функцію виконує кличний відмінок?
6. Які відміни іменника діляться на групи?
7. Які особливості відмінювання іменників ІУ відміни?

Ключові слова: морфологічна категорія, категорія істоти/неістоти, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка, відміни іменників, невідмінювані іменники

Категоріальне значення предметності іменника як семантичний бік його (тобто план змісту) має план вираження. Ним у іменника виступають морфологічні категорії істоти/неістоти, роду, числа, відмінка. Це граматичні засоби вираження значення предметності.

Під морфологічною категорією розуміють систему протиставлених рядів морфологічних форм, які називаються **грамемами.** За кількістю грамем категорія істоти/неістоти і категорія числа є дворядними (грамема істоти і грамема неістоти, грамема однини і грамема множини), категорія роду є чотирирядною (грамема жіночого, грамема чоловічого, грамема середнього, грамема парного роду).

Спір викликає питання про статус категорії істот і неістот. Чи це морфологічна категорія, чи це лексико-граматичний розряд? О.В. Бондарко не вважає протиставлення істоти/неістоти морфологічною категорією тому, що воно не має "власної системи рядів морфологічних форм", і відносить його до лексико-граматичних розрядів.

Проте більшість дослідників вважає, що протиставлення істоти/неістоти є не лише ознакою лексико-граматичного розряду, але й опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має граматичне вираження в формі знахідного відмінка множини: у істот він збігається з формою родового відмінка *(немає тракториста — люблю тракториста),* а у неістот — з формою називного відмінка *(стоять столи — бачу столи).* Отже, протиставлення істоти/неістоти можна вважати морфологічною категорією, яка виконує класифікаційну функцію.

У іменника наявні чотири морфологічні категорії —-істоти/неістоти, рід, число, відмінок. Вони становлять єдину систему і взаємодіють — в одній і тій же словоформі виявляються грамеми кількох категорій: у словоформі *олівцем* виявляється грамема неістоти, грамема чоловічого роду, грамема однини і грамема орудного відмінка.

Категорія істот і неістот

Категорією і с т о т / н е і с т о т називається відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого. Одні іменники називають об'єкти живої природи, інші — об'єкти неживої. Об'єкти живої природи представлені в мові назвами людей (осіб) і тварин (*корабели, лаборантка, Світлана, Корольова, лікар; муха, заєць).* Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям живого, в морфології утворюють грамему істоти.

Об'єкти неживої природи в мові представлені назвами явищ, предметів, понять: *буря, Миколаїв, інститут, вулиця Садова, відродження.* Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям неживого, в морфології утворюють грамему неістоти.

Категорія істоти/неістоти в українській мові є категорією понятійною. Реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються. Живими з позиції реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин: людина, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини і дерева. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не становлять поняття істот. До поняття істота не належать: а) назви дерев і рослин *(дуб, ромашка, кульбаба);* б) назви сукупності людей і тварин *(народ, військо, полк, череда, рій, гурт);* в) збірні назви *(студентство, молодь, дітвора);* г) іменник *труп.*

В той же час до істот у граматичному плані належать назви, що означають: а) неживі предмети *(мрець, покійник);* б) умовні знаки *(туз, валет, козир);* в) страви *(жарена гуска, варена курка, печена качка).*

Іменники-істоти морфологічно і словотворчо відрізняються від іменників-неістот. Іменники-істоти, що означають осіб і тварин жіночої статі, нерідко утворюються від відповідних назв, які або не вказують на стать, або вказують на чоловічу стать: *учитель — учителька, лікар — лікарка, вовк — вовчиця, лев — левиця, тигр — тигриця.*

Іменники-істоти, як правило, мають значення чоловічого або жіночого роду і лише зрідка середнього. Чоловічий рід вказує на чоловічу стать *(бандурист, одесит),* жіночий — на жіночу стать *(бандуристка, одеситка).* Іменники-істоти середнього роду називають осіб чи тварин безвідносно до статі: *дитя, лоша, теля, цуценя, гусеня,* і ін., але як виняток: *дівча — хлоп'я.* Іменники-неістоти поділяються за родами на групи: чоловічий *(годинник),* жіночий *(парта),* середній *(поле),* парний *(ножиці).*

Парадигми грамеми істота і грамеми неістота повністю розрізняються у множині: а) у іменників-істот знахідний відмінок збігається з родовим відмінком: *немає братів — бачу братів, немає дівчат — бачу дівчат, немає телят — бачу телят;* б) у іменників-неістот знахідний відмінок збігається з називним: *стоять вагони — бачу вагони* (Р. в. *немає вагонів), стоять верби — бачу верби* (Р. в. *немає верб).*

В українській мові є слова, які у своїх лексичних значеннях суміщають поняття істоти і неістоти. До них належать: 1) назви мікроорганізмів: *амеба, бацила, мікроб, бактерія.* За біологічними ознаками ці об'єкти природи є живими істотами, але граматично вони вживаються то як істоти, то як неістоти: *досліджують мікробів, бактерій, вірусів* і *досліджують мікроби, бактерії, віруси,* У непрофесійному мовленні перевагу слід надавати категорії неістот (*бачу віруси, мікроби, бактерії* за аналогією до *бачу трактори),* а у професійному — допустимо *бачу вірусів;* 2) назви неживих предметів, які ототожнюються з назвами осіб: *лялька, покійник, мрець.* Вживаються як іменники-істоти: *лялька — ляльки — ляльку, покійник — покійника — покійника;* 3) назви конкретних предметів, які вживаються в переносному значенні як назви осіб з негативною характеристикою: *мішок, тюф 'як, дуб, пень, капелюх, ковпак.* Набувають морфологічних ознак істот *і* вживаються як іменники-істоти: *Цього пня не переконаєш;* 4) назви абстрактних понять *(дух, геній),* що вживаються по відношенню до осіб, набувають морфологічних ознак істот: *Люди вже бачили таких типів (духів, геніїв);* 5)

назви конкретних предметів-неосіб, в основі яких лежать назви осіб, можуть зберігати морфологічні ознаки іменників-неістот. Наприклад: назви деяких танців і пісень: *гопак, козачок, трепак: Затанцювали гопака;* в) назви машин: *"Тигр", "Запорожець", "Антей": У повітря підняли "Антея".*

Тут кожна грамема має одну форму вираження свого значення: грамема істот — знахідний, що збігається з родовим, а грамема неістот — знахідний, що збігається з називним. Проте, в українській мові є іменники-істоти, які своє значення виражають двома морфологічними формами — знахідним/називним (назви тварин): *пасу гусей і гуси.* Обидві форми є літературною нормою, основним варіантом вважаються форми типу *пасу коней, корів, овець,телят,* а допустимими — форми типу *пасти корови, коні, вівці,* але вони менш вживані і поступово зникають.

В українській мові зустрічаються випадки, коли грамема неістоти також виражається двома морфологічними формами — знахідним/родовим і знахідним/називним: *принеси ніж* і *принеси ножа, напиши лист* і *напиши листа, спиляли дуб і спиляли дуба, прочитав вірш і прочитав вірша.* З них поширенішою є форма називного відмінка.

Один і той же іменник в одному значенні може вказувати на істоту, в іншому — на неістоту Н.: Назви художніх творів за іменами їх героїв є іменниками-істотами (пор. *поема Т. Шевченка "Катерина" — читаю "Катерину").* Але назви міст за прізвищами людей є іменниками-неістотами *(селище Шевченка — бачу селище Шевченка).*

Отже, є достатні підстави протиставлення істоти/неістоти розглядати як класифікаційну морфологічну категорію з двома грамемами. В українській мові грамема істоти розширює свою сферу за рахунок переносного вживання назв неживих предметів (типу *лялька, бовдур, тип, вимикач, козачок* тощо) та їх персоніфікації.

Категорія роду іменника

Граматичний зміст категорії роду. **Категорія роду** — це відношення між узгоджуваними і узгоджуючими словами *(було літо* — сер. р., *тепла весна* — жін. р., *світлий день* — чол. р.). Відношення ці неоднорідні, і тому всі узгоджуючі слова за типом відношень традиційно розподіляються на чотири групи (ряди), які умовно називаються чоловічим, жіночим, середнім і парним родом. Тому категорія роду є класифікаційною. У зв'язку з тим, що флексії множинної форми можуть виражати тільки відмінкові значення, то слова у множині на родові групи не поділяються: *столи, берези, двері, канікули.* Флексії сингулятивної форми виражають і відмінкові і родові значення, тому в словах форми однини виявляється категорія роду: *блакитний — блакитна — блакитне,* але *блакитні (прапори, сукні, озера).*

Категорія роду іменника — категорія незалежна, постійна граматична ознака, яка маркує предметність, бо не зумовлена іншими словами у реченні. В інших частинах мови категорія роду є залежною, словозмінною, оскільки вона зумовлена родовою формою опорного іменника, по відношенню до якого вони в узгоджувальних сполуках є залежними компонентами *(теплий дощ, моє щастя, була весна).* Одні дослідники вважають, що рід розвинувся на базі протиставлення істоти/неістоти, інші — з протиставлення активність/неактивність. Нині утверджується думка, що на стадії активної структури Індоєвропейській мові була притаманна двочленна система активних/неактивних імен, яка через ознаку істоти/неістоти трансформувалася в родову.

Основною сферою вияву категорії роду с іменник. В інших частинах мови вона є залежним явищем відіменникового характеру. Тому всі слова, що мають будь-які ознаки категорії роду, є іменного походження (пор. *один стіл, одна парта, одне вікно).* Кожний іменник формується як лексема з ознакою певного роду. Всі іменники в формі однини (і відмінювані, і невідмінювані) мають категорію роду. Поза родом не можуть знаходитися навіть ті іменники, які мають лише форму множини і в формі однини не

вживаються: *ножиці, штани, окуляри, Суми, Ромни, Карпати, канікули, іменини, хрестини, фінанси, щипці.* Їх відносять до так званого парного роду (І.Г.Милославський).

Засоби вираження категорії роду

Родові значення в українській мові виражаються морфологічними, словотвірними, синтаксичними, лексичними (семантичними) засобами.

До морфологічних засобів належить система закінчень. Кожна грамема роду має свою типову систему закінчень. Це один з провідних засобів вияву родової категорії, але він має слабкі місця: по-перше, він охоплює лише відмінювані іменники (невідмінювані залишаються поза його впливом), по-друге, він виражає рід не в усіх іменниках однозначно (флексію *-а* мають іменники і жіночого, і чоловічого, і середнього роду: *вода, хлопцюга, циганча.*

Словотвірний засіб полягає в тому, що окремі суфікси (разом з закінченнями або без них) надають похідному іменникові значення певного роду: а) іменники з суфіксами *-тель, -ик/-ник, ич-, -ин, -ак* мають чоловічий рід (вихователь, *лісник, панич, грузин, грубіян, степняк);* б) іменники з суфіксами *-к-а, -иц-я, -их-а, ух-а, ад-а* мають жіночий рід *(учителька, молодиця, ковалиха, цокотуха, олімпіада.* Можливості його обмежені. Це допоміжний засіб, що супроводжує морфологічний.

Синтаксичний засіб виявляється в системі узгодження прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу, прикметникових займенників (тобто узгоджуваних форм) з іменниками в тексті *(теплий дощик, подрібнене каміння, була ніч, наше* село). Він універсальний, бо виражає родові значення відмінюваних *(темна нічка* — жін. р.,) і невідмінюваних іменників *(профспілкове бюро* — сер. р., *нове шасі* — сер. р., *наш поні* — чол. р., а також іменників неоднозначної морфологічної форми *(наша плакса — наш плакса, така нахаба — такий нахаба).*

Лексичний (або лексико-семантичний) засіб реалізується лише в істотових іменниках із значенням назв осіб та тварин *(батько — мати, брат - сестра, син — дочка, хлопчик — дівчинка).* Родова віднесеність іменників-істот виражається за допомогою лексичної семантики спільно з морфологічними і синтаксичними засобами: *наш Валентин — наша Валентина, рідний дідусь —рідна бабуся.*

Провідними засобами вираження родових значень в українській мові є морфологічний і синтаксичний. Словотвірний та лексичний — обмежені певними лексико-семантичними групами іменників і є допоміжними.

Граматичний і семантико-граматичний рід

У відповідності зі способами вираження родових значень категорія роду поділяється на два різновиди — граматичний рід і семантико-граматичний (або лексико- граматичний) рід.

Граматичний рід — це такий різновид загальної категорії, у якого родове значення іменників не залежить від лексичного, не випливає з якихось реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, і виражається граматичними засобами спільно зі словотвірними. Граматичний рід виявляється у іменниках усіх лексико-граматичних розрядів, у тому числі в істотових і неістотових. Наприклад: 1) у неістотових власних іменниках: *чудова Вінниця* — жін. р.; *прекрасний Херсон* — чол. р., *миле Сінельнжове* — сер. р.; 2) у неістотових загальних конкретних іменниках: *новий годинник* - чол. р., *нова сукня* — жін. р., *гарне село* — сер. р.; 3) в абстрактних іменниках: *великий страх* - чол. р., *тендітна ніжність* — жін. р., *велике горе* - сер. р.; 4) у істотових загальних іменниках - назвах людей: *невдаха* — жін. і чол. р., *п 'яниця* — жін. і чол. р., *задавака* — жін. І чол.

р., 5) у істотових загальних іменниках-назвах тварин: *молодий слон* (самець і самка), *сірий вовк* (самець і самка), *високий верблюд* (самець і самка) — чол. р. '

Ці та подібні приклади свідчать, що в українській мові родова диференціація в переважній більшості іменників побудована на граматичних ознаках слова, а не на реальних ознаках предметів, понять, явищ, позначених іменниками. Тому на матеріалі сучасної мови не можна пояснити історичне походження категорії роду.

Семантико - граматичний рід — це такий різновид загальної категорії, у якого родове значення залежить від лексичного значення, яке зумовлює граматичну форму іменника (стать, вік істот).

Наприклад: 1) істоти чоловічої статі позначаються іменниками чоловічого роду (*вчитель, Дубровський);* 2) істоти жіночої статі позначаються іменниками жіночого роду *(учителька, Дубровська);* 3) назви малят, недорослих істот позначаються іменниками середнього роду *(малятко, дитя, мишеня);* 4) невідмінювані назви рік — іменниками жіночого роду *(ріка По, ріка Колорадо);* 5) невідмінювані назви міст — іменниками середнього роду *(місто Туапсе, місто Поті).*

Іменники семантико-граматичного роду становлять незначну групу слів. У них родове протиставлення виражається за допомогою лексичної семантики та суфіксів: а) *чоловік — жінка, хлопець — дівчина, бугай - корова;* б) *киянин - киянка, тракторист — трактористка, заєць — зайчиха, тигр - тигриця.* Родові значення є компонентами лексичних значень і безпосередньою основою їх розмежування. У семантико-граматичному роді провідними і визначальними є лексичні (семантичні) ознаки іменника, їх супроводжують і граматичні, але вони підпорядковані лексичним.

Класифікація іменників за родами

Весь іменникон української мови розподіляється за родами на підставі синтаксичних, морфологічних і семантичних (значеннєвих) ознак.

На їх основі виділяються грамеми чоловічого, жіночого і середнього родів. Але ці грамеми не охоплюють усіх іменників мови. Частина з них не вкладається в цю трирядну систему і тому класифікується окремо. Це так звані іменники спільного та парного роду.

До чоловічого роду належать: 1) іменники з основою на твердий приголосний (крім *ж, ш),* що в називному відмінку однини мають нульове закінчення, в орудному *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ій, -ий, -ей, -ой: краб (той, цей, великий краб), -а, -ом: Харків, -а,-ом; ріг, -у, -ом; завод, -у, -ом;* 2) іменники з основою на *ж, ш,* які в називному відмінку мають нульове закінчення, у родовому — закінчення *-у, -а,* в орудному *-ом, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой: багаж (цей, дорогий багаж), -у, -ем; шпіонаж, -у, -ем; латиш, -а, -ем; чуваш, -а, -ем;* 3) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням, які у родовому відмінку однини мають закінчення *-у (-ю), -а (-я),* в орудному *-і, -ем* і узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой: вождь (цей, той, визнаний вождь), -я, -ем; лебідь, -я, -ем; жолудь, -я, -ем; штапель, -ю, -ем;* 4) іменники з закінченням *-а (-я),* що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією *-ій, -ой, -ий, -ей: глава (цей, той, визнаний глава сім "і), слуга, воєвода, козарлюга, бурлака, гайдамака, владика, батя, Петя, Коля, Діма, Микита, Микола;* 5) іменники з закінченням *-о,* що означають істот чоловічої статі і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій; дідько (цей, той, страшний дідько), вуйко, батько, дядько, незнайко, Михайло;* б) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-еньк-*, що утворилися від слів чоловічого роду і означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви осіб і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій: батенько (цей, той, мій батенько), татусенько, зятенько, козаченько, чумаченько, паниченько, місяченько;* 7) іменники з закінченням *-о,* після суфікса - *енк-о,* що

означають осіб чоловічої стяті утворені від слів чоловічого, жіночого і спільного роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей -ий, -Ій: вдовенко; судденко, хорунженко, безбатченко, глитаєнко, попенко, чередниченко;* 6) іменники з закінченням *-о,* після пестливого суфікса *-оньк-о,* що утворилися від слів чоловічого роду, означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви предметів і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій: синонько (той, мій, дорогий синонько);* 9) іменники з закінченням *-в* після зневажливого суфікса *-иськ-о,* що утворилися від назв істот І неістот чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ой, -ей: чубисько (цей, той, такий густий чубисько), сніжисько, стовписько, хвостисько; дідисько, кабанисько, панисько, конисько;* 10) іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-ил-о,* що утворилися від будь-якої основи, мають значення особи чоловічої статі і узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ой, -ей: здоровило (цей, той невихований здоровило), босовило, чудило, мазило, громило, бурмило, мурмило, дурнило, зубрило, дурило, басило, воротило;* 11) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-нь-о,* що означають осіб чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей, -ий, -ій: дідуньо (цей, той сивенький дідуньо), сватуньо, братуньо, татуньо;* 12) іменники з закінченням *-е* зі згрубіло-збільшуваним суфіксом *-ищ-е,* що означають істот чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду і мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей, -ий, -ій: парубище (цей, той, високий парубище), дідище, сомище, кабанище, коропище, комарище, солдатище;* 13) іменник *Дніпро.*

До жіночого роду належать: 1) іменники на *-а, -я,* що мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я: весна (та, ця рання весна), сівба, ворожба, бомба, тяжба, киянка, красуня, богиня, Марія;* 2) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю у* орудному відмінках, мають узгоджувані слова з флексією *-а -я: кефаль (ця, та, свіжа кефаль), молодь, -і, -ю; челядь і, -ю; медаль, -і, -ю; карамель, -і, -ю; яскравість, -і, -ю;* 3) іменники з основами на *ж, ч, ш* з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю у* орудному відмінках 5 мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я* , що означають істот і неістот, *суміш, -і, -ю (ця, та, прозора суміш); гуаш, -і, -ю; упряж:, -і, -ю; здобич, -і, -ю; велич, -і, -ю; поміч, -і, -ю; зустріч, -і, -ю;* деякі іменнки цієї групи мають родові варіанти: *дрож - дрожі* (жін. р.) і *дрожу* (чол. р.); *фальш — фальші* (жін. р.) і *фальшу* (чол.р.); 4) деякі іменники з основами на кінцеві тверді приголосні *р,в,ф* з нульовим закінченням у називному, закінченням *-і у* родовому, закінченням *-ю* в орудному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я: кров, -і, -ю (ця, та, гаряча кров); любов, -і, -ю*; іменник *мати.*

До середнього роду належать; 1) іменники з закінченням *-о* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-є, -є: село (те, це нижнє село), небо, різдво, дерево, диво, печиво;* 2) іменники на *-о* після пестливого суфікса *-еньк-о,* що утворилися від слів сер. роду і мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: вушенько (це, те, маленьке вушенько)* від *вухо* (сер. р.), *плеченько* — від *плече* (сер. р.); 3) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о,* що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е,-є: крилонько (це, те, міцне крилонько)* від *крило* (сер.р,), *лишенько*— від *лихо* (сер. р.), *дитятонько* — від *дитя* (сер. р.); 4) Іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о,* утворені від слів сер. і жін. роду, а також іменники на *-иськ-о* зі значенням місця або конкретного предмета, що мають узгоджувані слова з флексією *-е, -є: свекрушисько, ручисько, плечисько, дівчисько, чудисько, вогнисько;* 5) іменники з закінченням *-е* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: поле, горе, море, серце, перекотиполе; царетвіє, житіє, євангеліє;* 6) іменники з закінченням *-е* у називному відмінку після зменшено-пестливого суфікса *-ц-*, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: деревце, човенце, суденце, веретенце;* 7) іменники з закінченням *–е* після суфікса ***-ищ-е*** зі значенням

місця, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е.: бавовнище, базарище, вапнище, гульбище, вівсище;* 8) іменники з закінченням *-а, -я* у називному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: життя (таке, радісне життя), знання, читання, писання, повітря, сузір'я, листя; лоша, ведмежа, коліща, внуча, дівча, курча;* 9) іменники з закінченням *-е*після суфікса *-ищ-е* із значенням збільшеності, що утворені від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е,є: гніздище* (від *гніздо), дівчище* (від *дівча), плечище* (від *плече).*

Родова форма іменників на ***-ищ-е*** ще не усталилась. Н: якщо іменники на *-ищ-е* із значенням збільшеності утворилися від слів чоловічого роду, то а) одна частина з них набуває середнього роду у відповідності з закінченням -е; *бурячище (буряк), вузлище (вузол), гарбузище (гарбуз), дубище (дуб), димище (дим), клубище (клуб);* б) друга частина з них вживається з чоловічим і з середнім родом: *басище — густий* і *густе басище, барсучище — великий* і *велике барсучище, будячище — великий* і *велике будячище;* в) третя частина з них ще зберігає чоловічий рід — рід твірного слова: *віз — возище* (чол. р.), *вітер — вітрище* (чол.р.), *голос — голосище* (чол. р.), *дід — дідище* (чол. р.), *дім — домище* (чол. р.). Такий процес відбувається і в іменниках на ***-ищ-е,*** утворених від слів жіночого роду: *губище, головище* — сер. р, але *бабище, гадючище* — і жін., і сер. Рід.

Невідмінювані іменники мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за лексичним значенням (тобто за семантичними ознаками).

До **чоловічого** роду належать: 1) іменники із значенням особи чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *буржуа, аташе, портьє, маестро, денді;* 2) іменники — назви тварин (крім іменника *цеце): гну, фламінго; шимпанзе, поні, какаду, колібрі, кенгуру, зебу;* 3) назви вітрів: *торнадо;* 4) назви деяких конкретних предметів: *екю* (французька старовинна монета), *пенні* (розмінна монета Фінляндії).

До **жіночого** роду належать: 1) іменники із значенням особи жіночої статі: *міс, фрау, мадам, леді;* 2) назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі* (риба); 3) назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *бере* (сорт груші); 4) субстантивовані назви мов: *ідіш, хінді.*

До **середнього** роду належать невідмінювані назви неістот: *кашне, депо, таксі, портмоне, кіно, ескімо, амплуа, какао, драже, купе, желе, реле, шосе, кліше, резюме, коте, турне, пенсне.*

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою приналежністю географічних номенклатурних слів (місто; село, хутір, озеро, ріка, країна, острів, півострів, республіка тощо): середній рід — місто *Сочі,* місто *Тбілісі,* місто *Баку;* жіночий рід —станція *Тбілісі,* станція *Баку;* чоловічий рід — *чудовий курорт Сочі, морський порт Баку; республіка Перу, чудова гора Ай-Петрі.*

Іменники парного роду

Трирядна система категорії роду не охоплює всіх іменників мови. За її межами залишилися іменники, що мають форму тільки множини: *ножиці, ворота, двері, сани, вершки, канікули, іменини, Суми, Ромни, Прилуки, Альпи, Кордільєри, Карпати* і ін. Вони, як і інші слова множинної форми, не мають засобів вияву категорії роду. Вона у них має імпліцитний характер. У іменників, що змінюються за числами, категорія роду виявляється у відповідних формах однини *(ріки—ріка, озера — озеро).* У іменників, що мають форму лише множини, безпосередньо вона не виявляється. Але її можна виявити опосередковано. Всі іменники тільки множинної форми належать до категорії неістот. Тому узгоджувані з ними прикметники, прикметникові займенники, дієслова в формі минулого часу повністю збігаються з множинними формами неістотових іменників чоловічого, жіночого і середнього роду, пор. *були такі гострі ножиці і були такі*

гострі ножі (від *ніж* — форма однини чоловічого роду). Отже, іменник *ножиці* опосередковано стосується категорії роду, морфологічно не вираженої.

Оскільки багато іменників цього типу означають предмети, що складаються з двох частин *(окуляри, брюки, ножиці, ворота, сани),* — пише І.Г.Милославський, — то їх рід умовно називають парним. Логічною основою виділення грамеми парного роду є розуміння граматичної категорії як універсалії, яка охоплює всю лексику, що об'єднується категорією "іменник як частина мови".

До питання про іменники "спільного роду"

У науковій літературі виділяють грамему — "спільний р і д". До нього відносять іменники, в яких рід семантично не розрізняється *(староста, базіка, каліка),* морфологічні засоби його вираження є неоднозначними (закінчення -а мають іменники і чоловічого і жіночого родів), а синтаксичні засоби вияву категорії роду залежать від позамовних факторів (статі особи). Чи дійсно спільний рід іменників становить самостійну родову грамему, яка має такі ж паритетні ознаки, як грамеми чоловічого, жіночого чи середнього роду?

Виявляється, що ні. По-перше, "спільного" роду не мають прикметники, прикметникові займенники, дієприкметники і дієслова минулого часу. По-друге, спільний рід стосується лише чоловічого та жіночого родів, але не стосується середнього роду. По-третє, іменники "спільного" роду не мають таких фундаментальних ознак, які, з одного боку, об'єднували б групу іменників в окремий родовий клас, а з другого боку — відрізняли б від чоловічого, жіночого, середнього родів так, як розрізняються вони між собою. Як видно, немає підстав говорити про нову грамему роду, яку можна поставити як паритетну в один ряд з чоловічим, жіночим і середнім родом.

До цієї групи зараховують невелику кількість іменників із значенням особи найчастіше за негативною ознакою, що мають закінчення *-а: писака, читака, задавака, зівака, служака, гуляка, трудяга, ледацюга, жаднюга* і ін., а також українські прізвища на приголосний *(Стефаник, Федькович),* на *-ко (Франко, Шевченко, Івашко),* невідмінювані іншомовні прізвища на голосний: *Віардо, Дюма, Рабле,* пестливі імена на *-а, -я (Шура, Валя, Женя, Соня).* Фактично це іменники, які внаслідок своєї семантичної нерозчленованості і морфологічної неоднозначності можуть займати позицію то чоловічого роду *(цей, той писака, задавака),* то жіночого роду *(ця, та писака, задавака).* Отже, це не "спільний" рід, а однакові (омонімні) засоби вираження чоловічого і жіночого родів. Не належать до спільного роду й ті іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *декан, ректор, педагог, професор, директор, доктор, інженер, доцент, агроном, філософ, лейтенант, технік* і под. Оскільки вони не мають жіночого відповідника типу *автор* •— *авторка,* то легко заступають позицію жіночого відповідника при номінації осіб жіночої статі: *Прийшла декан Врублевська; Професор Пентилюк відсутня; Виступає доцент Тимченко.* Але це не значить, що вони набули ознак жіночого роду, бо в тексті вони поєднуються лише з формою жіночого роду дієслів минулого часу і не поєднуються з формами прикметників, дієприкметників, прикметникових займенників жіночого роду (можна сказати *прийшла професор, директор сказала,* але не можна сказати *дорога професор, відома доктор, наша директор).*

Рід абревіатур

У розряді абревіатур діє два способи вияву категорії роду: 1) за формою роду опорного іменника словосполучення: *АТС* — жін. р., бо опорний іменник *станція* має жін. р.; 2) за характером кінцевих звуків абревіатур: твердий приголосний маркує чол. р. *(загс, філфак),* голосний -а — жін. р. *(Думка),* голосний *-о* — сер. р. *(НАТО).* Це

породжує варіантність *(райвно* — чол. р. і сер. р.; *ВАК затвердив* і *ВАК затвердила),* яка свідчить про те, що категорія роду в розряді абревіатур нині знаходиться в процесі становлення. Але деякі закономірності вже сформувалися: 1) якщо кінцевим елементом абревіатури є самостійне слово у Н.в., то воно й визначає рід абревіатури: *ветлікарня* — жін. р., *педучилище* — сер. р; 2) якщо кінцевим елементом абревіатури є словоформа у непрямому відмінку, то рід абревіатури визначається опорним компонентом: *завкадрами* — чол. р., *завкафедрою* — чол. р.; 3) складові абревіатури з основою на твердий приголосний завжди чол. р., хоч опорні компоненти можуть мати і жін., і сер. рід: *лісгосп* — чол. р.(пор. *лісове господарство), промторг* - чол. р.; 4) складові абревіатури на голосний мають той рід, який визначається опорним компонентом: *К1БІ (Київський інженерно-будівельний інститут)* — чол. р., *ОДУ (Одеський державний університет)* — чол. р., *ДАТА (дуплексна абонентська телеграфна апаратура)* — жін. р.; 5) комбіновані абревіатури приймають рід опорного компонента: *райвно* - чол. р., *КамАЗ* — чол. р.; 6) літерні абревіатури з кінцевою літерою голосного звука *(ДДУ - Дніпропетровський державний університет, ЦСУ — Центральне статистичне управління, НДІ — науково-дослідний інститут),* літерні абревіатури на приголосні літери *Б, В, Г, Д, Ж, З, К, П, Т, Х, Ц, Ч, Ш,* що при читанні закінчуються голосними звуками *(БМВ* — беемве, *ПМК* -пеемка, *КВД* — каведе, *УВЧ* — увече), літерні абревіатури на приголосні *Л, М, Н, Р, С, Ф* мають рід опорних компонентів *(ДДУ* — чол. р., *ЦСУ*— сер. р., *ПМК* — жін. р., *КВД* — жін. р., *УВЧ*— жін. р., *АПН* — жін. р.; 7) звукові ініціальні лексикалізовані абревіатури, що не потребують розшифрування, виявляють рід за правилами звичайних слів: *лавсан* - чол. р., *дзот* — чол, р., *загс* — чол. р., *радар* — чол. р.; 8) на відміну від звичайних запозичених невідмінюваних слів з кінцевим голосним (типу *бюро, кашне, декольте),* які мають середній рід, рід невідмінюваних запозичених і питомих абревіатур на голосний визначається опорним компонентом словосполучення: *АПО (апарат повітряного охолодження)* — чол. р., *УТО (універсальне торгове об'єднання)* — сер. р., *ХТЗ* (хатезе) — чол. р., *СТО (станція технічного обслуговування)* — жін. р. Отже, у системі абревіатур кінцеві звуки *о, е* не маркують середнього роду.

Категорія числа

Граматична к а т е г о р і я ч и с л а — це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів (*журнал — журнали, нове таксі— нові таксі).*

Значення іменникової категорії числа пов'язане з позамовною дійсністю і має номінативний характер. Тому категорія числа іменника є граматично незалежною категорією, яка разом з тим має синтаксичну особливість - її форма за правилами узгодження вимагає відповідної форми від залежних прикметників і прикметникових займенників і дієслів минулого часу (*був наш журнальний стіл — були ваші журнальні столи).*

Категорія числа не однорідна. Одні іменники означають один предмет і відповідну їх множинну кількість, утворюючи числові пари. Вони мають і значення однини і значення множини і це виявляють у певній граматичній формі: *верстат — верстати, сівалка — сівалки.* Такий різновид категорії називають с е м а н т и к о - г р а м а т и ч н и м ч и с л о м . Інші іменники значення числа не мають, тобто їх предметність не пов'язана з кількісним виявом, наприклад: *повага, доброта, сміх.* Вони не вказують на кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа. В українській мові є іменники, що означають предмети, які підлягають обчисленню *(сани, двері, ножиці, таксі, кенгуру),* але не виражають цю множинність формально. Такі різновиди категорії називаються г р а м а т и ч н и м ч и с л о м .

За значенням і формою частина іменників утворює систему двох протиставлених рядів форм однини і множини (грамема однини і грамема множини). Традиційно кожний компонент таких рядів вважається не самостійним словом, а корелятивною словоформою своєї парадигми — сингулятивної й множинної (плюративної): *дорога — дороги, село — села, будинок — будинки.*

Найтиповіше протиставлення однина/множина реалізується у іменників, що називають обчислювальні предмети (назви осіб, тварин, явищ, подій, конкретних предметів тощо). Такі іменники змінюються за числами, тобто мають співвідносні значення і форму однини і множини: *учень - учні, слон — слони, береза — берези.* За цих умов категорія числа виступає словозмінною, оскільки вона протиставляє словоформи, які нічим не розрізняються між собою, окрім граматичного (числового) значення. Власне як словозмінну граматичну категорию розуміли число іменника О.О.Шахматов, В.В.Виноградов, Л.А.Булаховський.

Форми числа мають різноманітні значення. Серед іменників **форми однини** виявляються такі семантичні типи: 1) значення одиничності (це основне значення): *Край села стоїть кузня немала;* 2) значення спільності: *Книга — найкращий учитель;* 3) значення непарності (речовинні, абстрактні, збірні іменники): *алюміній, капрон, відродження, селянство.* Серед іменників **форми множини** виявляються інші семантичні типи: 1) значення дискретності, тобто роздільності, яке зв'язане з процесом обчислення (основне значення): *Співці по місту ходять і піснями люд морочать* (Л.Українка); 2) значення збірної множини: *друзі, вороги;* 3) значення представницької множини (група осіб, предметів, явищ називається за одним представником: *подружжя Мариничі, тридцяті роки.*

У сучасній українській мові, як і в інших східнословянських, категорія числа іменника є двочленною. Але до ХШ ст. вона була тричленною: існувала грамема однини, грамема множини, і їм протиставлялася грамема двоїни. Починаючи з ХШ ст. двоїна почала занепадати. У східнословянських мовах вона зникла повністю, збереглася лише в словенській мові. В українській мові двоїна за значенням і формою злилася з множиною, але залишки двоїни зберігаються і нині. До них належать: I) форми родового відмінка однини при числівниках *два, три, чотири (столи); 2)* закінчення *-а* у іменників чол. р. на твердий приголосний в українських діалектах *(два хреста, два стола* — пор. літ. *два хрести, два столи);* 3) в українських діалектах форми *дві руці, дві нозі* — пор. літ. *дві руки, дві ноги* тощо.

Семантико-граматичне число

Протиставлення грамем однини і множини виражається за допомогою парадигм відмінювання — відмінкових форм однини і множини. Морфологічна система української мови не має спеціальних форм вираження тільки значення числа. Значення числа виражається в іменниках сумісно зі значенням відмінка. Кожна відмінкова форма — це одночасно і форма числа, а в однині — і форма роду: у словоформі *лісом* закінчення -ом виражає значення орудного відмінка, значених чоловічого роду і значення однини.

Протиставлення однини/множини може виражатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися додатковими супроводжуючими морфемними і морфонологічними засобами: 1) морфом *-ес-, -ер-* (в окремих іменниках); *небо - небеса, слово — словеса; мати — матері; 2)* морфом *-ат- (~ят-)* у назвах малят і звірят: *маля — малята, дитя — дитята, батрача - батрачата; теля — телята, лоша — лошата;*3) морфонологічним усіченням суфікса - *ин* в сингулятивних формах при утворенні множинних форм назв осіб за національністю і походженням: *молдаванин — молдавани, болгарин-болгари, киянин — кияни, селянин — селяни;*4) аломорфами *-ц-,-к-* суфіксів *-ець, -ок* і ін.: *полтавець — полтавці, свисток — свистки, турок — турки;* 5) подовженням кінцевого кореневого приголосного: *колос — колосся, волос —*

волосся; 6) морфонологічним чергуванням приголосних *г//з', к//ч'*: *друг — друзі, око — очі;* 7) чергуванням звуків о, е з нулем звука: *сон — сни, день — дні, пень — пні;* 8) перенесенням наголосу: *рука — руки, село — сіла, місто — міста.*

Отже, в українській мові категорія числа виражається синтетично (за допомогою внутрішніх ресурсів слова: закінчень, суфіксів, морфонологічних явищ усічення, нарощення, чергування, зміни місця наголосу). Застосовується й аналітичний спосіб вияву категорії числа — форми узгодження: *зелена верба — зелені верби, біла береза — білі берези.* Це переважно допоміжний засіб, що супроводжує синтетичний засіб вияву категорії числа, але він є визначальним при невідмінюваних іменниках: *наша леді — наші леді, нове таксі — нові таксі.*

Граматичне число

В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети *(вапно, парфуми).* Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа у відповідних іменниках, які не мають значення числа, але мають лише форму числа — або тільки однини, або тільки множини, тобто не змінюються за числами: *пісок, висівки.* Такий різновид категорії називають граматичним числом. Отже, до граматичного числа належать іменники, що мають форму або тільки однини, або тільки множини.

До однинних належать такі групи іменників: 1) матеріально-речовинні іменники (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів): *золото, глина, сметана, чорнило;* 2) абстрактні іменники: *повага, журба, кохання, піднесення;* 3) збірні іменники: *селянство, студентство, мошкара, молодь, листя;* 4) деякі власні назви: *Запоріжжя, Андріївка, Петренко.*

Окремі з них можуть приймати і форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення і переходять в лексико-граматичний розряд конкретних іменників, які мають семантико-граматичне число, тобто змінюються за числами. Наприклад: 1) *масло — масла, вино — вина* (речовинні іменники у множинній формі означають різновиди, сорти, марки й інші ознаки, що піддаються обчисленню; 2) *швидкість — швидкості, передача — передачі*(абстрактні іменники у множинній формі означають різний ступінь вияву абстрактної ознаки); 3) *пшениця — пшениці, сніг — сніги, пісок — піски* (речовинні іменники у множинній формі означають простір, територію); 4) *Петренко — Петренки, Німчук — Німчуки* (множинна форма означає членів роду, що мають відповідне прізвище); 5) *Світланочка — Світланочки, Артем — Артеми* (множинна форма означає певну кількість осіб, що носять відповідне ім'я).

До множинних належать такі групи іменників: 1) деякі матеріально-речовинні іменники: *висівки, дріжджі, дрова, вершки, пожитки, консерви;* 2) деякі абстрактні іменники на позначення дій і процесів: *дебати, пустощі, вибори, хвастощі;* 3) деякі абстрактні іменники на позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, іменини, заручини, обжинки;* 4) деякі абстрактні іменники на позначення проміжків часу: *канікули, будні, сутінки, роковини;* 5) деякі абстрактні іменники на позначення почуттів та станів: *радощі; заздрощі, ревнощі;* 6) збірні іменники на позначення сукупності предметів: *гроші, фінанси, ресурси, кошти, надра, копалини;* 7) деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *вила, граблі, двері, ворота, сани, соти, шахи;* 8) деякі власні назви: *Суми, Ромни, Прилуки*.

Категорія відмінка

Відмінок — це форма імені, яка виражає його відношення до інших слів у мовленні.У відмінкових формах іменника відтворюється розуміння зв'язків між предметами, явищами, діями і якостями в матеріальній дійсності (В.В.Виноградов). Ці зв'язки дуже різноманітні і стосуються "просторових, часових, присвійних, причинових, цільових і інших абстрагованих відношень" (В. В Виноградов): *приїхати в ліс, приїхати піст дощу, хустка матері, блідий від болю.*

"Відмінки іменника є в більшості випадків не формами звичайного відношення, а формами співвідношення. Залежність відмінка від дієслова чи іншого імені взаємомотивована — не лише формою і значенням керуючого слова, але формою і значенням самого відмінка" (В.В. Виноградов).

Граматичні форми іменника, тотожні за значенням, утворюють ряди, що знаходяться між собою у відношенні протиставлення: *немає книги, олівця; пишу братові, матері; пищу олівцем, ручкою; сидить на стільці, на дахові.* Вони випливають із синтаксичних зв'язків іменника з іншими словами в реченні чи словосполученні. Отже, відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм, називається к а т е г о р і є ю в і д м і н к а. Як і категорія числа, це словозмінна категорія. Вона, на відміну від категорії роду і категорії числа, у іменника є залежною, як і у прикметника, з тією різницею, що іменникова категорія відмінка має самостійне відмінкове значення, а прикметникова — самостійного відмінкового значення не має.

Визначення кількості відмінків має ґрунтуватися на морфологічному, формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному і комунікативному критеріях.Категорія відмінка в українській мові становить сім рядів форм, які розрізняються між собою морфологічним значенням і системою закінчень: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінок.

Ф у н к ц і я відмінків — зв'язок іменника з іншими словами в словосполученні і в реченні. Засобом вираження відмінкової функції виступає відмінкове закінчення з прийменником або без нього, напр.: *Між ярами над ставами верби зеленіють* (Шевченко).

Взаємозалежність між відмінковою формою іменника (морфологічне явище) і виявом її в словосполученні чи реченні (синтаксичні одиниці) спричиняє морфолого-синтаксичний характер категорії відмінка, на відміну від категорії роду і числа, які в українській мові мають морфологічний характер.

Відмінок як категорія і як грамема становить неподільну єдність семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми.

Семантика відмінків

У іменниковій, займенниковій і числівниковій словоформі, крім лексичного значення, є ще й відмінкове. Наприклад, у словоформі *олівцем (писати олівцем)* виділяється лексичне значення (предмет, яким пишуть) і відмінкове значення орудного відмінка (знаряддя дії), в словоформі *вапном (білити вапном)* — відповідно "речовина, якою білять" і "засіб дії". Це значення відмінка в присслівній позиції його. Але відмінкова форма може займати позицію не лише при слові, але й при реченні в цілому, детермінуючи собою відразу весь склад речення: *У місті багато нових будинків; В учнів розпочалися літні канікули.* Тут місцевий відмінок словоформи *"у місті"* і родовий словоформи "в *учнів"* відноситься не до одного слова, а до цілого речення. Як видно, в мові існує відношення відмінка до слова і відношення відмінка до речення як синтаксичної конструкції в цілому або до її якоїсь частини. Отже, відмінкове значення — це смисл відношення між іменником (займенником, числівником) і іншим словом у словосполученні чи реченні.

Основними і найзагальнішими у іменника є об'єктне, суб'єктне і атрибутивне значення. В межах кожного з них виділяється система окремих конкретних відмінкових значень, що формуються в кожній конкретній позиції іменника. Наприклад, узагальнене об'єктне значення може включати в себе значення прямого об'єкта (*читаю книгу),* значення непрямого об'єкта (*напишу в листі),* значення об'єкта-адресата *(пишу другові),* значення неповного об'єкта дії *(випити води).*

Об'єктне значення відмінка — це значення відношення предмета до дії, яка на нього спрямована: *білити стіну вапном* (білити що? — стіну, білити чим? — вапном), *повідомляти про конференцію* (повідомляти про що? — про конференцію).

Суб'єктне значення — це значення відношення предмета до дії, яка виконується предметом, або до стану та ознаки, носієм яких він є*: Листя летить; Діти радіють; Верби зеленіють.*

Атрибутивне значення відмінка — це відношення предмета до дії, до іншого предмета, до ознаки, до стану, до певної ситуації, які характеризують цей предмет. Це може бути характеристика за якістю, властивістю, за місцем, часом, метою, причиною, умовою, приналежністю, відношенням і т. д.: *поради батька* (поради чиї? — батька), родовий із значенням приналежності (атрибутивне значення); *будинок з балконом* (будинок який? —- з балконом) — орудний із значенням ознаки (атрибутивне значення).

Відмінки — грамеми багатозначні, однозначних відмінків в українській мові немає. Кожний відмінок має свою систему значень. Одні з них є основними, інші — периферійними.

Відмінкові значення формуються на базі: а) форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного слова *(любити матір, брата; гордитися матір'ю, братом);* б) форми, лексичного значення і синтаксичних властивостей залежного слова *(говорити братові — говорити з братом);* в) значення прийменників *(покласти в стіл — покласти під стіл, покласти на стіл — покласти за стіл).*

Система відмінків

Сучасне українське мовознавство дотримується семирядної системи відмінків: І.Називний відмінок (Н.в.). Його зміст вказує на наявність, буття предмета: У *мене є зошит (брат, автомобіль, честь, душа).* Він є початковою формою і протиставляється всім іншим відмінкам. 2. Родовий відмінок (Р.в.). Його зміст вказує на предмет, який є об"єктом дії або носієм атрибутивності: *Добиваюсь перемоги (успіху, визнання); Відчуваю запах моря (степу, квітів, лісу, болота, ночі).* 3. Давальний відмінок (Д.в.). Його зміст вказує на предмет, якому адресується дія: *Віддати перевагу навчанню (відпочинку, читанню, прогулянці).* 4. Знахідний відмінок (Зн.в.). Його зміст вказує на предмет як на об'єкт дії: *Говорю про книгу (недоліки, весну, окурнал).* 5. Орудний відмінок (О.в.). Його зміст вказує на предмет як на діючий об'єкт: *Прибув автомобілем (поїздом, літаком, мотоциклом).* 6. Місцевий відмінок (М.в,). Його зміст вказує на предмет як на місце дії: *Знаходиться в саду (в аудиторії, на кораблі, на заняттях, на уроці).* 7. Кличний відмінок (Кл.в.). Його зміст вказує на адресата: *Покохай мене, мій раю!* (Л.Українка). Від статусу категорії відмінка він має лише відмінкове значення, парадигматичні засоби вираження (закінчення *-є, -о, ~у),* числові словоформи. Але позбавлений синтагматичних можливостей узгоджувальних слів, тобто синтаксичного зв'язку з іншими компонентами словосполучення і речення.

Семирядна система відмінків не охоплює всіх словоформ, що вживаються в мовленні. Наприклад, нерідко вживаються словосполучення *мітить в генерали, вийти в люди, попасти в начальники* і ін. До якого відмінку належать словоформи *в генерали, в люди, в начальники!* До називного? Ні, бо називний відмінок з прийменником не вживається. Можливо, це восьмий відмінок. Тому семичленну систему не можна розглядати замкнутою і ідеальною, бо виникають такі словосполучення, на базі яких може сформуватися новий відмінок.

І. Р. Вихованець за семантико-синтаксичними ознаками виділив лише шість відмінків, поділяючи їх на центральні, напівпериферійні, периферійні. Центральні (Н.З.) означають суб'єкт та сильнокерований об'єкт дії і разом з дієсловом

утворюють граматичну структуру речення. Периферійні виражають слабокеровані (О.Р.) або некеровані (К.) компоненти речення. Напівпериферійним є давальний відмінник, оскільки він виражає напівсильнокерований додаток. У І. Р. Вихованця місцевого відмінка немає, оскільки він разом з прийменником перетворює іменникову словоформу в прислівник місця.

Значення відмінків

Значення відмінка виявляється в контексті. Воно залежить від лексичного значення і синтаксичних властивостей опорного і залежного слова в словосполученні чи реченні.

Н а з и в н и й відмінок має значення: 1) суб'єкта (підмет двоскладних і головний член односкладних називних речень): *Сади рясні похилились* (Шевченко), *Зима, а на пероні люди* (Сосюра); 2) атрибута "у функції предиката (іменна частина складеного присудка): *Ми — студенти; Київ - столиця України',* 3) атрибута у функції прикладки: *Школа-інтернат починає працювати; Стоїмо на станції Одеса;* 4) вокатива у функції звертання в формі множини: *Біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Л.Українка); 5) об'єкта дії: *Школа буде відремонтована; Наказ підписано; Дипломи вручено;* 6) кратного називного у функції неузгодженого означення: *маршрут Одеса — Київ — Луцьк; автобус Львів — Київ; рейд Путивль — Карпати* (див. В.О.Горпинич. Кратний називний у функції неузгодженого означення// УМЛШ -1991. - №9. - с. 38-42).

Р о д о в и й п р и і м е н н и к овий означає:

1)атрибутивність: *будинок брата, пора цвітіння, портфель подруги;* 2) суб'єкт дії: *спів соловейка, праця вченого, відповідь учня;* 3) об'єкт дії: *ремонт взуття, носій ознаки, читання віршів;* 4) носія ознаки: *чистота кімнати, запах квітів;* 5) предмет кількісної характеристики: *бочка меду, ліс рук, багато галасу, сім років, кілька днів.*

Р о д о в и й п р и д і є с л і в н и й означає: І) прямий об'єкт неповної дії: *випити води, відрізати хліба;* 2) прямий об'єкт при запереченні: *не пив води, не їв хліба;* 3) непрямий об'єкт дії: *чекати відповіді, боятися екзаменів;* 4) обставини дії: *жити біля моря, злякатися від несподіванки, чекати протягом дня.*

Д а в а л ь н и й відмінок означає: 1) суб'єкт стану або дії (в безособових конструкціях): *мамі не віриться, дітям холодно, учням весело;* 2) адресата (непрямий об’єкт): *допомогти учневі, доручити викладачеві, подякувати друзям;* 3) обставини дії: *піти на зустріч долі, йти наперекір стихії, робити насміх людям.*

З н а х і д н и й відмінок означає: І) прямий об'єкт в безприйменникових конструкціях: *писати статтю, малювати портрет;* 2) непрямий об'єкт в прийменникових конструкціях: *думати про батьків, надіятися на допомогу, дума про хліб;* 3) різні обставини в безприйменникових і прийменникових конструкціях: *чекати день, їхати кілометри, сховати в кишеню, їхати через річку.*

О р у д н и й відмінок означає: 1) знаряддя дії: *писати пером, рубати сокирою, різати ножем;* 2) засіб дії: *білити вапном, покрити лаком, покрити килимом;* 3) порівняння: *плаче зозулею, співає соловейком, виє вовком;* 4) напрям дії: *їхати степом, іти лісом, бігти селом, луками;* 5) предикативність: *стати студентом, бути вчителем, повернутися переможцем;* 6) об'єкт дії: *займатися наукою, цікавитися філософією, керувати дисертацією, завідувати кафедрою;* 7) час дії: *гуляти вечорами, працювати ранками; 8) спосіб дії: вишивати хрестом, їхати галопом;* 9) суб'єкт дії в пасивних конструкціях; *перевірено учителем, підписано директором, затверджено комісією.*

М і с ц е в и й відмінок означає: 1) об'єкт дії: *наполягати на від'їзді, розумітися в математиці, кохатися в електроніці, купатись в коханні;* 2) засіб дії: *кататися на лижах, грати на баяні;* 3) місце дії: *сидіти в човні; лежати на березі, відпочивати в лісі, розлитися по столі, стояти при березі;* 4) час дії: *приїхати в березні, народитися в*

травні, працювати на канікулах; 5) атрибутивність: *дід по матері, друзі по недолі, сусід по парті, ім 'я по батькові, прізвище по матері.*

К л и ч н и й відмінок означає: 1) адресата висловлювання: "У *казці все можливо, добрі люди"* (Л.Українка); 2) адресата-суб'єкта: *"Давню байку правиш, друже!"* (Л.Українка); 3) адресата-об'єкта: *"Я ж тебе не зрадила, єдиний!"* (Л.Українка); 4) адресата-атрибута: *"Твій голос, Ізольдо моя,., був тихий, пестливий"* (Л.Українка).

Стислий огляд семантики категорії відмінка не охоплює багатьох часткових і проміжних відмінкових значень. Але й наведеного достатньо, щоб стверджувати, що менникові відмінки мають такі основні значення: а) називний — суб'єктне і предикативне; б) родовий — суб'єктне, об'єктне і атрибутивне; в) давальний — об'єктне і суб'єктне; г) знахідний — об'єктне і обставинне; д) орудний — об'єктне, суб'єктне і предикативне; є) місцевий — об'єктне і атрибутивно-обставинне; е) кличний – адресата висловлювання, адресата-об'єкта, адресата-атрибута.

Відмінювання іменників

Зміна іменників за відмінками виражається закінченням (флексією). Додатковим засобом розрізнення відмінкових форм може бути чергування звуків у основах (*рука — руці, день — дня*), наголос (*руки — руками),* прийменники (*покласти на трюмо, покласти білятрюмо),*

У залежності від того, яку систему закінчень у формі однини має те або інше слово, всі іменники української мови поділяються на чотири групи, які називаються відмінами (перша, друга, третя,' четверта). У відміни об'єднуються групи іменників, що мають спільні особливості в словозміні у відповідності з їх родовою приналежністю. Тому при класифікації іменників на відміни беруть до уваги основні ознаки — рід іменників і їх закінчення у Н.в. однини.

Поділ іменників на відміни

До першої відміни належать іменники: 1) із закінченням-а,-я (після м'якого приголосного) чоловічого (*вітрюга, бозя, тесля),*жіночого (*ткаля, суша),* спільного роду (*лівша, задира);* 2) з закінченням *-е* в збільшуваних іменниках жіночого роду (*хмарище, ручище).*

До д р у г о ї відміни належать іменники: 1) чоловічного роду з нульовим закінченням: *сталевар, ріг, пень, трамвай;* 2) чоловічого роду з закінченням *-о: батько, чудило, Степаненко, Федько;*3) середнього роду з закінченням *-о, -е, -а (-я): стегно, майно, деревце, слівце; збіжжя, підпілля, гілля, звучання.*

До т р е т ь о ї відміни належать: 1) іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *мідь, сталь, кров, любов, жовч;* 2) іменник *мати.*

До ч е т в е р т о ї відміни належать: 1) іменники середнього роду на -а, -я, які в Р., Д., М. відмінках однини і в усіх формах множини в основі мають морф *-ат, -ят: курча — курчати, курчаті, курчатам; лоша — лошати, лошаті, лошатам; хлоп 'я — хлоп 'яти, хлоп'яті, хлоп'ятам;* 2) іменники середнього роду на *-я,* які в непрямих відмінках однини і множини набувають морфа *-ен: ім'я — імені, плем 'я — племенем.*

Кожна відміна має певний набір тільки їй властивих закінчень в однині і множині: I відміна: -а, -и, -і, -у, -ою, -і, -е (вода)*;* -и, -о, -ам, -ами, -ах (води); II відміна: -а, -у, /-ові, -ом, -і, -е (стіл); -и, -ів, -ам, -и, -ами, -ах, -и (столи) і т. д. Система таких закінчень в словоформах називається **парадигмою.**

У складі іменників існують слова, що за походженням є прикметниками, які при відмінюванні зберігають ознаки прикметникової словозміни. До них належать: I) українські відприкметникові прізвища з суфіксами -ів (*Паньків, Гринів, Сенів),* -ин *(Гринчишин, Іванишин);* російські прізвища на *-ов, -ев, -ин, -ін, -ой (Гончаров, Тургенєв, Гаршин, Толстой);* 2) іменники, що утворилися внаслідок субстантивації прикметників: *сучасне, майбутнє, вартовий,* Перша група іменників має іменникові і

прикметникові закінчення. Друга група іменників у всіх відмінках однини і множини має прикметникові закінчення.

Невідмінювані іменники

В українській мові є певна кількість іменників, яка не відмінюється, знаходиться поза відмінами. У тексті невідмінювані іменники набувають певного родового, числового і відмінкового значення, але, не маючи морфологічних форм вираження, маркують їх синтаксично, за допомогою узгоджуваних слів. До невідмінюваних іменників належать: 1) загальні і власні назви іншомовного походження на *-а: боа, бра, амплуа, Нікарагуа;* на *-о: бароко, лібрето, трюмо, бюро, Токіо;* на *-у (-ю): рагу, кенгуру, фрау, Баку;* на *-е(-є): фойє, пенсне, ательє, турне, резюме, Данте, Туапсе;* на *-і: леді, жалюзі, дебрі, Кутаїсі, Батумі;* 2) іншомовні загальні назви осіб жіночої статі та імена і прізвища з кінцевим приголосним: *міс, місіс, мадам, Жаклін, Комбат, Джонсон, Шмідт;* 3) іншомовні імена і прізвища з кінцевими наголошеними голосними *-о, -а, -я: Ніно, Нона, Дюма, Золя;* 5) російські прізвища на *-их, -ово: Черних, Сєдих, Дурново;* 6) українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні: *Грищенко(Тетяна), Жовтобрюх (Марія), Вихованець (Наталка), Валюх (Зоя);* 7) деякі типи абревіатур: *ДЦУ, райвно, СТО.* Невідмінювані іменники належать до розряду слів з нульовою парадигмою.

Відмінювані і невідмінювані абревіатури

Система словозміни абревіатур знаходиться в процесі становлення, що пояснюється незавершеністю процесів формування категорії роду абревіатур, яке лежить в основі словозмінної системи іменника. Тому нині одні абревіатури мають уже усталені відмінкові форми, інші - допускають значну варіантність у відмінюванні, а ще інші поповнили групу невідмінюваних іменників.

1. Якщо абревіатури закінчуються повним словом у називному відмінку, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *Дніпроруда, Головдизель, Заготзерно* і под. 2. Якщо ініціальні звукові абревіатури закінчуються на твердий приголосний, то вони відмінюються як іменники другої відміни: *БАМ - БАМом, ЛАЗ -ЛАЗом, ЦУМ-ЦУМом, вуз - вузом, КрАЗ - КрАЗом, КамАЗ - КамАЗом.* 3. Якщо абревіатура є назвою заводу, фабрики, тресту тощо, то у родовому відмінку вживається закінчення *-у,* якщо ця абревіатура є назвою конкретного предмета, то вживається закінчення *-а*: *МАЗу* (завод) - *МАЗа* (машина). За цим зразком відмінюються абревіатури *КамАЗ, ЛАЗ, КрАЗ, БілАЗ.* 4. Складові абревіатури на твердий приголосний відмінюються за зразком іменників другої відміни: *біофак, -у, завуч, -а.* 5. Комбіновані абревіатури, що закінчуюються ініціальною абревіатурою на твердий приголосний, відмінюються як іменники другої відміни: *Дніпрогес, -у, автотрек, -у* і под.

Не відмінюються в літературній мові: 1) літерні абревіатури, які закінчуюються буквами голосних звуків: *ДДУ* (Дніпропетровський державний університет) - *дедеу, КПО - капео, ЦСУ - цесеу, НДІ -ендеі,* 2) звукові абревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків: *АПО - апо, УТО - уто, КрАО* (Кримська астрофізична обсерваторія) - *крао, МАГАТЕ - магате;* 3) літерні абревіатури, які закінчуються буквами *Б, В, Ґ, Д, Ж, З, К, П, Т, Х, Ц, Ч, Ш,* що при читанні в кінці мають голосний звук *(бе, ве, ге, де, же, зе, ка, пе, те, ха, це, че, ша): БМВ - беемве, ПМК – пеемка;* 4) складові або комбіновані абревіатури з кінцевим компонентом у формі непрямого відмінка: *Мінзв'язку, завкафедри',* 5) абревіатурні назви країн та держав: *США, ЙАР, ОАЕ, СНД;* 6) літерні абревіатури на *Л, М, Н ,Р ,С, Ф: АПН* (Академія педагогічних наук) - *апеен, АТС* (автоматична телефонна станція) *-атеес.* Частина абревіатур цього типу в усному мовленні може відмінюватися: *АТС-працюю на атеес.*

Тверда, м'яка і мішана групи іменників

Парадигми іменників першої і другої групи не є одноманітними. Вони поділяються на групи.

П е р ш а в і д м і н а за характером кінцевого приголосного поділяється на три групи: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група - іменники з основою на твердий приголосний перед заінченням *-а* у Н.в. 9*гора, долина, хмара).*

М'яка група - іменники з основою на м'який приголосний перед закінченням -а у Н.в. однини (орфографічне *-я): пшениця, суддя, земля.*

Мішана група - іменники з основою на шиплячі *ж, ч* (орфографічно також *щ, ш, дж* перед закінченням -а у Н.в.: *біржа, баржа, вдача, остача, теща, паща, пуща, магараджа, груша, паранджа, ратуша.*

Д р у г а в і д м і н а також поділяється на три групи парадигми: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група - це іменники: а) чоловічого роду з основою на твердий приголосний *б, в,г, д, з, к, л, м, н ,р,с,т ,ф ,х, ц* і нульовим закінченням *(дуб, став, ріг, зуб, зріз, свисток, поділ, сом, сон, стовп, двір, фокус, аромат, граф, страх, палац);* 6) чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і закінченням *-о (батенько, дядько, вуйко, стебло, поліно, гальмо).*

М'яка група - це іменники: а) чоловічого роду з основою на м'який приголосний *д', дз', з', й, л\ н\ с\ т\ ц'* і нульовим закінченням *(господь, гудзь, ферзь, рай, пензель, курінь, хміль, татусь, кіготь, перець);* б) чоловічого роду на *-о* (орфографічне *ьо) (дядьо, татусьо, дідуньо);* в) середнього роду на *-а* (орфографічне *-я) (бажання, бадилля, кукурудзиння, угіддя);* д) з суфіксами *-ар, -ир* зі сталим наголосом на закінченні у непрямих відмінках (крім кличного): байкар, буквар, кобзар, пухир, багатир; е) іменники на –ар, у яких наголос не сталий, а рухомий: бондар, слюсар, токар.

Мішана група – це іменники: а) чоловічого роду на шиплячий (ж,ч,ш, орфографічне Щ) з нульовим закінченням: багаж, пейзаж, комиш, родич, лящ; б) середнього роду з основою на шиплячий ж, ч, орфографічне щ і закінченням –е (ложе, плече, горище); в) чоловічого роду з суфіксом –ар перед м’яким приголосним та сталим наголосом на закінченні (означають осіб за професією): тесляр, газетяр, пісняр, школяр.

Іменники третьої і четвертої відмін на групи не поділяються.

Особливості відмінювання топонімів

Українські топоніми належать до розряду відмінюваних слів. Не відмінюються топоніми у формі родового відмінка: *місто Артема, село Тараса Шевченка, площа Горького, вулиця Коцюбинського.*

Топоніми можуть вживатися з номенклатурними словами *(місто, село, хутір, селище, виселок, порт, артіль)* або без них. Якщо назви населених пунктів вживаються без номенклатурного слова, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни: *прибув до Одеси, живу у Гуляйполі, родом з Рівного.*

Якщо власні назви вживаються з номенклатурними словами *станція, артіль, порт, застава, аул, кишлак,* то такі назви не відмінюються: *до станції Ніжин, біля порту Бердянськ, на заставі "Рибаківка ", біля аулу Тезек, за кишлаком Ванч.*

Одні топоніми з номенклатурними словами *місто, село, виселок, селище, хутір* відмінюються, інші - не відмінюються. Відмінюються ті топоніми з номенклатурним словом, які: 1) мають форму жіночого роду і закінчуються на *-к-а, -иц-я, -ин-а, -их-а: у селі Варварівці, у місті Вінниці, у місті Долині, у місті Лепетисі (Лепетиха);* 2) мають форму прикметників середнього роду і закінчуються на *-ов-е, -н-е, -ськ-е, -цьк-е, -е: у селищі Чутовому, у селищі Агрономічному, у селі Воздвиженському, у селі Світлому;* 3) мають форму іменників чоловічого роду і закінчуються на *-ець, -ик, -Ів, -ин, -поль (-*

піль) та кореневий приголосний: *біля міста Кролевця, у селі Бобрику, у місті Глухові, у місті Снятині, у місті Нікополі, у місті Хусті;* 4) мають прикметникову форму чоловічого роду і закінчуються на *-н-ий, -ськ-ий/~цьк-ий, -ат-ий, -ин*: *у селищі Залізничному, виселком Новолу'ганським, селом Хащуватим;* 5) закінчуються суфіксом *-ськ, -цьк, -зьк: у місті Бердянську, біля міста Луцька, у селищі Харцизьку.*

Не відмінюються з номенклатурними словами: 1) двослівні топоніми у формі словосполучення: *до міста Кривий Ріг, селищем Липова Долина, до селища Криве Озеро;* 2) однослівні топоніми у формі множини, *біля міста Богородчани, у місті П 'ятихатки; за селом Дубівці;* 3) однослівні топоніми середнього роду на *-я: за селом Добропілля, біля села Побережжя, за містом Запоріжжя;* 4) маловідомі назви міст, сіл, селищ: *у місті Адуй;* 5) назви озер, рік, заток, проток, островів, гір: *у річці Гайчур, біля річки Янчур, біля озера Баскунчак, біля озера Ельтон;* 6) назви зарубіжних адміністративно-територіальних одиниць: *штатом Оклахома, в штаті Техас, у провінції Тоскана.*

У мовній практиці зустрічаються варіанти *(за містом Запоріжжя* і *за містом Запоріжжям),* які свідчать про активні процеси розвитку і становлення системи словозміни топонімів в українській мові (див. Горпинич В.О. Складні випадки відмінювання топонімів// Культура слова, вип. 32, К., 1987, с. 69-73).

Особливості відмінювання загальних іменників тільки множинної форми

Загальні іменники цієї групи відмінюються за зразками І-Ш відмін множини: *канікули, канікулів (канікул), канікулам* і т. д.

Увагу привертають родовий, давальний і орудний відмінки. 1. У Р. в. іменники множинної форми мають три типи закінчень: а) закінчення *-ів (-їв)* як у II відміні (типу *столи - столів): опадів, терезів, курсів;* нульове закінчення (як у 1-й відміні типу *руки - рук): вил, дров, воріт, ножиць;* в) закінчення *-ей у* незначної кількості слів (як у І та III відміні типу *миші — мишей, ночі — ночей): саней, дверей, людей.* Трапляються варіанти типу *чарів - чар, канікулів - канікул.* 2. У О. в. переважно вживається закінчення *-оми (-ями): вилами, дровами, граблями.* Закінчення *-ми у* О. в. з'являється тоді, коли у Р. в. вживається *-ей: саней - саньми, дверей - дверми.* Трапляються варіанти: *дверми - дверима, ворітьми - воротами.* 3. У Д. і М. в. іменники *люди, діти, кури, гуси, сани, сіни і* деякі інші мають закінчення *-ям, -ях (людям - на людях, гусям-на гусях).*

Лекція № 9
(2 години)
Тема: Прикметник як частина мови
План

1. Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції.
2. Повні (стягнені й нестягнені) та короткі прикметники.
3. Значеннєво-граматичні ознаки прикметників. Лексико-граматичні розряди прикметників.
4. Якісні прикметники, їх значеннєві, морфологічні, словотвірні й синтаксичні ознаки.
5. Значеннєві групи відносних прикметників та типові мотивації у їх сфері.
6. Присвійні прикметники, їх словотвірна спеціалізація.
7. Категорія ступеня вияву ознаки прикметника.
8. Поділ прикметників на групи. Особливості словозміни прикметників різних груп.

Література

1. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.

2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
3. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
4. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
5. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
6. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
7. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
8. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
9. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр.мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
10. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
11. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
12. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
13. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.

Контрольні запитання:

1. У чому полягають особливості граматичних категорій прикметника?
2. Чим повні форми прикметника відрізняються від коротких, а стягнені від нестягнених?
3. Які основні ознаки якісних прикметників?
4. Чим відносні прикметники відрізняються від присвійних?

Ключові слова: прикметник, повні й короткі форми прикметників, стягнені й нестягнені форми прикметників, якісні, відносні і присвійні прикметники, ступені порівняння, тверда і м’яка групи прикметників

Поняття про прикметник

П р и к м е т н и к — це частина мови з атрибутивною та предикативною функцією, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка і категорією членності/нечленності. Значення ознаки предмета є категоріальним (класифікуючим) значенням прикметника як частини мови.

Під ознакою розуміють властивості, якість, відношення, явища, якими характеризується предмет. Це може бути: колір *(біла хустка, голубі очі),* смак *(солодке яблуко, гіркий перець),* розмір *(великий міст, малий палець),* матеріал *(цегляний будинок, капронова блузка),* внутрішні (психологічні) риси людини *(добра людина, надійний друг, сміливий воїн, мудрий наставник),* зовнішні риси людини чи тварини (*красива дівчина, міцний козак, худий кінь),* властивості предметів (*м'яке ліжко, зручне крісло, цікава книжка),* відношення до простору *(польові квіти, гірські потоки, лісова пісня, космічна ракета),* відношення до часу *(нинішні звичаї, вчорашній день, сьогоднішня газета, ранкова зарядка),* приналежність *(батьків портфель, материна сукня),* характеристика за дією *(сварлива жінка, вертляве дитя),* відношення до числа

(третій, сьомий), якість *(золоті слова, умілі руки, професійний висновок, повна відповідь)* тощо.

Ці ознаки формують відповідні лексико-семантичні групи слів, які становлять семантичну основу (план змісту) прикметника як частини мови.

Значення ознаки мають не лише прикметники, але й іменники, дієслова, прислівники. Прикметникове значення ознаки має синтаксичний характер: до прикметників належать лише ті лексеми, які мають значення ознаки предмета, а тому здатні означати іменники та іменникові займенники і узгоджуватися з ними *(добрий день — доброго дня, я бідний — мене бідного).*

Прикметникове значення ознаки має свої засоби вираження (план вираження, або план форми) — це закінчення: в називному відмінку *-ий (-ій)* для чоловічого роду, *-а, -я (-ая, -яя)* для жіночого, *-е, -є (-еє, -єє)* для середнього, *-і, -ії* для множини *(добрий, синій; добра, добрая, синя, синяя; добре, синє, добреє, синєє; добрі, добрії).*

Прикметникові закінчення багатозначні. Вони означають: 1) частину мови, 2) рід, 3) число, 4) відмінок, 5) членність/нечленність.

Такий план змісту і план вираження прикметника як частини мови. Значення ознаки мають слова типу: 1) *тиша, зелень, юнь, білизна, рань* (іменники), 2) *зеленіти, веселитися, біліти, експлуатований, поранено* (дієслівна форми), 3) *навипередки, навперейми, тихо, навпростець, зелено* (прислівники). Але вони не належать до прикметників, бо: 1) не мають прикметникового плану вираження (флексій), 2) не направлені на предмет, 3) і тому не узгоджуються з іменником.

Крім того: 1) слова типу *тиша, юнь, зелень, білизна* називають ознаку, але, на відміну від прикметника, не передбачають носія ознаки (пор. *Навколо* ***тиша*** і ***Тихий*** *вечір),* тому це іменники; 2) слова типу *зеленіти, веселитися, експлуатований, поранено* називають ознаку і відносять її до іменника, але, на відміну від прикметника, процесуальну, тобто зв'язану з дією, яка вказує на час, на зв'язок з суб'єктом та об'єктом, тому це дієслова; 3) слова типу *наввипередки, навперейми, тихо, зелено* називають ознаку, але відносять її не до іменника, як прикметник, а до дієслів та прислівників *(навкруги тихо, скрізь зелено),* тому це прислівники.

Отже, беззастережно слово належить до категорії прикметника лише тоді, коли йому притаманні і семантичні (план змісту) і морфологічні (граматичні) ознаки (план вираження) прикметника.

Визначення прикметників або лише за семантичним, або лише за морфологічним (граматичним) принципом дає різні результати. Це стосується лексем, що мають лише одну словоформу: *колір беж, пальто хакі, плаття електрик, література комі, колір бордо, машина кольору цукор, вулиця Франка, колір мокрого асфальту* і ін. З точки зору семантики (плану змісту) це прикметники, бо вони вказують на непроцесуальну ознаку предмета і виконують атрибутивну функцію. З точки зору морфологічної (плану вираження) це не прикметники, бо вони не мають залежних від означуваного іменника категорій роду, числа, відмінка. Такі слова деякі мовознавці (М.В.Панов) виділяють в окрему групу і називають їх аналітичними прикметниками.

Вживаючись у мові при іменниках, прикметники конкретизують їх зміст: *стіл — кухонний стіл, журнальний стіл, канцелярський стіл, однотумбовий стіл, паспортний стіл, солодкий стіл, святковий стіл, широкий стіл, круглий стіл* і ін. А інколи й формують в них нове значення: *стіл* (предмет) — *паспортний стіл* (відділення, установа), *солодкий стіл* (їжа).

Поєднуючись з іменниками, прикметники конкретизують не лише іменникові значення, а й свої власні: *золота обручка* (матеріал), *золоте листя на деревах* (жовте, оранжеве, червоне), *золотий характер* (гарний), *золоті руки* (умілі), *золота осінь* (багата), *золоті слова* (мудрі), *золотий одяг* (дорогий) і под.

Частина прикметників сама по собі не має денотатів і тому не має самостійного, як у іменника, лексичного значення. Вони співвідносяться з денотатами тільки

означуваних іменників і на цій основі формують своє лексичне значення: пор. *залізні двері* (матеріал) — *залізна воля* (сильна), *стальні двері* (матеріал) — *стальні нерви* (міцні), *золоте кільце* (матеріал) — *золотий характер* (гарний).

Категоріальне значення прикметників виражається двома способами: 1) безпосередньо, поза відношенням ознаки до інших предметів, подій чи ознак: *солодкий, гіркий, дужий, зелений; 2)* опосередковано, шляхом відношення його до інших предметів, ознак, подій: *капроновий* (відношення до предмета *капрон), білявий* (віднршення до ознаки *білий), революційний* (відношення до події *революція).*

Поняття ознаки (властивості, якості) є смисловою універсальною категорією, воно притаманне семантичним системам всіх мов. Але у багатьох мовах прикметник фактично не виділяється в окрему частину мови, яка має свої власні морфологічні і синтаксичні властивості, він не відрізняється від іменників чи прислівників, наприклад в узбецькій мові: *кук* — синій, синя, синє, зелений, зелена, зелене; *яхті* — гарний, гарна, гарне; *чап* — лівий, ліва, ліве; *унг* — правий, права, праве; *ок* — білий, біла, біле; *чиройли костюм, куйлак* (красивий костюм, красиве плаття); *тош уй* (камінь, дім); *кушум соат* (срібло, годинник); *шахар кучасі* (місто, вулиця); *колхоз ері* (колгосп, земля); *мактаб ері* (школа, земля); в естонській: *Тарту університет;* в казахській: *Джусали школа.* Категорія ознаки в різних мовах має різні засоби вираження.

Морфологічні ознаки прикметника

Словоформи, що належать до прикметника, за засобами вираження поділяються на морфологізовані і неморфологізовані. До морфологізованих належать ті, категоріальне значення яких виражене флексіями (субстанціальними або нульовими). До неморфологізованих відносяться ті, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані. Наприклад: 1) *суверенний, вільного, гарною, веселе, годен, здоров, рад;* 2) *бордо, теле, авіа, люкс, проф, нетто, брутто, хакі, комі, хінд.*

Морфологізованих прикметників значно більше, ніж неморфологізованих. І все ж виділяти прикметник як частину мови лише за морфологічним принципом не можна.

Морфологізовані прикметники значення ознаки виражають категоріями роду, числа, відмінка І членності/нечленності.

За здатністю чи нездатністю членуватися на основу і флексію прикметники української мови поділяються на членні і нечленні (за іншою термінологією — на повні і короткі).

Членними (або повними) бувають і якісні, і відносні прикметники *(розумний, добрий; вчорашній, теперішній, мідний).*

Нечленними (або короткими) бувають лише якісні прикметники, і то не всі. Відносні прикметники короткими не бувають. Коротку форму мають прикметники лише чоловічого роду і тільки в називному та знахідному відмінках.

Для прикметників чоловічого роду звичайною є повна (членна) форма, яка виражається флексією *-ий, -ій: чарівний, далекий, хатній, могутній.* У жіночому і середньому роді та множині повна форма, що виражається відповідно флексіями *-ая, -яя, -ее, -єє, -іє,* для звичайного усного і писемного мовлення не властива, вона вживається лише в мові фольклору і в поезії: *А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита* (Фольклор); *Помандрував козаченько у чистеє поле* (Фольклор); *Земле моя, всеплодющая мати* (Франко); *На схід летять, пливуть хмарки, як білії листки* (Вирган).

Нечленними (короткими) називаються такі прикметники, які в називному, знахідному відмінках чоловічого роду мають нульове закінчення.

Коротка форма в чоловічому роді історично є нечленною, після занепаду кінцевих редукованих вона в називному відмінку стала вживатися з нульовою флексією: *новь* ->

нов, добрь —> добр. У сучасній українській мові прикметників чоловічого роду в нечленній (короткій) формі дуже мало: *винен, повинен, варт, винуват, годен, готов, жив, здоров, рад, ладен, повен* і деякі інші. Вживаються переважно в усному мовленні, фольклорі, поезії: / *шумить, і гуде, дрібен дощик іде* (Фольклор); *Будь здоров! Будь готов! Я рад за тебе!* (Усне мовлення).

Отже, прикметники чоловічого роду існують в повній та короткій формі: *рад — радий, певен — певний, варт — вартий.* Але такі паралельні форми є нерегулярними, а тому не системними. Переважна більшість повних якісних прикметників не має коротких відповідників (*розумний, веселий, стрункий, жвавий).*

Прикметники жіночого і середнього роду та в множині *(нова, нове, нові)* за походженням є членними, а в сучасній українській мові — стягненими.

В процесі творення членних (повних), нечленних (коротких) і стягнених форм їх лексичне значення залишалося незмінним. Тому і категорія членності/нечленності, що виступає морфологічним засобом вираження категоріального значення ознаки, є категорією словозмінною, а не класифікаційною.

Категорія роду прикметників відрізняється від категорії роду іменника кількісно і якісно. У прикметника вона складається з трьох грамем (грамеми чоловічого, жіночого і середнього роду), у іменників — з чотирьох (ще й грамема парного роду). Категорія роду у іменників є самостійною, незалежною, несинтаксичною одиницею. У прикметників — вона синтаксична; залежна від означуваного іменника. Тому рід прикметників не поділяється на граматичний і семантико-граматичний (як у іменників), не виявляє варіантів (як у іменників), не регулюється власною семантикою (як у іменників). Прикметник не належить до одного з родів (як іменник), а змінюється за родами.

Категорія числа прикметників також відрізняється від категорії числа іменників. У прикметників вона синтаксична, словозмінна, бо залежить від числа означуваного іменника *(новий стіл — нові столи),*не поділяється на граматичний та семантико-граматичний різновиди (як у іменника). У іменника — словотвірна, несинтаксична, граматично незалежна.

Категорія відмінка у прикметника, як і у іменника, синтаксична, тобто граматично залежна. З тією лише різницею, що у прикметника форма відмінків залежить від іменника і формується на основі узгодження *(фіолетова паста — фіолетовою пастою),* а у іменника форма відмінків залежить від дієслова або віддієслівного іменника чи іншої частини мови і формується на основі керування *(читати книгу., читання книги, задоволений книгою).*

В українській мові прикметник не завжди узгоджується з іменником за відмінком. Це відбувається тоді, коли іменник має форму кличного відмінка, при якому прикметник вживається у називному відмінку: *Дорогий друже! Рідний Петю!*

Прикметники послідовно маркують істотовість чи неістотовість тих іменників, з якими вони сполучаються. Ця властивість прикметників виявляється в формах знахідного відмінка однини чоловічого роду і знахідного відмінка множини. Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках збігається з формою родового відмінка; *Зустрічаю давнього друга, Зустрічаю* ***давніх*** *друзів, Зловив* ***великого*** *коропа, Купив* ***кількох*** *коропів, Побачив* ***зелених*** *мух.*

Форма знахідного відмінка однини чоловічого роду і множини у прикметниках при неістотових іменниках збігається з формою називного відмінка: *Побудували* ***новий*** *будинок, Відремонтували* ***шкільні*** *парти, Зарибнили* ***старі*** *озера, Склали останній екзамен.*

Вибір прикметникових форм в цих позиціях зумовлюється, як видно, значенням категорії істоти/неістоти відповідного іменника. У цих випадках категорія істоти/неістоти прикметника є синтаксичною, тобто позбавленою самостійної номінативності, залежною від відповідного іменника.

Інший характер має ця категорія, як і категорії числа та відмінка, при сполучуваності з невідмінюваними іменниками та іменниками парного роду. В цих позиціях категорія істоти/неістоти, як і категорії числа і відмінка, набуває самодостатнього, незалежного, несинтаксичного характеру і самостійно за допомогою відмінкових закінчень прикметника маркує неістотове або істотове значення іменника: а) *Зупинили* ***вільне*** *таксі; Прибули на* ***профспілкове*** *бюро;* б) *Показали* ***дорослого*** *шимпанзе і кількох* ***великих*** *какаду; Полюбили цих* ***симпатичних*** *двійнят; Нагородили колишнього старосту; Привітали* ***нашу*** *старосту.*

Синтаксичні властивості прикметника

Прикметник семантично завжди пов'язаний з іменником. Зв'язок цей реалізується двома способами: в реченні прикметник виступає або як узгоджене означення, утворюючи атрибутивну конструкцію, або як присудок чи частина присудка, поєднуючись з іменником за допомогою дієслова-зв'язки. Отже, прикметник в реченні виконує такі синтаксичні функції: атрибутивну, предикативну і предикативно-атрибутивну.

1. Атрибутивна функція прикметника виявляється в тому, що він в реченні виступає узгодженим означенням до іменника, від якого залежить: *Я бачив* ***дивний*** *сон. Немов переді мною* ***безмірна*** *та* ***пуста дика*** *площина. А я, прикований ланцем* ***залізним,*** *стою під* ***височенною*** *гранітною скалою* (Франко). В цій функції виступають повні прикметники і зрідка короткі: *Аж на мене біл лебедик з небесонька пада* (Драч); *Місто Київ —* ***зелен*** *сад* (Воронько). Це основна синтаксична функція прикметника.

2. Предикативна функція виявляється в тому, що прикметники в реченні виступають іменною частиною складеного присудка при зв'язці. Це вторинна функція прикметника. На відміну від атрибутивної функції, прикметник в предикативній функції виражає ознаку суб'єкта і бере участь у формуванні предикативної основи речення. Предикативну функцію виконують як повні, так і короткі прикметники: *Тоді Десна була* ***глибокою*** *і* ***бистрою*** *рікою* (Довженко); *Дружба —* ***безмежна,*** *як море* (Рильський); *Він був безмежно****вдячний*** *матері* (Вільде); *Ділом істинним я доведу, що годен імені народного слуги* (Бажан).

3. Предикативно-атрибутивна функція прикметника виявляється в тому, що прикметник, будучи присудком, одночасно виступаєозначенням до підмета, тобто прикметни приписує підмету(суб'єкту) предикативну ознаку і в той же час є означенням (атрибутом) до нього. Це так звані предикативні означення: *Коля прийшов* ***радісний*** (Вольф); *Олеся сиділа* ***нерухома*** (Довженко); *Черешні тут росли* ***високі*** *і* ***розкішні*** (Гончар).

Прикметники в складі словосполучення: 1)найчастіше виступають залежним компонентом іменникових словосполучень: ***ринкові*** *відносини,* ***українська*** *мова,* ***національна*** *ідея; 2)* рідше виступають опорним компонентом ад'єктивних словосполучень: ***червоний*** *від сорому,* ***блідий*** *від страху, веселий до непристойності;* 3) в функції залежного компонента узгоджуються з означуваним іменником: ***рідна*** *земля,* ***професійний*** *театр, місцева говірка;* 4) **в** функції опорного компонента керують іменниками або займенниками за допомогою прийменників чи без них: ***радий*** *за сестру,* ***радий*** *за тебе,* ***сліпий*** *від народження,* ***задоволений*** *наслідками екзамену,* ***ситий*** *обіцянками;* 5) невідмінювані прикметники в функції залежного компонента прилягають до опорного іменника: ***хінді*** *мова,* ***люкс*** *костюм, колір* ***бордо,*** *вулиця* ***Стефаника.***

Суфікси прикметників

Прикметники від інших частин мови відрізняються й суфіксами. Найпоширеніші прикметникові суфікси в українській мові такі:

-ав-ий: *кривавий, блідавий, ласкавий, жовтавий;*
-ан-ий: *дерев 'яний, шерстяний, гречаний;*
-ач-ий: *лошачий, мишачий, дівчачий, сорочачий;*
-н-ий: *лісний, земний, мідний, віконний, лижний;*
-ов-ий: *березовий, липовий, дубовий, шовковий;*
-ськ-ий: *сербський, мисливський, сусідський;*
-к-ий: *ламкий, грімкий, в 'юнкий, хибкий, плавкий, давкий*
та ін.

Лексико-граматичні розряди прикметників

У сучасній граматиці прикметники класифікуються за двома особливостями: 1) за характером самої ознаки і 2) за способом позначення ознаки.

Одні ознаки предметів є перемінними, тобто такими, що виявляються в різній мірі, в різних предметах або в різний час (*добрий — добріший, теплий — тепліший).* Вони вказують на якість предметів.

Інші ознаки предметів є постійними, тобто такими, що не виявляються в різній мірі (*капронова нитка, вчорашній день, лісова поляна).* Вони вказують на відношення до інших предметів.

Отже, за характером ознаки прикметники поділяються на якісні і відносні. Протиставлення якісних і відносних прикметників становить лише лексико-граматичний розряд, а не категорію, оскільки воно не має відмінних граматичних засобів вираження (пор. *зелений — степовий).*

Ознаку предмета прикметники позначають в різний спосіб. Є два способи маркування ознаки — номінативний і вказівний (дейктичний). Номінативний спосіб полягає в тому, що ознака предмета називається повнозначним прикметником (якісним чи відносним) з прозорим лексичним значенням: *блакитний колір, лісові насадження, тепле літо, стиглий колос.*

Вказівний (дейктичний) спосіб полягає в тому, що слово не називає ознаку предмета, а лише вказує на неї словом з непрозорим значенням: *той колір* (ознака не називається, на неї лише вказується), *таке літо, такий колос, наша затока.*

Отже, за способом позначення ознаки предмета прикметники поділяються на повнозначні і займенникові.

Традиційна граматика займенникові прикметники (як і займенникові іменники) розглядає як різновид окремої частини мови (займенника). Але інколи їх відносять до прикметників.

В.В.Виноградов серед прикметників виділяє особливу групу займенниково-вказівних слів: *той, цей, чий, мій, свій, такий, кожний* і под. Але для цих слів, хоч вони семантично й пов'язані з ознакою предмета, характерна виразна займенникова семантика — вказівне значення, яке суттєво відрізняється від прикметникового значення — узагальненого називання конкретних ознак предметів. В.В.Виноградов підкреслював, що такі слова відрізняються від прикметників не лише семантично, але й морфологічними, словотвірними і синтаксичними властивостями (не мають коротких форм, ступенів порівняння, не сполучаються з прислівниками міри). На його думку, займенниково-вказівні слова, як морфологічні і лексичні залишки відмираючої частини мови, недоцільно поєднувати зі справжніми прикметниками в одній частині мові.

Не належать до прикметника й дієприкметники, хоч вони також семантично пов'язані з ознакою предмета *(складений студентом екзамен, перевірений учителем*

диктант), бо категорії виду, часу і стану, яких немає у прикметника, зближають їх з дієсловом.

Так звані "порядкові числівники" фактично є відносними прикметниками, бо означають ознаку предмета за числом, виражають її за допомогою прикметникової флексії *(другий, друга, друге),* мають синтаксичні рід, число і відмінок *(третій, третього, третя, третьої, третє, треті, третіх, третім),* а також категорію істоти/неістоти ***(треті** півні* — знахідний відмінок; *бачу **третіх** півнів, **треті** двері* — знахідний відмінок — *бачу **треті** двері).*

Тому В.В.Виноградов відносить їх до прикметника. "Російська граматика"- 80, відносячи порядкові слова до категорії прикметників, виділяє їх в окремий розряд відносних прикметників, називає їх **п о р я д к о в и м и прикметниками** і зближає з займенниковими прикметниками. "Займенниковим і порядковим прикметникам властива певна подібність: порядкові прикметники можуть вказувати на місце в ряді; тим самим вони поводять себе як вказівні слова" ("Русская граммагика", т. 1, М., 1980, с. 541).

Насправді ж, вони не "вказують на місце в ряді", а точно називають його за допомогою числа: прикметник *п'ятий* точно називає місце — це після четвертого перед шостим. Тому немає підстав їх називати порядковими прикметниками, виділяти в окремий різновид відносних прикметників, зближати їх з займенниковими прикметниками. На думку В.О.Горпинича, це звичайні відносні прикметники, що називають ознаку предмета за відношенням до числа.

Виділяється група присвійних прикметників, яка вказує на приналежність, виражену суфіксами *-ів, -ин: батьків, братів, Петрів, дядьків; материн, сестрин, тещин, Миколин.*

Якісні прикметники

Якісні прикметники характеризуються такими ознаками:

1) позначають перемінні ознаки предметів, тобто ознаки, які виявляються в різній мірі в різних предметах або в тому ж самому предметі, але в різний час: *День **тепліший** від ночі, Сьогодні вода в Дніпрі тепліша* (семантична ознака); лише окремі якісні прикметники виражають абсолютну ознаку: *глухий, сліпий, жонатий, гнідий;*
2) у зв'язку з цим більшість якісних прикметників утворює ступінь порівняння: *синій - синіший — найсиніший, розумний –розумніший - найрозумніший* (морфологічна ознака);
3) називають ознаки прямо і безпосередньо, не абстрагуючись відсутності предмета, явища як носіїв цієї ознаки, характеризують предмет сам по собі. Найчастіше вони називають такі властивості і якості, які безпосередньо сприймаються органами чуття: а) *солодкий, гіркий, кислий,* б) *білий, жовтий, зелений,* в) *тихий, шумний, дзвінкий,* г) *м 'який, теплий, холодний, колючий,* ґ) *вузький, широкий, глибокий,* д) *пахучий, дмухняний;* означають властивості характера особи і особливості її психічного стану: *добрий, уважний, надійний, розумний;* виражають оцінку: *задовільний, найкращий* (семантична ознака);
4) мають повну форму і зрідка коротку: *зелений сад - зелен сад, радий -рад, певний - певен, повний - повен* (морфологічна ознака);
5) здатні сполучуватися з прислівниками ступеня та міри *(дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.): *дуже холодний, надзвичайно **веселий,** абсолютно **чистий,** зовсім **глухий*** (синтаксична ознака);
6) здебільшого мають непохідну основу: *червоний, жовтий, теплий, новий, старий, мудрий* і под., але можуть мати й похідну: *розумний, холодний, горбатий, голодний* (словотвірна ознака);
7) здебільшого утворюють прислівники на *-о, -е: добрий - добре, тихий - тихо, розумний -розумно, злий - зле* (словотвірна риса);
8) здебільшого утворюють абстрактні іменники на *-ин-а, -ість, от-а: новий — новина, сивий — сивина, радий — радість, ніжний — ніжність, злий - злість, добрий –*

доброта (словотвірна ознака);

9)часто утворюють форми суб'єктивної оцінки: *добрий - добренький, тонкий - тонюсінький, милий - миленький, товстий -товстуватий, великий - величезний* (словотвірна ознака);

10) нерідко утворюють редупліковані сполуки із значенням ступеня інтенсивності ознаки: *блідий-блідий, білий-білий, рідний-рідний, радісний-радісний* (словотвірна ознака);

П) вступають в антонімічні відношення з прикметниками протилежного значення: *світлий — темний, теплий — холодний, молодий - літній, веселий - сумний* (семантична ознака).

Такі особливості якісних прикметників. Деякі якісні прикметники виявляють всі одинадцять ознак (наприклад, *білий).* Але для набуття статусу якісного прикметника слову не обов'язково мати всі одинадцять ознак. Визначальними можуть бути кілька рис, наприклад, якісний іменник *жонатий* не має короткої форми, ступеня порівняння, не сполучується з прислівниками ступеня і міри, не утворює прислівників на *-о, -е,* не утворює абстрактних іменників, форм суб'єктивної оцінки, редуплікованих сполучень.

Як видно, якісні прикметники - явище лексико-граматичне, але деякі мовознавці (А.П.Грищенко) схильні небезпідставно відносити їх до розряду семантико-морфологічних явищ.

Відносні прикметники

Відносні прикметники:

1) позначають постійні ознаки предмета, які не здатні проявлятися в більшій чи меншій мірі: ***теперішній*** *час,* ***морська вода, польові*** *квіти* (семантична ознака);

2)у зв'язку з цим не утворюють ступенів порівняння: ***навчальний*** *посібник,* ***наукова*** *конференція* (морфологічна ознака);

3)називають ознаку опосередковано, через відношення до іншою предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними *(дерев'яний стіл* - стіл з дерева, *одеські моряки* - моряки з Одеси). Вони вказують на різноманітні відношення: до предмета *(журнальний стіл* - стіл для журналів, *взуттєвий магазин* - магазин взуття), до особи *(учнівська парта*- парта для учнів, ***міністерський*** *портфель* - портфель міністра), до місця *(підземна дорога* - дорога під землею, *лісові звірі* - звірі, що живуть в лісі), до часу ***(ранкова*** *зарядка* - зарядка ранком, ***вечірня*** *газета* - газета, що виходить ввечері), до дії *(проїзний квиток* - квиток для проїзду), до матеріалу ***(капронова*** *нитка* - нитка з капрону, *металева шафа* – шафа з металу), до числа *(другий дзвінок* - дзвінок, який подається вдруге), до топонімів *(запорізькі козаки,* ***дніпровські*** *пороги,* ***київські*** *студенти)* (семантична ознака);

4)мають лише повну форму і не утворюють коротких форм: ***асфальтна*** *дорога,* ***морська*** *хвиля,* ***театральне*** *училище* (морфологічна ознака);

5)не сполучаються з прислівниками ступеня та міри *(дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.): *тракторна бригада,* ***додаткова*** *вартість,* ***київські*** *каштани* (синтаксична ознака);

6)завжди мають похідну основу і утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік* (від *береза),* ***батьківський*** *дім* (від *батьків),* ***дев'ятий*** *вал* (від *дев'ять), вчорашній борщ* (від *вчора)* і ін. (словотвірна ознака);

7)не утворюють прислівників на *-о, -е: річкова риба, земляні роботи, вступні екзамени* (словотвірна ознака);

8)не утворюють абстрактних іменників на *-ин-а, -ість, -от-а: березовий гай, вербові кілки, дитячі руки* (словотвірна ознака);

9)не утворюють форм суб'єктивної оцінки: *книжкова шафа, степова дорога, польовий табір* (словотвірна ознака);

10) не утворюють редуплікованих сполук: *дерев'яний стіл, братова куртка* (словотвірна ознака);

П) не мають антонімічних форм: *класна кімната, учительська кімната* (семантична ознака).

Семантична межа між якісними і відносними прикметниками умовна і непостійна, рухлива. Тому відносні прикметники можуть набувати ознак якісних (відносно-якісні прикметики), а якісні переходити до розряду відносних (якісно-відносні прикметники).

Відносні прикметники переходять до розряду якісних тоді, коли вони: а) вживаються в переносному значенні: *золотий перстень -золотий характер,* ***золота*** *осінь,* ***стальна*** *конструкція -* ***стальний*** *характер, залізні ворота -* ***залізні*** *нерви,* ***дерев'яні*** *двері - дерев'яні руки,* ***теляча*** *шкіра -* ***телячі*** *ніжності;* б) втрачають семантичний зв'язок з твірним словом: *коричневий* (колір *кориці), голубий* (колір *голуба).*

Якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних: ***чорна*** *земля -* ***Чорне*** *море,* ***білий*** *сніг -* ***Біле*** *море,* ***жовте*** *листя -Жовте море,* ***червона*** *паста -* ***Червоне*** *море;* ***старша*** *людина -****старший*** *лейтенант,* ***молодший*** *брат -* ***молодший*** *лейтенант* і под. Такі зміни відбуваються тоді, коли якісні прикметники вживаються у складі географічних назв, термінологічних словосполучень, перифраз та фразеологізмів: а) *село* ***Велика*** *Білозірка, селище* ***Нова*** *Одеса;* б) ***біла*** *гарячка,* ***середній*** *рід, загальне мовознавство,* ***старший*** *викладач;* в) ***чорне*** *золото* (вугілля), *голубе паливо* (газ), *солодкий корінь* (цукровий буряк), *білі мухи* (сніжинки); г) *круглий відмінник, гола правда, голими руками, малий бізнес, середній клас,* ***вище*** *технічне училище* і ін.

Граматичні межі між якісними і відносними прикметниками, як і межі семантичні, нестійкі. Ця нестійкість пояснюється двома причинами: 1) не всім якісним прикметникам через особливості лексичної семантики та морфологічної структури притаманні граматичні ознаки цього розряду, наприклад, якісні прикметники із значенням масті тварин не утворюють коротких форм і прислівників на *-о, -е (гнідий, вороний),* якісні прикметники на *-ськ-ий* не утворюють ступенів порівняння і прислівників на *-о, -е (бабські розмови, райські яблука, райські умови, рабські умови); 2)* частина відносних прикметників при переносному вживанні може набувати граматичних ознак якісних прикметників (*золоті руки - дуже золоті руки).*

До розряду якісних найчастіше переходять ті відносні прикметники, які утворилися від назв:

а) металів: *залізний, золотий, крицевий, мідний, срібний, сталевий;*

б) мінералів і каменів: *агатовий, бірюзовий, гранатовий, кам'яний, кришталевий, мармуровий, рубіновий;*

в) матеріалу: *дерев'яний, оксамитовий, скляний, капроновий, нейлоновий;*

г) речовин: *восковий, медовий, молочний, смоляний;*

д) рослин, квітів: *барвінковий, бурякови,.волошковий, пшеничний.*

Присвійні прикметники

Присвійність – одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто приналежність предмета особі. Посесивність виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами.

У прикметниках категорія посесивності виражається словотвірними засобами - за допомогою суфіксів *-ів, -ин, -ач-, -й-: брат - брат+ів (зошит), сестра - сестр+ин (олівець), лисиця -лисичий (хвіст), заєць - заячий (хвіст), теля - теляче (вухо).*

Оскільки посесивністю називається відношення предмета до особи, то, на думку В.О.Горпинича, прикметники з посесивним значенням належать до відносних. Не

всі прикметники мають посесивність. Посесивності не мають, по-перше, якісні прикметники, бо вони називають безвідносну ознаку. По-друге, не мають посесивності ті відносні прикметники, які вказують на відношення до предмета, абстрактного поняття, часу, місця, дії, числа. Їх мають лише ті відносні прикметники, які вказують на відношення до особи. Тому присвійні прикметники є різновидом відносних, а не окремою групою, паритетною з відносними прикметниками. Отже, за наявністю чи відсутністю посесивності відносні прикметники поділяються на присвійні і неприсвійні. Приналежність може бути індивідуальна і групова, колективна: *батькова шляпа, батьків дім - батьківські збори, батьківський дім; лисяча морда - лисяча нора; материн дім - материнські сльози.*

П р и с в і й н и м и називаються такі відносні прикметники, які мають значення індивідуальної приналежності: *професорова донька, деканів син, ректорова невістка.*

Присвійні прикметники утворюються від:

1)назв осіб за різними ознаками: *лікар- лікареві окуляри, грузин - грузинів одяг,свекруха-свекрушин одяг, батько - батьків дім;*

2)особових імен: *Степан - Степанів, Микита - Микитин, Оксана - Оксанин, Олена - Оленин;*

3)прізвищ та псевдонімів: *Гончар — Гончарів роман, Франко — Франкова поезія, Пчілка — Пчілчині вірші;*

4)андронімів (імена жінок за іменами чоловіків): *Лука, Лучиха — Лучишин син; Зінько, Зінчиха — Зінчишина донька; Терпило, Терпилиха — Терпилишина Наталка;* 5) назв тварин: *віл — воловий хвіст, миша — мишаче вушко, муха —мушине крило.*

Присвійні прикметники утворюються за допомогою суфіксів: 1) -ів- *(-ов-, -ев-, єв-, їв-): Іван — Іванів син, Іванове дитя; Андрій —Андрієві діти; Ігор — Ігореві діти; Андрій — Андріїв брат;* 2)-ин- *(-їн-): Ольга — Ольжин, Галя — Галин, Таня — Танин, Зоя — Зоїн, Надія — Надіїн;* 3) *-ач- (-яч-): миша — мишача лапка, теля — теляча шия, гуся — гусяча лапка;* 4)-й-: *вовк — вовчий хвіст, верблюд — верблюжа шия,ворона — вороній дзьоб;* 5) ***-ськ-ий*** від українських, російських прізвищ на ***-ів-, -ин-:*** *Сенів — Сенівський, Тимків — Тимківський, Пушкін — Пушкінський, Щепкін—Щепкінський.*

Суфікси *-ів-, -ин-* в посесивному значенні продуктивні в сучасній українській мові, бо за їх допомогою нині утворюються присвійні прикметники від нових назв осіб: *менеджер — менеджерове крісло, брокер — брокерів офіс, кілер — кілерова жертва.*

Суфікси -ач- (-яч-), -й- в посесивному значенні непродуктивні, бо за їх допомогою не утворюються нові присвійні прикметники. Посесивні суфікси *-ів-, -ин-* за значенням не розрізняються. Вони розрізняються валентністю: морф *-ів-* сполучається з основами іменників другої відміни (*Клим- Климів, бригадир — бригадирів),* а морф *-ин-* сполучається з основами іменників першої відміни *(Микола— Миколин, голова — головин).*

Посесивний суфікс *-ин-* за фонетичною структурою формально збігається з іменниковим суфіксом *-ин* із закінченням одиничності. Це омонімні морфи, оскільки вони розрізняються за семантикою (пор. посесивність і одиничність), категоріальністю (пор. прикметниковий і іменниковий морф) і валентністю (посесивний суфікс *-ин-* поєднується з одними основами, а іменниковий -ин — з іншими: *Химка — Химчин, староста — старостин,* але *кияни — киянин, християни — християнин, татари — татарин.*

Деякі лексико-семантичні групи присвійних прикметників на *-ів, -ин* втратили посесивне значення і перейшли в розряд іменників:

1)прізвища на *-їв, -ин: Сенів, Луків, Пушкін;*

2)назви населених пунктів (ойконіми): *Чернігів* (від імені *Чернега), Харків* (від *Харко), Канів, Стеблів, Глухів, Снятин* (від *Коснята);*

3)назви міст на **-вль:** *Ярославль, Путивль, Переяславль.*

Ті прикметники, які мають значення колективної, групової, родової приналежності, є відносними. Їх інколи називають присвійно-відносними. До них належать:

1) прикметники з суфіксом *-ськ-ий,* утворені від присвійних прикметників на *-ів, -ин: батьків — батьківський, кумів — кумівський, материн — материнський, сестрин — сестринський;*
2) прикметники на *-ач-ий (-яч-ий)* в залежності від значення означуваного іменника: *лисяча морда* (індивідуальна приналежність) — *лисяча нора* (родова приналежність), *кроляча лапка* (індивідуальна приналежність) — *кроляча шапка* (родова приналежність);
3) прикметники на -й- в залежності від значення означуваного слова: *вовчий хвіст* (індивідуальна приналежність) — *вовча зграя* (групова приналежність), *заяче вухо* (індивідуальна приналежність) — *заяча нора* (родова приналежність).

Залежно від семантики означуваного іменника присвійні прикметники можуть переходити в якісні: *телячий хвіст* (присвійний), *теляче тіло* (відносний) — *телячі ніжності* (недоречна сентиментальність — якісний прикметник); *лебедина голівка* (присвійний), *лебедина зграя* (відносний) — *лебедина пісня* (остання пісня — якісний прикметник), *батьківське піклування, братерська єдність, варварське ставлення, лакейські звички, материнська турбота* і под.

Система словозміни прикметника

Під словозміною розуміють процес творення словоформ. Від одних прикметників словоформи не утворюються (наприклад хакі, *беж, комі).* Це нульова словозміна. Від інших — утворюються *{добрий, доброго, доброму).* Це реальна словозміна, яка називається в **ідмінюванням,** або **відміною.**

Відміною прикметників називається система родових, числових і відмінкових словоформ повних прикметників, родових і числових словоформ коротких прикметників, а також повних і коротких форм прикметників.

За здатністю утворювати словоформи за допомогою субстанціальних (експліцитних, тобто виражених) флексій прикметники поділяються на відмінювані і невідмінювані.

Невідмінювані — це такі прикметники, які в усіх позиціях відмінків однини і множини мають одну словоформу. Вони утворюють нульову парадигму і належать до нульового відмінювання *{бордо, люкс, міні).* Не змінюються за відмінками короткі прикметники: *Стоїть* ***зелен*** *сад; Немає більш* ***зелен*** *саду; Дякую своєму* ***зелен*** *садові; Бачу* ***зелен*** *сад; Милуюся* ***зелен*** *садом; Відпочиваю в* ***зелен*** *саді; Мій любий,* ***зелен*** *саде!*

Короткі прикметники належать до частково невідмінюваних прикметників, оскільки вони змінюються за родами і числами *{варт — варта — варте — варті): винен, годен, готов, згоден, здоров, ладен, певен, повен, повинен, рад, дрібен, зелен, золот, красен, молод, славен, срібен, ясен* і ін.

Присвійні прикметники на *-ів, -ин* є короткими і у формі чоловічого роду в називному та знахідному відмінку мають нульове закінчення; *Стоїть батьків дім і материн флігель; Люблю батьків дім і материн флігель.* В інших відмінках чоловічого роду, в усіх відмінках жіночого і середнього родів та ножини присвійні.

Лекція № 10
(2 години)
Тема: Числівник як частина мови
План

1. Поняття про кількість, число і числівник.
2. Числівник у системі частин мови. Підстави для виділення числівника в окрему частину мови.
3. Морфологічні ознаки і синтаксичні властивості числівника.
4. Семантична класифікація числівників. Розряди числівників за значенням: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні; порядкові.
5. Структурна класифікація числівників.
6. Словозміна числівників.
7. Історія формування числівників.

Література

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
2. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.
3. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
4. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
5. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
6. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
7. Павлович М.В. Синтаксичні зв’язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
8. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.

Контрольні запитання:

1. У чому полягають морфологічні особливості числівників?
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових?
3. Чим складні числівники відрізняються від складених?
4. У чому полягають особливості відмінювання числівників *шістдесят, сімсот, сто, другий?*

Ключові слова: числівник, кількісні й порядкові числівники, означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні числівники, прості, складні і складені числівники.

Поняття про кількість, число і числівник

Кількість — філософська категорія (вона ж одна з основних логічних категорій), що характеризує зовнішній бік предметів та явищ з погляду їх вимірюваності (величини, маси, числа, об'єму, ступеня розвитку властивостей тощо). В реальній дійсності кількість виражається за допомогою поняття числа. Число — це сукупність певної кількості чого-небудь. Це явище дійсності, а не продукт творчості розуму людини. "Поняття числа і фігури, — писав Ф.Енгельс, — взято не звідки-небудь, а тільки з дійсного світу. Десять пальців, на яких люди вчилися рахувати, тобто виконувати першу арифметичну операцію, являє собою все, що завгодно, тільки не продукт вільної творчості розуму" (Ф.Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1963, с. 35).

Поняття числа — абстрактне поняття. Воно дає лише загальне уявлення про кількість і формується в процесі пізнання картини світу. Первісно воно було пов'язане з предметністю і виросло з неї, а пізніше звільнилося від неї і набуло абстрактного значення. Це стало можливим на тій стадії розвитку розуму, коли людина в процесі пізнання світу навчилася абстрактно мислити, тобто узагальнювати. "Щоб лічити, треба мати не тільки предмети, які підлягають лічбі, але й володіти вже здібністю

абстраговуватися при розгляді цих предметів від усіх інших їх властивостей, крім числа, а ця здібність є результатом давнього історичного розвитку, що спирається на досвід" (Ф.Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1963, с. 35).

Отже, число є засобом вираження більш широкого поняття кількості. Воно спричинене поняттям кількості і невід'ємне від нього. Поняття кількості інтерпретується в мові такими граматичними засобами: 1) граматичною категорією числа (грамеми однини, двоїни, множини): *книга — книги, учень — учні;* 2) іменниками із значенням міри: *купа* (зошитів), *гарба* (соломи), *мішок* (картоплі); 3) порядковими відчислівниковими прикметниками: *п 'ятий клас, перша кімната;* 4) відчислівниковими дієсловами: *подвоїти, потроїти, переполовинити; 5)* відчислівниковими прислівниками: *двічі, тричі, вшестеро;* пор. ст.-сл. *пятиждьі;* 6) займенниками: *кілька, стільки, скільки, декілька;* 7) синтаксичним словосполученням: *три цілих і одна п'ята, дві третіх, одна десята;* 8) числівником: *два, три, чотири, шість, сім* і т. д.

На цій підставі окремі граматисти (А.Є. Супрун, А.П.Грищенко, К.ГЛГороденська) формують поняття широкого розуміння числівника як частини мови. Білоруський мовознавець А.Є.Супрун числівником називає клас повнозначних слів, які означають число, кількість, міру і пов'язані з числом розумові категорії порядку при лічбі, кратності (повторюваності), сукупності (збірності). У відповідності з цим визначенням він виділяє такі розряди числівників: кількісні *(три, шість),* порядкові *(третій, шостий),* кратні *(двічі, тричі, вп'ятеро),* збірні *(двоє, обидва),* розділювальні *(по двоє, по троє, по два, по три),* неозначено-кількісні *(багато, мало, кілька, скільки),* дробові *(пів, четверть, третина, половина, одна третя).*

Але в усіх цих лексемах, крім кількісних і збірних, поняття кількості і числа є додатковою семантикою, а основною або предметність, або ознака, або дія, або обставина, або дейксис. Додаткова семантика не може сформувати категоріальне значення будь-якої частини мови. Частиномовне (категоріальне) значення формується на базі основної семантики. Тому до числівника як окремої частини мови відносяться лише ті слова, у яких основним категоріальним значенням є кількість (предметна або абстрактна), зв'язана з числом, тобто слова з кількісною і збірною семантикою.

Кількісно-числове поняття і поняття числівника не збігаються. В кількісно-числове поняття входять всі слова, незалежно від частиномовної приналежності, що використовуються при лічбі. Вони утворюють числовий ряд: *нуль, один, два, три, чотири, ... тисяча, ... мільйон, ... мільярд* і т. д. Числовий ряд складається з іменників, числівників, прикметників, займенників. В поняття числівника входять лише ті слова числового ряду, які називають означену кількість (квантитативна функція) і абстрактне число (нумеративна). Кількісно-числове значення в слові може бути категоріальним (основним) і додатковим (відтінковим). Слова, в яких кількісно-числове значення є категоріальним, становлять окрему частину мови — числівник (лат. питегаііз).

Дехто з мовознавців не вважає числівник окремою частиною мови. О.М.Пєшковський писав: "Числівник при всіх своїх особливостях не лише у відмінюванні, але й в синтаксичному вживанні не становить окремої категорії..., бо числові уявлення не відрізняються принципово від кількісних уявлень взагалі (Русский синтаксис в научном освещении, вид. 6., М., 1938, с. 178). Він, орієнтуючись в основному на формальні ознаки, одні з числових лексем розглядає як числівникові іменники *(чотири, п 'ять),* другі — як числівникові прикметники *(четвертий, п 'ятий),* треті *(двічі, тричі)* — як числівникові прислівники. Е.Курилович (Очерки по лингвистике, М., 1962, с. 67) і І.Р.Вихованець (Частини мови в семантико-граматичному аспекті, К. ,1988, с. 30-34) називають їх або числовими словами, або лексичними морфемами.

Традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови на базі однієї ознаки (семантичної) — категоріального значення кількості: "Числівник — повнозначна

частина мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість" (О.К.Безпояско і ін. Граматика української мови, К., 1993, с. 142).

Одна семантична ознака не дає можливості вирішити частиномовний статус усіх слів зі значенням кількості *(пара, десяток, тисяча, сотня, чверть, третина* і т. д.) і розмежувати числові іменники і власне числівники. Не розмежовує їх і морфологічна категорія відмінка, оскільки і числові іменники *(тисяча),* і власне числівники *(десять)* мають повну відмінкову парадигму. Навпаки, категорія відмінка зближає числівник з іменником і прикметником. Тому ие можна визнати задовільною і дефініцію числівника за двома ознаками — категоріальним значенням і категорією відмінка при обмеженому вияві категорії роду і числа, яку пропонує А.П.Грищенко: "Числівник — частина мови, яка позначає кількість предметів .. і виражає категоріальне лексичне значення у морфологічній категорії відмінка при обмеженому функціонуванні категорії роду і числа" ("Сучасна українська літературна мова". За редакцією А.П. Грищенка, вид. 2, К;, 1997, с. 378).

Вузьке розуміння числівника як частини мови (І.Г.Милославський і ін.) базується на категоріальному значенні, що формується на лексемах **з** основною семантикою абстрактного числа і точної предметної кількості, вираженої числом, а також на таких морфологічних, морфемних і синтаксичних особливостях, які протиставляють числівник іменникам і прикметникам. На цій підставі числівник можна визначити як самостійну частину мови, яка означає абстрактне число та точну предметну кількість, пов'язану з числом, і протистоїть іменникам та прикметникам нульовою категорією роду, поділом на однину/множину, своєрідними закінченнями, специфічними суфіксами, двофункціональним статусом і дискретною валентністю в словосполученні.

Отже, в окрему частину мови — числівник — об'єднуються лише ті кількісні лексеми, яким притаманні свої власні категоріальні, морфологічні і синтаксичні ознаки (типу *два, три, десять; двоє, п 'ятеро, півтора, дев 'яносто),* що не дозволяють їх об'єднувати ні з іменниками, ні з прикметниками.

Морфологічні ознаки *і* синтаксичні властивості числівника

М о р ф о л о г і ч н і о з н а к и . Генетично іменники, прикметники і числівники споріднені, бо вийшли з одного джерела — давньої категорії імені. Тому ці частини мови мають нині спільні риси (наприклад, категорію відмінка). Але вони мають і відмінні риси, тобто ті ознаки, які колись розчленували єдину категорію імені на іменники, прикметники та числівники і які нині їх протиставляють між собою: іменник протистоїть прикметнику незалежним характером категорії роду, прикметник протистоїть іменнику залежним (синтаксичним) характером категорії роду, а числівник протистоїть іменнику і прикметнику нульовим характером категорії роду, тобто її відсутністю. Отже, відсутність категорії роду у числівника при наявності її у генетично споріднених іменниках та прикметниках є його диференціальною ознакою: лексеми з кількісною ознакою і незалежною категорією роду — іменники *(нуль, тисяча, мільярд),* лексеми з кількісною ознакою і залежною (синтаксичною) категорією роду — прикметники *(третій, шостий, один, одна, одне),* лексеми зкількісною ознакою і нульовою (відсутньою) категорією роду — числівники *(чотири, десять, чотирнадцять).* Вони між собою не протиставляються за родом і тому не можуть мати при собі узгоджуваних слів.

В окремих випадках числові лексеми протиставляються за родами: *один — одна — одне, два — дві, обидва — обидві, півтора — півтори.* Такі лексеми ' поодинокі і с залишками родового простиставлення зниклої давньої категорії імені, які в сучасній українській мові не набули повних числівникових ознак, а зберігають синтаксичний характер категорії роду як ознаки прикметника.

Отже, категорія роду у іменників і прикметників виконує ототожнюючу функцію, а диференціальну — характер цієї категорії: незалежний у іменника, синтаксичний у прикметника, нульовий у числівника.

Стосовно категорії числа в граматиці стверджується, що числівник її не має, оскільки саме лексичне значення числівників указує на число. Як виняток, наводять лише лексему *один,* що має форму множини *одні.* Насправді ж, це лише форма, яка не має значення множини навіть тоді, коли відноситься до іменників тільки множинної форми *(одні двері, одні ножиці, одні сани)* або яка взагалі не має значення кількості чи числа і тому не відноситься до числівника: *Одні студенти йдуть в музей, а інші — в театр. В залі сиділи ддні дівчата, хлопців не було.* Та й форма однини лексеми *один* часто вживається не як числівник: *Маковей залишився вже один* (Гончар) — в значенні прикметника *самотній, Ми з вами жили в одній кімнаті* (Яновський) — в значенні вказівного займенника *той самий* і под.

І все ж протиставлення однини/множини в числівнику відображене. За відношенням до поняття однини/множини всі числівники поділяються на дві групи: а) числівники тільки однини (числівник *один)* і б) числівники тільки множини *(два, три, чотири, п'ять, шість* і всі останні), що виражають поняття "багато". Ця диференціальна ознака поділяє всі числівники на однинні і множинні, відрізняє числівник від іменника **і** виділяє його в окрему частину мови. Відношення іменника до однини/множини принципово інше: іменники поділяються на ті, що мають і однину і множину *(нуль — нулі, тисяча — тисячі, будинок — будинки, учень —учні),* і на ті, що мають або тільки однину, або тільки множину *(дружба, любов, щастя; двері, сани, окуляри, ножиці).*

Отже, незважаючи на числовий характер числівникового лексичного значення, числівник має специфічну граматичну категорію числа, якою він відрізняється від граматичної категорії числа іменника. Всі числівники української мови, крім лексеми *один (одна, одне),* за значенням і формою є словами тільки множини (ріигаііа іапішп).

Категорія відмінка у числівника виконує подвійну функцію: 1) з одного боку вона відрізняє його від прислівника як невідмінюваної частини мови, а з другого — зберігає генетичний зв'язок числівника з іменником і тим самим запобігає перетворенню числівника в прислівник. Але сама по собі наявність категорії відмінка у числівника не є диференціальною ознакою стосовно іменника і прикметника, яка виділила б його в окрему частину мови. Такою ознакою є закінчення родового, давального, орудного і місцевого відмінків *(-ох, -ом, -ома,* ***-іма,*** *-ох),* які відрізняють числівник від іменника (пор. відповідні закінчення *-їв, -ам, -оми, -ах)* і прикметника (пор. відповідні закінчення *-их, -им, -йми, -их)\ нових чотирьох столів, новим чотирьом столам, новими чотирма (двома) столами, на нових чотирьох столах.*

Суфікси числівників. Числівники від інших частин мови відрізняються суфіксами. На утворення числівників вживаються такі суфікси: 1) ***-надцнть*** утворює кількісні числівники від 11 до 19: *одинадцять, дванадцять, тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять, вісімнадцять, дев'ятнадцять* (всього 9); він вживається також **в** числівникових займенниках *кільканадцять, стонадцять;* 2) *-дцять* утворює кількісні числівники *двадцять, тридцять;* 3) *-ой-е* утворює збірні числівники *двоє, троє;* 4) *-ер-о* утворює збірні числівники від кількісних 4-19, 20, 30, 50, 60, 70, 80: *четверо, п'ятеро, одинадцятеро, двадцятеро, тридцятеро, сімдесятеро, вісімдесятеро.*

Суфікси *-дцять* і ***-надцять*** утворилися на базі числівникового кореня ***десять.*** Суфікс *-надцять* є контамінацією прийменника *на* і кореня ***десять*** (див. Беспояско О.К. і ін. Граматика української мови, К., 1993, сі 54).

Числівники *двоє, троє, четверо, п'ятеро, шестеро, семеро, восьмеро* мають здрібніло-пестливі форми, які утворюються за допомогою суфікса *-к-о: двійка, трійко, четвірко, п'ятірко, шестірко, восьмірко.* Але це суфікс іменниковий

Синтаксичні властивості числівників

1. Числівники в реченні виконують функції будь-якого члена: підмета: ***Чотири*** *ділиться на два,* присудка: *Різниця двох чисел становить сім;* додатка: ***Чотири*** *додати до* ***п'яти;*** означення: *Студент володіє двома мовами;* обставини: *Шість ділиться на* ***три.*** Отже, числівник, як і іменник, має повну парадигму синтаксичних функцій — суб'єктну, предактивну, атрибутивну, обставинну і об'єктну, на відміну від прикметника, якому характерна лише атрибутивна і предикативна функція.

На відміну від іменника і прикметника, які мають чітко виражені морфологізовані функції, у числівника таких немає. Блідо виділяється з-поміж інших атрибутивна функція, яку можна віднести до числа морфологізованих. Цим числівник наближається до прикметника.

Отже, за функцією в реченні числівник фактично не відрізняється нічим від функції іменника, прикметника і дієслова, оскільки в реченні він може бути і підметом, і присудком, і означенням, і додатком, і обставиною.

2. Числівники, як іменники і прикметники, в словосполученні бувають як опорними, так і залежними компонентами. Це їх об'єднує, але не ототожнює, бо статус числівника в словосполученні суттєво відрізняється від статусу іменника і прикметника. Річ в тому, що іменники і прикметники в усіх формах того самого словосполучення
виступають або лише опорними, або лише залежними компонентами, тобто мають однофункціональний статус: *червоні маки, червоних маків, червоним макам; червоний від сорому, червоного від сорому; зустрічаю друга, зустрічатиму друга.* А числівник в тому ж самому словосполученні має двоїстий статус: в одних випадках виступає опорним компонентом (у називному та відповідному знахідному відмінках), в інших — залежним (у родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках): *прибуло два трактори, побачили два трактори; немає двох тракторів, двом тракторам, двома тракторами.* Отже, двоїстим статусом у словосполученні числівник суттєво відрізняється від інших частин мови.

3. Числівники відрізняються від іменників і прикметників здатністю до синтаксичних зв'язків у словосполученні. Іменник поєднується з іншими словами способом керування *(початок занять, телефон для довідок),* прикметник здебільшого — способом узгодження *(суверенна держава, українська мова),* а числівник — керуванням, узгодженням і приляганням *(тридцять витязів, тридцятьох витязів, триста двадцять сім).*

4. Числівники, зближаючись з прикметниками за атрибутивною функцією, відрізняються від них за валентністю: прикметники сполучуються з іменниками дискретними (предметними) і недискретними (речовинними), тобто характеризуються і дискретною і недискретною валентністю — пор. *нові будинки, державні університети, молода квасоля, червона мідь,* а числівники сполучуються лише з іменниками дискретними, тобто мають лише дискретну валентність: *один стіл, дві аудиторії, три студенти, чотири групи* і т. д. Отже, морфологічні ознаки, суфікси та синтаксичні властивості протиставляють числівник іменникові та прикметникові двоїстим статусом та дискретною валентністю в словосполученнях і виокремлюють його в самостійну частину мови.

Розряди числівників

Широке і вузьке розуміння числівника зумовлює різний лексичний склад цієї частини мови, що позначається на типах числівникових розрядів і їх кількості.
У відповідності з вузьким розумінням до числівника не належать такі лексеми: 1) *нуль, тисяча, мільйон, мільярд, більйон, трильйон,* оскільки вони, хоч і входять до числового ряду, мають категорію роду, змінюються за числами, мають закінчення іменникової

парадигми, вживаються з узгоджуваними означеннями *(середній нуль, остання тисяча),* а тому є іменниками; 2) *кільканадцять, стонадцять* і їм подібні, оскільки вони мають лише форму числівників, вказуючи на неозначену кількість, але не називаючи її, і виконують дейктичну функцію, а тому є займенниками; 3) *багато, мало, чимало, кілька, декілька,* оскільки не називають точну кількість, зв'язану з числом, а лише вказують на неозначену кількість і виконують дейктичну функцію, тому є займенниками; 4) *гарба (соломи), віз (яблук), мішок (картоплі), купа (зонтиків), куча (снігу),* оскільки вказують на кількість, не зв'язану з числом, і мають морфологічні ознаки іменника; 5) *п ятірка, трійка, сімка, шістка, десятка* і под., оскільки мають категоріальне значення, морфологічні ознаки, синтаксичні функції і суфікси іменника; 6) *ліс (рук), море (сліз), хмара (комарів)* в переносному вживанні, оскільки не називають точну кількість, зв'язану з числом, а лииіе вказують на неї, як займенники, втративши іменникове категоріальне значення предметності, зберігши форми іменника; 7) *третій, шостий, сімнадцятий* і под., оскільки не набули ознак числівника, а мають всі ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок і т. д.); 8) *один, одна, одне, одні,* оскільки вони, хоч і входять до числового ряду, але мають основні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число, відмінок), а в тексті набувають семантики прикметника *(Народи всі — **одна** сім'я;* Сосюра), видільної частки *(їв одні вареники),* займенника *(Вчилися в одній школі);* у зв'язку з тим, слово *один* є назвою першого числа натурального числового ряду, його умовно відносять до числівника.

До числівника як морфологічної одиниці не належать також: 1) так звані "дробові числівники" типу *дві третіх, одна ціла і сім десятих, три цілих і три сотих* і под. Фактично це не слова (не морфологічні одиниці), а синтаксичні словосполучення, тобто синтаксичні одиниці з кількісним значенням, що утворені з числівників, прикметників, сполучників і іменника *частина* в однині та множині (пор. *одна ціла частина і сім десятих частин).* Вони використовуються як складені синтаксичні назви дробових чисел; 2) аналітичні і синтаксичні найменування великих чисел, утворені з кількох простих і складних числівників *(двадцять сім, двісті тридцять два),* або з числівників і іменників *(дві тисячі триста сорок чотири, три мільйони дванадцять тисяч сімсот чотири).* Такі назви також є синтаксичними словосполученнями, а не морфологічними одиницями.

В українському мовознавстві поширені дві класифікації числівників — **семантична** і **структурна.**

За семантичним принципом у відповідності з вузьким визначенням числівники поділяються на два розряди — на кількісні і **збірні.**

Кількісні числівники називають точну кількість предметів (понять, осіб), які піддаються лічбі, і абстрактно-математичне число: *три книги, дві подруги, сім перешкод; два помножити на три, сім піднести до кубу.* Вони є основними у висхідному натуральному ряді чисел: *один, два, три, чотири, п 'ять, шість* і т. д.

Кількісні числівники, як і вся частина мови, утворюють закриту систему лексем, яка не поповнюється новоутвореннями: 1 — 9 (9 лексем першого десятка), 11 — 19 (9 лексем другого десятка), 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 (9 назв десятків), 100, 200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 (9 назв сотень) — всього 36 лексем. Комбінація 36 числівників між собою та з числівниковими іменниками, прикметниками і займенниками дозволяє назвати будь-яку кількість предметів довкілля чи будь-яке за величиною число.

Лексема *один (одна, одне, одні)* зберігає всі морфологічні ознаки прикметника (синтаксичний рід, число та відмінок) і прикметникову парадигму (один, *одного, одному, один — одного, одним, на однім).* Семантику числівника вона має лише тоді, коли вказує на один предмет *(один зошит)* та перше число натурального ряду. В інших випадках вона має семантику прикметника, займенника, видільної частки, прислівника: У *них **один** девіз — боротися за справедливість (*прикметнику *спільний), Вони закінчили **один** факультет*

(= шйменнику *той самий), Завдання виконав один Петрик (=* частці *тільки, лише), Степан жив* ***один (*** = прислівнику *самотньо).*

Лексема *один* має і форму множини *(одні).* Кількісно-числівникова семантика у неї виявляється тільки при іменниках ріигаііа Іаппіш: *одні двері, одні ножиці, одні окуляри.* В інших Позиціях набуває значення прикметника, займенника, прислівника, видільних часток: У *них* ***одні*** *інтереси* (- *спільні), Приїхали шахтарі: одні — машинами, інші — велосипедами (~ ці, ті), Дідусь з бабусею жили одні (= самотньо), їли одні вареники (- тільки), Пили один книс (~ тільки).*

У лексеми *два, дві* збереглася прикметникова категорія роду (два *столи, дві парти),* але семантика — числівникова.

При широкому розумінні кількісні числівники поділяються на о з н а ч е н о - к і л ь к і с н і (один, два, *три, десять, дванадцять, тридцять, сто)* і **неозначено-кількісні** *(кілька, декілька, ніпиканадцять, кількадесят, стонадцять, багато, небагато, мало,* ***немало,*** *чимало, скільки, стільки, ніскільки* і ін.).

За морфологічною будовою й особливостями утворення числівники поділяються на прості, до яких відносяться однокореневі слова (*два, десять, третій*), складні, утворені від двох числівникових основ (*сімнадцять, дев'ятсот*), і складені, що становлять сполучення двох, трьох і більше простих і складних числівників (*двадцять шість, сто тридцять один, сорок сьомий*) (за В. Горпиничем). Окрему групу в складених числівниках становлять дробові числвники (*три шостих, сім цілих і три десятих*).

Лекція № 11
(2 години)
Тема: Займенник як частина мови
План

1. Поняття про займенник. Морфологічні категорії та синтаксичні властивості займенників.
2. Розряди займенників за значенням.
3. Класифікація займенників за функцією.
4. Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
5. Особливості відмінювання займенників.
6. Історія формування займенників.

Література

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

Контрольні запитання:

1. Які особливості морфологічних категорій займенників?
2. На які розряди за значенням поділяються займенники?

3. У чому полягають особливості правопису й відмінювання неозначених займенників?
4. Які займенники належать до прикметникових?

Ключові слова: займенник, особові, зворотний, присвійні, вказівні, неозначені, питально-відносні, заперечні, означальні займенники, іменникові, прикметникові та прислівникові займенники.

Поняття про займенник

Займенник як клас слів формувався зовсім інакше, ніж іменники, прикметники, числівники. На думку О.О.Потебні, первісно всі слова мови поділялися на дві лексико-семантичні групи: 1) на слова якісні, які називали предмети, якість, обставини та ін., 2) на слова вказівні, які не називали явищ дійсності. Давнє ім'я, а також іменники, прикметники і числівники, що виділилися з нього, належать до слів якісних. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають то на іменники, то на прикметники, то на числівники, то на прислівники. На цій підставі О.М.Пєшковський, П.Ф.Фортунатов, Л.В.Щерба, І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець і ін. не вважають займенники самостійною частиною мови і на основі формальної подібності до відповідних частин мови називають їх займенниковими іменниками (*я, ти, він),* займенниковими прикметниками *(наш, свій, твій),* займенниковими числівниками *(кілька, стільки),* займенниковими прислівниками *(там, туди, тоді).*

У європейській традиції, ще з давньогрецьких часів від Аполлонія Дискола, і в сучасній вітчизняній граматиці займенник розглядається як самостійна частина мови (О.О.Шахматов, Л.А.Булаховський і ін.). На основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови їх називають іменниковими займенниками *(я, ти, він),* прикметниковими займенниками *(наш, свій, твій),* числівниковими займенниками *(кільканадцять, стільки),* прислівниковими займенниками *(там, тут, тоді).*

Особливу позицію займав В.В Виноградов. Він вважав, слідом за О.О.Потебнею, що давні вказівні слова були займенниками і мали всі ознаки самостійної частини мови. Але з часом в процесі еволюції граматичної будови більшість займенників злилася з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками, сполучниками, частками, а деякі перетворилися в прислівники і частки. І лише невелика частина займенників, яка вказує на особу або предмет, збереглася як самостійна частина мови. Їх В.В.Виноградов назвав "граматичними пережитками займенників як особливої частини мови". До них він відніс такі, за його термінологією, предметно-**особові** (тобто іменникові) займенники я, *ти, він, вона, воно, вони, ми, ви, себе, хто, що, хтось, щось, хто~небудь, що-небудь, ніхто, ніщо, дехто, дещо* та ін.

Погляд В.В.Виноградова, який розвинув окрему думку О.О.Потебні, знайшов відображення в ряді фундаментальних праць, в т.ч. і в "Русской грамматике" (М., 1980).

Отже, **займенник** -це самостійна повнозначна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

На питання про семантику займенників існують різні погляди.

Висловлювались думки про те, що займенник не має лексичного значення, що це формальні слова без лексико-семантичних ознак. За О.М.Пєшковським, займенники позбавлені предметного значення, у них лише формальне значення.

Але на думку О.О.Потебні, серед займенників є слова і предметні, і конкретні, і предметно-формальні *(той, цей),* і чисто формальні *(я, ти).* Тому він, хоч і не вважав займенник самостійною частиною мови, відносив його до своєрідного лексико-семантичного типу слів, які можна класифікувати за значенням на певні лексико-семантичні групи.

Визначальною ознакою семантики займенників є її абстрактний характер. Вони характеризуються невизначеністю предметного значення кореня, відсутністю номінативних відношень, надзвичайно широким і загальним значенням, які й формують абстрактний характер їх семантики. Якщо, на думку О.М.Пєшковського, в займеннику ця абстрактність зникає, то займенник переходить в іншу частину мови *ти - тикати, ви - викати, так - потакати, я - якати, наш - нашенський, ваш - вашець (Ваша милість).*

Категоріальним значенням займенника є не назва предмета, ознаки, обставини (тобто не номінація), а вказівка на них.

Традиційне визначення займенника як замінника імені, що започатковане ще греко-римською граматикою, є калькою латинського терміна "замість імені". Воно було забраковане в російській граматиці ще в першій половині XIX ст. Г.П.Павський писав, що займенники не заступають імен, вони лише вказують, натякають на них: "Як номер чи заголовок книги не може заступити місце самої книги, точно так і займенник не заступає місця імені". О.М.Пєшковський наголошував, що займенник завжди означає одне й те ж і при тому таке, чого ніяким іншим словом не висловиш.

Морфологічні категорії займенника: категорія істоти / неістоти, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка.

Категорія істоти/неістоти займенників. Прислівникові займенники не мають категорії істоти/неістоти, оскільки вони не вказують на предметність.

Всі прикметникові і числівникові займенники *стільки, оскільки, багато,* крім *мало,* мають синтаксичну категорію істоти/неістоти: а) якщо займенники позначають істотові іменники, то в них збігаються закінчення родового і знахідного відмінків (*немає **інших** спортсменів - бачу **наших** спортсменів);* б) якщо ж займенники позначають неістотові іменники, то в них збігається закінчення називного і знахідного відмінка *(стоїть **наш** віз - немає **нашого** воза - бачу **наш** віз).*

Іменникові займенники за істотовою/неістотовою ознакою поділяються на три групи: 1) займенники, які вказують тільки на неістоту: *що, що-небудь, будь-що, казна-що, дещо, нічого, щось, ніщо* (тобто займенник *що* і його похідні); 2) займенники, які вказують тільки на істоту: *я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь, будь-хто, казна-хто, дехто, нікого, ніхто* (тобто займенник *хто* і його похідні); 3) займенники, які можуть вказувати і на істоту і на неістоту: *він, вона, воно, себе.* В їх семантико-граматичній структурі істотові і неістотові ознаки не розчленовані, тобто синкретичні, тому категорія істоти/неістоти в них визначається контекстом (має контекстуальний характер): *А молодість не вернеться, не вернеться вона* (Глібов).

Категорія роду займенника

Не мають категорії роду: а) прислівникові займенники *тут, там, туди, сюди, коли* і под., оскільки вони не вказують на предметність; б) числівникові займенники *стільки, скільки, багато, кільканадцять* і под., оскільки мають парадигму тільки множини; в) іменникові займенники *ми, ви,* оскільки мають парадигму тільки множини.

Мають категорію роду:

1) чоловічий, жіночий і середній рід всі прикметникові займенники *чий, чия, чиє; котрий, котра, котре; такий, така, таке; цей, ця, це; той, та, те* та ін.;

2) лише чоловічий рід іменникові займенники *він, хтось, хто-небудь, будь-хто, дехто, ніхто;*

3) лише жіночий рід іменниковий займенник *вона;*

4) лише середній рід іменникові займенники *воно, що, щось, що-небудь, будь-що, дещо, ніщо.*

Нерозчленовану, синкретичну категорію роду, яка виявляється в контексті (тобто контекстуальну) мають:

а) іменникові особові займенники *я, ти: Сонечко! Ми вже знаєм, ти було за гаєм. Розкажи тепер нам, що ти бачило там* (Із дитячої пісеньки); *Я бачив, як вітер березу зломив* (Із пісні); *Доню моя, що ти наробила* (Шевченко);

б) зворотний займенник *себе: Той сам себе губить* (Шевченко);
(Нехай, кажуть, гине ледача дитина, коли не зуміла себе шанувать (Шевченко); *Шануй* ***себе*** *молоду; Шануй себе молодого;*

в) запитально-відносний займенник *хто: Хто з вас друкарка;* ***Хто*** *ти така?;* ***Хто*** *ти такий?; Хто ти таке?*

г) заперечні займенники *нікого, нічого: З цих хлопців нікого призначити тренером; Нікого було видати заміж.* Це займенники з синкретичними грамемами чоловічого, жіночого і середнього роду.

Категорія числа займенників

За відношенням до категорії числа займенники поділяються на кілька груп.

1. До лексем, що не мають категорії числа, належать прислівникові займенники *куди, туди, сюди, там, тут, коли* і под.

2. До лексем, які змінюються за числами у відповідності з числовою формою означуваних іменників, належать займенники *він, вона, воно - вони* та всі прикметникові займенники - присвійні *(наш - наші, мій - мої, твій - твої),* вказівні *(цей - ці, той - ті),* означальні *(кожний - кожні, всякий ~ всяк),* прикметникові питально-відносні *(який - які, котрий - котрі),* прикметникові заперечні *(ніякий - ніякі, нічий - нічиї),* прикметникові неозначені *(будь-який - будь-які, який- ебудь - які-небудь).*

3. До лексем, які вказують тільки на однину, належать займенники *я, ти,* іменниковий питально-відносний займенник *що,* іменникові неозначені *хтось, щось, будь-хто, будь-що,* іменникові заперечні *ніхто, ніщо.*

4. До лексем, які вказують тільки на множину, належатьіменникові займенники *ми, ви* та числівникові *кілька, скільки, кільканадцять.* Займенники *ми, ви* мають і форму множини і значення множини. За формою вони подібні до іменників - закінчення -и є формантом називного відмінка множини іменників *(рук-и, парт-и, зошит-и).* За змістом значення множини іменників і значення множини займенників *ми, ви* суттєво розрізняються. У іменників змістмножини зводиться до поняття "багато" того, що названо одниною: *стіл* (однина) - *столи* (множина, тобто багато столів). У займенників *ми, ви* форма множини не має значення "багато мовців" *(я - ми)* чи "багато слухачів" *(ти - ви),* лексеми *ми, ви* не є множинною формою до лексем *я, ти.* Займенник *ми* означає: 1) "співбесідник (один або кілька)* відсутній (один або кілька) і мовець (один)", наприклад: *Влітку ми поїдемо на екскурсію* (сказав учитель своїм учням); 2)"співбесідник (один) і мовець (один)", наприклад: *Ми підемо до лікаря* (каже мама своєму синові); займенник *ви* означає: 1) співбесідник (один або кілька) і відсутній (один або кілька)", наприклад: *Вибудете складати екзамени; 2* "кілька співбесідників" (без відсутніх),наприклад: *Ви мийте руки, а я приготую сніданок.*

5. До лексем, що вказують на однину і на множину, належить зворотний займенник *себе* і відносно-питальний *хто: Студентпобачив себе в іншому світлі; Студенти побачили себе в іншому світлі; Хто це такий?; Хто це такі?*

Категорія відмінка займенників

Категорія відмінка у займенників неоднорідна. По-перше, виділяються невідмінювані займенники, тобто такі, що мають нульову парадигму. До них належать прислівникові займенники *(коли, куди, туди, там, де* і ін.) та числівникові займенники *мало* (книг), *немало, чимало.*

По-друге, виділяється група займенників із синтаксичною парадигмою прикметникового типу, тобто такі, в яких відмінкові форми узгоджуються з відмінковою формою іменника. До них належать прикметникові займенники та числівникові в непрямих відмінках: *твій, мій, свій, наш, ваш, той, цей; скількох, багатьох.*

По-третє, виділяється група займенників, які мають морфологічну парадигму іменникового типу, зумовлену семантикою дієслова чи віддієслівних іменників, що керують відповідними займенниками. До них належать іменникові займенники (*я, ти, він, ші, ви, вони, себе, хто, що, хтось, ніхто)* та числівникові в називному та знахідному відмінках *(кілька зошитів, кільканадцять).*

По-четверте, окремі займенники, мають дефектну (неповну) парадигму: не мають форм називного відмінка займенники *себе* (зворотний), *нікого* в значенні "немає кого" (не плутати з словоформою *нікого* в значенні "жодної людини"), *нічого* в значенні "немає чого" (не плутати зі словоформою *нічого* в значенні "жодного факту, жодної речі"), пор. *нікого, нікому, ніким - ніхто, нікого, нікому, ніким, на нікому.*

По-п'яте, на відміну від іменників, прикметників і числівників, окремі займенники мають: 1) розірвані словоформи: *ні за що, ні до кого, ні з ким, ні на чийому, ні на що;* 2) свої власні, лише займенникові закінчення: закінчення *-є* в родовому і знахідному відмінках *(себе, тебе, мене),* закінчення *-ас* в родовому і знахідному відмінках *(нас, вас),* закінчення *-и* в називному відмінку однини *(ти).* Це займенниковий тип відмінкових грамем.

По-шосте, серед займенників є такі, які в одних відмінках парадигми відмінюються за іменниковим типом, а в інших - за прикметниковим, тобто мають синкретичну відмінкову парадигму: *він - його, йому, його, ним, на ньому; хто - кого, кому, кого, ким, на кому; що - чого, чому, що, чим; ніщо - нічого, нічому, ніщо.*

Особливості морфологічних категорій займенника

Займенникові морфологічні категорії мають багато спільних рис з відповідними категоріями іменників та прикметників. В цих спільних рисах деякі граматисти (див. О.К.Безпояско і ін. Граматика української мови, К., 1993, с.3) вбачають звичайне дублювання граматичних категорій іменних частин мови. Але спільні риси - це не дублювання, а генетичний зв'язок іменних частин мови з займенником, морфологічні категорії якого мають, порівняно з іменником та прикметником, такі специфічні риси, які фактично є диференціальними ознаками займенників як окремого класу слів. До специфічних рис диференціального характеру належать:

1) співіснування в категоріях займенника іменникових, прикметникових і займенникових рис, чого немає в категоріях іменника і прикметника, наприклад: у іменника рід – незалежна категорія, у прикметника - залежна (синтаксична), а у займенника співіснує незалежний рід *(хтось, він, щось),* залежний *(наш, наша, наше)* і синкретичний, тобто займенниковий *(ти, себе);*

2) єдність в кожній категорії розчленованих і нерозчленованих (синкретичних) грамем: в категорії істоти/неістоти - тільки істотові грамеми *(я, ти),* тільки неістотові *(що),* синкретичні *(він); у* родовій категорії - грамема тільки чоловічого роду *(хтось, він),* грамема тільки жіночого роду *(вона),* грамема тільки середнього роду *(щось),* синкретичні *(я, ти, хто, себе); у* числовій категорії - грамема тільки множини *(ми, ви),* грамема тільки однини *(я, ти),* синкретичні *(хто,себе);*

3) симбіоз в словозмінній парадигмі відмінкових грамем іменникового, прикметникового і займенникового типу: займенник *він* відмінюється за прикметниковим типом, займенник *я* має закінчення займенникові *(-є),* іменникові (-/) і прикметникові *(-ою),* займенники *ми, ви* мають іменникові *(-ам, -ами)* і займенникові закінчення *(-ас).*

Синтаксичні властивості займенників

1. Займенники в реченні виконують функцію членів речення:

а) підмета: ***Він*** *їм тугу розганяє, хоть сам світом нудить* (Шевченко); *Хто його не знає* (Шевченко);

б) присудка: *Ти* ***хто такий?; Я твоя!;***

в) означення: *Привітай же,* ***моя*** *ненько,* ***моя*** *Україно, моїх дітокнерозумних, як свою дитину* (Шевченко);

г) додатка: *Виростив* ***вас,*** *доглядав вас, де ж мені вас діти* (Шевченко); *Один він між ними* (Шевченко); *Думи мої, лихо мені з вами* (Шевченко);
д) обставини: *В Україну ідіть, діти, а я- тут загину. Там знайдете щире серце і слово ласкаве* (Шевченко).

2. Займенники в словосполученні можуть бути головним і залежним компонентом: *мій на віки, свій до смерті, наш назавжди:Думи* ***мої,*** *чи довго їй на сім світі без милого жити?* (Шевченко).

3. Займенники здатні самостійно утворювати семантично і структурно завершені однослівні або багатослівні речення: *Ти хто тика?; Чого тобі?; Скільки тобі?; Я твій!; Хто?; Куди?; Що таке?*

Це типові синтаксичні властивості, які характерні і іменникам, прикметникам, і числівникам. Але займенникам властива й своя специфічна синтаксична функція, якої не мають іменники, прикметники, числівники. Це функція сполучення підрядної частини складного речення з головною: *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каміння б'є вода, там дівчина воду брала* (Із пісні); *Бодай нікому не знать того, що я знаю* (Шевченко); *Перед нею лежав не той козак, якого вона бачила* (Цюпа). Отже, займенники в складнопідрядному реченні виконують функцію сполучних та співвідносних слів: *такий - який, тоді - коли, там - де, такий - як, той ~ який, той - що, хто - той* і под.: *Джаміля була не така, якою мала бути невістка* (Айтматов); *Я опритомнів тоді, коли хтось міцно стиснув мою руку* (Айтматов); *Це був той самий шофер, який взяв мене в машину* (Айтматов); *Сьогодні здійснилося те, про що думала ночами* (Цюпа).

З а й м е н н и к о в і с у ф і к си. На відміну від іменників і прикметників, займенники не мають розвинутої системи суфіксів.Займенники - це кореневі слова, які з часу зародження і потім впродовж усієї історії розвитку формувалися на базі коренів і за допомогою коренів: *ніхто* - корінь *-хто* і корінь частки *ні-, якийсь* -займенниковий корінь *як-* і займенниковий корінь *-сь* (одна з форм займенника *себе), щось* - займенникові корені *що-* і *-сь.*

До займенникових суфіксів можна віднести лише морф *-еб-, -об-* в займенникових словоформах *т-об-і, т-об-ою, т-еб-е, про т-еб-е, с-еб-е, с-об-і, про с-еб-е.*

Розряди займенників за значенням

За лексичним значенням займенники поділяються на вісім логіко-семантичних розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначені.

1. До о с о б о в и х належать займенники, які вказують наособу: *я, ти, він (вона, воно, вони), ми, ви.* Займенник *я* вказує на особу мовця. Займенник *ти* вказує на особу співбесідника, або слухача, тобто адресата мовлення. Займенник *ми* вказує на особу мовця, слухача (співбесідника) і відсутнього, який є об'єктом мовлення: в реченні *Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* займенник *ми* вказує на автора (ИГ.Тичину), на слухача і читачів. Отже, *ми* - це *я + ти (ви) + він (вони).* Займенник *ви* вказує на особу співбесідника і на особу відсутнього об'єкта мовлення : у реченні *Ви будете складати екзамен* займенник *ви* вказує на присутніх (співбесідників) і відсутніх студентів. Отже *ви* - це *ти (ви) + він (вони).* Займенник *він (вони)* вказує на особу як об'єкт мовлення, тобто на відсутню при мовленні особу (чи особи), присутня при мовленні особа є співбесідником: у реченні *Він живе, він ще не вмер!* (Франко) займенник *він* вказує на вічного революціонера як на об'єкт Франківської поезії.

Займенники першої і другої особи можуть вказувати на неособу лише за умови персоніфікації: *Ви ж мене, очі, плакать навчили, де ж ви навчились зводить людей* (Із пісні).

Займенник *він (вона, воно, вони)* вказує: 1) на особу: *Він дивився в очі сині, тихо спершись на соснину* (Із пісні); 2) на неособу (предмет чи поняття): *Жіноча доля! Хто її розкаже? Хто її збагне?* (Із пісні). Тому його кваліфікують як предметно-особовий.

14.З в о р о т н и й займенник *себе* вказує на, суб'єкт, який одночасно є об'єктом, тобто вказує; що суб'єктом і об'єктом є одна й та ж особа, наприклад: *І мені заспівати хотілось лебединую пісню собі* (Л.Українка); *Люби ж собі, моє серце, люби, кого хочеш* (Шевченко).

15.П р и с в і й н і займенники вказують на приналежність предмета особі: *мій, наш* (приналежність першій особі), *твій, ваш* (приналежність другій особі), *свій* (приналежність будь-якій особі), *його, її, їх* - форма родового відмінка предметно-особового займенника *він, вона, воно, вони* (приналежність третій особі), *їхній, їхня, їхнє, їхні* (приналежність третій особі): *Чого зажурився, мій любий козак* (Л.Українка); *Мій дім - мій храм!* (Л.Українка); *Зорі нам нашили проміння своє* (Л.Українка); *Він не забув своєї Беатріче. Вона одна в його піснях панує* (Л.Українка); *її обличчя вкрите покривалом* (Л.Українка).

4. В к а з і в н і займенники вказують на предмети, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії: *цей, оцей, той, отой, такий, отакий, стільки, тут, там, туди, звідти, тоді: (Отакий-то Перебендя, старий та химерний!* (Шевченко); *Тая дівчина заручена* (її пісні); *Така твоя воля, таке її щастя, така її доля* (Шевченко).

5.О з н а ч а л ь н і займенники вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметника, який називає конкретну ознаку предмета): *сам, самий, весь, всякий, кожний, інший, другий: Щось лізе вверх по стовбуру до самого краю* (Шевченко); *Тут кожен камінь пише заповіт і кожна гілка шле адреси літу* (Малишко); *Любов до рідної мови...не заперечує любові до інших мов* (Павличко).

6. Н е о з н а ч е н і займенники вказують на невизначеність особи, предмета, якості, кількості, місця і часу дії: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-що, казна-хто, хтось, щось, абиякий, деякий, який-небудь, чий-небудь, якийсь, чийсь: У сіни через зачинені двері доходив чийсь голос* (Н.-Левицький); *Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої далини* (Рильський); *Отак де-небудь і загину в бур'яні* (Шевченко).

7. П и т а л ь н о-в і д н о с н і займенники вказують або на питання про предмет, якість предмета, кількість чи приналежність предметів, або на відношення підрядної частини складного речення до іменника чи вказівного займенника головної частини: *хто, що, який, ний, котрий, скільки: а) Що вдію для тебе своєю тяжкою журбою?* (Л.Українка); *Чим можу панянці служить?* (Л.Українка); *Хто не думає ранку діждати?* (Л.Українка); *Чия рука той меч із піхви видобуть здола?* (Л.Українка); *За що ти караєш її, молоду?* (Шевченко); *Чиєю кров'ю ота земля напоєна?* (Шевченко); б) *Прокляття рукам, що спадають без сили* (Л.Українка); *Біля того гаю, що чорніє над водою, щось біле блукає* (Шевченко); *Він заспіває думу про те, що давно діялось* (Шевченко);.Я *єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була* (Тичина); *Той і серце ваше знає, хто світ оглядає* (Шевченко).

8. З а п е р е ч н і займенники указують на відсутність осіб, предметів, ознак предметів, кількості, місця і часу: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден), ніколи, ніде: Ніхто й ногою не ступив там* (Шевченко); *Доле, де ти? Нема ніякої* (Шевченко); *Пана Яна нема дома, ні з ким розмовляти* (Шевченко); *Співуча, нічого сказать* (Шевченко); *Я вже ніколи не просплюсь* (Шевченко); *Школи, братія, ніколи з Дніпра укупі не п'ємо!* (Шевченко); *Ні до кого в світі прихилитись* (Шевченко).

Класифікація займенників за функцією

Займенники виконують дві основні функції - дейктичну і анафоричну.

Дейктична функція займенників не однорідна. В одних випадках вказівне значення займенникової лексеми розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні: в реченні *Я іду в кіно* зміст займенника я можна розкрити

лише через позамовну дійсність - в кіно йде мовець. Такі займенники вказують на учасників і умови мовлення: *я* - мовець, *ти* - співбесідник (слухач), *ваш* -належний слухачам, *цей* - ближній до місця мовлення, *той* - дальній від місця мовлення. Це власне дейктична функція. Вона має парадигматичний характер і співвідноситься зі змістом всього речення чи висловлювання: *Я ж тобі казала щиро, не кохай мене зрадливо, а ти думав, що можливо, і кохання звів на жарт* (Із пісні); - *Чому ти не прийшов в музей? - Ви ж казали, що це не обов'язково,*

В інших випадках вказівне значення займенника розкривається за допомогою мовних засобів висловлювання, якими є попередній контекст висловлювання (частіше) та наступний (рідше), без яких значення займенника є незрозумілим, а саме висловлювання -семантично не завершеним: *Вона лежить на підлозі;* пор. висловлювання з попереднім контекстом: *Де моя ручка? - Вона лежить на підлозі;* пор. висловлювання з наступним контекстом: *Всім зрозуміло одне - до екзамену треба готуватися; - Хто прийшов? -Студентка.* Попередній контекст називається антецедентом (від лат. "попередній"), а частина контексту з займенником називається анафором (від гр."віднесення" -стилістичний прийом, повторення тих самих слів, звуків або синтаксичних конструкцій на початку віршованих рядків, строф або речень у прозі): в реченні *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили* (Шевченко) анафором є займенник *їм,* а антецедентом -Іменник *брати.* Ці два компоненти тексту співвідносяться з спільним об'єктом дійсності (денотатом), а між собою знаходяться в анафоричних відношеннях. Отже, ті займенники, які розкривають свій зміст за допомогою попереднього або наступного контексту, мають анафоричну функцію: *А сестри, сестри, горе вам* (Шевченко); *На горі край села стоїть кузня немала. А в ній - коси коваль клепле.*

До дейктичних належать займенники: 1) особові (1-а і 2-а особа однини і множини) я, *ти, ми, ви; 2)* присвійні (1-а і 2-а особи однини і множини) *мій, твій, наш, ваш;* 3) вказівні *той, отой, цей, оцей, такий, отакий;* 4) локативні прислівникові займенники *тут, отут, там, отам, туди, сюди, звідси, звідти;* 5) темпоральні прислівникові займенники *тоді, отоді, тепер, зараз;* 6) причиновий прислівниковий займенник *тому;* 7) способу дії *(так, отак),* 8) міри і ступеня *(стільки, настільки).*

До анафоричних належать займенники: 1) особово-предметні (3-ої особи однини і множини) *він, вона, воно, вони; 2)* присвійні 3-ої особи однини і множини *його, її, їхній;* 3) вказівні прикметникового типу (в залежності від їх функції") *той, цей, такий* (вказівні вживаються і з дейктичною, і з анафоричною функцією); 4) Зворотний *себе,* присвійний *свій;* 5) відносні прикметникового типу Який, *котрий, чий* в функції сполучних слів при підрядних реченнях, 6) відносні іменникові *хто, що* і ін.

Абсолютної межі провести між ними не можна, оскільки один і той же займенник може вживатися в тексті то в тій, то в іншій функції.

Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови

За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи: іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові. І. Р. Вихованець ці групи слів називає займенниковими іменниками, займенниковими прикметниками, займенниковими числівниками, займенниковими прислівниками.

До іменникових належать займенники, які вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка: особові *(я, ти, ми, ви),* предметно-особові (він, *вона, воно, вони),* зворотний *(себе),* питально-відносні *(хто? що?),* неозначені *(хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, дещо, що-небудь),* заперечні *(ніхто, ніщо).*

Іменникові займенники за категоріальним значенням близькі до іменника, оскільки вказують на предметність. У реченні вони виконують ті ж функції, що й іменник -

бувають найчастіше підметом або додатком, зрідка - присудком: у реченні *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти* займенник *мені* є додатком, займенник *хто* в обох випадках є підметом, займенник *я* - підметом, а *ти* - присудком. Через це їх називають також займенниковими іменниками. Але за морфологічними властивостями ці займенники суттєво відрізняються від іменників.

Особові займенники поділяються на займенники 1-ї, 2-ї і 3-ї особи і мають такі первинні значення:

Займенник 1-ї особи я вказує на мовця.

Займенник 2-ї особи ти вказує на особу, до якої звертається мовець - це може бути слухач, співбесідник або сам мовець як особа, до якої звернена мова: *Ти хотів скласти екзамен не готуючись* (говорив студент сам собі).

Займенник 1-ї особи *ми* вказує на множину осіб, до якої належить і мовець: *ми з тобою, ми з ним, ми з вами, ми з ними* (мовець і присутні, мовець, присутні і відсутні).

Займенник 2-ї особи *ви* вказує на множину осіб, до якої звертається мовець (присутні, слухачі, співбесідники, відсутні): *Ви будете складати екзамен.*

Займенник 3 особи *він (вона, воно, вони)* вказує на особу чи осіб, які є об'єктом мовлення, але не на мовця чи співбесідника. За функцією це анафоричний займенник. Він може вказувати і на предмет (стіл, парта, озеро), тому це предметно-особовий займенник.

Займенники *я і ти* не мають категорії роду: *Ти задоволений оцінкою. Ти задоволена оцінкою.*

Займенник *він* має категорію чоловічого роду, займенник *вона* -жіночого, *воно* - середнього: *він* (стіл), *вона* (картина), *воно* (слово).

Категорія числа у займенників *я, ти, ми, ви* не словозмінна, а словотвірна, оскільки ці займенники розрізняються за значенням. Займенники *я, ти* мають форму тільки однини, а *ми, ви* - тільки множини.

Категорія числа у займенників *він, вона, воно, вони* словозмінна, бо *"він" і "вони"* - це форми однієї і тієї ж лексеми *(вони* - це кілька або багато).

Особові займенники мають вторинні значення: авторське *ми,* співчутливо-поблажливе *ми (Як ми себе почуваємо? - запитує лікар хворого),* ввічливе *ви (Ви, Вас).*

Особові займенники змінюються за відмінками (як і іменники), але мають такі закінчення, яких немає в іменників: *-є* у род. (займенники *я, ти), -ас* в род., знах. та місц. відмінках (займенники *ми, ви).* Займенники *я, ти, ми, ви* відмінюються за іменниковою парадигмою, а займенники *він, вона, воно, вони* - за прикметниковою (*його, йому, ним, на нім).*

Зворотний займенник *себе* вказує на предмет (особу), який є об'єктом своєї власної дії, тобто вказує, що дія спрямована на самого діяча: *Я взяла собі в бібліотеці книгу; Ти про себе нічого не сказав.*

Займенник *себе* не має морфологічної категорії роду. Родова форма слів, зв'язаних з займенником *себе,* визначається родом іменника, на який вказує займенник: *Хворий сам собі допомагає; Хвора сама собі допомагає.* Числова форма займенника виражається також синтаксично: *Хворі самі собі допомагають.*

Питальні іменникові займенники *(хто? що*?) спонукають співбесідника назвати особу *(хто)* або неособу *(що),* які лише вказані в тексті: *Хто ж від нас у світі дужчий?* (Тичина); *Єсть на світі доля, а хто Пізнає? Єсть на світі доля, а хто її має?* (Шевченко); *За що ж ти караєш її, молоду* (Шевченко). Основне значення займенників *хто? що?* є питання про особу, предмет чи ситуацію, які невідомі мовцеві.

Займенник *хто?* не має морфологічної категорії роду. У реченні *Кого ж сиротина, кого ж запитає, і хто їй розкаже, і хто теє знає* (Шевченко) рід назв осіб, вказаних

займенниками *кого, хто,* не позначений (це можуть бути іменники і жіночого і чоловічого роду). Займенник *що?* має середній рід: *Що це таке?*

Займенник хто? може вказувати на однину і на множину, що виявляється синтаксично: *Хто йде?* - однина; *Хто ці люди?* -множина. Займенник *що* завжди вказує лише на однину: *Доню моя, що ти наробила* (Шевченко).

При словозміні займенник *хто?* змінюється за парадигмою іменників-осіб, а займенник *що?* - за парадигмою іменників-неосіб. У родовому, давальному і місцевому відмінках вони мають закінчення прикметників.

Питальні займенники *хто? що?* втрачають ознаки запитання і набувають ознак відносності тоді, коли виступають в функції сполучних слів у складнопідрядному реченні.

До прикметникових займенників належать присвійні *(мій, твій, наш, ваш, свій, їхній),* вказівні *(цей, той, такий),* означальні *(сам, самий, весь, всякий, кожний, інший),* питально-відносні *(який, котрий, чий),* неозначені *(який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий),* заперечні *(ніякий, нікотрий, нічий, жодний).*

Прикметникові займенники зближаються з прикметниками за категоріальним узагальнено-якісним значенням, але не називають його, а вказують на нього. Тому їх інколи називають узагальнено- якісними. Від них за значенням відрізняються вказівні займенники, які є чисто вказівними і не мають узагальнено-якісного значення. Але вони повністю уподібнюються до прикметника морфологічними ознаками і синтаксичними функціями.

Прикметникові займенники не протиставлені прикметникам, а подібні до них і мають: 1) синтаксико-морфологічні категорії роду, числа і відмінка; 2) узгоджуються з іменниками в формах роду, числа, відмінка, істоти / неістоти *(мій дім, моя країна, моє село; таке місто, такі міста; бачу цей стіп,* але *цього коня);* 3) в реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка: у реченні *Ця книга - моя* займенник *ця* є означенням до іменника *книга,* а займенник *моя* є Іменною частиною складеного присудка. Враховуючи цю рису, дехто і граматистів ці лексеми називає займенниковими прикметниками.

До числівникових належать займенники, які вказують на кількість і цим співвідносяться з числівником: *скільки, ніскільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись.* За синтаксичною функцією і морфологічними ознаками подібні до числівників, але відрізняються під них тим, що числівник називає абстрактне число або кількість, виражену в числах, а числівникові займенники не називають кількості, а лише вказують на неї. У зв'язку з цим до числівникових займенників відносяться і ті слова, які вказують на кількість, але не називають її: *кільканадцять, кількасот, стонадцять, кількадесят, багато* (зошитів), *чимало, мало* (помилок) і ін.

До прислівникових належать такі займенники, які не називають, а лише вказують на спосіб дії, час, місце, причину: **спосіб дії** (*як, як-небудь, якось, так, ніяк, казна-як),* **час** *(коли, коли-небудь, ніколи, колись, казна-коли, доки, доти, поки, досі),* **місце** *(де, ніде, де-небудь, десь, казна-де, тут, там, всюди, куди, куди-небудь, кудись, казна-куди, туди, звідти, звідусіль, звідусюди),* причини *(тому, чому).* На відміну від інших займенників, прислівникові в реченні залежать від дієслова і не мають системи словозміни (як і прислівники). Тому їх називають займенниковими словами, а розглядають в системі прислівникових розрядів.

Серед цих груп особливе місце займають іменникові займенники, які за семантикою, морфологічними особливостями і синтаксичними функціями значно відрізняються від іменника і інших груп займенників. Тому власне іменникові займенники і виділяють в окрему частину мови, а прикметникові, числівникові і прислівникові розглядають як особливі розряди відповідних частин мови.

Особливості відмінювання займенників

(на самостійне опрацювання).

2 півріччя
Лекція № 1
(2 години)
Тема: Дієслово як частина мови
План

1. Дієслово як частина мови: семантичні особливості, граматичні категорії та синтаксичні функції.
2. Система дієслівних форм. Інфінітив.
3. Дві основи дієслова.
4. Морфологічні класи дієслова.

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
3. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
4. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.
5. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
6. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
7. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
10. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.

Контрольні запитання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова

Поняття про дієслово як частину мови

У навчальній та науковій літературі існує кілька визначень (дефініцій) дієслова: 1) частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду (МА.Жовтобрюх); 2) частина мови, тобто клас слів, що виражають дію чи стан як процес і характеризуються певними морфологічно вираженими категоріями: стан, вид, час, спосіб і особа (П.С.Кузнєцов); 3) частина мови, що виражає граматичне значення дії (тобто ознаки, рухомої в часі) і функціонує переважно як присудок (Ю.С.Маслов); 4) частина мови, яка означає процес і виражає це значення в формах виду, стану (активного, пасивного), особи, числа, роду, способу, виступає у функції простого дієслівного присудка (О.М.Тихонов); 5) частина мови, що служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану) у процесі її тривання, розгортання або становлення (В.М.Русанівський). Оскільки традиційна граматика визначає дієслово, як і інші частини мови, за чотирма ознаками (категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, характером суфіксів), то кожне з цих визначень у науковому плані є неповним, бо характеризує дієслово лише за двома-трьома ознаками. Найповнішими є дефініції М.А.Жовтобрюха і О.М.Тихонова.

Дієслово (як виразник динамічної, процесуальної ознаки) стоїть в одному ряді з прикметником (ознакою предмета) і прислівником (ознакою ознак). Але воно насамперед протистоїть іменникові як виразнику предметності.

Виділення частин мови в античних (Платон), давньоіндійських, арабських та інших лінгвістичних працях почалося з функціонального розмежування імені і дієслова.

Поняття процесу передбачає певні зміни, рух, дію. Будь-які зміни відбуваються в часі. Значення часу, часової протяжності є визначальною (релевантною) ознакою будь-якого дієслова. Під процесом розуміють різноманітні явища - фізичну дію (читати), стан (сидіти, радіти), пересування в просторі (бігти), мовлення (базікати), вияв звукових явищ (свистіти), вияв ознаки (світліти, тепліти), думку (мислити), сприйняття (бачити, чути), ставлення особи до когось або чогось (шанувати, любити).

Категоріальне значення дії як процесу є тією семантичною базою, на якій формується дієслово як частина мови.

Семантичні групи дієслова

Зміст лінгвістичного поняття дії, ставлення, становлення ознаки, стану як процесу розкривається за допомогою семантичної класифікації. Дієслова української мови поділяються на такі основні семантичні (лексико-семантичні) групи:

-дієслова руху (пересування, переміщення): брести, їхати, летіти, повзти, возити, носити, прямувати;

-дієслова мислення: думати, мислити, мріяти, пам'ятати, аналізувати, уявляти, розмірковувати, характеризувати;

-дієслова бажання: бажати, хотіти, прагнути, вимагати, просити, примушувати, мріяти, домагатися, жадати;

-дієслова мовлення: говорити, мовити, казати, мимрити, бубоніти, читати, кричати, співати, булькотіти, оповідати;

-дієслова волевиявлення: дозволяти, наказувати, змушувати;

-дієслова вияву почуттів: дякувати, радіти, гніватися, ненавидіти, любити, зневажати, поваокати, терпіти, страждати;

-дієслова вияву ознаки: зеленіти, добрішати, червоніти, дубіти, дерев'яніти, п'яніти;

-дієслова сприйняття: бачити, чути, сприймати, засвоювати;

-дієслова стану: сидіти, спати, морозити, температурити, трясти;

-дієслова ставлення: клювати, репетувати, кусати, преміювати, глузувати і т.д.;

-дієслова вияву фази дії (фазові дієслова): розпочати, закінчити, продовжувати, лишати, припинити.

Семантична класифікація будується на основі тих дій, процесів, станів, які позначаються дієсловами. Семантичні зв'язки між словами настільки складні і багатогранні, що важко, а часто і неможливо провести чітку межу між окремими семантичними групами.

Семантичних груп багато. В.М.Русанівський виділив 41-ну (СУЛМ, 1969, с.328-330). Але можна виділити й більше. Все залежить від тексту, в якому актуалізується та чи інша дієслівна сема.

За семантичною повнотою дієслова поділяються на: 1) повнозначні: *читати, будувати, малювати, розповідати, зеленіти;* 2) службові (зв'язка): *бути;* 3) допоміжні (семантично неповноцінні): *складати екзамени, почав навчатися, став говорити, думав кинути палити, продовжував мовчати.*

За валентністю (здатність до семантичної сполучуваності з іншими словами) дієслова поділяються на: 1) одновалентні -сполучуваність дієслова з одним словом *(спить* - хто?; *існує* - хто?; або що?; *куняє* - хто? *морозить* - кого?; 2) двовалентні *(читає* - хто? що?, *любить* - хто? кого? або що?, *хочеться* - кому? чого?; 3) тривалентні: *ріже* - хто? що? чим? *віднімає* - хто? що? у кого?; 4) нульвалентні: *світає, морозить, темніє.*

Морфологічні категорії дієслова

Значення процесу, значення дії притаманне і багатьом іменникам: *ходити - ходіння, ходьба; читати - читання; білити -біління, побілка; підігріти - підігрів, підігрівання; кричати - кричання,крик.*

Однак у них значення процесуальності не виражене в граматичних категоріях (а лише семантично). Тому це іменники, а не дієслова. У них дія не приписується предмету чи особі і не осмислюється в часі, вона виражається формами роду, числа, відмінка і тому опредметнюється. Так формується значення віддієслівної предметності як різновиду категоріального значення іменника. У дієсловах процесуальне значення дії (стану, становлення ознаки) виражене і семантично, і граматично (стан, вид, час, спосіб, особа).

Категорії особи, часу, стану, виду, способу становлять специфіку дієслова як частини мови. Дієслово як ознака динамічної дії стоїть в одному ряді з прикметником, що означає ознаку предмета із прислівником, що означає ознаку ознаки. Але й тут дієслово відрізняється своїми морфологічними ознаками, наприклад: *синє* (море) - *синіюче* (море), *зелене* (поле) -зеленіє (поле). *Синє* (море), *зелене* (поле) - прикметники, бо вказують на постійну ознаку, яка виражається в залежних категоріях роду, числа, відмінка, що формують категоріальне значення ознаки. Слова *синіюче* (море), *зеленіюче* (поле) також вказують на ознаку, але динамічну, яка змінюється в часі і виражається в категоріях часу, особи, стану, виду: *Юнак сидів замислено* (прислівник) - *Юнак сидів замисливши*сь (додаткова дія).

В залежності від сукупності тих морфологічних категорій, які виражають значення процесуальної дії, всі дієслова поділяються на дві групи: 1) фінітивні дієслова (у шкільній граматиці особові форми дієслова) і 2) нефінітивні дієслова, або вербоїди. У фінітивних дієсловах (особових формах дієслів) граматичне значення процесуальної дії виражається в категоріях стану дії (пасивний, активний), способу дії (дійсний, умовний, наказовий), виду дії (доконаний, недоконаний), часу дії (теперішній, минулий, майбутній), особи.

Ф і н і т и в н і д і є с л о в а мають: 1) форми активного і пасивного стану; 2) форми дійсного, умовного і наказового способу, 3) форми доконаного і недоконаного виду; 4) форми теперішнього, минулого і майбутнього часу. Вони змінюються: 1) за особами, 2) за числами (однина, множина), 2) за родами (в минулому часі).

До н е ф і н і т и в и и х (в е р б о ї д н и х) дієслів належать невідмінювані, непредикативні, неособові форми: 1)інфінітив (неозначена форма дієслова), який називає дію і має: а) категорії виду (доконаного і недоконаного), б) категорії стану (активного і пасивного *(читати - читатися, купати - купатися),* в) категорію перехідності - неперехідності *(будувати, спати);* 2) д і є п р и к м е т н и к , що має: а) дієслівну категорію часу (теперішнього, минулого): *співаючий, нудьгуючий; перевірений, прочитаний;* б) дієслівну категорію виду (доконаного, недоконаного): *виконаний, працюючий;* в) дієслівну категорію стану (активного, пасивного); г) прикметникові категорії роду, числа, відмінка. Дієприкметник не має дієслівних категорій способу (дійсного, умовного і наказового) та особи; 3) дієприслівник має: а) форму доконаного і нсдоконаного виду, б) форму активного і пасивного стану, в) прислівникову ознаку невідмінюваності. Дієприслівник не має дієслівних категорій часу, способу дії і особи; 4) безособові дієслівні форми *на-**но**,-**то** (збито, вбито, накрито, принесено, привезено, складено).*

Всі дієслівні форми (особова форма, інфінітив, дієприкметник, дієприслівник, форми на *-но, -то)* в сукупності формують дієслівну парадигму, кожний член якої має спільні (однакові) лексичні семи (спільну лексичну семантику) і спільні та відмінні граматичні семи (різне граматичне вираження): *гуляю* - теперішній час, недоконаний вид, дійсний спосіб, активний стан, 1-а особа однини; *гуляти* - недоконаний вид, активна форма стану; *гуляючий* - теперішній час, недоконаний вид, активний стан;

чоловічий рід, однина, називний відмінок; *гуляючи* - недоконаний вид, активний стан, невідмінювана форма.

Порівняно з іншими частинами мови, дієслово має найбільшу кількість граматичних категорій: іменник - 4, прикметник - 3, числівник - 1, дієслово - 7 (за О.М.Тихоновим), 7 (за М.А.Жовтобрюхом) і 11 (за В.М.Русанівським). За М.А.Жовтобрюхом - вид, стан, спосіб, час, особа, число, перехідність / неперехідність; за В.М.Русанівським - категорія персональності / імперсональності, категорія особи, категорія часу, категорія способу, категорія перехідності - неперехідності, категорія стану (активний / пасивний), категорія аспектуальності (обмежена / необмежена дія), категорія виду, категорія способу дієслівної дії, категорія числа, категорія роду.

Дієслово в українській мові має розгалужену систему словоформ. До складу парадигми дієслова входять форми особи, числа, роду, часу, способу, виду, стану, дієприкметника, дієприслівника, інфінітива, форми на *-но, -то.*

Синтаксичні властивості дієслова

До синтаксичних особливостей дієслова належать:

1) морфологізована синтаксична функція присудка як носія основних предикативних ознак речення: *Тихесенько вітер віє* (Шевченко), ***Дивлюсь*** *я на небо та й думку* ***гадаю*** **(Із пісні);**

2) неморфологізована функція підмета: *Жити – батьківщині служити;*

3) неморфологізована функція додатка, означення та обставини:

а) *вирішив сфотографуватися, відпочити; надумав* ***одружитися;*** *любиш* ***кататися*** *- люби і саночки* ***возити*** (поговірка), *захотів* ***співати;***

б) *бажання* ***мандрувати, звичка гніватися;***

в) *прийшов* ***попрощатися,*** *поїхав* ***відпочити, поступив учитися.***

Це означає, що дієслово може займати позицію іменника і прикметника;

4) дієслово керує іменником, займенником:

Додолу верби *гне* високі, горами хвилю *підійма* (Шевченко); Я тобі *казала* щиро:" *Не кохай* мене зрадливо"
(Із пісні);

1.Дієслово може бути як опорним, так і залежним компонентом синтаксичного словосполучення: *Соловейко в темнім гаї сонце* ***зустрічає*** **(Шевченко),** ***думка читати, мрія літати;*** 6) дієслово самостійно або разом з підметом формує граматичну основу речення (тобто предикативне ядро): *Він живе, він ще не* ***вмер*** **(Франко).** ***Летим. Дивлюся, аж світає*** **(Шевченко).**

Дієслівні суфікси

Дієслово має такі суфікси, яких не мають інші частини мови: ***-а-ти (спів-ати)***, ***-и-ти (носити), -ся, -сь (веселитися, сміятись), -ну-ти*** *(стукнути),* ***-ува-ти (механізувати), -ка-ти (хникати, окати,акати)***, *-ичи-ти,* ***-ничати*** *(секретничати, оригінальничати), -учи, -ючи (плачучи, нудьгуючи), -ши {принісши), -виш (узрівши)* і ін.

Дієслівних суфіксів порівняно з іменником і прикметником небагато: пор. у російській мові, за З.А.Потіхою: іменникових суфіксів близько 400, прикметникових - близько 120, а дієслівних -лише 26, дієприкметникових і дієприслівникових – 16.Дієслівні суфікси докорінно відрізняються від іменникових і прикметникових.

Отже, д і є с л о в о м називається така частина мови, яка означає категоріальне значення процесуальної дії, вираженої в категоріях виду, стану, способу, часу, функціонує в реченні здебільшого як присудок і має свої власні суфікси.

Інфінітив

Інфінітив (лат. "неозначений") - це нефінітивна форма дієслова, вербоїд; існує у флективних і аглютинативних мовах. Є в усіх слов'янських мовах, крім болгарської, яка мала його, але втратила.

Інфінітив функціонально близький до супіна в латинській та старослов'янській мовах при дієсловах руху.

Це початкова форма дієслівної парадигми, тобто словникова форма (представник дієслівної лексеми в словнику). Історично інфінітив у індоєвропейській мові був формою давального відмінка імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова.

У давньоруській мові інфінітив був близький до іменника, як і тепер, виражав лише назву дії, але відрізнявся від іменника тим, що не відмінювався. Це супін за походженням. Давальний відмінок імені перейшов у супін, а супін перейшов у інфінітив.

Інфінітив: 1) виконує номінативну функцію - називає дію або процесуальний стан безвідносно до часу, до дійсності, до особи, числа і т,д.: *дивитися, співати, знаходитися, лежати.* Це його семантична категорія; 2) не має категорії часу, способу, числа, особи; 3) має категорію виду: *читати — прочитати, думати - продумати;* 4) має категорію стану - активний і пасивний: *будувати -будуватися, вертіти - вертітися, складати - складатися;* 5) має категорію перехідності і неперехідності: *фарбувати, турбувати, вчити, лежати, спати, сидіти;* 6) не має категорії особи, числа, способу. Це його морфологічні категорії.

Синтаксичні властивості інфінітива: 1) виступає підметом: *Життя* ***прожити*** *- не поле перейти; 2)* присудком: *Жити -батьківщині* ***служити;*** *Я повинен* ***повідомити;*** 3) означенням: *Командир прийняв рішення* ***наступати;*** 4**)** обставиною: *Прийшов* ***вибачитися;*** 5) додатком: *Наказав* ***стріляти;*** *Просив* ***пити;*** *Благав відпустити;* 6) у словосполученні буває опорним і залежним компонентом: *Людині* ***віддати*** *не вигризки душ, а всю повноцінність Життя або Смерті!* 7) керує, якщо є опорним компонентом: *Казати правду треба вчасно і невчасно;* 8) прилягає, якщо є залежним компонентом: *Необхідність* ***читати*** *- постійна ознака інтелектуальної людини;* 9) займає у реченні позицію іменника і прикметника: *дозволити* ***сісти,*** *просили* ***передати;*** *бажання* ***вчитися,*** *думка* ***поїхати*** *додому;* 10) виступає у формі майбутнього складеного часу: *Я буду* ***малювати;*** *Я буду серед лиха співати пісні* (Л.Українка).

В сучасній українській мові маркером інфінітива є формотвірний суфікс -***ти*** і його аломорф *~ть* (рідше): Життя прожити - не поле перейти. *Села тепер вже не впізнать -електролампи скрізь* ***горять.*** Після голосного вживаються суфікси -***ти*** *і 'ть: кричати - кричать; співати - співать.* Після приголосного - лише -ти: *нести, вести, бігти, трясти, прясти.*

У російському мовознавстві (П.О.Баранников, М.М.Шанський) інфінітивний суфікс *-ти,* -***ть*** вважають флексією (закінченням), оскільки за походженням інфінітив є іменником у давальному відмінку. Ця думка проникла в шкільні підручники, але в лінгвістиці не закріпилася. Та й сам М.М.Шанський, Називати морф *-ти* флексією немає підстав, оскільки він не має основних ознак флексії: не є змінною частиною слова, не використовується для вираження граматичних значень, не є засобом зв'язку слів у словосполученнях чи реченнях.

В українській мові інфінітив зрідка набуває значення пестливості внаслідок вживання іменникових пестливих суфіксів *-очк-, -оньк-, -к-, -ун'-, -ус'-: їстоньки, їстки, питоньки, питки, спатоньки, спатки, спатуні* (пор. *татуня), спатусі* (пор. *татусь), сісточки, сістоньки, тупоньки, хлюпоньки.* Таких інфінітивів у мові небагато.

Вони утворюються в розмовній мові, зверненій до дітей, від дієслів, що називають дії, які мають виконувати діти.

Такі інфінітиви не мають співвідносних відмінюваних дієслівних особових форм. Вони утворюються шляхом введення суфіксів *-очк-, -оньк-, -к-, -ун'-, -ус'-* в середину інфінітивного суфікса *-ти: спат-ун-і, спат-ус-і.* Тому їх можна кваліфікувати як інфікси.

Дві основи дієслова

Іменники і прикметники мають одну формотвірну основу: основа *стіл-* є єдиною для всієї парадигми іменника *стіл,* основа *біл-* є єдиною для всієї парадигми прикметника *білий.* Формотвірні основи дієслова у цьому плані відрізняються від іменникових.

Всі дієслівні форми творяться від двох основ: а) основи інфінітива (інфінітивні основи), б) основи теперішнього часу.

Основа інфінітива видаляється шляхом відокремлення суфікса *-ти.* Від інфінітивних основ утворюються: 1) дієслова минулого часу: *вчи-ти - вчив,* 2) дієслова умовного способу: *хотіти ~ хотів би,* 3) дієприкметники минулого часу: *приписати -приписаний, вивчити — вивчений, донести — донесений,* 4) дієприслівники доконаного виду: *поспішивши, прооперувавши, помістивши, намалювавши, насоливши, наївшись.* Оскільки основа інфінітива збігається з основою дієслів минулого часу, то її нерідко називають основою минулого часу: *приваби-ти* і *привабив - привабивши, приголуби-ти* і *приголубив - приголубивши.*

Основа теперішнього часу утворюється шляхом відокремлення особових закінчень від дієслів теперішнього часу третьої особи множини або від будь-якої особової форми: *Сміються, плачуть солов 'ї і б'ють піснями в груди* (Олесь).

Від основ теперішнього часу утворюються: 1) всі особові форми теперішнього часу: *Ой у полі вітер віє, а жита половіють, а козак дівчину та вірненько любить, а сказать не сміє* (Із пісні); 2) всі форми майбутнього часу доконаного виду: *Ми все здобудемо і відкриємо;* 3) особові форми наказового способу: *Заспіваймо пісню веселеньку...*(Із пісні), *Гей, біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Л.Укр.). *Лупайте цю скалу!* (Франко); 4) дієприкметникові форми теперішнього часу: *дрижачий* від холоду голос,, *сяючі ранком вершини;* 5) дієприслівники недоконаного виду: *Ідуть дівчата в поле жати. Та знай, співають ідучи* (Шевченко), *читаючи, співаючи.*

Оскільки основа теперішнього часу збігається з основою дієслів простого майбутнього часу *{напишу, намалюю, вивчу),* то її нерідко називають основою майбутнього часу.

Здебільшого основи інфінітива і основи теперішнього часу не збігаються: *чита-ти - читай-уть; голи-ти - гол'-ять; ли-ти - ли-й, білі-ти - біпій-уть; спа-ти - спл'-ять.* Збігаються вони лише тоді, коли інфінітивний суфікс *-ти* знаходиться після приголосного, який не чергується: *вез-ти - вез*уть, нес-ти - нес-уть, гриз-ти - гриз-уть, хроп-ти - хроп-уть; дер-ти - дер-уть, рев-ти - рев-уть.* Але якщо кінцевий приголосний піддається чергуванню, то такі консонантні основи не збігаються: *пряс-ти - пряд-уть; брес-ти - бред-уть, плес-ти - плетуть, кляс-ти - клян-уть, сік-ти - січтуть; ляг-ти -ляж-уть, мог-ти - мож-уть.*

Деякі дієслова мають і три основи (це дієслова на *-ну): мокну-ти - мокн-уть ~ мок, стигну-ти -стигн-уть - стиг.*

Дієслівні основи відрізняються від іменникових і прикметникових ще й тим, що: 1) формотвірні основи іменників і прикметників завжди консонантні: *вод-а, зелен-ий;* 2) формотвірні основи дієслів в інфінітиві переважно вокалічні *(пи-ти, носи-ти),* в

теперішньому консонантні (читають, пишуть, гнуть). Вокалічні основи є первинними. Консонантні - вторинні, похідні: *співа - співа + й.*

Морфологічні класи дієслова

В українській мові дієслівні суфікси інфінітивних основ співвідносяться з відповідними суфіксами основ теперішнього часу: суфікс *-а-* інфінітивних основ співвідноситься з суфіксом *-ай- (чит-а-ти — чит-ай-уть), -і-* з *-ій-[біл-і-ти - біл-ій-уть), -ува-* з *-уй- (зим-ува-ти — зим-уй-уть)* і ін. Отже, морфологічні класи дієслів - це групи дієслів, що об'єднуються на базі співвідношення суфіксів інфінітивних і презенсних основ.

Першим звернув увагу на класи дієслів Г.Павський (Филологические наблюдения. Рассуждение III. О глаголе, 1850).

Але найдетальніше і найпереконливіше описали їх вчені Женевської лінгвістичної школи (С.Й.Карцевський).

Академік В.В.Виноградов (Русский язик, М., 1947, с.443) виділяє морфологічні класи дієслів "на основі взаємодії суфіксів з закінченнями": *гин-у-ти - гин-у-в - гин-уть.* Але фактично - на співвідношенні фіналей інфінітивних і презенсних основ: 1) *спів-а-ти- спів-ай-уть, літ-а-ти — літ-ай-уть, гул'*я-ти — гул'-ай-уть; 2) рв-а-ти - рв-0-уть, маз-а-ти - маж-0-уть; 3) ока-0-ти - ж-н-уть; 4) мал'-ува-ти - мап'-уй-уть; там-ува-ти -тсш-уй-уть.*

Морфологічні класи дієслів бувають продуктивними і непродуктивними. До продуктивних належать такі морфологічні класи, за моделями яких утворюються нові похідні основи: *комп'ютеризувати - комп'ютеризують, приватизувати - приватизують.*

В українській мові нараховують п'ять продуктивних класів. До першого класу належать дієслова з основами на -а- - *-ай: довбати -довбають, стрибати - стрибають, загрібати - загрібають, стібати - стібають, рубати -рубають, прибивати - прибивають, проїдати - проїдають, продати - продають.*

До д р у г о г о класу належать дієслова на *–і-ій-: біліти -біліють, паніти - паніють, сатаніти - сатаніють, бідніти ~ бідніють, жирнішії - жирніють, сутеніти - сутеніють, ціпеніти ~ціпеніють, каменіти - каменіють* (але *свистіти - свистять* - це другий клас, але непродуктивний).

До т р е т ь о г о класу належать дієслова на *-ну-* (що збігається в минулому часі) - -н-: *крикнути (крикнув) - крикнуть, мокнути (мокнув) - мокнуть, слизнути (слизнув) - слизнуть, прагнути (прагнув) - прагнуть, слабнути (слабнув) - слабнуть, гибнути (гибнув) - гибнуть, гинути (гинув) - гинуть, тягнути (тягнув) - тягнуть.*

До ч е т в е р т о г о класу належать дієслова на *-ува- - -уй-: кочувати - кочують, розволочувати — розволочують, озолочувати -озолочують, замочувати - замочують, ночувати ~ ночують, скорочувати - скорочують, вточувати - вточують, виучувати - виучують* (сполуки *-ув-* не є суфіксами в дієсловах: *блювати, жувати, кувати, клювати, плювати, скувати).*

До п'я т о г о класу належать дієслова з основами на *-и(і) - 0* (основа на приголосний): *любити — люблять, бавити — бавлять, їздити - їздять, сидіти - сидять, шуміти - шумлять, горіти - горять, летіти - летять.*

До непродуктивних належать такі класи дієслів, за моделлю яких в сучасній українській мові нові слова не утворюються: *горіти, молоти, нести, везти, летіти, дати.*

У різних мовах різна кількість непродуктивних класів. У російській мові В.В.Виноградов виділив 17, а О.М.Тихонов - 16 непродуктивних класів. В українській мові М.А.Жовтобрюх виділив п'ять непродуктивних класів.

До першого непродуктивного класу належать дієслова:
1) інфінітивні кореневі основ яких закінчуються на [а], а відповідні презенсні основи - на *[н],* [м], що з'являються на місці [а]: *жа-ти -жн-уть, жа-ти - жм-уть, вз-яти - візьм-уть, поча-ти - почн-уть;*
2) інфінітивні кореневі основи яких закінчуються на приголосний, а відповідні *презенсні* - також на приголосний, що чергується: *мог-ти - мож-уть, пек-ти - печ-уть, ляг-ти - ляжуть, тек-ти - теч-уть;*

3) інфінітивні основи яких закінчуються на [о], [е], а презенсні - на приголосні після випадіння звуків [о], [е]: *боротися - бор'-уться, вмер-ти- вмр-уть, тер-ти - тр-уть.*

До другого непродуктивного класу належать дієслова:

1) інфінітивні кореневі основи яких закінчуються звуком [а], а відповідні презенсні - приголосними після випадіння [а] (з чергуванням або без нього): *рва-ти — рв-уть, бра-ти — бер-уть, тка-ти — тч-уть; яиза-ти —яиж-уть, маза-ти — маж-уть, писа-ти - пиш-уть, така-ти — плачуть; стоя-ти - стой-ать, краяти - край-уть, сія-ти - сій-уть;*
2) інфінітивні основи яких закінчуються на [і], а відповідні презенсні- на приголосні: *горі-ти - гор'-ать, леті-ти - лет'-ать, терпі~ти - терпл'-ать;*
3) інфінітивні основи яких закінчуються суфіксом -ва-, що у відповідних презенсних основах чергується з -й-: *да-ва-ти - да-й-уть, тдста-ва-ти — відста-й-уть, зда-ва-ти — зда-й-уть.*

До третього непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивна основа яких має суфікс *-ну-,* що в презенсних основах замінюється суфіксом н-, а в формах 3 особи однини чоловічого роду минулого часу - нульовим суфіксом: *звик-ну-ти - звик-н-уть - звик, мерз-ну-ти — мерзнм-уть — мерз, осліп-ну-ти — осяіп-н-уть — осліп; сох-ну- ти — сох-н-уть — сох.*

До четвертого непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються звуками [и|,[і], після яких у відповідних презенсних основах з'являється суфікс -й *би-ти — б-й-уть, ви-ти — ви-й-уть, ши-ти — ши-й-уть; сиві-ти — сиві-й-уть.*

До п'ятого непродуктивного класу належать дієслова, інфінітивні основи яких закінчуються на голосний, а у відповідних презенсних основах нарощуються звуки [в],[м],[н]: ж*и-ти - жи-в-уть, ду-ти - д-м-уть, надіти —наді-н-уть.*

Це найголовніші класи, їх існує більше, але вони представлені поодинокими прикладами.

Отже, на основі співвідношення основ інфінітива і теперішнього часу виділяються структурні класи дієслів.

Існує й інший принцип поділу дієслів на класи. ІШ.Русанівський (див. СУЛМ, Морфологія, К., 1969, с.311-312) іапропонував поділ дієслів на класи за типом дієвідмінювання.

Він вважає, що поділ дієслівних класів слід здійснювати не лише ні *продуктивністю* чи *непродуктивністю* дієслівних структур, а й за приналежністю до типу дієвідмінювання. Тому дієслова він поділяє на класи першої дієвідміни і класи другої дієвідміни. Автор виділяє всього 12 класів: у першій дієвідміні 8 класів, а у другій - 4 класи.

Нумерація класифікації В.М.Русаш'вського не збігається з нумерацією класифікації традиційної: традиційний перший продуктивний клас *(читати - читають) у* В.М.Русанівського є третім класом *(пускати - пускають).* Структурні класи дієслів В.М.Русанівського допомагають глибше осмислити систему їх дієвідмінювання.

Лекція № 2
(2 години)
Тема: Категорія виду дієслова
План

1. Загальне поняття про категорію виду.
2. Значення дієслів доконаного виду.
3. Семантичні ознаки дієслів недоконаного виду.
4. Видові пари дієслів.
5. Способи творення форм доконаного і недоконаного виду.
6. Поняття про одновидові й двовидові дієслова.
7. Вживання видових форм дієслова.

Література

1.Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
3. Калько М.І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням // Мовознавство. – 1990. – № 2.
4. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
5. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
6. Див.вузівські підручники у загальному списку джерел.

Контрольні запитання:

1. Що виражає категорія виду дієслова?
2. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
3. Які дієслова називаются одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

Категорія виду

Поняття про категорію виду (аспектологію)

Аспектологія - розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень. До аспектології належать також питання видочасових категорій, аспектуальних класів дієслів (динамічні - статичні, граничні - неграничні дієслова), способів дієслівної дії, видових компонентів тексту, що виражаються недієслівною лексикою і засобами синтаксису.

Мова лінгвалізує дію предметів у часі і просторі. Це знаходить відображення і в граматиці: зміна іменників за окремими відмінками є опосередкованим відображенням якихось процесів в просторі, пор. орудний відмінок напрямку - *іти лісом, їхати полем, пересуватися степом; попід горою гай, під гаєм в'ється річечка;* місцевий відмінок: *косити на лузі, ой у лузі та ще й при березі, видніється на полонині, по долині туман упав;* родовий відмінок: *вітер з полонини, полинь до дівчини.*

У граматиці процеси відображаються і в часі. Дієслово для цього має спеціальну граматичну категорію - категорію часу. У граматиці є також засоби, які вказують й на спосіб перебігу дії в часі. Дія, яка позначається дієсловом, відбувається по-різному: одна безвідносно до обмежень *(діяти, хвилюватися).* Крім того, та сама дія в один час протікає без обмежень, а в інший - з обмеженнями: *їхати - приїхати, бігти -прибігти.* Отже, дія може не мати і може мати обмеження, внутрішню межу, внутрішній рубіж в протіканні.

Внутрішнім обмеженням дії, внутрішньою межею, внутрішнім рубежем дії є такі понятійні явища:

1) завершеність дії: *прочитати (Конституцію), підготуватися (до екзамену), вивчити (вірші);*

2) результат (наслідок) дії; *склав (екзамен), купив (книгу), захистив (дипломну роботу), виконав (вправу), пробіг (сто метрів);*'

3) однократність (одноразовість) дії: *стукнув, крикнув, махнув;*

4) початок дії: *заговорив (репродуктор), запрацював (мотор), засвистали (козаченьки), заспівати, закричати, зашумів (ліс), загриміло;*

5) многократність обмеженої в часі дії: *попоїсти (попоїли ми в полі кавунів), пороздавати, понасмічувати, понамальовувати, попересчитувати (всі папери), понаносити (їжі).*

МЛ.Жовтобрюх виділяє ще й шосту ознаку обмеження дії -несподіваність або різкість одноразової дії: *рубонути, стукнути, грюкнути, штовхнути.* Думаємо, що обмеженням дії тут є однократність, одноразовість дії, а інтенсивність її (те, що М.А.Жовтобрюх називає "різкістю, несподіваністю"), на наш погляд, не виконує обмежувальної функції.

Відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа) називається *категорією виду* (або аспектом).

Кожна дія в певний час може мати різний вид, різний аспект протікання - бути пов'язаною або не пов'язаною з обмеженнями, протікати в різний спосіб. В одних випадках дія протікає безвідносно до обмежень, в інших - протікання дії в часі обмежене, призупиняється внутрішніми обмежувальними явищами. За цією особливістю дії всі дієслова поділяються на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грамеми й становлять зміст категорії виду.

Семантичний зміст грамеми "доконаний вид"

Дієслова доконаного виду означають дію з вказівкою на ЇЇ обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого і майбутнього часу.

Доконаний вид вказує, що дія досягла свого внутрішнього рубежа, тобто такої критичної межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється. Це максимальний, найповніший вияв дії.

На цій підставі формується основна властивість дієслів доконаного виду. До доконаного виду належать дієслова, яким притаманні такі додаткові елементи значення:

1) завершеність дії: *побудувати, переплести, народити, поїсти, підписати, передплатити (журнал);*

2) результативність дії: *одержати (нагороду), заробити (стипендію), захистити (дисертацію), довести (теорему);*

3) однократність дії: *клюкнути, смикнути, кивнути;*

4) початок дії: *Засурмили сурмачі тривогу; Задзвонили дзвони; Заплакали, заголосили матері і сестри;*

5) многократність дії: *подбати, порозкидати, порозмивати.* Отже, доконаний вид характеризує дію такими рисами, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку.

Семантичний зміст грамеми "недоконаний вид"

Дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежа) та завершеності в часі. Недоконаний вид означає дію, яка не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна. Тому такі дієслова мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це слабкий, статичний, немаркований вияв дії.

До недоконаного виду належать дієслова, які, крім загального значення необмеженості і' незавершеності в часі, мають ще й такі додаткові елементи значення:

1) постійна неперервність дії. Дієслова з цією семантикою означають неперервну, неповторювану, постійну дію, що відбувається безвідносно до її завершення: *Тече річка невеличка; Світить, та не гріє сонце золоте; Тече вода з-під явора яром на долину.*

Цю рису дієслів виділив О.В.Бондарко. І.Г.Милославський, не заперечуючи проти недоконаного виду цих дієслів, небезпідставно твердить, що значення постійної неперервності цих дієслів виражається не недоконаним видом дієслова, а контекстом (тут словосполученням;

2) регулярна повторюваність незавершеної дії. Це значення виражається здебільшого префіксами ***при-, від-*** з суфіксами *-ува-, -а-: приголублювати, призбирувати, відсовувати, відраховувати;*

3) нерегулярна повторюваність дії, яка виникає час від часу. Це значення виражається здебільшого префіксами *на-, під-, по-* з суфіксами *-ува-, -а-: налагоджувати, підмовляти, підморгувати, підсвистувати, нахвалятися, посміюватися, посміхатися;*

4) здатність до дії, яка є постійною ознакою суб'єкта; *Собака кусається; Корова б 'ється; Сонце світить; Троянда пахне;*

5) протяжність дії у певному напрямку в дієсловах руху: *їхати, летіти, бігти, везти, брести, нести;*

6) повторюваність дії, яка означає необмежений рух: *бігати, бродити, возити, водити, їздити, літати.*

Отже, недоконаний вид характеризує дію такими рисами, як статичність, неперервність, необмеженість в часі, безвідносність до його внутрішнього рубежа, тобто недосяжність його кінця, немаркованість кінця дії.

Відповідно до запропонованої концепції більшість дієслів утворює видові пари "недоконаний вид - доконаний вид", компоненти яких перебувають у відношеннях граматичної опозиції (протиставлення).

Таке розуміння категорії виду пов'язане з іменем В.В.Виноградова.

Але воно не єдине: 1) О.М.Пєшковський визначав вид як категорію, яка вказує, "як протікає в часі або як розподіляється в часі" позначена дієсловом дія (пор. у В.В.Виноградова "відношення дії до внутрішньої межі"). У О.М.Пєшковського це скоріше дефініція способів дієслівної дії (про це див. далі); 2) О.В.Бондарко, Ю.С.Маслов доконаність визначають як цілісне, зімкнуте, комплексне вираження дії (пор. у В.В.Виноградова "доконаність - це обмеженість дії її внутрішнім рубежем", недоконаність - необмеженість дії). Визначення О.В.Бондарко, Ю.С.Маслова не охоплює всіх дієслів доконаного виду.

За основу семантичної інтерпретації категорії виду різні дослідники брали різноманітні ознаки:

1) означеність і неозначеність дії(М.Греч, О.Востоков),
2) однократність і багатократність дії (Г.Павський),
3) тривалість і закінченість дії (Ф.Міклошич, О.Потебня),
4) виконуваність і завершеність дії (В.Богородицький),
5) повноту і неповноту вияву ознаки в часі (П.Ф.Фортунатов),
6) зібраність, цілісність дії в її протиставленні нез'браності, розімкнутості (Ф. де Соссюр).

Більшість сучасних дослідників категорії виду у семантичній інтерпретації виходять з визначення доконаності як цілісного, зімкнутого, комплексного вираження дії (Ю.Маслов). Визначення В.В.Виноградова охоплює всі дієслова доконаного виду і дає вмотивоване пояснення явища одновидових дієслів. .

Видові пари

Дієслівні словоформи, що протиставлені одне одному за видом, утворюють видову пару. **Видова пара - це дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду:** *робити - зробити, переписати - переписувати, готуватися - підготуватися.*

У багатозначних дієсловах кожна семема утворює свою видову пару: а) *темніти* (безособове - про сутінки, присмерк) - *стемніти (на вулиці стемніло),* б) *темніти* (ставати темним, набувати темного кольору) - *потемніти (стіни, вікна потемніли).*

Категорію виду мають всі дієслова, але не всі дієслова формують видові пари: є одновидові *(опам'ятатися* - тільки доконаний вид, *мешкати* (жити) - тільки недоконаний вид) і двовидові *(женити, вінчати, хрестити).*

Здатність об'єднуватися у видові пари залежить від семантики дієслів, від їх лексичного значення: білити - *побілити* (значення тут таке, що може мати внутрішній рубіж), але *спати, сидіти* і подібні не можуть мати співвідносних пар за видом.

У видовій парі дієслова перебувають у відношенні формотвірної мотивації, фактично один компонент утворюється від іншого за правилами формотворення, а не словотворення: *писати - дописати, темніти — потемніти.*

Кожний компонент видової пари є самостійним дієсловом зі своєю власною парадигмою, яка відрізняється від парадигм опозиційного компонента: *творити - створити, читати -прочитати, готуватися - підготуватися, добудовуват - добудувати.*

Отже, формування видових пар - це не словотворення, не словозміна, а формотворення.

Щодо природи видових пар існують різні погляди:

1) члени будь-якої видової пари є формами одного дієслова (В.В.Виноградов). Основою для такого погляду є тотожність семантики, лексичних значень компонентів пари;

2) члени видових пар типу *робити - зробити* є різними дієсловами, а типу *переписати - переписувати* є формами одного дієслова (О.М.Бондарко, Ю.С.Маслов). Підставою для цього є семантичні відмінності компонентів пари.

В сучасній українській літературній мові пари формуються по-різному:

1) дієслова недоконаного виду утворюються від дієслів доконаного: *перечитати* (док.) - *перечитувати* (недок.), *підмалювати* (док.) - *підмальовувати* (недок.), *підкреслити* (док.) - *підкреслювати* (недок,). Такий спосіб називається імперфективацією (від *імперфект* - недоконаний);

2) дієслова доконаного виду утвоюються від дієслів недоконаного: *готуватися - підготуватися, вчити - вивчити.* Цей спосіб називається перфективацією (від *перфект* - доконаний).

В сучасній українській літературній мові існують три типи видових пар:

1) перфективаційні: *сміятися — засміятися, готуватися — підготуватися, вчити - вивчити, стукати - стукнути;*

2) імперфективаційні: *підписати - підписувати, розв'язати - розв 'зувати, мобілізувати - мобілізовувати;*

3) суплетивні (різнокореневі):- *брати - взяти, говорити - сказати.*

Формальні засоби творення видових пар:

1)суфікси *-увити, -овувати: організувати - організовувати;*

2) префікси *пере-, по-, при-: читати - перечитати, їхати - поїхати, іти - прийти;*

3) зміна наголосу: *виносити - виносити, виміряти - виміряти;*

3)суплетивні основи: *говорити - сказати, брати - взяти;*

4)чергування: *зібрати — збирати, назвати — називати, послати — посилати, заслати — засилати.*

Є широке і вузьке розуміння видових пар.

Широке розуміння (воно відбилося і в шкільній практиці) вважає видовою парою і ті випадки, коли її компоненти розрізняються не лише видовою, а й лексичною семою:

1) їхати - заїхати[1] (відрізняється не лише видом, а й семантикою, додатковою семою "по дорозі": *заїхати (в гості), заїхати*[2] (збитися з дороги);

2) писати - підписати (засвідчити підписом документ), *відписати* (передати у власність іншої людини якесь майно), *списати* (запозичити чиюсь працю в письмовій формі).

При широкому розумінні видової пари:

1) формуються тричленні і чотиричленні видові "пари": *терпіти - потерпіти і стерпіти; писати - списати, списувати, поспису вати;*

2) нехтується багатозначність дієслова: *різати'*- зрізати (квіти) (док. вид); *різати*[2] - нарізати (хліб) (док. вид), а не зрізати; *різати*[3] - порізати (палець) (док. вид); *різати*[4] - зарізати (кабана) (док. вид).

Вузьке розуміння видової пари (завойовує місце в науці) вважає видовою парою тільки ту, в якій компоненти розрізняються лише граматичною категорією виду при абсолютній тотожності лексичного значення: *писати* (листа) - *написати* листа, але не *дописати* (додаткова лексична сема "закінчити"), дієслово *дописати* має пару *дописувати, їхати* (додому) - *приїхати* (додому), можна й *заїхати* додому (якщо ви їдете кудись, а попутно завернули до батьків), але це компонент вже іншої видової пари.

Друга тенденція науково коректніша, (про неї див. у В.В.Виноградова. Русский язнк, М., 1947, с.379-394,409,419).

Творення видових форм дієслів

Способи творення форм доконаного і недоконаного виду: 1. **Префіксальний спосіб.** Для утворення дієслів доконаного виду вживаються окремі префікси (їх лише сім). Не кожний префікс може утворювати доконаний вид; префікси *пере-, під-, до-, ви-, від-, рол-, де- (дез-), дис- (диспропорція), над-* не використовуються при творенні доконаного виду, бо вони:

1) або змінюють лише лексичне значення дієслова і не змінюють категорії виду: *бачити - передбачити, організувати -реорганізувати, робити - переробити* (зробити по-новому), *мотати - перемотати, мобілізувати - демобілізувати;*

2) або змінюють вид дієслова і одночасно й його лексичне значення: *писати* (недок.) - *підписати* (док., завірити підписомдокумент, але при цьому змінюється лексичне значення), *бігти* (недок.) - *добігти* (док., добратися бігом до чого-небудь), *лузати - долузати* (докінчити лузати); *гнити - надгнити* (док. вид, бо означає початок дії; додаткове лексичне значення "частково" зіпсуватися).

Власне видових префіксів в українській мові сім: *в-, з- (с-, зі-), за-, на-, по-, при-, про-:*

в-: благати - вблагати, варити - вварити, коїти - вкоїти;

з- (с-, зі-): гріти - зігріти, хвилюватися - схвилюватися, жовкнути - зжовкнути;

за-: свистіти - засвистіти, планувати - запланувати,

не-: планувати - напланувати, грішити - нагрішити,

по-: мазати - помазати, хвалити - похвалити,

при-: їхати - приїхати, ревнувати - приревнувати,

про-: ректи - проректи, мовити - промовити.

З приводу чисто видових префіксів є й інша думка: всі префікси виражають одночасно не лише значення видового протиставлення, але й додаткове номінативне значення.

2. **Суфіксальний спосіб.** На утворення форм виду використовуються такі суфікси:
1) суфікс -о- для недоконаного, суфікс -и- для доконаного: *виступати - виступити, захищати - захистити, ображати - образити, виробляти - виробити;* 2) суфікс -*ува-, -юва-* для недоконаного, суфікс -*а-* для доконаного: *записувати - записати, підкопувати — підкопати, засмоктувати — засмоктати;* 3) суфікс —*ува-, -юва-* для недоконаного, суфікс -*и-* для доконаного: *поновлювати - поновити, скорочувати - скоротити, відчислювати - відчислити;* 4) суфікси -*а-, -я-* для недоконаного, суфікс -*ну-* для доконаного: *махати -махнути, грюкати - грюкнути, кричати - крикнути, хитати -хитнути, вибухати - вибухнути, сіпати - сіпнути;* 5) суфікси -*ва-, -та-* для недоконаного, -*ну-* для доконаного: *розвивати - розвинути, розгортати - розгорнути, впливати - вплинути;* 6) суфікс -*ва-* для недоконаного, нульовий - для доконаного: *забивати - забити, зашивати - зашити, дівати - діти, розкривати - розкрити;* 7) суфікс -*а-* для недоконаного, нульовий для доконаного: *лягати -лягти, витирати - витерти, допомагати - допомогти;* 8) суфікс -*овува-* для недоконаного, -*ува-* для доконаного: *ізольовувати -ізолювати, мобілізовувати — мобілізувати, організовувати — організувати.*

3. **Суфіксально - префіксальний спосіб** (від окремих дієслів): *вішати - повісити, падати - впасти, чіпляти - почепити, кланятися*
- поклонитися, ковтати - проковтнути.

4. Чергування звуків. Воно є супроводжувальним явищем і як самостійний спосіб майже не вживається: *умирати -умерти ([&]:*
- це видотворення, а чергування [и : є] - фонетичне явище): *крикнути*
кричати ([к : ч] перед **[а]**). І лише в кількох словах доконаний вид утворюється за допомогою чергування звуків [и] з 0 в словах недоконаного виду: *збирати - зібрати, називати - назвати, посилати - послати.*

5. Акцентуаційний спосіб творення видових пар. Це нечисленні утворення дієслів доконаного виду від дієслів недоконаного виду шляхом перенесення наголосу: 1) з суфікса -*а-* на префікс *ви-: видихати ~ видихати, викидати - викидати, вирубати - вирубати, витикати — витикати, вислухати — вислухати;* 2) з суфікса -*а-*на голосний кореня: *перекидати - перекидати, розкидати - розкидати;* 3)з кореневого голосного на префікс *ви-: виносити - винести, виходити- вийти.*

Але до цього типу не належать ті слова, в яких наголос розрізняє не лише вид дієслова, а й його значення: *виносити* (недок.) -*виносити* (доконаний, недоконаний до нього - *виношувати), виходити* (недок.) - *виходити* (док., недоконаний до нього -*виходжувати).*

6. Суплетивізм як спосіб творення видових пар (поодинокі утворення): *ловити - піймати, говорити - сказати, брати - взяти, ловити — спіймати, іти—ходити.*

Одновидові дієслова

Всі дієслова мають вид. Але не кожне дієслово утворює видову пару. Частина дієслів завжди виступає або в доконаному, або в недоконаному виді. Так, дієслова доконаного виду *опам'ятатися, розговоритися, розхвалитися, розписатися (в безпорадності)* не утворюють відповідних форм недоконаного виду. А дієслова недоконаного виду *літати, ходити, говорити, працювати* і под. не мають відповідних форм доконаного виду. Такі дієслова називаються одновидовимй» непарними.

Тільки у формі недоконаного виду виступають дієслова таких лексико-семантичних груп: 1) зневаги: *гидувати, гордувати, гребувати;* 2) руху, переміщення: *возити, носити, їздити, ходити;* 3) сподівання: *сподіватися, надіятися;* 4) фізичного стану особи: *морозити, температурити, трясти, лежати, стояти, сидіти, мовчати, спати;* 5) відношення до об'єкту: *командувати,верховодити, зимувати, гостювати;* 6) дієслова мовлення: *говорити, базікати, бесідувати;* 7) дієслова думки: *думати,*

мислити, гадати; 8) дієслова з префіксом ***по-*** із значенням повторюваності: *пописувати, покрикувати, почитувати, помахувати;* 9) стану природи: *світати, темніти, вечоріти.*

Тільки у формі доконаного виду бувають дієслова, що утворюються за допомогою: 1) префікса *роз- + -ся* із значенням результату інтенсивної дії: *розахкатися, розговоритися, розгомонітися, розобіцятися;* 2) *на- + -ся* із значенням вичерпності інтенсивної дії: *надуматися, находитися, начекатися, натерпітися, надивитися;* 3) префіксів *за-, по-, про-, під-* (з часовим значенням): *за-*(початок дії): *заморгати, запрацювати, затремтіти; по-*(повторюваність дії): *поплакати, постріляти, поморгати, попрацювати; про-* (завершеність дії): *пропрацювати, простирчати, проквітувати; від-* (завершеність дії): *відшуміти, відпрацювати, відхвилюватися;* 4) префікса *пере-* зі значенням багатократності: *перечитати (усі книжки), перебілити (усі стіни), перекидати (все каміння), перевозити (всі речі), перетерпіти (все лихо);* 5) подвійного префікса *попо-* із значенням завершеної імперативної (багатократно повторювальної) дії: *попочитати, попобілити, поповозити, попотруситися.*

Отже: 1) одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; 2) одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

Двовидові дієслова

В українській мові є група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, вінчати, веліти, розслідувати.* Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших - зі значенням недоконаного. Їхні видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (в тексті): *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть в головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому (пор. *будуть вінчати).* Пор.: *Як тільки хворого госпіталізують, сповістіть мені про це; Лікар госпіталізує хворого і сповістить про це мені.*

До двовидових належать: 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати;* 2) численна група дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-*, якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-: абстрагувати, авансувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, атестувати.*

Винятки: 1) до двовидових не належать ті безпрефіксні дієслова на *-ува-*, від яких можна утворити форму недоконаного виду з суфіксом *-овува-: мобілізувати - мобілізовувати, активізувати -активізовувати, 2)* до двовидових не належать дієслова на *-ува-(адмініструвати, диригувати, прогресувати),* що мають форму лише недоконаного виду.

Вживання видових форм дієслова

1. Форми доконаного і недоконаного виду здебільшого вживаються в прямому значенні. Але в певних умовах форма одного виду може вживатися в значенні іншого. Така заміна характерна для діалогічного мовлення (у репліках - відповідях): *Ти виконав завдання?* (доконаний вид) - *Ще не виконав* (недоконаний вид); *Ти сказав деканові, що завтра засідання студради?* (доконаний вид) - *Не казав* (недоконаний вид).
2. Обставини типу *довго, цілий день, весь день, весь час,* що означають тривалість дії, вживаються при дієсловах лише недоконаного виду: *довго думав, цілий день працював, весь час міркував.*
3. Обставини типу *час від часу, щоденно, кожного дня,* що означають регулярну повторюваність дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *час від часу згадував,*

щоденно готувався.

4. Обставини *все частіше, все вище, все нижче, все скоріше, з дня на день, з кожним днем,* що означають посилення або послаблення дії, вживаються з дієсловами недоконаного виду: *все частіше зустрічали, все вище піднімалися, все нижче опускалися.*

5. Обставини із значенням раптовості дії вживаються з дієсловами доконаного виду: *раптом заспівав, миттєво зник.*

6. Допоміжні дієслова із значенням початку, продовження та кінця дії вимагають, як правило, інфінітива у формі недоконаного виду: *почав читати, продовжував читати, закінчив читати.*

Проте деякі - з доконаним: *Він встиг скласти екзамен.*

7.Модальні слова вживаються з видовими формами у відповідності із значенням: моальне слово *треба* вживається переважно з дієсловами доконаного виду *(треба написати, треба відповісти),* а модальні слова *слід, необхідно, повинен* вживаються то з формами дієслів доконаного виду *(слід виконати, необхідно написати, повинен приїхати),* то з формами дієслів недоконаного виду (слід *виконувати, необхідно дотримуватися, повинен вітатися).*

8. Модальні слова з заперечною часткою *не (не треба, не варто, не слід, не повинен)* вживаються з дієсловами недоконаного виду: *не треба перевантажувати, не слід думати погано.*

9. При однорідних присудках вживається один вид: а) *сів, подумав і написав* (доконаний вид вказує на послідовність дії); б) *Летим. Дивлюся аж світає, край неба палає, соловейко в темнім гаї сонце зустрічає* (Шевченко) (недоконаний вид вказує на одночасність дії).

Лекція № 3
(2 години)
Тема: Категорія способу і часу дієслів
План

1. Способи вираження дії дієслів та їх типи. Загальне поняття про категорію способу.
2. Значення і морфологічні показники дійсного способу.
3. Умовний спосіб, його значення і вираження.
4. Наказовий спосіб та засоби вираження його форм.
5. Вживання форм одного способу в значенні іншого.
6. Загальне поняття про категорію часу. Система часових форм дієслова.
7. Значення і вживання дієслів теперішнього, минулого й майбутнього часу.

Література

1.Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.

2.Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4.

3.Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.

4.Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.

5.Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.

6.Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

7.Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.

8.Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.

Контрольні запитання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2.Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?

3.Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Категорія способу

Поняття про категорію способу

Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність в тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність в мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Власне граматичні засоби вираження модальності вивчає морфологія.

Вчення про спосіб (рос. наклонение) прийшло з греко-латинської традиції. Вперше цей термін ввів Мелетій Смотрицький у 1619 р. (див. "Грамматика славенскія правильная синтагма"). До М.Смотрицького вживався термін "чин" (див. граматику Дмитрія Толмача, 1522 р). Українська граматика скалькувала термін з латинської назви.

Оскільки мовець за допомогою категорії способу виражає відношення дії (стану) до дійсності за своїм уявленням, то окремі граматисти розглядають спосіб як категорію суб'єктивну (Є.А.Реферовська, М.А.Жовтобрюх). Але уявлення мовця є не чим іншим, як окремим, частковим відображенням тих відношень між дією (станом) і дійсністю, які існують в мові об'єктивно і незалежно від мовців. Тому більшість мовознавців розглядають спосіб як категорію об'єктивну (див.: В.Н.Белоусов. Наклонение. Русский язик. Енциклопедия. М., 1979, с.152-153; Ї.Г.Милославский. Современнїй русский язик. МГУ, 1981, с.325). Відношення дії (стану) до дійсності може бути реальним і нереальним (ірреальним). Реальним є таке відношення, при якому дія (чи стан) справді відбувалася, відбувається або відбудеться дійсно; *Дівчата співали, співають і будуть співати.* Ірреальним є таке відношення, при якому дія (стан), названа дієсловом, не відбувалася, не відбувається і не буде відбуватися, вона лише мислиться як бажана з боку мовця, або могла б відбутися за певних умов: *Заграйте, музики. Вставай, хто живий* (Л.Українка). *Не бійся досвітньої мли, - досвітній огонь запали, коли ще зоря не заграла* (Л.Українка). *Я б землю покинув і в небо злітав* (Пісня). Ці дії насправді не відбувалися, їх не було і немає, вони мисляться або як можливі, передбачувані, або як бажані і передають волевиявлення мовця. Отже, граматичне значення форм способу дії передбачає наявність мовця (суб'єкта), мовлення якого містить констатацію об'єктивної дії і її оцінку як бажану, можливу, передбачувану, тобто передає суб'єктивне ставлення мовця до дії.

Всі дієслова мови характеризуються за ознакою реальності або ірреальності, тобто мають категорію способу дії. Для кожного дієслова ця ознака є обов'язковою і регулярною. Але це стосується лише особових форм дієслова. Інфінітивна форма дієслова називає дію безвідносно до дійсності, тому не має категорії способу. Категорія способу складається з трьох грамем - грамема дійсного, грамема умовного і грамема наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи спільність лексичного. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

Дійсний спосіб

Дійсний спосіб (індикатив) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: *А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою...І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). Дійсний спосіб не має специфічних морфологічних (формальних) засобів свого вираження. Морфологічний показник дійсного способу суміщений з морфами часу і особи. Реалізується дійсний спосіб дієслів у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Співці по місту ходять і піснями люд морочать... Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Українка). *Тоді по цій дорозі пройдуть люди, як ми її проб'єм і вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогниють* (Франко). Дійсний спосіб, відносячи дію до певного часу, подає її як реальне явище і тим самим вказує на особу і число дієслова.

Умовний спосіб

Умовний спосіб (кон'юнктив) означає дію, передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб називає дію, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона могла б бути за певних умов. Тому дієслова в формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Наприклад: можливість - *Я **жив** би двічі і **помер** би двічі, якби було нам два життя дано* (Бажан); *Ой **забула б** я, мій милий, і горе і зраду* (ЛУкраїнка); бажання -***Хотіла б** я піснею стати... **Хотів би** я вільною бачить тебе* (Л.Українка); передбачення - *Може б, хто послухав казки*(Л.Українка).

Значення умовного способу в сучасній мові виражається аналітичною формою, яка утворюється з форми минулого часу і елемента *би(б): працював би, пішов би, знайшла б.* Нерідко компонент *би(б)* називають умовною часткою. Якщо грамему умовного способу розглядати як граматичну словозмінну категорію, то елемент *би(б)* слід вважати не часткою, а флексією, точніше частиною флексії. Функцію другої частини флексії виконує закінчення форми минулого часу: *чита(ти)+в - читав > читав би* - флексія ***-в+би',*** *заповіда(ти)+ла - заповідала > заповідала б* - флексія - да+б. Але, на відміну від повноцінної флексії, елемент *би(б)* в дієсловах умовного способу не має постійно зафіксованого місця і тому він може знаходитися і безпосередньо після дієслова, і перед ним, а також і перед іншими словами: я *тобі **сказав** би, я **тобі б** сказав, **я б** тобі сказав.* Ця особливість не дозволяє однозначно назвати елемент *би(б)* флексією. Якщо ж це не флексія, тоді грамему умовного способу треба було б вилучити з розряду граматичних категорій. Оскільки граматисти цього не роблять, то для цього є певні підстави. Мобільність і номінативне значення елемента *би(б)* дозволяє вважати його хоч і службовим, але словом (пор. думку про те, що всі службові слова є морфами).

За походженням умовна частка *би(б)* є колишньою формою 2-3 особи однини аориста (простої форми минулого часу) допоміжного слова *бути (быіхь, би; бнхомь, бьістє, быіша; знахь, зна, зна; знахомь, знастє, знаша),* який зник під XI ст. Основним компонентом грамеми умовного способу є форма дієслова минулого часу"(відвідав *би, відповіла б).* Тут треба говорити про омонімний збіг основного компонента умовного способу з формою дієслова минулого часу. Вони спільні лише за формою, а розрізняються за значенням: основний компонент грамеми умовного способу має лише форму минулого часу, а значення минулого часу не має, бо умовний спосіб виражає ірреальні відношення між дією і дійсністю, а дієслово минулого часу має і форму і значення часу. Умовний спосіб не має також і категорії особи, але має категорію числа.

Наказовий спосіб

Наказовий спосіб (імператив) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклику,

побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу: ***Поховайте*** *та* ***вставайте,*** *кайдани* ***порвіте*** *і вражою злою кров'ю волю* ***окропіте*** (Шевченко).

Наказова форма дієслова може виражати: 1) наказ - *Стій! Хто йде? Стріляти буду!;* 2) заклик - ***Вставай,*** *хто, живий, в кого думка повстала! Досвітній вогонь* ***запали,*** *поки ще зоря не заграла!* (Л.Українка); *Зносіть і труд, і спрагу, й голод!* (Франко); 3) пораду -***Не бійся*** *досвітньої мли* (Л.Українка); 4) побажання - *Хто спить, хто не спить,* ***покорись*** *темній силі* (Л.Українка); 5) прохання, пропозицію - *Може б, хто послухав казки? Ось* ***послухайте,*** *панове! Тільки* ***вибачте*** *ласкаво, що не все в ній буде нове* (Л.Українка); 6) вимогу - *Хлопці, геть його з дороги!* (Л.Українка); 7) спонукання -*Ну, рушаймо!* (Л.Українка); 8) волю.

Дієслова наказового способу мають форму 2-ї і 3-ї особи однини 1-ї, 2-ї і 3-ї особи множини. Але типовою (морфологізованою) формою наказового способу дієслів є друга особа однини і множини, бо до дії спонукається співбесідник (слухач) або співбесідники (слухачі): ***Утікай,*** *поки здоровий! Гей,* ***ловіть*** *співця,* ***в'яжіте!*** **(Л.Українка).** / *мене..не* ***забудьте*** *пом'янути незлим, тихим словом*(Шевченко).

Наказовий спосіб у формі 1-ї особи множини має запрошувальне значення, бо до дії, яку мав би виконувати сам мовець, запрошується і слухач (чи слухачі): ***Заспіваймо*** *пісню веселеньку про сусідку молоденьку* (Із пісні); ***Любімо*** *Вітчизну, єдину* ***у*** *світі* **(Тичина).**

Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень, оскільки категорія способу є категорією словозмінною. Засоби вираження форм наказового способу: 1 особа однини у наказовому способі не вживається, бо імператив адресований співбесіднику (слухачеві), а не мовцеві; 2 особа однини - а) закінчення *-и (бери, неси, веди, сиди, лежи, кричи);* б) нульове закінчення: *кинь, стань, дозволь, порадь, сідай, читай, кидай, співай, навчай, мий, бігай, насип, удар, вір, помаж, клич;* 1-а особа множини - закінчення *-мо, -імо (-ім): навчаймо, біжімо, біжім, трясімо;* 2-а особа множини - *-іть (-іте), -те: несіть, несіте, малюйте, виховуйте.*

У деяких посібниках зазначається, що наказовий спосіб утворюється за допомогою суфіксів *-и, -іть, -те, -мо, -імо.* Так можна було б стверджувати лише тоді, коли б спосіб дієслів був не словозмінною, а словотвірною категорією. Частина форм 2-ї особи множини наказового способу утворюється шляхом приєднання закінчення *-те* до нульового закінчення 2-ї особи однини без будь-яких змін в будові твірної основи (без чергування, усічення, накладання, асиміляції, зміни наголосу): *читай - читайте, малюй -малюйте, рахуй — рахуйте, загортай — загортайте, вставай -вставайте.* Він подібний до аглютинативного способу творення граматичних форм, при якому однозначне стандартне закінчення нової граматичної форми (зберігаючи ієрархічну послідовність), приєднується до закінчення попередньої граматичної форми без будь-яких її структурних змін. Такий спосіб творення граматичних форм характерний для аглютинативних мов; пор. казах, су (вода) - *сулар* (води), *базар* (ринок) - *базарлар* (ринки). Українська мова належить до флективних мов, тому в ній існує фузійний спосіб творення граматичних форм наказового способу: *неси - несіть, вези - везіть, кричи - кричіть.* Але в окремих випадках трапляється й аглютинативний: *читай - читайте, вставай - вставайте, ріж - ріжте, ляж-ляжте.*

Форми третьої особи однини і множини наказового способу не мають. Якщо виникає потреба передати її значення, то використовується описова форма, яка утворюється від дієслів теперішнього або майбутнього часу за допомогою частки хай (нехай): *Хай цвіте при тобі вільна воля в шотландській землі!* (Л.Українка)! *Нехай ні жар, ні холод не спинять вас!* (Франко); *Нехай же знов моя коса чорніє, мов жалоба*

(Л.Українка). Спонукання найчастіше адресується слухачеві, тому найпоширенішою формою наказового способу є форма 2-ї особи.

Як уже говорилося, наказовий спосіб категорії часу не має. Проте оскільки форми наказового способу виражають спонукання, то вони означають дію, яка може відбутися лише після відповідного висловлювання.

Дієслова, які означають дії і стани, що відбуваються без діючої особи або не залежать від волі діючої особи, форм наказового способу не мають. До них належать: I) безособові дієслова: *лихоманить, трясе, світає, смеркає;* 2) деякі дієслова сприймання: *бачити, чути;* 3) деякі дієслова стану: *недомагати;* 4) деякі модальні дієслова: *хотіти, могти.*

Деякі дієслова в першій особі множини можуть мати форму наказового способу, омонімну формам першої особи множини теперішнього або майбутнього часу: *Ідем додому!* (наказовий спосіб); *Ми ідем додому* (тепер, час); *Почнем!* (наказовий спосіб); *Завтра почнем будівництво* (майб. час); *Поїдемо!* (наказовий спосіб); *Завтра поїдемо до міста* (майбутній час).

Форми дієслів *Ідем! Почнем! Поїдемо!* означають спонукання до дій, які мають виконуватися слухачами і мовцем. Тому така форма має на ту сумісної дії наказового способу.

Категорія способу дієслів має синтетичні і аналітичні форми: 1) грамема дійсного способу має здебільшого синтетичні форми *(будую, будуватиму)* і лише грамема майбутнього часу може мати поряд з синтетичною формою ще й аналітичну: *буду будувати; 2)* грамема умовного способу має лише аналітичну форму: *будував би;* 3) грамема наказового способу має здебільшого синтетичну форму *(живи! живіть! живімо!)* і лише в 3-й особі однини і множини вживається аналітична форма: *Хай живе братство! Нехай живуть трударі!*

Вживання форм одного способу в значенні іншого

В тексті форми дійсного, умовного і наказового способів можуть вживатися інколи переносно (метафорично) один в значенні іншого:

1) форма умовного способу у значенні наказового: *Чи не* ***встав*** *би, ти, небоже?* (Л.Українка); *Ви що-небудь* ***поїли б; Ви прибрали*** *б кімнату;*

2) форма умовного способу у значенні дійсного: *Я просив би Вас більше не запізнюватися; Я долі кращої для себе* ***не просила б***(Шевело);

3) форма наказового способу у значенні умовного: *Не пожалій Настя грошей, мала б добрий будинок;*

4) форма дійсного способу у значенні наказового: ***Встали!Пішли! Поїхали!*** *Завтра* ***повернеш*** *книгу! Всі* ***слухають*** *відповідь!;*

5) форма наказового способу в значенні дійсного: *А я візьми й* ***постав*** *двійку! А він* ***візьми і піди*** *додому!;*

6) форма наказового способу в значенні умовного:. *Не будь тебе, я ніколи не прийшов би сюди!* ***Не зроби*** *цього, все було б інакше!* ***Будь*** *я міністром, відмінив би заняття в другу зміну;*

7) форма інфінітива у значенні наказового способу: ***Встати! Мовчати! Покликати*** *його і важно* ***вислухати!;*** форма інфінітива у значенні умовного способу: ***Випити*** *б оце кави.* ***Вийти б*** *оце на свіже повітр;.* ***Знайти б*** *своє щастя!*

Категорія часу

Поняття про категорію часу вимірюється такими одиницями, як секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття, тисячоліття, ера.

У лінгвістичному розумінні час є відображенням в мові (тобто лінгвалізацією) реального, об'єктивно існуючого часу. Це граматичний час.

Простір як одна із форм існування реального світу в мові виражається словами, словосполученнями, реченнями, відмінками і прийменниками: *поле; широка долина; Там, де ростуть ліси, багато вологи; на столі; під дахом.* Час також виражається словами, словосполученнями, реченнями, дієслівними формами: *вчора, сьогодні, завтра; колишні мрії, нинішні звичаї, прийдешнє покоління; Тоді, коли закінчиш вуз, настане трудове життя; співав, співає, заспіває.* Отже, в мові на базі реального часу сформувалася загальна категоріятемпоральності, яка виражається лексичними, синтаксичними і морфологічними засобами. Це граматичний час. Носієм граматичного часу в морфології є дієслово, а одиницею виміру - відношення дії, названої дієсловом, до моменту мовлення про неї або до іншої дії, названої іншим дієсловом. В залежності від цього одні дієслівні форми називають час дії, який протікає до моменту мовлення про неї або до початку протікання іншої дії *(записав; Сідав обідати після того, як мив руки)* - це грамема минулого часу; інші дієслівні форми називають час дії, яка збігається з моментом мовлення про неї аб з часом протікання іншої дії *(пишу; Посміхається тоді, коли бачить посмішку дитини)* - це грамема теперішнього часу. Ще інші дієслівні форми називають час дії, яка відбудеться після повідомлення про неї або після завершення іншої дії *(писатиму; Посміхнуся тоді, коли посміхнешся ти)* - це грамема майбутнього часу.

Отже, к а т е г о р і є ю ч а с у називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні.

Ця темпоральна характеристика здійснюється шляхом протиставлення одна одній часових дієслівних форм, які вказують на о д н о ч а с н и й, п о п е р е д н і й і н а с т у п н и й п е р е б і г д і ї у відношенні до моменту повідомлення або іншої дії.

Розрізняють час абсолютний і відносний. Час дієслова, що вказує на відношення до моменту мовлення, називається абсолютним, а форми дієслова, що його виражають, формами абсолютного часу: *Сміються й плачуть солов'ї і б'ють піснями в груди* (О.Олесь). Відносний час - це час дії, що вказує на відношення до іншої дії, а форми, що його виражають, називаються формами відносного часу: *Думаю, що дощі скоро перестануть.* Значення відносного часу виявляється здебільшого в складнопідрядних реченнях з підрядними з'ясувальними. Абсолютне і відносне значення часу розмежовується лише в контексті: / *кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). В реченні категорія часу сумісно з категоріями особи, способу і модальності виконує функцію обов'язкового компонента предикативності, яка є суттєвою ознакою речення: *Сади рясні похилились* (Шевченко). Категорія часу в реченні може бути е к с п л і ц и т н о ю, тобто маркованою, вираженою якимись формальними засобами: *Засвистали козаченьки в похід з полуночі* (Із пісні). І може бути імпліцитною, тобто немаркованою, формально невираженою, прихованою, такою, що домислюється: *Зошит з української мови учня шостого класу Кравчука Миколи* (тут прихована категорія теперішнього часу, що випливає з контексту). Категорія часу знаходиться в системних зв'язках з категоріями особи, способу, виду дієслів. Зв'язок її з категорією способу дії виявляється в тому, що вона притаманна лише дієсловам дійсного способу як таким, що називають реальну дію (*вивчаю, вивчав, вивчатиму),* і не властива дієсловам у формі умовного і наказового способу як таким, що називають нереальну, ірреальну дію (*вивчив би, вивчіть).* Зв'язок категорії часу з категорією виду виявляється в тому, що всі дієслова теперішнього часу мають форму недоконаного виду (*доповідаю, пояснюю),* дієслова минулого часу - форму недоконаного і форму доконаного виду (*доповідав, доповів; пояснював, пояснив),* дієслова майбутнього

часу - і форму недоконаного і форму доконаного виду (*буду доповідати - доповім; буду пояснювати -пояснюватиму).*

Категорія часу є категорією словозмінною (а не словотвірною), бо утворення форм часу змінює лише граматичне значення і не змінює лексичного: *танцює - танцював - танцюватиме; будує - будував -будуватиме.* Засобами вираження виступають особові закінчення (*читаю, читаєш, читає; прочитаю, прочитаєш),* формотворчі суфікси *-в, -л-а, -л-о* та допоміжне дієслово *бути.*

Зв'язок категорії часу з категорією особи виявляється в тому, що категорія особи притаманна лише дієсловам теперішнього і майбутнього часу, дієсловам минулого часу не властива категорія особи, а притаманна категорія роду: *читав, читала, читало.*

На думку деяких граматистів (О.В.Бондарко), категорія часу є граматичним ядром функціонально-граматичної категорії темпоральності, яка виражається, крім дієслів, ще й синтаксичними (певні типи речень - складнопідрядні з підрядними часу) та лексичними (*колись, тільки що, уже)* засобами.

Категорія часу українських дієслів зазнала суттєвих змін в історії мови. До кінця XIII - початку XIV ст. вживалося кілька форм минулого часу: аорист, перфект, імперфект, плюсквамперфект, які пізніше витіснилися однією формою минулого часу, що утворилася на базі перфекту.

Про плюсквамперфект (давноминулий час) слід сказати, що він зберігся в сучасній українській мові, але вживається обмежено, лише в розмовному і художньому стилях, в інших стилях - не поширений: *В Києві* ***організувалась*** *була Академія мистецтв* (Довженко); *Було* ***сказав*** *кілька слів, та й замовк.*

Від минулого часу він відрізняється тим, що минулий час може означати дію, яка відбувалася до моменту мовлення і продовжувала відбуватися під час мовлення, а давноминулий час означає тільки дію, яка повністю завершилася в доминулий час і вичерпала себе до моменту мовлення, пор.: *Оце ходив до директора школи* - тут дія *ходив* відбувалася до моменту мовлення і завершується власне в процесі мовлення про неї; ***Ходив був*** *до директора школи, та нічого не допомогло* - тут дія *ходив був* завершена задовго до повідомлення про неї.

В тексті конструкції з давноминулим часом можуть замінятися конструкціями з минулим часом. Тому В.М.Руанівський вважає давноминулий час явищем факультативним в українській мові.

Система часових форм дієслова

Система часів українського дієслова складається з чотирьох грамем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній час), що виявляються в семи часових формах: 1) форма теперішнього часу недоконаного виду (*передплачую),* 2) форма минулого часу недоконаного виду *(передплачував),* 3) форма минулого часу доконаного виду *(передплатив),* 4) форма давноминулого часу доконаного виду *(був передплатив),* 5) форма давноминулого часу недоконаного виду *(було передплачував),* 6) складена (аналітична) форма майбутнього часу недоконаного виду *(буду передплачувати),* 7) проста форма майбутнього часу доконаного виду *(передплачу),* 8) складна (синтетична) форма майбутнього часу недоконаного виду *(передплачуватиму).*

Категорія часу в українській мові підпорядкована категорії виду, яким і зумовлюється система часових форм українського дієслова.

Парні за видом дієслова мають всі вісім форм часу. Одновидові дієслова утворюють неповну (дефектну) парадигму часу. Одновидові дієслова недоконаного виду утворюють чотири форми часу *(лежати - лежу, лежав, було лежав, буду лежати),* а одновидові дієслова доконаного виду - тільки три *(очнутися - очнувся, був очнувся, очнуся; побігти - побіг, був побіг, побіжу).*

Дієслова змінюються за часами. Зміна їх за часами належить до дієвідмінювання.

Українським дієсловам не властиві спеціальні форми для вираження значень кожного часу. Значення теперішнього і простого майбутнього доконаного виду

виражається однаковими особовими закінченнями: *пишу, пишеш, пише; перепишу, перепишеш, перепише; пишемо, пишуть; перепишемо, перепишуть.*

Форми складного майбутнього недоконаного виду утворюються за допомогою допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі й інфінітива основного дієслова: *буду працювати, будеш працювати, буде працювати.* Функція допоміжного дієслова - виражати граматичні значення особи, числа і майбутнього часу, а не минулого чи теперішнього *(буду, будеш, буде, будемо, будете, будуть).* Інфінітив виражає лексичне значення дієслова *(буду співати, буду диригувати).*

Дієслова минулого часу утворюються від основи інфінітива за допомогою флексії *-в-* (що походить з флексії -л-) для чоловічого роду і суфікса -л- для жіночого та середнього родів і множини: *акомпонував, акомпанувала, акомпанувало, акомпанували.* Деякі дієслова виявляють специфіку в утворенні форм минулого часу:

1. Дієслова на *-сти* з основою теперішнього часу на д,т утворюють форми минулого часу без звуків [с],[т],[д]: *сісти, сидять -сів; вести, ведуть - вів; цвісти, цвітуть - цвів; клясти - кляв.* Це пояснюється спрощенням давніх сполук приголосних [дл], [тл] в [л]: *ведль - вель - вів, плетль - плель - плів.*

2. 0кремі дієслова на *-ну-ть* мають форму минулого часу без *ну-: зав 'янути - зав 'яв, замерзнути - замерз, засохнути - засох.*

3. Деякі групи дієслів утворюють у чоловічому роді форми минулого часу без флексії *-в-:* а) дієслова з основою інфінітива і теперішнього часу на [з], [с]: *нести - ніс* (але *несла), везти - віз* (але *везла), гризти - гриз* (але *гризла);* б) дієслова з основою інфінітива на [г], [к], а основою теперішнього часу відповідно на [ж], [ч]: *берегти, бережуть - беріг; стерегти, стережуть - стеріг;* в) дієслова на - *ер-* з основою теперішнього часу на [р]: *умерти, умруть -умер;* г) дієслова на *-ну-* після [г], [к], [х], [з], [с], [б], [п], якщо в минулому часі *-ну-* випадає: *засмагнути - засмаг* (але *засмагла), замовкнути - замовк* (але *замовкла), засохнути - засох* (але *засохла), замерзнути - замерз* (але *замерзла), повиснути - повис* (але *повисла), заслабнути - заслаб* (але *заслабла), осліпнути - осліп* (але *осліпла);* д) дієслова *гребти — гріб* (але *гребла), шкребти — шкріб* (але *шкребла), рости -ріс (гак росла).*

4. Дієслово *іти* в минулому часі має суплетивну основу *йшов.*

5. Форми дієслів давноминулого часу (плюсквамперфекта) утворюються від форм минулого часу відмінюваного основного дієслова і форм минулого часу допоміжного дієслова *бути: був заснув, була заснула.*

Значення і вживання теперішнього часу

Виділяється два типи абсолютного вживання форм теперішнього часу: 1) власне теперішній (актуальний теперішній) і 2) невласне теперішній (неактуальний теперішній).

В л а с н е т е п е р і ш н і й ч а с має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за межі цього моменту, наприклад: *Що ти тут робиш?* В цьому реченні дієслово *робиш* має власне теперішній час, бо дія збігається з моментом мовлення і не виходить за його межі. Пор. приклади цього типу: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Із пісні); *Хлюпочуться качаточка поміж осокою* (Із пісні).

Н е в л а с н е т е п е р і ш н і й ч а с має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно відноситься і до моментів, що передують мовленню, і до моментів, що протікають після мовлення, наприклад: *Де ти бродиш, моя доле?* (Із пісні). В цьому реченні дієслово *бродиш* має невласне теперішній час, бо ця дія збігається з моментом мовлення, вона відбувалася *(бродила)* до моменту мовлення і буде відбуватися *(бродити)* після моменту мовлення. Приклади цього типу: *За що, не знаю, називають хатину в гаї тихим раєм?* (Шевченко); *Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, а багаті сидять вдома з кіньми та волами* (Із пісні).

Невласне теперішній час має такі різновиди значень:

1) р о з ш и р е н и й т е п е р і ш н і й ч а с. Дія збігається з моментом мовлення, а також відбувається до і після моменту мовлення. Наприклад, в реченні *"Я пишу дипломну роботу"* дія *пишу* відбувається не тільки в момент мовлення, але відбувалася до мовлення і буде продовжуватися після нього. Пор.: *Співці по місту ходять та піснями люд морочать* (Л.Українка), *Споконвіку Прометея там орел карає* (Шевченко);

2) п о с т і й н и й т е п е р і ш н і й ч а с. Дія відбувається постійно - в момент мовлення, до нього, після нього: *Дніпро впадає в Чорне море; Земля обертається навколо Сонця;*

3) а б с т р а к т н и й т е п е р і ш н і й час. Дія не відбувається в момент мовлення, вона мислиться як узагальнена до, після і в момент мовлення: *Курчат рахують восени; Любиш кататися, люби і* саночки *возить; Сміття з хати не виносять; Коней на переправі не міняють.*

Крім цього, теперішній час може мати і переносне значення, при якому він вживається: а) в з н а ч е н н і майбутнього: *Додому їдемо завтра; Екзамен складаємо в суботу; Диктант пишемо в п'ятницю.* Теперішній час в значенні майбутнього супроводжується часовими детермінативами (лексичними елементами з часовим значенням), які вказують, що дія відбуватиметься після мовлення *(завтра, взимку, ввечері, субота, потім*): *Влітку їду до батьків, а* ***потім*** *лягаю до лікарні; Чекаю тебе* ***о сьомій вечора;*** б) в значенні минулого: *Влітку діти ніби розлінилися: читають мало, а все бігають до річки, ходять до лісу, збирають гриби.* Теперішній час в значенні минулого супроводжується або дієсловами минулого часу, або словами з часовим значенням (часовими детермінативами), які вказують, що дія відбувалася до моменту мовлення: *Я бачив дивний сон: немов переді мною безмірна та пуста і дика площина. А я, прикований ланцем залізним,* ***стою,*** *під височенною гранітною скалою* (Франко), *Збірку поезій "На крилах пісень " Леся Українка друкує у* ***1893 році*** **.**Це так званий "історичний теперішній час".

Вживання теперішнього часу для змалювання минулих подій з метою надання оповіді виразності й динамічності є важливим стилістичним засобом української мови; пор. у Лесі: *І мріялись мені далекі села: дівчата* ***йдуть,*** *співаючи, з ланів, клопочуться хазяйки невсипущі..., 1* ***мріялись*** *мені росисті луки волинські: здалека чорніє ліс..., а туман на нього...тихим морем* ***напливає...***

Вживання часових детермінативів при дієсловах у формі теперішнього часу спричиняє в них переносне значення категорії часу (майбутнє або минуле), пор.: ***Іду*** *до школи і зустрічаю директора* (теперішній час) - ***Минулого літа*** *Іду до школи і зустрічаю директора* (минулий час) - ***Завтра*** *іду до школи, зустрічаю директора і* ***вирішую*** *справу* (майбутній час).

Значення і вживання минулого часу

М и н у л и й ч а с вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любились та й розійшлися, тепер ло заснуло, були заснули.* Допоміжне дієслово в давноминулому часі може вживатися і лише в безособовій формі середнього роду: *було заснув, було заснула, було заснуло, було заснули.* ***Погасли*** *вечірні огні.. всіх владарк ніч покорила* (Л.Українка).

Дієслова недоконаного виду в прямому вживанні вказують на дію, яка відбувалася до моменту мовлення і не завершилась, тобто не має результату. Винятків з цього правила немає, якщо не рахувати рідковживаних, поодиноких дієслів недоконаного виду минулого часу із значенням заперечення в функції теперішнього часу та із значенням зневажливого ставлення до чого-небудь в позачасовій функції: а) *Боявся я його!* - тобто "не боюся я його"; б) *Плював він на такі розмови* - тобто ставиться зневажливо до них.

Переважно ж дієслова недоконаного виду минулого часу в переносному значенні (тобто в значенні інших часових форм) не вживаються і означають: 1) конкретну дію: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Украшка), 2) дію, що повторювалася:

Вона завжди приходила на заняття без запізнення. Дієслова минулого часу недоконаного виду мають імперфектне значення (нерезультативне), напр. *Ми працювали у полі.*

Головне значення минулого часу доконаного виду - означати результативну дію, що передує моменту мовлення. Це головне значення може мати перфектний та аористний різновид. Перфектне значення дієслова минулого часу доконаного виду означає результат як рубіж, обмеження дії в минулому до моменту мовлення. Воно зосереджує увагу не на самій дії, а на її результаті. Недоконаний вид не має значення результату як внутрішнього обмеження дії, він зосереджує свою увагу на самій дії. Тому недоконаний вид має імперфектне значення: *Я працював* ***у*** *полі; Ми тривожим стратосферу, атомне ядро і сферу* **(Тичина).**

Перфектне значення доконаного виду минулого часу вказує на те, що сама дія завершилася в минулому, відноситься до минулого часового плану, до моменту мовлення, а її результат належить до теперішнього часового плану, він актуальний (важливий, значущий) і в момент мовлення. Перфекті дієслова доконаного виду тісно пов'язують часовий план минулого з часовим планом теперішнього. **Наприклад:** ***А небо вже*** *інше,* ***насунулось,*** *як чуже,* ***світить*** *різними зорями* (Васильченко) - у цьому реченні дієслово *насунулось* має перфектне значення, бо ця дія, завершившись в минулому, спричинила результати, наявні в момент мовлення, про що красномовно говорить дієслово теперішнього часу *світить; Я закрив пса в будці* - дієслово *закрив* має перфектне значення, бо результати цієї дії наявні в момент мовлення (пес був закритим в будці і в момент повідомлення про це); *Ви чому гуляєте? - А ми* ***закінчили*** *сесію!;* ***Склав*** *екзамени і* ***їду*** *додому;* ***Спить*** *дитина, за день* ***набігалась, нагулялась;*** *Дівчина* ***розрум'янилась*** *- очі аж блищать; Юнак замерз у цьому одязі;* ***Промок*** *ти дуже, заміни одяг.*

Аористне значення минулого часу доконаного виду вказує на результат як внутрішнє обмеження дії, зосереджує увагу на самій дії і підкреслює, що цей результат як завершена дія була актуальною (важливою, значущою) лише в минулому, а в момент мовлення вона не актуальна і сприймається як предмет спогадів. Вона себе повністю вичерпала до моменту мовлення; наприклад: *Прийшла весна 1919 року.* ***Прилетіла,*** *як щаслива доля,* ***припливла*** *веселими, бурними потоками і розлилася по всій Україні* (Довженко); *Я вчора зустрів товариша; Позаторік* ***придбав*** *орфоепічний словник; До Києва я* ***приїхав*** *у 1945 році.*

Дієслова з аористним значенням вживаються в оповідях і описах явищ, що змінюють одне одного: *Юнак уперся ногою в тин,* ***висмикнув*** *з нього тонку лозину,* ***покрутив*** *у руках і* ***кинув*** *під ноги.* Переносне вживання дієслів минулого часу доконаного виду: 1) минулий час в значенні майбутнього (форма дієслова має доконаний вид минулого часу - до моменту мовлення, а контекст вказує на майбутній час після моменту мовлення): *Якщо не буде "опомоги, ми* ***загинули;*** *Ховайся, інакше я* ***вмер;*** *Так я* ***й повірив!;*** *Мені все зрозуміло-****я пішов;*** *Ну гаразд, я* ***пішла;*** *Добре, ми поїхали;* 2) минулий час в значенні теперішнього: *Добре в армії. Встав ранком,* ***прибрав*** *постіль,* ***зробив*** *зарядку,* ***поснідав,*** *а далі все за розкладом (встав - встаєш, прибрав = прибираєш, зробив = робиш, поснідав = снідаєш).*

Значення і вживання майбутнього часу

Майбутній час має три форми вираження - аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати),* синтетичну, тобто складну *(писатиму, читатиму)* і просту *(напишу, прочитаю).* Аналітична|)Орма виражає дію недоконаного виду *(буду співати),* синтетична - недоконаного *(співатиму),* а проста - доконаного *(заспіваю).* Всі вони вказують на дію, яка відбувається після моменту мовлення.

Дієслова майбутнього часу означають: а) конкретну поодиноку дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею;* б) повторювану дію: *будемо зустрічатися, будемо обніматися,*

вихвалятимемося, виглядатиму, плакатиму, радітиму. У переносному плані майбутній час може вживатися: 1) в значенні теперішнього: *Герой помре, а слава його живе (помре = помирає); А як* ***усміхнеться,*** *ще й з-під лоба* ***гляне,*** *хоч скачи у воду, кажуть парубки* (Із пісні) *(усміхнеться = усміхається, гляне = дивиться);* 2) в значенні минулого часу з дієсловами *було, бувало: Було скажу йому кілька слів; Було напишу їй; Було нагадаю їй про батька; Бувало сяду на греблі й ловлю рибу; Бувало піду до школи та й дивлюся, як діти вчаться;* 3) в значенні минулого часу з відтінком раптовості: *Слухає-слухає, а потім як заспіває; Тихо-тихо, а потім як загуде за вікном.*

Позачасове вживання дієслівних форм

До них належать слова *бац, скік, кусь, хвать, гам, клац, кап, мах, сіп, смик, тьох, брик; фирк, ах, ох, тяп, ляп, штовх, грюк, шмиг, хлюп, кліп, сьорб, хлип, бах, стук, штрик* і под.

М.А.Жовтобрюх називає їх дієслівними вигуками із граматичним значенням раптової дії минулого часу. В.М.Русанівський відносить їх до дієслівних предикативних форм, які співвідносяться не з моментом мовлення, а з якимись відрізками часу в минулому, теперішньому і майбутньому, а тому знаходяться поза граматичною категорією часу.

М.О.Тихонов називає їх особливими формами минулого часу, які знаходяться на периферії часової системи і вказують на дію в минулому. Безперечно те, що ці слова вказують на дію в минулому, тобто мають категоріальне значення процесуальної дії і знаходяться на периферії часової системи із слабо вираженим відношенням до моменту мовлення.

Лекція № 4
(2 години)
Тема: Категорія перехідності/неперехідності. Категорія стану дієслів
План

1. Загальне поняття про категорію перехідності/неперехідності.
2. Формальні, семантичні, етимологічні й синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
3. Поняття про категорію стану.
4. Виноградівська теорія категорії стану.
5. Дієслова зворотного стану.
6. Сучасна теорія категорії стану.

Література

1.Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2.Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
3.Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4.
4.Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
5.Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
6.Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
7.Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

Контрольні запитання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?
2. .Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.
3. Яка роль суб’єктно-об’єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?
4. .Чи існує зв’язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Категорія перехідності/неперехідності

Поняття про перехідність/неперехідність

Семантика одних дієслів така, що актуалізується в реченні без назви об'єкта: *Світить та не гріє сонце золоте; Тихесенько вітер віє, степи-лани мріють, між ярами над ставами верби зеленіють*(Шевченко). Семантика інших така, що вона в реченні не може актуалізуватися без назви об'єкта: *Поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій* (Шевченко); *Спіймав облизня.*

У першому випадку дія від суб'єкта не спрямована на об'єкт, а зосереджена в сфері суб'єкта. Вона не вимагає, не передбачає, не породжує функціонально обов'язкового об'єкта, бо він їй непотрібний. У другому випадку дія від суб'єкта спрямована на об'єкт, дієслово вимагає (породжує, передбачає) функціонально обов'язковий об'єкт.

Одні дієслова поширюються додатком (*Мама розповіла казку),* а інші не поширюються *(Дитина спить).* Ця властивість семантики дієслів називається перехідністю/неперехідністю(за іншою термінологією - транзитивністю/нетранзитивністю).

Отже, **категорія перехідності/неперехідності - це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох грамем (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком.**

За ознакою перехідності/неперехідності всі дієслова поділяються на дві групи: 1) дієслова дії: *робити, читати;* 2) дієслова стану: *горіти, сміятися, спати, сидіти, радіти.* Однак чіткої межі тут провести не можна. Дійсно, дієслова стану є неперехідними, але дієслова дії бувають і перехідними *(зріти, писати, робити, читати),* і неперехідними *(іти, бігти, рости, ходити, обідати, одіватися)*.

Прямо перехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто.*

Такі дієслова тільки в поєднанні з назвою об'єкта мають повноцінний, завершений зміст (смисл). Назва об'єкта уточнює значення дієслова, повністю розкриває його зміст, конкретизує його: *розв'язати вузол* і *розв'язати задачу; Ой п'є Байда мед, горілочку*(Із пісні).

Неперехідними називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій смисл, своє значення.

Є дієслова, що означають дію, яка спрямована на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, не повністю охоплює об'єкт, а лише частково: *досягти мети* (родовий відм.), *пишатися братом* (орудний відм.), *турбуватися про батьків* (знахідн. відм. з прийм.), *заздрити сусідам* (давальн. відм.), *напасти на ворога* (знахідн. відм.).

Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають чисте відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт.

Такі дієслова називаються непрямо-перехідними, або невласне-перехідними.

Існують формальні (морфемні), етимологічні, семантичні і синтаксичні ознаки розмежування грамем перехідності і неперехідності.

Формальні ознаки

1. Морф -*ся* є показником, ознакою грамеми неперехідності: *нести - нестися, клеїти - клеїтися* Наприклад: *Вітер кошлатить яблуням листя* (Донченко); *Над лобом кошлатився* чуб(Козаченко).

2. Морф -*ува*- є ознакою грамеми перехідності: *малювати, оцінювати, бронювати, пояснювати, увічнювати, заорювати.*

Але дієслова на -*ува- (-юва-)* можуть мати і значення неперехідності: *лимарювати, базарювати, царювати*(виявляти стан).

3. Морф -і- є ознакою грамеми неперехідності: *кипіти, пашіти, синіти, біліти, золотіти.*

4. Морф -*и*- є ознакою грамеми перехідності: *біліти - білити, золотіти ~ золотити, синіти - синити.*

Але формальних засобів, по-перше, недостатньо, щоб всі дієслова розмежувати за ознакою перехідності/неперехідності. По-друге, один і той же морф може вживатися і в перехідних і в неперехідних дієсловах, наприклад: морф -і- в перехідному дієслові *гріти* і в неперехідних дієсловах *горіти, біліти.*

Отже, формальні ознаки розмежування перехідності/неперехідності не є глобальними, всеосяжними, а тому не можуть бути визначальними.

Семантичні ознаки

Деякі лексико-семантичні групи дієслів пов'язані з перехідністю/неперехідністю:

1) дієслова із значенням стану - неперехідні: *горіти, горювати, радіти, сміятися, спати, пишатися, хвилюватися;*

2) дієслова із семантикою руху - неперехідні: *падати, іти, їхати, летіти, текти, вступати;*

3) дієслова із семантикою "професійного заняття" - неперехідні: *візникувати, царювати, учителювати;*

4) дієслова "звучання" - неперехідні: *вищати, гавкати, ревти, гриміти, клацати, стукати;* 5) дієслова "мовлення" - перехідні: *говорити, казати, повідомляти, співати, переповідати, оповідати, розповідати, мовити;*

6) дієслова "розумової діяльності і сприйняття" - перехідні: *бачити, чути, відчувати, сприймати, аналізувати.*

Слід мати на увазі, що багатозначні й омонімічні дієслова з одними значеннями можуть вживатися як перехідні, а з іншими - як неперехідні:

кричати: *Кричали друзі незнайомі слова* (Рильський); *Кричать сови, спить діброва* (Шевченко);

говорити: *Петро говорить діло* (Дорошко); *Ми вдвох ішли й не говорили* (Рильський);

клювати: *Голуб клює зернину; Риба сьогодні не клює;* ***рити:*** *Рити землю; У колективі буває, що один риє проти іншого.*

Крім того, нерідко дієслова в прямому значенні є неперехідними, а в переносному - перехідними: *сичати: Мама заступає Дарці дорогу, бере сильно за плече і вже не кричить а* ***сичить:*** *Я тебе питаю, де ти до цього часу була?* **(Вільде);** ***шамотіти:*** *Чого тобі треба, хлопче? - прошамотіла стара* (Первомайський).

Як видно, і семантика дієслова не може бути надійною диференціальною ознакою перехідності/неперехідності. Ця ознака також не глобальна, не всеосяжна.

Етимологічні ознаки

До етимологічних ознак належить запозичений характер дієслівних основ. Майже всі дієслова, утворені від запозичених основ за допомогою суфікса -*ува*-, вживаються переважно як перехідні: *інспектувати, інструктувати, інсценізувати, кодифікувати, коментувати, компенсувати, контролювати* і ін. .Але серед них є й дієслова неперехідні: *контрастувати, конфліктувати, кореспондувати:*

Знов кореспондую з земляками; З *дочками батько більш конфліктує, ніж живе в миру* (Гончар).

Етимологічні ознаки стосуються лише незначної кількості дієслів.

Синтаксичні ознаки

При перехідних дієсловах:

1) об'єкт виражається прямим додатком: *читати книгу, малювати портрет, точити ножі; не читати книги, не малювати портретів; випити води, пасти овець, налити молока, відламати хліба.* Отже, якщо дієслово здатне вживатися з прямим додатком, то воно є перехідним;

2) може стояти з'ясувальна підрядна частина складного речення зі сполучниками, сполучними словами *навіщо, куди, що, де, коли, звідки:*

Він сказав, навіщо прийшов до нас;

Він сказав, куди піде увечері;

Він сказав, що думає робити;

Він сказав, де збирається відпочивати;

Він сказав, коли прийде додому;

Він сказав, звідки його чекати.

Отже, якщо дієслово в предикативній функції здатне приєднати до себе з'ясувальні підрядні частини зі сполучниками і сполучними словами *навіщо, іуди, що, де, коли, звідки,* то таке дієслово є перехідним;

3) може стояти пряма мова: при перехідних дієсловах:

*Він сказав: **"Я прийшов з вами** прощатися ";*

*Він сказав: **"Я** думаю працювати на заводі";*

*Він запитав: " Що **ти** будеш робити?";*

Він запитав: "Чи скоро прийде мій друг? "

При неперехідних дієсловах не може бути назви об'єкта ні у формі прямого додатка, ні у формі непрямого додатка:

Він спить. Дитина сміється. Радіють люди, що відпочили.

При невласне-перехідних (непрямо-перехідних) дієсловах об'єкт, на який спрямована дія, вживається в формі непрямого відмінка: *турбуватися про нас, напасти на ворога.*

Отже: 1) сталих морфологічних ознак перехідності -неперехідності немає, тому цю категорію не можна вважати морфологічною. Але її можна розглядати в морфології, оскільки, по-перше, вона притаманна дієслову як морфологічному класу слів, а по-друге, вона тісно пов'язана з категорією стану, що виявляється як в синтаксичних, так і в морфологічних формах;

2) категорія перехідності/неперехідності є синтаксичною, оскільки розмежування грамем перехідності – неперехідності послідовно реалізується на основі синтаксичних критеріїв;

3) категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язана з дієслівною семантикою і зумовлена нею: а) дієприслівники утворюються від перехідних і неперехідних дієслів *{писати - пишучи, писавши; сяяти - сяючи - сявши);* б) активні дієприкметники минулого часу - від неперехідних доконаного виду *(згорілий,перезрілий, накипілий);* в) пасивні дієприкметники - від перехідних, хоч і не завжди регулярно *(говорений, писаний, співаний).*

Категорія стану

Поняття про категорію стану

Термін "с т а н" є українською калькою грецького іменника "розташування", "стан дієслова по відношенню до суб'єкта і об'єкта дії". Російський відповідник "залог"з'являється в граматиках церковно-слов'янської мови, що створювалися під

впливом граматик класичних мов - грецької, латинської (він фіксується в "Граматиці" Мелетія Смотрицького, XVII ст.).

Традиційна система шести станів бере початок від "Російської граматики" М.В.Ломоуосова: д і й с н и й (для перехідних дієслів з прямим додатком), зворотний (дія переходить на діючий суб'єкт: *взуватися, умиватися),* взаємний (дія переходить взаємно від одного суб'єкта на інший: *сваритися, обніматися),* с е р е д н і й (дія неперехідних дієслів: *їздити),* п а с и в н и й *(газета видається редакцією),* с п і л ь н и й (для дійсного і зворотного станів: *боятися, сміятися).* Ці шість станів дійшли від Ломоносова до наших днів. Але класичне розуміння стану ще в дореволюційні часи піддавалося перегляду.

Інше бачення висловлювали і П.Ф.Фортунатов, і О.О.Шахматов, В.В.Виноградов.

У російському мовознавстві категорію стану детально описав В.В.Виноградов, розвинувши погляди О.ОЛІІахматова.

Теорію В.В.Винорадова нині прийняли всі вузівські і шкільні граматики. Правда, сучасна українська і російська шкільна граматика не розглядає цієї теми, враховуючи її складність.

Виноградівська теорія категорії стану

За В.В.Виноградовим, категорія стану - це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом, направлена і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка: *Вітер жене хмари; Дощ поливає землю; Люди збирають урожай.*

Суб'єктом завжди є підмет, виражений називним відмінком. Дія виражається перехідними дієсловами або неперехідними з постфіксом -ся, утвореними від перехідних *(Хмари женуться вітром; Земля поливається дощем; Урожай збирається людьми).* Об'єкт є прямим додатком або непрямим, але тільки в орудному відмінку.

Класична формула категорії стану, за В.В.Виноградовим, така: суб'єкт (підмет у називному відмінку) + дія (перехідне дієслово та неперехідне дієслово на -ся, утворене від перехідного) + об'єкт (прямий додаток та непрямий додаток лише в орудному відмінку).

Оскільки стан тісно пов'язаний з категорією перехідності -неперехідності, то категорію стану мають лише перехідні дієслова та неперехідні на -ся, що утворилися від перехідних *(одягатися).* Звідси випливає (за Виноградовим), що всі неперехідні дієслова, крім тих неперехідних на -ся, що утворені від перехідних, знаходяться поза категорією стану.

Дієслова бувають у активному, пасивному і зворотному станах. Активний (дійсний, основний) стан - це такий стан дієслова, при якому суб'єкт (агенс) виражається називним відмінком, займає позицію підмета і діє так, що дія переходить на прямий об'єкт, який виражений знахідним відмінком без прийменника і займає позицію прямого додатка. Це активний стан, який породжує активні конструкції: *Художник малює картину; Бригада будує будинок.* Йому протиставляється пасивний стан, похідний від активного, при якому суб'єкт дії є неактивним (пасивним) носієм дії (пацієнсом), виражається орудним відмінком і займає позицію непрямого агентивного додатка. Пасивний стан породжує пасивні конструкції: *Картина малюється художником; Будинок будується бригадою.* Пасивний стан утворюється за допомогою постфікса -ся від перехідних дієслів, не змінюючи їх лексичного значення. Це словоформа. Тому -ся тут виконує функцію закінчення, а не суфікса. Неперехідні дієслова на -ся, утворені від неперехідних дієслів, стану не мають: *спати - не спиться, лежати - не лежиться.* До пасивного стану належать не всі дієслова на -ся, що утворилися від перехідних, а лише ті, що при собі мають додаток в орудному відмінку: *будується робітниками, малюється художником, перевіряється вчителем, вивчається студентами.* Ті дієслова на -ся, які утворилися від перехідних дієслів, але не можуть мати при собі додатка в

орудному відмінку, належать до зворотного стану: *одягатися, готуватися, турбуватися, збиратися.* У дієслів зворотного стану дія спрямована на діючу особу (на суб'єкт), виходить із суб'єкта і зосереджується в ньому, не має виходу на об'єкт, в них діюча особа (суб'єкт) є одночасно і об'єктом *(купатися).*

Отже, за В.В.Виноградовим, є три стани: активний (дійсний), пасивний і зворотний, тобто три грамеми категорії стану.

Зворотний стан

Дієслова зворотного стану поділяються на такі групи;

1) з а г а л ь н о - з в о р о т н і дієслова означають дію, яка поширюється на суб'єкт: *взуватися, одягатися, роздягатися, сердитися, заспокоюватися* (у них -ся має значення "себе");

2) в з а є м н о - з в о р о т н і дієслова означають дію, яка взаємно направлена на обидва суб'єкти, кожний з яких одночасно є й об'єктом: *сваритися, зустрічатися, змагатися боротися;*

3) з в о р о т н о - б е з о б ' є к т н і дієслова означають дію поза відношенням до об'єкта, яка виражає властивість або характеристику суб'єкта: *пес кусається, корова б'ється, папір рветься, лоза гнеться;*

4) з в о р о т н о - п а с и в н і дієслова означають дію попри основний суб'єкт такої діючої особи, яка названа додатком в давальному відмінку: *Мені пригадується минуле літо (Я пригадую минуле літо); Йому уявляється батьківський дім (Він уявляє батьківський дім).* За В.В.Виноградовим, категорії ставу не мають:

1) всі неперехідні дієслова без *-ся* : *молодіти, зітхнути,зеленіти, біліти;*

2) неперехідні дієслова на -ся, що без *-ся* не вживаються: *боятися, сміятися, пишатися;*

3) дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів, що можуть вживатися без *-ся: жити — зжитися, бігати- добігатися, іти - йдеться;*

4) неперехідні безособові дієслова: *світає, темніє, не спиться;*

5) дієслова на *-ся,* лексичне значення яких відрізняється від відповідних дієслів без -ся: *добити - добитися, знаходити - знаходитися.*

Ось зміст теорії категорії стану дієслів В.В.Виноградова. ЇЇ слабкі місця: 1) стан у В.В.Виноградова не є загальною, всеосяжною мовною категорією, бо, на його думку, вона не охоплює всіх дієслів мови. Така категорія, яка охоплює лише частину слів мови, не може бути визначальною, не може бути тією диференціальною ознакою, яка відрізняє дієслово від інших частин мови;

2) штучно виділяється група слів, яка ніби стоїть поза категорією стану (*біліти, зеленіти, молодіти),* насправді ж ці слова мають категорію стану, бо вказують на дію, яка пов'язана з суб'єктом;

3) до визначення стану залучено часткову ознаку, а не загальну для всіх дієслів - відношення до об'єкта. В мові є дієслова, лексичне значення яких не передбачає переходу на прямий додаток, на прямий об'єкт (*біліє, жовтіє, синіє),* але вони мають тісний зв'язок з суб'єктом.

До речі, школа В.В.Виноградова знехтувала деякими спостереженнями М.В.Ломоносова, який серед шести станів виділяв так званий середній стан, до якого відносив неперехідні дієслова (*жити, ходити, служити).* Отже, М.В.Ломоносов вважав, що категорію стану мають всі дієслова.

Сучасна теорія категорії стану

Сучасне розуміння категорії стану викладене в працях О.В.Бондарка, І.Г.Милославського та в "Російській граматиці" - 80.

Сучасна морфологія сформулювала нове визначення категорії стану: " Категорія стану - це відношення дії, названої дієсловом, до діючої особи, тобто до суб'єкта. Це означає, що фактично всі дієслова мають категорію стану: 1) особові перехідні, 2) особові неперехідні, 3) безособові, у яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає),* а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться).*

Категорія стану реалізується двома грамемами - грамемою активного стану і грамемою пасивного стану.

До а к т и в н о г о (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають; Малята сплять;*

До п а с и в н о г о належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся,* який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму - активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) - *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

Активна і відповідна пасивна грамеми утворюють станову пару. Це дві словоформи одного дієслова: *читає - читається, малює - малюється, не спить - не спиться.* Станові пари розрізняються не лексичним значенням, а лише формою. І тому - *ся* тут є фактично закінченням: *писати - пишеться.*

Станові пари утворюються не від усіх активних дієслів, а лише від перехідних: *виконувати* (завдання) - *виконуватися, перевіряти* (зошити) - *перевірятися.* Від неперехідних дієслів станові пари не утворюються: *спати, бігти, дякувати, пливти, сидіти.* Отже, в станове протиставлення вступають лише перехідні дієслова. Непарні за станом дієслова-це одностанові дієслова.

Одностанові дієслова бувають або тільки активні, або тільки пасивні. До активних належать: 1) неперехідні дієслова без *-ся (жити, спати, кричати, торгувати, бігати): Ми бігаємо; Діти сплять; Кричать сови; Сплять діброви;* 2) дієслова на *-ся* від неперехідних дієслів: *не спиться, не лежиться, не гуляється;* 3) дієслова на *-ся,* які без *-ся* не вживаються: *намагатися, сміятися, задаватися, пишатися;* 4) дієслова на *-ся* від перехідних дієслів, які набувають іншого значення: *знати - знатися, бити -битися, кусати - кусатися.*

До пасивних належить невелика група дієслів, дія яких зосереджена в самому суб'єкті: *здаватися, подобатися, сподобатися, нудитися, причудитися, снитися, приснитися, подобатися* і ін.

На думку І.Г.Милославського, в мові є й д в о с т а н о в і дієслова. До них він відносить' дієслово *снитися.* Залежно від контексту воно може мати то активний, то пасивний стан: а) активний стан в такому тексті:

І *сниться* їй все, що в гарячій пустині -
В тім краї, де сонце встає,
Самотня й сумна аж на самій вершині
Чудова там пальма жиє (переклад В.О. Горпинича);

б) пасивний стан в такому тексті: *І сниться дивний сон Тетяні*.

Одностанові (непарні) дієслова на *-ся* називаються зворотними: *митися, взуватися, хвалитися, божитися* і ін. Вони належать до тільки активного стану. їх не слід плутати з пасивними формами до активних. Наприклад: 1) *Батько будує будинок* - активний стан; *2) Будинок будується батьком* - пасивна форма; 3) *Батько будується-* непарне дієслово активного стану. Це не станова форма до дієслова *будувати,* оскільки дієслова *будувати* (дім) і *будуватися* (в реченні *Батько будується)* розрізняються лексичним значенням і морф *-ся* тут утворив не форму слова, а похідне слово з іншим лексичним значенням. Тут морф -ся виконує функцію словотвірного суфікса і утворює нову лексему.

Стан в дієсловах є словозмінною морфологічною категорією, яка протиставляє не різні лексеми, а словоформи однієї лексеми. Виражається вона як морфологічними (морф -ся), так і синтаксичними засобами (прямий додаток і агентивний суб'єкт в орудному відмінку). Отже, в українській мові існують дієслова з формами обох станів. Це здебільшого перехідні дієслова, здатні сполучуватися з прямим додатком у формі знахідного відмінка без прийменника. Крім того, існують непарні дієслова у формі тільки активного стану. Це зворотні дієслова з суфіксом *-ся,* а також незворотні дієслова, що не можуть сполучуватися з формою знахідного відмінка в значенні об'єкта дії.

Лекція № 5
(2 години)
Тема: Дієприкметник. Дієприслівник
План

1. Загальне поняття про дієприкметник. Дієслівні, прикметникові та власні ознаки дієприкметника.
2. Творення і вживання активних дієприкметників теперішнього часу.
3. Активні дієприкметники минулого часу.
4. Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу.
5. Поняття про дієприслівник. Прислівникові, дієслівні й власні ознаки дієприслівника.
6. Особливості формування й функціонування дієприслівників.

Література

1. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
2. Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.
3. Гнатюк Г.М.Ад’єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1983. – № 1.
4. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв’язків та їх значень). – К., 1964.
5. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
6. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
7. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
8. Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
9. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
10. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.

Контрольні запитання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Дієприкметник як дієслівна форма

Традиційно дієприкметником називається вербоїдна недієвідмінювана форма, що означай дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника, напр.: *Шляхи **биті** заросли тернами; **Обідрана,** сиротою понад Дніпром плаче* (Шевченко).

Різні мовознавці в дієприкметниках виділяють визначальними (провідними) різні явища: одні – ознаку (атрибутивність), інші - дію (процесуальність). Так у морфології склалося кілька поглядів на категоріальне значення дієприкметника: одні вважають, що дієприкметник виражає ознаку предмета за дією, інші - дію як ознаку предмета. На цій основі перші, абсолютизуючи прикметникові риси дієприкметника, зближають його з прикметником, другі розглядають його як одну із форм дієслова, а треті - як самостійну частину мови.

У морфології дієприкметник розглядається або як змішана частина мови (О.М.Пєшковський), або як гібридна дієслівно- прикметникова форма, проміжна між дієсловом і прикметником (В.В.Виноградов), або як віддієслівний прикметник (В.А.Богородицький, Л.А.Булаховський, І.К.Кучеренко, І.Р.Вихованець, К.Х. Шевельов, АЛ.Грищенко), або як атрибутивна форма дієслова (О.ОЛотебня, МА.Жовтобрюх, В.МРусанівський, Граматика-80, В.М.Бєлоусов, О.М.Тихонов і ін.).

Хоч всі ці погляди спираються ніби на достовірні аргументи, та жоден з них не вважається безспірним і досить вмотивованим, оскільки в одному випадку применшується роль дієслівних ознак, а в іншому - прикметникових.

Враховуючи специфічні особливості слів цього типу, дієприкметник як самостійна частина мови розглядається в граматиці Діонісія Фракійського (170-190 р. до н.е.), в російській граматиці М.В.Ломоносова (1755), в синтаксисі російської мови Д.М.Овсянико-Куликовського (1912), в граматиці російської мови В.В.Бабайцевої і Л.Д.Чеснокової(1988). Дієприкметник поєднує в собі ознаки дієслова і прикметника.

Дієслівні ознаки дієприкметника

Дієприкметники утворюються лише на базі дієслів: *підписати ~ підписаний, відпочивати — відпочиваючий.* Дієприкметники мають спільне з дієсловом лексичне значення, пор.: *Відкрити — відкриваючий, відкритий; керувати - керуючий, керований; бажати — бажаючий.*

Дієприкметники мають спільні з дієсловом морфологічні категорії; вид, час, перехідність/неперехідність, стан.

Від дієслівних видових пар утворюються відповідні дієприкметники недоконаного і доконаного виду: *перевіряти* (недоконаний вид) - *перевіряючий* (недоконаний вид), *перевірити* (доконаний вид) - *перевірений* (доконаний вид).

Дієприкметник має форми двох часів - теперішнього і минулого: *підкреслити - підкреслюючий, підкреслений; вживати - вживаючий, оживаний; записати - записуючий, записаний.* Майбутнього часу дієприкметники української мови не мають, оскільки ознакою предмета може бути дія лише тоді, коли вона відбулася або відбувається. Дієприкметники бувають перехідні і неперехідні. Від перехідних дієслів утворюються перехідні дієприкметники, від неперехідних дієслів - неперехідні дієприкметники: *виконувати обов'язки - виконуючий, вишити рушник-вишитий.*

У дієприкметниках зберігається дієслівна категорія стану -активний і пасивний. Активний стан дієприкметників означає, що виконавцем дії і носієм ознаки є один і той самий предмет (особа). Пасивний стан дієприкметників означає, що носієм ознаки є один предмет, а носієм дії" є інший предмет.

Як і дієслова, дієприкметники здатні керувати залежними словами: *виконуючий завдання учень, написане пером слово.*

Прикметникові ознаки дієприкметника

Як і прикметники, дієприкметники називають ознаку предмета. Але прикметник означає постійну ознаку (*металеві двері),* а дієприкметник - процесуальну ознаку (*план, виконаний робітником; екзамен, складений весною).* Як і прикметник, дієприкметник має синтаксичні категорії роду, числа, відмінка: *нині відроджене село, нині відроджені села, нині відроджених сіл.*

Дієприкметник виступає в реченні узгодженим означенням: *пахнуче сіно, меркнучі зорі, стигнучі хліба, кипляча вода, квітнучі сади.* Функцію означення виконує і дієприкметниковий зворот (тобто дієприкметник з пояснювальними словами): *А я, прикований ланцем залізним, стою...*(Франко); *Через вікно зазирнув клапоть неба, присипаний срібним пилом* (Васильченко).

Як і прикметник, дієприкметник може виступати іменною частиною складеного присудка: *Поле було виоране; Вікна були закриті; Дерева стояли обважнілі.* Як і прикметники, дієприкметники в давньоруській мові були повними (членними) і короткими (нечленними). В короткій формі вживалися дієприкметники переважно в називному відмінку.

Але після ХШ ст. короткі дієприкметники занепали.

Дієприкметники мають спільні з прикметниками закінчення *-ий, -а, -є, -і* (пор. *зелений* і *завезений).*

Власне дієприкметникові ознаки

До власне дієприкметникових ознак належать:

1) процесуальна ознака за дією в часі на відміну від постійної ознаки прикметника: пор. прикметник *колючий* і дієприкметник *благаючі руки — благаючі праці руки, несказанний - не сказаний;* 2) свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови: а) *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-): ідеалізуючий, благаючий, лежачий, дрижачий, киплячий, сидячий;* б) *-л-: обважнілий, позеленілий, зав'ялий, опалий, згорілий;* в) *–ш-: помігший, перемігший, допомігший;* г) *–т-: бритий, дертий, дутий, критий, митий, вилитий;* 3) відсутність процесуальної ознаки за дією в майбутньому часі (на відміну від дієслів). Наявність власне дієприкметникових ознак була підставою для деяких мовознавців вважати дієприкметники самостійною частиною мови (Д.М.Овсянико-Куликовський, І. М.Бабайцева, Л.Д.Чеснокова).

Отже, дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови.

Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від снов недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-: лежачий.*

Активні дієприкметники минулого часу мають суфікс *-л-ий: змерзлий, посивілий.* Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних діп-лів доконаного виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий.*

-У сучасній літературній мові форми з суфіксами *-ш-, -вш-* зовсім вийшли з ужитку. Лише інколи вживаються в художній літературі для стилізації під офіційно-ділову мову (пор. *пострадавший у* Котляревського). Вийняток становлять лише дієприкметники *перемігший, допомігший, бувший, минувший.*

Безпрефіксні дієприкметники на *-л-ий* втратили категорію часу і перейшли до розряду прикметників: *стиглий, зрілий, прілий, тривалий.*

При творенні активних дієприкметників минулого часу на *-л-ий* з інфінітивної основи випадає суфікс *-ну-* і кінцевий приголосний *-с- змерзнути — змерз(ну)лий, зблiднути — зблід(ну)лий, осісти — осі(с)лий.*

Пасивні дієприкметники теперішнього і минулого часу

У давньоруській мові пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися з допомогою праслов'янського суфікса *-мь, -омь.*

В сучасній українській мові вони не вживаються. За походженням з ним пов'язані сучасні прикметники *любимий, знайомий, терпимий, відомий, видимий.*

Пасивні дієприкметники минулого часу у давньоруській мові утворювалися за допомогою суфікса *-ть.* Він був малопоширеним і в староукраїнській мові. Не набув

значного поширення і в сучасній українській мові: *битий, грітий, жатий, дутий, роздертий, згорнутий, одягнутий, замкнутий.* Кількість дієприкметників на *-т-ий* в українській мові дуже обмежена. Вони утворюються в основному від односкладових дієслівних коренів -інфінітивних основ:

на -і-: *гріти - грітий, зігріти - зігрітий, обігріти - обігрітий;*

на -и-: *бити - битий, брити - бритий, мити - митий, шити -шитий;*

на -а-: *жати - жатий, зажати ~ зажатий, прижати -прижатий;*

на -у-: *скути - скутий, підкути - підкутий, розкути - розкутий;*

на -о-: *пороти - поротий, колоти - колотий, молоти - молотий;*

на -ер-: *дерти - дертий, подерти - подертий, терти - тертий.*

До розряду продуктивних в українській мові належать пасивні дієприкметники минулого часу з суфіксом *-н-ий (-ен-ий),* що утворюються від основ інфінітива перехідних дієслів:

на -и-: *білити - білений, боронити - боронений;* на -і-: *веліти - велений;* на приголосний: *везти — везений;* на -а-: *бажати — бажаний, рубати—рубаний, різати — різаний;* , на -ува-: *записувати-записуваний.*

У тих випадках, коли основи інфінітива закінчуються суфіксами *–ну, -о-,* можуть утворюватися варіантні пасивні форми дієприкметників минулого часу з суфіксом *-ен-* і з суфіксом *-от-*: *Вернути - вернений, вернутий, висунути - висунений, висунутий, молоти - молений, молотий, колоти - колений, колотий.*

Поняття про дієприслівник

Дієприслівником називається невідмінювана форма дієслова (вербоїд), яка означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми не витерпів лихої долі* (Шевченко).

Прислівникові ознаки дієприслівника

До прислівникових ознак в дієприслівниках належать: 1) відсутність форм словозміни (нульова парадигма); 2) здатність вживатися в функції обставин (способу дії, часу, умови, причини); 3) здатність бути залежним від дієслова-присудка; 4) здатність сполучатися з опорним дієсловом способом прилягання. Прилягаючи до дієслова-присудка, який виражає основну дію, прислівник означає додаткову дію до основної. Тому його інколи називають другорядним присудком (О.О.Шахматов, В.МРусанівський).

Дієслівні ознаки дієприслівника:

1) лише дієслівна твірна основа для дієприслівників: *заснути - заснувши;* 2) спільне лексичне значення у дієслова і відповідного дієприслівника: *працюю - працюючи;* 3) категорія виду (в дієприслівниках завжди зберігається категорія виду відповідного дієслова: *здобувати - здобуваючи* (недоконаний вид), *здобути - здобувши* (доконаний вид); 4) категорія перехідності/неперехідності (дієприслівники завжди зберігають категорію перехідності або неперехідності відповідного твірного дієслова): *сидіти - сидячи, сидівши* (неперехід.); 5) категорія стану (дієприслвники завжди зберігають активний або пасивний стан відповідного твірного дієслова): *гойдати - гойдатися* і *гойдаючи -гойдаючись;* 6) постфікс -сь *(-ся)* як спільний засіб творення пасивного стану: *хитати -хитатися, хитаючи - хитаючись;* 7) здатність керувати тими самими формами: *листуватися з друзями - листуючись з друзями, прокидатися від шуму - прокидаючись від шуму;* 8) здатність сполучатися з тими самими прислівниками: *їхати швидко - їдучи швидко, йти поволі - йдучи поволі.*

Інколи у дієприслівниках виділяють і категорію часу (М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, АЛ.Грищенко) - теперішній і минулий. Але достатніх підстав для

цього немає. По-перше, основною ознакою категорії часу є відношення дії до моменту мовлення про неї. Такої ознаки дієприслівники не мають, бо їх дія додаткова і означається не відношенням до моменту мовлення про неї, а відношенням до основної дії. По-друге, вираження одночасності чи передування дії дієприслівника залежить не від семантики самого дієприслівника, а залежить і зумовлене значенням основної дії (дієслова). По-третє, відносний характер часового значення дієприслівника (а не об'єктивний час) не дозволяє виділити грамему минулого часу. На думку деяких граматистів (П.С.Кузнецов), часове значення у дієприслівника повністю зрослося з категорією виду: дієприслівник, утворений від дієслова недоконаного виду, набуває значення недоконаного виду, яке повністю збігається зі значенням теперішнього часу *(співати - співаючи)',* а дієприслівник, утворений від дієслова доконаного виду, набуває значення доконаного виду, яке збігається зі значенням минулого часу *(закінчити - закінчивши).* Тому доцільніше говорити не про категорію часу дієприслівника, а про часові значення дієприслівника. Їх три: одночасність, попередність та наступність. Вони зумовлені категорією виду твірних дієслів. Дієприслівники недоконаного виду означають одночасність дії дієприслівника як додаткової дії з дією основною: *На березі стояли люди,* ***стояли*** *довго,* ***проводжаючи*** *очима рідних рибалок* (Шиян); /, *несучи вагу ту страшную,* ***буду*** *пісню веселу* ***співать*** (Л.Українка). В цих дієприслівниках виділяється одночасність дії незважаючи на те, що дієслова мають форму минулого та майбутнього часу.

Дієприслівники доконаного виду означають попередність або наступність додаткової дії стосовно основної. Попередність (дія дієприслівника відбувається раніше дії дієслова): *Дівчата підбирали буряки, обрізавши гичку,* ***складали*** *в купи* (Донченко). Наступність (дія дієприслівника відбувається після дії основної): *Не доїжджаючи до ташинського мосту, Оксен круто завернув праворуч* (Тютюнник) - у цьому реченні основна дія *(повернув)* відбулася раніше і спричинила додаткову, виражену дієприслівником *(не доїжджаючи),* яка наступила після основної як її наслідок.

Дієприслівник не має таких дієслівних категорій, як категорія часу, категорія способу, категорія особи, категорія числа, категорія роду.

Власні дієприслівникові ознаки

Дієприслівник має свої власні ознаки: 1) значення додаткової дії; 2) свої власні суфікси: а) *-учи (-ючи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу першої дієвідміни; б) *-ачи (-ячи)* із значенням недоконаного виду при дієслівних основах теперішнього часу другої дієвідміни; в) суфікси *-ши* (в основах на приґолосний), *-вши* (в основах на голосний) із значенням доконаного виду при основах інфінітива.

Дієприслівникові суфікси *-учи, -ачи, -ши, -вши* утворилися з морфів дієприкметника і прислівника. Дієприкметниковими є морфи *-уч-, -ач-* (пор. *ревучий, миючий, керуючий, лежачий, висячий), -ш-, -вш* (пор. рос. *несший, звавший).*

Особливості формування дієприслівника

Як граматична категорія дієприслівник сформувався в історичну епоху української мови. Граматисти (В.М.Русанівський і ін.) стверджують, що в давньоруській мові були лише зародки дієприслівника, який формувався на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників, які втратили здатність змінюватися за відмінками, родами і числами.

У давньоруській мові короткі активні дієприкметники вживалися в предикативному й атрибутивному значенні, тобто могли бути присудком і означенням. У дієприслівники перетворювалися ті дієприкметники, що виступали у

функції присудка, втративши здатність узгоджуватися з підметом. Вони в теперішньому часі мали чотири форми в називному відмінку: 1) форму називного відмінка однини чоловічого і середнього роду на *-а, -А;* 2) форму називного відмінка однини жіночого роду на *-чи*; 3) форму чоловічого роду множини на *-че;* 4) форму жіночого роду множини на *–ч з ер*.

В староукраїнській мові форми на *-а, -А* в писемних пам'ятках вживались уже дуже рідко і в сучасній українській мові вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *держа, читая).* З трьох форм на *-чи, -че, -чв* перемогла форма на *-чи* (колишній називний відмінок однини жіночого роду), яка стала єдиною для дієприслівників недоконаного виду.

Дієприслівники доконаного виду на *-в*, що були формою називного відмінка однини чоловічого і середнього роду минулого часу, у давній українській літературній мові вживалися тільки як данина традиції, в сучасній українській мові повністю вийшли з ужитку, закріпившись в російській (пор. рос. *прочитав, написав, нарисовав).*

У сучасній українській літературній мові дієприслівники доконаного виду мають суфікси *-ши, -вши,* які історично є формою називного відмінка однини жіночого роду минулого часу.

Як видно, дієприслівник має специфічне категоріальне значення (додаткова дія), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прислівникових ознак), своєрідну синтаксичну функцію (другорядний присудок і обставина), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови. Це й спричинило різні погляди на дієприслівник.

В.В.Виноградов визначив дієприслівник як гібридну прислівниково-дієслівну категорію з ознаками дієслова і прислівника.

О.М.Пешковський вважав дієприслівник "змішаною частиною мови, яка об'єднує властивості дієслова і прислівника".

В.О.Богородицький відносив дієприслівники до прислівників. В.МРусанівський, А.П.Грищенко розглядають його як одну із форм дієслова.

Але оскільки лексико-граматичні властивості дієприслівників не вкладаються ні в рамки дієслова, ні в рамки прислівника, то це дає підстави достатньо обгрунтовано розглядати дієприслівник як самостійну частину мови. Цей погляд знайшов відображення в книзі "Синтаксис русского язнка" (1912) Д.М.Овсянико-Куликовського і в підручнику "Русский язнк" (1988) В.В.Бабайцевої і Л.Д.Чеснокової.

Отже, формування дієприслівника - це перетворення активних коротких узгоджуваних дієприкметників з предикативною функцією у неузгоджувані слова зі статусом самостійної частини мови під впливом прислівника.

Дієслівні форми на -но, -то

У сучасній українській мові вживаються невідмінювані слова на *-но, -то*.

За походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о.* Короткі форми пасивних дієприкметників вже давно зникли. Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією - функцією присудка в односкладних безособових реченнях: *Закладено фундамент нового будинку; Занесено до трудової книжки.*

Безособові форми на *-но, -то* вживалися ще в давньоруській мові. Вони були поширені і в мові давньоукраїнських грамот (ХІУ-ХУ ст.). Проте в цей час формально предикативні форми на *-но,- -то* ще не відділялися від форм називного відмінка однини середнього роду коротких дієприкметників. У другій половині ХУШ-першій половині XVIII ст. остаточно формуються дієслівні форми на *-но, -то* в предикативній функції.

З повними пасивними дієприкметниками вони мають спільні і відмінні риси.

Спільні риси: 1) утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів: *відремонтована квартира — відремонтовано квартиру; прочитана книга - книгу прочитано;* 2) виступають присудками в реченні; *Робота була перевірена - Роботу було перевірено;* 3) мають минулий час: *Трактор відремонтований - Трактор відремонтовано;* 4) мають в основі спільні суфікси -н-, -ти-: *збудований - збудовано, покритий - покрито;* 5) керують формами орудного і давального відмінків *(призначені студентам - призначено студентам, написані пером — написано пером).*

Відмінні риси: 1) не мають парадигми відмінювання, 2) не вживаються в пасивних конструкціях, 3) не виконують функції означення, 4) вживаються як присудок лише в неозначено-особових реченнях, 5) виступають лише присудком (пасивні дієприкметники виступають і означеннями і присудками), 6) мають свій власний суфікс *-о; відчинений - відчинено,* 7) керують додатками у формі знахідного відмінка *(надруковано книгу, завершено роботу, здобуто перемогу).*

Отже, хоча форми на *-но, -то* й виникли на базі коротких пасивних дієприкметників середнього роду і нині від кожного пасивного дієприкметника можна утворити форму на *-но, -то (прочитаний - прочитано, здобутий - здобуто),* але ці форми набули таких нових ознак, які вже не дозволяють розглядати форми на -но, -то як різновид пасивних дієприкметників. Таких ознак три: невідмінюваність, синтаксична функція, власний морф *-о* як формальний засіб вираження.

Невідмінюваність форм на *-но, -то* протиставляє їх дієприкметникам і зближує з невідмінюваною формою дієслова (дієприслівником) та незмінюваними частинами мови (прислівником, категорією стану). Морф *-о* у формах на *-но, -то* структурно і функціонально асоціюється з прислівниками і словами категорії стану на *-о* (пор. *холодно, зелено, водяно, зоряно).* Та форми на *-но, -то* не стають обставинами (як дієприслівник і прислівник), а подібно до категорії стану набувають синтаксичної функції присудка безособових речень. Це остаточно відокремило їх від форм пасивних дієприкметників і сформувало в окрему самостійну дієслівну форму.

Диференціальними ознаками її можна вважати: 1) невідмінюваність, 2) синтаксичну функцію присудка односкладних безособових речень і 3) наявність формального засобу вираження -морфа *-о.*

Лекція № № 6-7
(4 години)
Тема: Прислівник. Станівник. Модальник
План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням, походженням і способом творення. Ступені порівняння прислівників.
3. Поняття про слова категорії стану (станівник). Лексико-семантичні групи й частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова.Частиномовний статус й формування модальника.
5. Морфологічні й синтаксичні властивості модальника.
6. Семантичні розряди модальних слів.

Література

1. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.
2. .Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3. .Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4. .Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.

5. .Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6. .Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7. .Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
8. .Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
9. .Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.
10. Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Контрольні запитання:

1.Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2.Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3.Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
4.Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
5.Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: прислівник, категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Поняття про прислівник

П р и с л і в н и к - лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Прислівник (як і інші частини мови) визначається сукупністю семантичних, морфологічних, синтаксичних і морфемних рис.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову, якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета). Такі прислівники залежать від дієслів і дієприслівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки ознак у прислівниках виявляється в якісній та кількісній характеристиці ознаки, названої прикметником, дієприкметником та прислівником: а) *дуже тонкий, надто сміливий, трохи смішний;* б) *прочитаний по діагоналі, підписаний зопалу, перевірений нашвидкуруч, завершений вчора;* в) *дуже швидко, надто повільно.* Такі прислівники залежать від прикметників, дієприкметників і прислівників.

Категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета у прислівниках виявляється в якісній характеристиці предмета: *кава по-турецьки, рух уперед, крок назад, зовсім дитина, біг галопом, читання лежачи, сорочка на випуск.* Такі прислівники належать до іменника.

За лексичним значенням прислівник подібний до прикметника і дієприкметника, оскільки ознаку виражають і прикметники, і дієприкметники. Але вони її виражають за допомогою синтаксичного роду, числа і відмінка, на відміну від прислівника, який виражає нульовими морфологічними засобами.

Синтаксичні властивості прислівників:

1) здатність бути обставиною: *влітку, спочатку, завтра, рано, пізно, вгорі, додому, навколо, далеко, спересердя, зопалу, спросоння*;

2) здатність бути неузгодженим: *кава по-варшавському, прогулянка пішки;*

3) здатність сполучуватися з дієсловами, іменниками, прикметниками, прислівниками у функції залежного компонента: *сказати зопалу, зробити напоказ; дорога додому, читання вголос;*

4) здатність сполучуватися з прислівниками у функції головного компонента: *дуже цікаво, кругом зелено, навколо зовсім тихо;*

5) здатність прилягати до головного компонента в синтаксичних словосполученнях, оскільки прислівники не мають форм словозміни: *читати швидко, запитати спросоння, надзвичайно приємно;*

6) здатність прислівника бути компонентом дієслівного складеного присудка: *До міста було близько; Жартів було занадто багато;*

7) здатність бути детермінантом, тобто надавати непроцесуальну ознаку не окремому членові речення, а цьому реченню (відноситись не до одного члена, а до цілого речення): *Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, мав талан до віршів не позичений, а власний* (Л.Українка);

8) нездатність мати при собі залежне означення, виражене прикметником.

Прислівники від інших частин мови відрізняються і своїми власними суфіксами. До них належать суфікси: *-о: швидк-о, весел-о, ніжн-о;* -и: *по-хижацьк-и, мовчк-и; -е\ гаряч-е, блискуч-е, рішуч-е, удруг-е, усот-е; -ичі, -ічі: тр-ич-і, дв-іч-і; -ом: раз-ом, гурт-ом, галоп-ом; -ці: назир-ці, наодин-ці, нахиль-ці; -ох: удв-ох, усім-ох; -а: справ-а, злів-а, щомог-а, згорд-а.*

Отже, своєрідне значення, своєрідні морфологічні ознаки, своєрідні синтаксичні властивості і характер суфіксів виділяють прислівник з-поміж інших слів як самостійну частину мови.

Але оскільки ознаку дієслова виражають і прислівники, і іменники з прийменниками або без них, то віднесеність таких слів чи до іменника, чи до прислівника викликає труднощі, пор. два речення: *Хлопці сьогодні пішли додому не селом, не полем і не берегом, а лісом; Ми йшли лісом.* Критерієм розмежування таких явищ може бути синтаксична властивість їх: якщо такі слова не допускають при собі прикметника-означення, то вони означають обставину дії і тому є прислівниками; якщо ж допускають, то вони означають об'єкт дії і тому є іменниками. У першому реченні слово лісом не може сполучатися з прикметником і тому є прислівником (тут *лісом,* як і *полем, берегом* має обставинне значення напрямку дії). У другому реченні слово *лісом* може сполучатися з прикметником *(йшли хвойним лісом, осіннім лісом, зеленим лісом),* бо означає об'єкт дії і тому є іменником.

Морфологічні ознаки прислівника:

1) подібно до дієприслівника і на відміну від іменника, прикметника, числівника, дієслова прислівник не має форм словозміни (за іншою термінологією - має нульову парадигму);

2) прислівники співвідносяться з іншими частинами мови: а) з іменниками: *восени - осінь, взимку -зима, вночі -ніч, верхом - верх;* б) з прикметниками: *по-новому - новий, по-українському - український, наліво - лівий, добре -добрий;* в) з числівниками: *вдвоє - два, двічі - два, тричі - три;* г) з займенниками: *по-нашому - наш, по-моєму - мій;* д) з дієсловами: *мовчки - мовчати, бігом - бігти;* є) з дієприслівниками: *лежачи - лежачи, сидячи -сидячи;*

3) кількісно-якісні прислівники мають ступінь порівняння: *швидко - швидше - найшвидше, чисто - чистіше - найчистіше, весело - веселіше - найвеселіше.*

Тому прислівники поділяються на займенникові, іменні і дієслівні.

Найархаїчніший тип - займенникові, що втратили морфемну подільність.

Іменникові прислівники здебільшого виникли: 1) із застиглих форм іменників, що одержали самостійне значення: *взяти даром, їхати галопом* (орудн. відм.), 2) із застиглих

прийменниково-відмінкових форм: *здавна, зблизька* (прийменник з + родов. відм.); 3) із числівників з прийменниками: *удвоє, втроє;* 4) із прикметників: *гаряче, тепло.*

Дієслівні прислівники виникли на основі дієслів та дієприслівників: *майже* (від мати), *видно* (від видіти), *спішно* (від спішити).

Займенникові прислівники - це ті слова, які суміщають в собі значення двох частин мови, займенника й прислівника. Вони не називають різних обставин, а лише або вказують на них, або узагальнюють їх, або виражають запитання.

Займенникові прислівники поділяються на шість розрядів:

1) запитальні: *де?, куди?, звідки?, чому?, для чого?, як?, коли?;* 2) відносні - це ті ж запитальні, але у функції сполучних слів; 3) означальні: *завжди, інколи, всюди, повсюди*; 4) вказівні: *тут, там, туди, сюди, тоді, тому, так;* 5) заперечні: *ніколи, нікуди, ніяк, нізвідки*; 6) неозначені: *колись, коли-небудь, де-небудь, десь.*

Лексико-граматичні розряди прислівника

За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому;* 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний;* 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки.*

Атрибутивні прислівники пояснюють дієслово, прикметник і прислівник: *вчитися відмінно, говорив урочисто, міцно тиснути руки; прекрасно оздоблений, грамотно написаний, досить активно і досить активний, надзвичайно уважний і надзвичайно уважно.*

У словотвірному відношенні атрибутивні прислівники співвідносні з прикметниками: *надзвичайний - надзвичайно, зелений -зелено, активний - активно.* У морфемному плані вони характеризуються здебільшого суфіксами *-о, -е і* префіксом *по-:, тих-о, швидк-о, сумлінн-о; дуж-е, гаряч-е, добр-е; по-материнському, по-жіночому, по-дівочому, по-дитячому.* Деякі якісні прислівники мають двочленну категорію ступенів порівняння: *швидко - швидше -найшвидше.*

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин - способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодинці,' вроздріб, удвох* (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень* (час); *вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола* (місце); *зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (причина); *на зло, навмисне, наперекір, напоказ* (мета).

Атрибутивні й обставинні прислівники розрізняються валентністю: 1) атрибутивні сполучаються з дієсловами, прикметниками та прислівниками і не можуть сполучатися з іменниками *(їхати швидко, надмірно швидкий, надмірно швидко);* 2) обставинні прислівники сполучаються з дієсловами, прикметниками, прислівниками і іменниками *(йти вперед, завжди веселий, пізно вночі, Київ сьогодні, Дніпропетровськ завтра, жених поневолі);* 3) лише обставинні прислівники можуть відноситися не до одного слова, а до цілого речення і виконувати детермінативну функцію: *Навколо яблуні цвітуть; Нині черемшина квітне буйно.*

Атрибутивні і обставинні прислівники знаходяться в стані взаємодії, про що свідчить здатність атрибутивних переходити в обставинні і навпаки, пор.: *високо підняти руку* (атрибутивний) і *високо літати* (обставинний); *їти додому* (обставинний) і *дорога додому* (атрибутивний).

Деякі граматисти (А.П.Грищенко та ін.) небезпідставно виділяють і третю групу прислівників – п р е д и к а т и в н і прислівники, поділяючи їх на дві підгрупи: 1) власне предикативні, які в реченні виконують тільки, функцію предиката (присудка): *безлюдно, важливо, вітряно, видно, спішно, можна, морозно, треба, потрібно, чутно, сумнівно, ліньки, прикро, жалко, корисно, соромно, необхідно, варто* і ін.; 2) предикативно-атрибутивні, які в реченні вживаються то в функції присудка, то в функції обставини *(Мені весело. - Весело засміятися; Надворі сонячно. - Сонячно усміхатися;На серці спокійно. — Спокійно спати).*

До власне предикативних прислівників залучаються і іменники, що вживаються як функціональні синоніми до прислівників: *жалко -жаль, страшно - страх, грішно - гріх, соромно - сором, кривдно -кривда (Бити тварину - гріх; Мені жаль нездійснених мрій).*

Оскільки ці прислівники мають категоріальне значення "стану особи чи природи" і виконують функцію предиката в односкладних реченнях, то частина граматистів (Л.В.Щерба, В.В.Виноградоь, М.А.Жовтобрюх) надають їм статусу окремої самостійної частини мови - категорії стану.

Категорія ступенів порівняння

Атрибутивні прислівники на *-о, -е* в українській мові мають двочленну парадигму ступенів порівняння - вищий, найвищий: *весело — веселіше – найвеселіше.*

Частина граматистів відносить її до категорії словозмінної, вважаючи, що ступені порівняння є граматичними формами одного й того ж за значенням слова. А частина – до словотвірної.

Прислівник - це не нова частина мови, а частина мови, яка свій початок бере з праіндоєвропейської мови.

Тому на прислівник звернули увагу вже античні (давньогрецькі) граматисти. Цей термін перейшов і в європейські граматики.

Але російська граматика до середини XIX ст. розглядала прислівник разом зі службовими словами як категорію часток, які не мають форм словозміни (на базі морфологічного принципу класифікації частин мови).

У другій половині XIX ст. вчені О.О.Потебня і О.О.Шахматов розглядали прислівник як частину мови з урахуванням його синтаксичної функції, що дало можливість виявити зв'язок прислівника і з прикметниками, іменниками та прислівниками.

Тривалий час прислівник сплутувався з іншими частинами мови. М.В.Ломоносов, наприклад, до прислівників відносив заперечні і стверджувальні частки, питальні займенники, деякі вигуки. Але М.В.Ломоносов правильно пояснив творення прислівників як процес застигання іменникових закінчень. Після М.В.Ломоносова багато російських учених виключали прислівник зі складу частин мови, бо в ньому бачили синтаксичне явище, що виражає тільки відношення (Ф.І.Буслаєв: "Прислівник не є особливою частиною мови").

Сучасні українські граматисти вважають, що прислівник не має самостійного лексичного значення (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська). Це твердження грунтується на тій думці, що значення прислівника не самостійне, а залежить від значення прикметника. Значення всіх похідних формується на базі значень твірних слів, але значення прислівника цілком самостійне і принципово відрізняється від значення прикметника: значення прикметника залежне від іменника (від носія ознаки), з яким вступає в синтагматичні зв'язки (*біла акація, білий вірш; червоні яблука, червоне дерево, червона лінія;* значення прислівника повністю абстраговано від носія ознаки (*швидко, тихо),* а частина прислівників взагалі не утворюється від прикметника (*сьогодні, вчора, влітку, двічі)* і залежить від лексичного значення дієслова.

Слова категорії стану (станівник)

Поняття про слова категорії стану (станівник)

Категорія стану - це самостійна частина мови, тобто клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (за іншою термінологією - присудка) односкладних (безособових) речень. Наприклад: *безлюдно, важливо, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо* і под.

Їх загальнокатегоріальне значення стану характеризується непроцесуальністю, чим вони протиставляються дієсловам із значенням процесуального стану; пор.: *спішити* (дієслово) - *спішно* (категорія стану), *жаліти* (дієслово) - *жалко, жаль* (категорія стану).

Значення непроцесуального стану є тією семантичною базою, на якій формується станівник як частина мови.

Категоріальне значення непроцесуального стану станівник виражає за допомогою нульової парадигми, чим протиставляється іменнику, прикметнику та дієслову і зближається з прислівником. В окремих випадках станівник зберігає форми ступенів порівняння (*Нам було* ***приємно,*** *а господарям* ***приємніше;*** *Сьогодні тепло, а вчора було тепліше),* форму умовного способу *(Добре було б їй при матері рідній.* Вовчок) та форми теперішнього, майбутнього і минулого часу *(Нам весело; Нам буде весело; Нам було весело).* Але це не ті морфологічні ознаки, що визначають сутність станівника як частини мови. Це, ймовірніше, залишки морфологічних ознак тих частин мови, на основі яких він сформувався.

Крім категоріального значення, визначальною ознакою станівника є його синтаксична функція - функція головного члена односкладного (безособового) речення. Це диференціальна (релевантна) ознака, яка розмежовує станівники і нестанівники (інші частини мови). Наприклад: *Тихо стало скрізь у* лузі(Л.Українка) - *Тихо, тихо з неба світить промінь* (Л.Українка); *Ой чи не жаль тобі, Галю, молоденьких літ?* (Л.Українка) - *Жаль його серце гнітить* (Л.Українка). У першому реченні слово *тихо* є станівником, бо виступає головним членом безособового речення, у другому - прислівником, бо виступає обставиною до дієслова-присудка *світить.* У третьому реченні слово *жаль* є станівником, тому що виконує функцію головного члена безособового речення, а в четвертому - іменником, тому що виконує функцію підмета при присудкові *гнітить.*

З інших синтаксичних властивостей станівника слід відзначити:

1) нездатність означати чи доповнювати інші члени речення, оскільки станівник виконує функцію незалежного компонента речення - головного члена односкладного речення. Цим він відрізняється від прислівника і прикметника, наприклад: *Тихо в садку, тихо в місті, бо пізня година* (Л.Українка), пор.: *Тихо, тихо Дунай воду несе* (Із пісні);

2) здатність сполучуватися за допомогою прилягання зі зв'язкою *бути* та допоміжним дієсловом *стати* у функції залежного компонента - іменної частини складеного головного члена: *Тихо було у повітрі* (Л.Українка); *Тоді ж кругом так весело було* (Л.Українка); / *на серденьку знов стане тихо* (Л.Українка); *Тяжко чогось мені стало* (Л.Українка);

3) здатність мати при собі в функції залежних компонентів додатки, в т.ч. у давальному відмінку, обставини, інфінітиви: *Не жаль мені життя, а жаль тії людини, що у мені живе* (Л.Українка); *Скрізь чутно пісню, на майдані і в полі* (Л.Українка); *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання провелику драну* (Л.Українка).

Отже, категорія стану як самостійна частина мови фактично сформувалася на семантико-синтаксичній основі.

Лексико-семантичні групи станівника

За значенням слова категорії стану поділяються на такі лексико-семантичні групи: I) слова на позначення фізичного, психічного, інтелектуального, емоційного стану людини і взагалі істоти: *видно, зрозуміло, темно, тривожно, прикро, страшно, холодно, чутно, сумно, тяжко, радісно.* Наприклад: *Чи сумно вам, чи радісно читать оповідання про велику драму?* (Л.Українка); *Сором хилитися, долі коритися!* (Л.Українка); *Всім зрозуміло, що прийде щасливе майбутнє;* 2) слова на позначення стану середовища, яке оточує людину: *сухо, тихо, тепло, темно, глухо, смутно, душно, тісно, гарно, красно, пусто.* Наприклад: У *садочку так глухо і темно* (Л.Українка); *Як же тут гарно! Як же тут тихо!* (Л.Українка); *Ой, чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л.Українка); *У мене трошки темно в хаті* (Л.Українка); *Глухо і смутно кругом на просторі* (Л.Українка); 3) слова на позначення стану природи: *тихо, сухо, душно, тепло,* наприклад: *Тихо і тепло, так наче і справді весна* (Л.Українка); *Сухо, ніде ні билини, усе задавило каміння. Душно, ніде ні краплини* (Л.Українка); 4) слова на означення стану з модальним відтінком: *жаль, шкода, доволі, заздро, треба, можно, неможливо, необхідно, варто* (з інфінітивом), *пора, сором,* наприклад: *Жаль мені, що й цей порив погасне* (Л.Українка); *Шкода! Ви вірите, що єсть і рай, і пекло* (Л.Українка); *Пора мені в путь! Пора у путь, хвилини йдуть* (Л.Українка); *Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка); *Доволі вже сльозам литися* (Л.Українка).

Межі між цими лексико-семантичними групами умовні. Залежно від контексту той чи інший станівник може виражати і психічний стан людини,і стан середовища, може мати модальний відтінок і може пе мати його. Пор.: *На морі так темно* (стан природи). - *У мене трошки темно в хаті* (стан середовища); *Тихо було у повітрі* (стан природи або середовища). - / *на серденьку знов стане тихо* (психічний, емоційний стан людини).

Частиномовна база станівника

Категорія стану сформувалася на базі різних частин мови, але не в усіх своїх лексичних значеннях, а лише тих, які стали вживатися у функції присудка. До них належать:

1) іменники *час, пора, гріх, лінь, охота, жаль, лихо, горе, шкода, сором: І жаль мені, і думаю я з жалю* (Л.Українка,); *Ой лихо! Ой горе! Пора мені в путь! Горе тому, в чиє серце її сльози кануть!* (Л.Українка), *Час, моя пісне, у світ погуляти. Та сором сліз, що ллються від безсилля* (Л.Українка,);

2) прислівники, співвідносні з прикметниками: *сухо, душно, важко, сумно, тихо, тепло, тяжко, радісно, добре, страшно, весело, темно, смутно, гірко: Смутно, гірко йому в самотині; Глухо і смутно кругом на просторі* (Л.Українка);

3) модальні слова *можна, треба, необхідно, можливо, варто Осяяти землю нещасную* ***треба*** (Л.Українка), ***Не варто*** *служити химерному світу* (Л.Українка);

4) прислівники, співвідносні з дієсловами: *чутно, заздро,* (пор *чути, заздрити): Скрізь* ***чутно*** *пісню, на майдані і в полі* (Л.УкраїнкаЛ- *Невже тобі заздро, богине, на вбогеє щастя моє.*

Але в усіх випадках в категорію стану переходять лише ті слова, які втрачають всі інші функції і виконують лише функцію головного члена односкладного (безособового) речення.

Історія дослідження станівника

Питання про категорію стану в лінгвістиці нині ще не розв'язане. Одні вчені зовсім не визнавали цієї частини мови (А.В. Шапіро, М.Н.Пегерсои, П.С.Кузнєцов). Для них це або звичайні прислівники *(тихо, холодно),* або іменники *(жаль, страх).* Інші виділяють ці слова в окрему групу, не називаючи її частиною мови. Наприклад, хоч за самостійну частину мови слова цієї категорії проф. А.П.Грищенко не визнає, але у складі

прислівника він їх виділяє в окрему групу і називає **предикативними прислівниками:** *безлюдно, важливо, вітряно, спішно, морозно.*

Чеські лінгвісти ці слова виділили в окрему групу і у першій половині 50-х років XX ст. назвали предикативами, хоч і не надали їм статусу самостійної частини мови.

Першим виділив групу слів, які беззастережно не можна віднести ні до якої частини мови *(не можна, можна, жаль, треба, пора),* об'єднав їх зі словами типу *холодно, ясно, весело; повинен, рад, бути напоготові, без пам 'яті, замужем* і назвав їх всі категорією стану, надавши їй статус самостійної частини мови, Л.В.Щерба у 1928 р. в статті "О частях речи в русском язнке". Ці слова у поєднанні зі зв'язкою не є ні повними прикметниками, ні іменниками у називному відмінку. Вони виражаються або незмінюваною формою *(тепло, душно, морозно),* або формою іменника з прийменником *(без пам'яті),* або формою Іменника в орудному відмінку *(замужем).*

В.В.Виноградов обгрунтував статус цих слів як самостійної Частини мови. Услід за ним визнали категорію стану професори М.С.Поспєлов, Є.М.Галкіна-Федорук, МА.Жовтобрюх.

В 60-70 р.р. XX ст. термін "категорія стану" не вживався, його замінено терміном "предикатив". Але й предикативи не одержали визнання як самостійної частини мови. Не визнала за предикативами статусу самостійної частини й російська академічна граматика (Граматика-70, Граматика-80). Проте є підстави вважати слова категорії стану самостійною частиною мови.

Модальні слова (модальник)

Модальність-це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Наприклад, зміст речення Для нас у ріднім краю навіть дим солодкий та коханий (Л.Українка) відноситься до дійсності як реальний; у реченні Чи буде дим у ріднім краю солодким та коханим? виражено відношення мовця до змісту як сумнів, невпевненість.

Модальність є мовною універсалією, вона належить до числа основних категорій мови. На думку В.В.Виноградова, вона притаманна всім європейським мовам.

Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність -це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю - речення. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): Люди були щасливі (реальне відношення); Хай люди будуть щасливі!; Люди були б щасливі (ірреальне).

Засоби вираження об'єктивної модальності: 1) протиставлення грамем дієслівного способу (дійсний, умовний і наказовий): Діти радісні; Діти були б радісні; Нехай діти будуть радісні.'; 2) протиставлення речень за метою висловлювання -ствердження - питання - спонукання: Люди добрі; Люди добрі? Будьте добрі!; 3) протиставлення висловлювань за ознакою "ствердження — заперечення", протиставлення речень окличних і неокличиих.

Суб'єктивна модальність -це факультативна ознака висловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змісту висловлювання.

Засоби вираження суб'єктивної модальності:1) специфічний лексико-граматичний клас слів, словосполучення і речення (можливо, очевидно, правда; чого доброго, хіба що; беру розгін з вокзалу); 2) спеціальні модальні частки (так, ну, ні, ага, а як же, точно); 3) вигуки (ой! ох! ах! ну! ба!), пор.: "Та ба - він щастя не бажає!"; 4) спеціальна інтонація (здивування, сумніву, впевненості, недовіри, протесту, іронії тощо); 5) порядок слів (заперечення, іронія), пор.: Він буде тебе слухати. - Буде він тебе слухати; Добрий ти мені друг! - Ти мені добрий друг.

Отже, модальність в українській мові може виражатися:

-морфологічними засобами (категорія способу);

-синтаксичними (вставні слова і речення; типи речень за відношенням до дійсності (за метою висловлювання), за емоційною наснаженістю, ствердження - заперечення);
-лексичними засобами: іменниками (істина, розум, добро, любов, ненависть), прикметниками (істинний, розумний, добрий), дієсловами (здаватися, хвилюватися, мерзнути, радіти), прислівниками (впевнено, зрозуміло, доступно),
-спеціальними словами, які не входять до названих частин мови, словами типу очевидно, можливо, мабуть. Їх називають модальними словами (модальниками).

Поняття про модальні слова

У морфології розглядаються не всі засоби вираження модальності, а лише ті лексичні одиниці, які виражають тільки модальність, а функції членів речення не виконують. Модальними називаються такі специфічні повнозначні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність, не бувають членами речення і граматично та інтонаційно відокремлені від інших слів у реченні (очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається і под.): Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її (Чехов). В окрему групу вони виділяються на основі спільності категоріального значення, граматичних властивостей, функцій.

Семантичні розряди модальних слів

Категоріальне значення модальників - ставлення мовця до висловленої думки. Пор.: Правда потрібна всім і завжди і Правда, може, я сам-таки в цьому винен (Гончар). У першому реченні слово правда є іменником, бо виражає предметність (абстрактне поняття істини, антоніми - брехня, кривда). У другому реченні цей звуковий комплекс має інше категоріальне значення: він не виражає предметності, бо втратив семантичний зв'язок зі словами кривда, брехня Він набув іншого смислу -впевненість мовця в тому, про що говориться в реченні.

Категоріальне значення "ставлення мовця до предмета думки" формується на базі значної кількості модальних значень і відтінків, які поділяються на дві групи: а) модальники зі стверджувальною семантикою (без сумніву, дійсно, звичайно, точно, безумовно, вірно, правильно, правда, факт, насправді, істинно і под.). Вони виражають впевненість мовця в реальності повідомлення, тобто виражають реальну модальність;б) модальники з гіпотетичною семантикою-непередбачуваною (здається, очевидно, можливо, видно, напевно, може). Мовець лише допускає можливість висловлюваного, але не впевнений у його реальності. Це гіпотетична модальність.

Виділяються такі семантичні розряди реальних і гіпотетичних модельників:
-слова, що виражають впевненість (безперечно, безумовно, справді, зрозуміло, без сумніву, природно, правда, звичайно), напр.: Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковейові просьби (Гончар);
-слова, що виражають невпевненість щодо вірогідності повідомлюваного (напевно, очевидно, либонь, певно, можливо, може, мабуть), напр.: Мабуть, неможливо знайти галузь знань, яка обійшлась би без послуг математики (З журн.). Ці дві групи вказують на вірогідність вивловлювання;
-слова, що вказують на джерело думки чи повідомлення (кажуть, мовляв, чую, бачу, чутно, по-моєму, за словами, на думку, як кажуть, на мій погляд, як на мене), напр. Почин, кажуть, великий чоловік (Мирний);
-слова, що виражають емоції мовця щодо змісту висловленого (ясна річ, чого доброго, на щастя, на радість, на жаль, на біду, як на зло, на диво, шкода), напр.: Населення, на диво, зустріло нас привітно (Баш); Теплий кожух, тільки шкода, не на мене шитий (Шевченко);
слова, що виражають звертання до співбесідника (погодьтесь, дозвольте, бачите, уявіть собі, зверніть увагу, прошу вас, чуєте, повірте, бачили), напр.: Чуєш, сурми заграли (Із пісні); Бачили, енело прилітало; Так скажіть, прошу вас, варт чи не варт удити коропа (Вишня);

-слова, що вказують на чужі думки, висловлювання, стиль і їх оцінку (буквально, так би мовити, за Жовтобрюхом, так звані): В свій час ми буквально зачитувалися пригодницькою літературою;
-послідовність, порядок думок (по-перше, по-друге, далі, нарешті, і останнє, на закінчення, і найостанніше), напр.: Нарешті, курячи пилюгою, з 'явилися дві машини (Стельмах);
-наслідок, висновок, зв'язок з попереднім висловлюванням (навпаки, отож, отже, взагалі, словом, значить, виходить), напр.: Взагалі, підкова в горах стала коштовністю (Гончар).

Отже, модальні слова - це слова повнозначні, яким притаманна своя власна, самостійна номінативна функція.

Морфологічні властивості модальника

Як правило, всі відмінювані слова, переходячи до розряду модальних, втрачають здатність відмінюватися: День, правда, видався тоді теплим і сонячним. Модальним словом в мові стає лише одна з граматичних форм відмінюваного слова (іменники правда, останнє, факт стають модальними лише в називному відмінку однини). І лише в окремих випадках в модальні слова переходить (модалізується) кілька граматичних форм одного слова: чуєш - чули, чула; здається -здавалось, здавалось би; бач — бачиш, бачили, бачив, бачила.

Отже, модальні слова - це група невідмінюваних слів, це слова і словосполучення, що втратили парадигму (набули нульову парадигму).

Синтаксичні властивості модальника

Модальники не є членами речення. Вони в структурі речення синтаксично не пов'язані з його членами способами узгодження, керування. Але не можна твердити, що вони зовсім не зв'язані з членами речення, як це було в традиційній граматиці і в підручнику М А Жовтобрюха. Вони тісно пов'язані з іншими членами речення семантично і інтонаційно. Знаходячись на початку речення, модальники виконують функцію детермінатива, тобто надають певну модальність всьому реченню. Знаходячись всередині речення, модальники надають модальності наступній частині висловлювання: *Справді, було дуже темно* (Стецюк); пор.: *Ви вже весь паруєте, справді, як киплячий самовар* (Вишня).

Найчастіше модальники виконують функцію вставних слів: *Я вже тоді,* ***повірте,*** *все це обміркував* (Збанацький); / *ось,* ***нарешті,*** *вершина* (Гончар); *А читати Тарас, справді, вивчився дуже рано* (Іваненко).

Модальники, як нам уже відомо, членами речення не бувають, але їм притаманні предикативні властивості, і вони можуть вживатися як слова-речення: ***Кажуть,*** *мудрість приходить з роками* (Дмитерко); ***Звичайно,*** *дорога нам теж не килимами була вистелена* (Гончар).

Деякі модальники можуть підкреслювати модальність дієслова. В цих випадках вони логічно виділяють присудок і інтонаційно не відокремлюються. Такі модальники знаходяться безпосередньо перед присудком: *Про це треба* ***обов'язково*** *розповісти вчителю; Доручення декана треба* ***неодмінно*** *виконати.*

Формування модальника

Модальник як частина мови формується на основі таких частин мови:

1) іменників: *правда, факт, жаль, страх;*
2) прийменниково-відмінкових форм: *на жаль, на щастя, на диво, до речі, за Виноградовим, без сумніву, на думку, на радість;*
3) дієслівних форм: *видно, чуєте, як видно, знаєте, як кажуть*
4) прислівників: *неодмінно, обов'язково, дійсно, нарешті;*
5) слів категорії стану (станівника): *очевидно, зрозуміло, жаль;*

6) лексикалізованих словосполучень: *може бути, як кажуть, на превеликий жаль, на думку Булаховського.*

Межа між модальниками і частинами мови, що їх породили, дуже рухлива. В одному тексті, наприклад, слово *правда* - іменник, а в іншому - модальник: *Все одно наша правда зверху* (Яновський); *Добра такого там зроду у мене, правда, не було* (Шевченко).

Частиномовний статус модальника

У працях О.Х.Востокова, О.О.Шахматова, В.О.Богородицького модальні слова, як правило, розглядаються як прислівники. О.Х.Востоков виділяв стверджувальні (*дійсно, правда, істинно)* та вірогідні *(може, можливо, очевидно)* прислівники. О.О.Шахматов модальні слова типу *здається, можливо, очевидно,* які поєднувалися з формами дійсного способу дієслів, відносив до вірогідного способу дієслів (*"предположительное наклонение").*

У подальшому було виявлено незвичність цих прислівників - у реченні вони не пов'язані з іншими словами граматичним зв'язком. Тому Д.М.Овсянико-Куликовський називав їх "вставними прислівниками", а І.І.Мєщанінов вказував на їх відмінність і від прислівників, і від слів категорії стану своєю синтаксичною функцією.

Л. В.Щерба зі своїми послідовниками відстоював думку про те, що не всі слова можуть бути частинами мови, що в мові є слова, які знаходяться за межами частин мови. На їхню думку, нечастиномовний характер мали слова типу *так, ні, здрастуйте,* а також невідмінювані самостійні слова, нездатні бути членом речення, тобто ті слова, які нині називаються модельниками.

Іншу позицію займав В.В.Виноградов. Він вважав, що модальні слова - це самостійні, повнозначні, невідмінювані, які мають синтаксичну і номінативну функцію їх номінативна функція виявляється в тому, що вони виражають ставлення мовця до об'єктивної дійсності і не лише до змісту, а й до форми висловлювання. На цій основі до модальних слів він зараховував і слова типу *по-перше, по-друге, отже, далі, останнє.*

Але В.В.Виноградов модальні слова не назвав частиною мови, а виділив їх в окрему групу слів, яка стоїть в одному ряду і поряд з частинами мови з тієї причини, що вони не можуть бути членами речення і не пов'язуються з іншими словами в реченні засобами граматичного прилягання, як це роблять інші невідмінювані слова (напр. прислівники).

На думку І.Г.Милославського, є чотири групи невідмінюваних слів, які розрізняються синтаксичними функціями: прислівник виступає обставиною, станівник - присудком односкладного речення, дієприслівник - другорядним присудком, а модальник нездатний виступати членом речення. Це, за І.Г.Милославським, є достатньою підставою розглядати модальник як самостійну повнозначну частину мови, що стоїть паритетно в одному ряді з іншими повнозначними невідмінюваними частинами мови.

Лекції № №8-9
(4 години)
Тема: Службові частини мови. Прийменник
План

1. Поняття про службові слова. Частиномовний статус службових слів. Спільні риси службових слів.
2. Особливості лексичного і граматичного значення службових слів.
3. Поняття про прийменник. Історія формування прийменників.
4. Класифікація прийменників за походженням.
5. Класифікація прийменників за значенням.
6. Морфологічні властивості прийменника.

7. Синтаксичні властивості прийменника.

Література

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
2. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
3. Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3.
4. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – С.124-194.

Контрольні запитання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.
3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Поняття про службові слова

Повнозначні слова протиставляються службовим. Виявлення суттєвих ознак цього протиставлення в лінгвістиці ще не завершилося, воно продовжується. Лише після виявлення суттєвих ознак протиставлення можна сформулювати науково обгрунтоване визначення службових слів: 1) службові слова не бувають назвами предметів або ознак, не виконують функцій самостійних членів речення, а вживаються для зв'язку слів, речень або частин речень (В.О.Плотникова); 2) Лексично несамостійні слова, що слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речень, а також для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності (Н.В.Васильєва, ЛЗС, М., 1990; с.472).

Найвдаліше визначення, на нашу думку, зробив І.Г.Милославський. За ознаку протиставлення він обрав "функцію в реченні" і на цій основі сформулював таку дефініцію: "Ті слова, які є членами речення і (або) потенційно можуть бути вжиті самостійно як слова-речення, формують самостійні частини мови. Слова, позбавлені цих двох можливостей, належать до службових частин мови" (И.Г.Милославский). Наприклад, повнозначні словоформи *осінь, жовтий, світліти* можуть бути членами речення і можуть утворити речення. Модальні слова типу *безсумнівно, по-перше, очевидно* можуть утворити речення, але не можуть бути членами речення. Модальні ж слова типу *мов, ніби (Він, мов, піде гуляти; Вона ніби не чує)* не можуть бути членами речення і не можуть утворити речень. Тому їх треба було б віднести до службових слів. Але слід мати на увазі, що межа між повнозначними і службовими словами, на думку П.Ф.Фортунатова і Л.В.Щерби, дуже розмита.

Отже, здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням є диференціальними ознаками самостійних і службових слів. Якщо повнозначне слово втрачає таку здатність, то воно переходить до розряду службових.

Традиційна граматика виходить з того, що службові слова позбавлені номінативної, функції, тобто не мають лексичного значення. Н.В.Васильєва стверджує: "Як лексеми вони позбавлені номінативних значень, властивих повнозначним словам, тобто не називають предметів, ознак, властивостей, дій" (див.: ЛЗС, М., 1990, с. 472). К.Городенська наголошує: "Це дає підстави вважати, що вони [службові слова] позбавлені номінативної функції[4]' (див.: Граматика укр. мови. К., 1993, с.274). Заперечує наявність лексичного значення у службових слів і І.Р .Вихованець (див. його Прийменникова система української мови, К., 1980, с.5-59). Виходить нонсенс, ніби в мові є слова, що або не мають ні лексичного, ні граматичного значення, або мають лише граматичне значення і позбавлені лексичного. А свідчення цьому - службові слова! Такі

твердження неприйнятні, оскільки вони не відповідають дійсності і заперечують апробоване часом визначення слова як звукового комплексу, наділеного лексичним і граматичним значенням.

Одним з перших, хто це зрозумів, в українському мовознавстві був І.К.Кучеренко, який у 60-ті роки XX ст. зробив спробу витлумачити прийменники і сполучники як слова з лексичним значенням. Він доводить, що прийменники та сполучники як службові слова "мають лексичне значення, узагальнене, часом важко вловлюване з першого погляду" (Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія, К., 1961, с.ЗЗ), пор.: *покласти на стіл, покласти під стіл, покласти в стіл, покласти за стіл.*

У російському мовознавстві на цій позиції стоїть І.Г.Милославський. "Виконання службовими словами зв'язкової функції зовсім не означає відсутності в них будь-якого номінативного значення. Вказуючи на наявність зв'язку, службові частини мови одночасно визначають і змістові відношення між зв'язаними одиницями. Наприклад, у словосполученнях *йшов у метро, йшов від метро, йшов до метро* службові слова *у, від, до* не тільки вказують на те, що словоформи *йшов* і *метро* пов'язані між собою, а й несуть в кожному випадку певну конкретну інформацію про напрямок руху стосовно об'єкта "метро". Пор. також зміст таких словосполучень: *бачити і знати - бачити, щоб знати; не працював, але заморився -не працював, бо заморився"* .

На думку В.В.Виноградова (40-і роки XX ст.), службові слова не мають самостійної номінативної функції, самостійної предметної віднесеності. Вони в них опосередковані повнозначними словами. Він пише: "Цей структурно-семантичний тип слів позбавлений номінативної функції. Йому не властива "предметна віднесеність". Ці слова відносяться до дійсності тільки через посередництво і при посередництві слів-назв. Вони належать до тієї сфери мовної семантики, яка відображає найзагальніші, найабстрактніші категорії буттєвих відношень - причинових, часових, просторових, цільових і т.п. Вони найтісніше пов'язані з технікою мови, ускладнюючи і розвиваючи її" (див. Виноградов В.В. Русский язьїк. Грамматическое учение о слове, М., 1947, с.ЗО).

Погляди В.В.Виноградова сприйняв і розвинув у сучасному мовознавстві В.Г.Гак: "Самостійні слова (повнозначні) виконують самостійну номінативну функцію, означають дійсність самостійно, безпосередньо, відокремлено. Вони можуть утворювати окремі висловлювання.. Службові слова не виконують самостійної номінативної функції, не мають фонетичної і граматичної самостійності, вказують на явища (відношення) позамовної дійсності, лише вживаючись з самостійними словами" (див. ЛЗС, М, 1990, с.466).

Як видно, службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно (як повнозначні), а спільно з повнозначними. У них "речовинний" зміст і граматичні функції збігаються. Їх лексичні значення тотожні з граматичними. Отже, службові слова мають лексичне значення. Пор. також: *Люди мучились, як в пеклі, пан втішався як у раю* (Л.Українка). - *Люди мучилися в пеклі, пан втішався ураю; Тільки він знав про це - Він знав про це.*

Словник української мови (в 11 томах) фіксує 40 лексичних значень прийменника на (т.5, с.7-10), 34 лексичних значень прийменника в (т.1, с.270-273), 36 значень прийменників з, із, зі (т.З, с.7-10), 32 значення прийменника за (т.З, с.10-12), 2 значення прийменника біля (т.1, с.185), 10 значень прийменника перед (т.6, с. 159-160), 14 значень прийменників під, піді, підо (т.6, с.391-394); 5 значень сполучника і (т.4, с.7-8); 6 значень частки і, й (т.4, с.8).

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у повнозначних словах, а з'єднане, "злите", з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого - з граматичним значенням повнозначного слова.

Спільні риси службових слів

Службові слова об'єднуються в окремий структурно-семантичний тип на основі спільних фонетичних, морфологічних, семантичних і синтаксичних рис, якими вони відрізняються від повнозначних. До таких рис належать:

1) несамостійність номінативної функції; прийменники, сполучники і частки беруть участь у номінації ознак, властивостей, дій, понять, але спільно з повнозначними (не самостійно). Проте їх роль у номінації не факультативна. У багатьох позиціях семантика не може виражатися самими повнозначними словами, для цього потрібні обов'язково і службові слова: *іти в ліс, лежати* ***на*** *землі; знаходитися* ***під*** *водою, летіти* ***через*** *силу* ***із-за*** *гір, з портфелем,* ***без*** *перерви; малий,* ***але*** *дорогий; прийшов,* ***щоб*** *поголитися; не голився, бо хворів* і т.д. (повнозначні слова виконують номінативну функцію самостійно);

2) несамостійність граматичного значення: прийменники не мають граматичного значення відмінків, але всі вони служать для вираження його, і не самостійно, а спільно з іменниками чи іменниковими займенниками: *перед лісом* - орудний місця, *в лісі* -місцевий; *без хліба, без нього* - родовий об'єкта; граматичне значення причини виражається спільно з дієсловами сполучниками **бо, тому що** *(бо хворів, тому що хворів);* повнозначні слова мають самостійне граматичне значення, яке виражається за допомогою закінчень та інших морфів;

3) несамостійність синтаксичної функції бути членом речення: самостійно службові слова не бувають членами речення, але вони як обов'язкові елементи входять до членів речення спільно зповнозначними словами: *Батько й мати поїхали до міста*(сполучник й входить до складу підмета, а прийменник до - до складу обставини місця);

4) морфемна (морфологічна) неподільність: у службових словах лексичне і граматичне значення злиті воєдино, тому службові слова не поділяються на морфи - вони становлять цілісні корені: в, під, через, за, із-під, по-між; і, а, але, бо; не, так, тільки, ні (у повнозначних словах лексичне значення виражається коренем і суфіксами та префіксами, а граматичне - афіксами, тому повнозначні слова поділяються на морфи);

5) ненаголошеність службових слів: у результаті лексичної,семантичної і синтаксичної несамостійності службові слова, на противагу повнозначним, не мають наголосу і тому є проклітиками (якщо стоять перед повнозначним словом: *зі мною, під горою)* або енклітиками (якщо стоять після повнозначних слів: *їхав би, спав би, не підписав ще);* повнозначні слова, як правило, мають наголос, тобто є клітиками, і лише ситуативно стають проклітиками або енклітиками: *По долині туман упав, мак червоний в росі купав* (В.Діденко); *Якби мені не тиночки та не перетинки, ходив би я до дівчини та щовечорітки* (Пісня); *Чи читав ти книгу?;*

6) релятивна функція службових слів: вона у службових слів є самостійною і основною (прийменник вказує на відношення іменника та іменникових займенників до дієслова, віддієслівних іменників, дієприслівника та дієприкметника; сполучник вказує на відношення між повнозначними словами, реченнями і частинами складного речення; частки між членами речення: *Тільки ти можеш зарадити справі; Навіть дорослі високо оцінили маленького клоуна.* У повнозначних словах вона залежна від семантики слова і у відмінюваних словах виражається спеціальними релятивними морфами - закінченнями та суфіксами;

7)несегментність (суперсегментність) службових слів: у морфемному плані службові слова становлять кореневий морф, що не поділяється на інші семантичні сегменти **(під, по, на, над; і, та, але, щоб, бо; не, так, ні, лише).** Враховуючи несегментний характер та релятивну функцію, деякі мовознавці службові слова

називають службовими морфемами (О.М.Пєшковський, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, І. Р. Вихованець), Здебільшого до службових слів належать односкладові лексеми: **за, до, на, над, під; і, а, та, бо, щоб; не, так, ні, би**. Але деякі мають кілька складів **(тільки, лише; поза, перед).** Повнозначні слова в основному - багатоморфні (мінімум двоморфні) і багатоскладові. Значно менше односкладових *(вверх, вниз).*

Частиномовний статус службових слів

Враховуючи несамостійний характер функцій службових слів, особливості їх семантики й інші специфічні риси, В.В.Виноградов відніс їх не до частин мови, а до часток мовлення. Цим В.В.Виноградов поставив службові слова між частинами мови і нечастинами мови (вигуками). Повністю в частиномовному статусі службовим словам В.В.Виноградов не відмовив.

Деякі українські мовознавці (К.Г.Городенська) намагаються винести службові слова за межі частин мови як такі, що не мають лексичного значення, номінативної функції і граматичного значення (див.: Граматика української мови. К., 1993, с.274-275). На тій підставі, що службові слова виконують релятивну функцію, тобто за семантичною ознакою, і що вони є одноморфними, неподільними, тобто за морфемною ознакою, вона службовим словам надає статус морфем.

Традиційна граматика і І.Г.Милославський розглядають службові слова як службові частини мови. Службові слова- це частини мови, але службові. Фактично так мислив і В.В.Виноградов.За ним, і повнозначні і службові слова- це *елементи* мови (у нього *речи),* тільки повнозначні - це *частини* мови, а службові -*частки* мови.

1. Якщо істинною є думка про наявність у службових словах лексичного значення, то істинним буде і твердження про наявність у них категоріального значення, яке формується на базі лексичних значень. Цього висновку не можна заперечити, якщо їх лексичні значення навіть "тотожні з граматичним" або "збігаються з ними". Якщо є група слів з будь-яким лексичним значенням, то вони здатні групуватися і на вищому рівні узагальнення - на рівні категоріальної семантики. Категоріальним значенням можна вважати у прийменника підрядну релятивність (відношення) залежних компонентів від головних у словосполученнях *(покласти на стіл, покладання квітів до пам'ятника),* у сполучника - сурядну релятивність між словами і сурядну та підрядну між частинами складних речень *(батьки й діти; живу і працюю, живу, бо працюю),* у частки - семантичну релятивність.

2. Хоч службові слова належать до незмінюваних частин мови, тобто не мають морфологічної парадигми, але ж у них все-таки є граматичні засоби вираження свого специфічного категоріального значення: у прийменника - це несамостійне граматичне значення відмінка, у сполучника і у частки - нульові. До речі, і серед повнозначних частин мови є такі, які не мають морфологічної парадигми (прислівник, модальник, станівник).

3. Службові слова в тексті виконують і синтаксичну функцію - релятивну, зв'язкову. І прийменники, і сполучники, і частки допомагають іншим семантико-граматичним засобам трансформувати слова в члени речення і зв'язати їх в текст.

4.Четверта ознака (наявність власних суфіксів) у цій групі слів не виявляється. Визначальними є дві - категоріальне значення і синтаксична функція. Але й цих двох цілком досить, щоб службові слова кваліфікувати як частини мови.

Категоріальне значення службових слів майже зливається з їх синтаксичною функцією, і вони (категоріальне значення і синтаксична функція), маючи багато спільного, все ж не однакові в усіх службових словах, а розпадаються на кілька груп, тобто їх можна класифікувати. Одні службові слова зв'язують лише підрядним зв'язком і лише словоформи в словосполучення, другі - сурядним зв'язком лише слова у

словосполучення і сурядним та підрядним зв'язком речення і їх предикативні частини, треті - способом прилягання (аглютинації) самі приєднуються до повнозначних слів і таким чином пов'язують слова в текст" (пор.: *То ж тепера весна золота! Чи ж то таку жалю, в голосінні промайнуть молодії літа?* (Л.Украшка).

Отже, за особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяються на прийменники, сполучники і частки.

Дехто з мовознавців вважає, що синтаксичні функції у службових частин мови є допоміжними. З цією думкою погодитися не можна, бо номінативні одиниці зможуть виконувати комунікативну функцію лише тоді, коли вони будуть пов'язані між собою в текст. Пов'язати в текст їх можуть разом з іншими засобами також і службові слова. Ця зв'язкова функція не є допоміжною, а такою ж важливою, обов'язковою, як і номінативна. Комунікативна, номінативна і зв'язкова функції системно зв'язані між собою.

Службових слів порівняльно з повнозначними небагато (якщо повнозначних кілька мільйонів, то службових в українській мові кілька сотень), але в тексті вживаються вони значно частіше.

Історія дослідження службових слів

Вживання термінів "службові слова" чи "службові частини мови" характерне для східнослов'янської та македонської граматичної традиції, в інших слов'янських і європейських граматиках (англ., нім.) вживається термін сумісно-семантичне слово, у франц. - "пусте слово", "службове слово" (див.: Словарь славянской лингвистической терминологии, Прага, т.1, 1977, с.234-235). Поділ слів на повнозначні і службові в східнослов'янських граматиках почався з XVIII ст. О.О.Потебня називав їх "лексичними і формальними словами", П.Ф.Фортунатов - "повними і частковими словами".

Обсяг поняття "службові слова" був також різним. До службових Ф.І.Буслаєв відносив займенники, числівники, прийменники, сполучники, займенникові прислівники, допоміжні дієслова, О.М.Пєшковський - тільки прийменники і сполучники; Л.В.Щерба - дієслівні зв'язки *бути, являтися,* прийменники, сполучники, сполучні слова; В.В.Виноградов і автори академічної граматики - частки, прийменники і сполучники. Позиція В.В.Виноградова знайшла відображення і в шкільній граматиці.

Поняття про прийменник

Існує три погляди на прийменник. У відповідності з першим, найпоширенішим у сучасному мовознавстві, прийменник є службовим словом, що має статус службової частини мови. У відповідності з другим поглядом прийменник є аналітичною синтаксичною морфемою, а не словом, і тому не належить до навіть службових частин мови (Курилович Е. Очерки по лингвистике, М., 1962; Вихованець І.Р.Прийменникова система української мови, К., 1980). У відповідності з третім поглядом прийменник є самостійним словом із статусом частини мови, що належить до прислівників узагальненого значення (КучеренкоІ.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія, ч. П, К.,1964 його ж: Лексичне значення прийменника//Мовознавство, 1973, №3).

Представники всіх поглядів вважають, що прийменник має граматичне значення. Щодо лексичного значення думки граматистів розійшлися.

Ті, хто не бачить в прийменниках лексичного значення, відносять його не до розряду слів, а до розряду морфем префіксального типу. І тому, на їх думку, питання про належність прийменника до частин мови відпадає в словоформах *на столі, в лісі, за*

річкою компоненти *на, в, за* є не словами, а префіксами, оскільки вони, виявляючи граматичне значення, не мають лексичного.

Ті, хто бачить в прийменниках лексичне значення, відносять їх до розряду слів і надають їм статус частини мови, оскільки в них, як в іменниках, прикметниках і т.д., виявляється єдність лексичного і граматичного значення.

Така розбіжність в поглядах пояснюється тим, що в семантичному відношенні прийменники не однорідні: одні з них, що зберігають зв'язок з повнозначними словами, від яких вони утворилися, виразно виявляють лексичне значення *(коло, через, перед, після),* в інших воно надто абстрактне і зливається з граматичним, що перетворює його в майже формальний морфологічний показник синтаксичного зв'язку (*з, в, к, про).* Ступінь формальності і лексичної повноти в прийменниках різна. В українській мові вони в більшій своїй частині ще не втратили свого лексичного значення і ще не стали звичайними чи особливими префіксами.

Прийменники означають синтаксичні відношення між формами непрямих відмінків іменників, іменникових займенників, числівників і дієслів, іменників і займенників, прикметників і зрідка прислівників. Для вираження цих відношень непрямий відмінок вибирає собі з-поміж низки прийменників той, який своїм лексичним значенням відповідає значенню відмінка. Отже, лексичне значення непрямих відмінків зумовлює лексичне значення в прийменнику. Воно знаходиться в ньому як натяк, який проясняється лише при відмінку.

Крім того, прийменник має лексичне значення в самому собі: *над, під, через* (простір), *після, протягом, раніше* (час), *завдяки, внаслідок* (причини). Воно зумовлює в словосполученні певний відмінок залежного компонента. Тому в залежності від лексичного значення одні прийменники вживаються з одними відмінками, а інші - з іншими. Так формується граматичне значення прийменника.

Прийменники виконують релятивну ф у н к ц і ю - вони виражають підрядні відношення між словоформами в словосполученнях і реченнях.

Як і в інших частинах мови, на базі свого лексичного значення і специфічної функції сформувалося прийменникове категоріальне значення, відмінне від самостійних і інших службових частин мови.

Категоріальне значення прийменника- підрядний зв'язок іменника, іменникового займенника, числівника як залежних компонентів з головними у словосполученнях з синтаксичним керуванням: *переправитися через річку, стояти біля вікна, поділити на два, відняти від семи, запросити до себе, підійти до нього.*

Прийменник поєднує тільки неоднорідні, різнозначні, різнорідні слова в словосполучення: *написати на дошці* (дієслово і залежний іменник), *червоний від сорому* (прикметник і залежний від нього іменник), *турбувався про себе* (дієслово і залежний займенник), *свій серед чужих* (займенник і залежний прикметник). Однорідних слів прийменник не може поєднувати. Це функція сполучника.

Прийменник поєднує лише словоформи в словосполученнях. Він не може поєднувати прості речення або предикативні частини складного речення. Це також функція сполучника.

Фактично прийменник поєднує іменник, іменниковий займенник і числівник (тобто частини мови з синтаксичного категорією відмінка) з іншими частинами мови: іншими іменниками, прикметниками, дієсловами, займенниками і маркує (позначає) цей зв'язок як керування.

Отже, п р и й м є н н и к- ц е т а к а с л у ж б о в а ч а с т и н а м о в и , яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні.

Класификація прийменників за походженням

За послідовністю виникнення прийменники поділяються на первинні і вторинні.

Всі прийменники є словами похідними, оскільки вони сформувалися не на базі окремих звуків, а на базі інших повнозначних або неповнозначних частин мови (давнього імені; прислівника тощо). Тому поділ прийменників на похідні і непохідні не має під собою реальної основи.

До первинних належать ті найдавніші прийменники, що в сучасної мові не мають співвідносних повнозначних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого односкладову, мають високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* - 34 значення, *від* - 19, *до* - 19, *з* - 68, *на* - 40, *по* -34, *при* - 16, (див. СУМ, т.1, 2, 3, 5, 6, 7).

Групу первинних прийменників утворюють близько 80 лексем найдавнішого походження: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, к, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через, повз, проз* і інші). Це прості первинні прийменники, що складаються з одного кореня.

До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників в нерозкладну прийменникову конструкцію: *задхі, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з- посеред, з-проміж, насеред, побіля, поза, поміж, понад, поперед, попід, посеред, проміж, щодо.* Ці прийменники називаються первинними складними.

Семантика і походження первиних прийменників визначається етимологічно.

До вторинних належать ті прийменники, що виникли в нові часи і співвідносяться в сучасній мові з відповідними омонімічними повнозначними словами (близько, довкола, вглиб, на випадок, з метою і под). Всі вторинні, як правило, багатоскладові. Вони поділяються на однолексемні (замість, збоку, назад) і полілексемні (далеко від, поза межами, на відміну від, у відповідь на).

Однолексемні називаються простими, хоч етимологічно вони складаються з кількох коренів різного походження (числівник+іменник, прийменник Имешшк, прикметник+іменник): обабіч, подовж, праворуч. Полілексемні складаються з кількох лексем, серед яких є прості первинні прийменники: на шляху до, праворуч від, поза межами, в галузі. Тому вони називаються складеними.

Усі вторинні прийменники виникли внаслідок втрати первинного категоріального значення відповідних форм лексем повнозначних частин мови - прислівників, іменників, дієприслівників та набуття ними вторинного категоріального значення службової частини мови -прийменника.

За частиною мови етимонів вторинні прийменники поділяються на такі групи:

-прийменники, співвідносні з морфологізованими прислівниками: близько, вглиб, вдовж:, вище, відносно, внаслідок, вподовж, впоперек, всередині, вслід, всупереч, довкола, довкруг, збоку, зверх, зверху, ззад, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навздогін, навколо, навкруг, навперейми, навпроти, навстріч, назад, назустріч, наперед, напередодні, наперекір, напереріз, наприкінці, напроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обіруч, обік, обіч, оддалік, округ, опісля, опріч, осторонь пізніше, після, поблизу, поверх, повздовж:, повище, подовж, позад, позаду, поздовж, понижче, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, проти, раніше, спереду, стосовно, супроти, напр.: Попереду всього війська три старшини виступали (Леся), але Попереду Гамалія байдаком керує (Шевченко);

-прийменники, співвідносні з безприйменикoво-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники; кінець, коштом, круг, край, протягом, ціною, шляхом, напр. .Коштом великих поневірянь йому вдалося знайти житло (Із газети,);

-прийменники, співвідносні з прийменниково-відмінковими формами іменників, що перейшли в прислівники: в ім'я, в інтересах, за винятком, з допомогою, за рахунок, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на користь, на підставі, на предмет, на

противець, на честь, на чолі, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, у напрямку, у плані, у справах, у ході, через посередництво, напр.: Бульба за нагоди приїзду синів запросив усіх сотників (Гоголь}, Це були гамазеї, де переховувалися запаси зерна на випадок неврожаю (Донченко,), але Військовий пояс, польову баклагу на всякий випадок десь віднайшла (Дмитерко).

-прийменники, співвідносні з адвербіалізованими дієприслівниковими формами: виключаючи, включаючи, виходячи з, зважаючи на , незважаючи на, напр.: У мене є пропозиція зробити перерву. Зважаючи на деякі обставшш(пор. Зробити перерву через деякі обставини);

-прийменники, утворенні з морфологізованих прислівників і первинних прийменників: близько, від, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від,ліворуч від, на відміну від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, осторонь від, подібно до, порівняно до, праворуч від, стосовно до, у напрямі до, вслід за, згідно з, навздогін за, врівні з, на рівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з.побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з,слідом з, у зв'язку з, з огляду на, відповідь на, напр.: Син стояв поруч з батьком (Із газети), але Він був тут поруч (Із газети).

Ступінь входження вторинних прийменників в прийменникову систему української мови різний. Одні з них повністю набули системних ознак прийменника, а інші знаходяться в стадії переходу від самостійної частини мови до службової і вживаються то як прислівники (чи дієприслівник або іменник), то як прийменники. Тому межі між ними ще не виразні.

Первинні прийменники здебільшого є спільними для всіх слов'янських мов: прийменник на функціонує в українській, російській, чеській, словацькій, польській мовах, прийменник без - в українській, російській, білоруській, болгарській, сербській.
Більшість вторинних прийменників не належить до спільнослов'янських.
Первинні прийменники, як правило, багатозначні, а вторинні -здебільшого однозначні

Класифікація прийменників за значенням

В основі поділу прийменників на семантичні групи лежать конкретні типи семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучень, що виражаються прийменниками. Значення прийменника, як уже говорилося, формується на базі цих семантико-синтаксичних відношень і семантики відмінкової форми залежного компонента словосполучення.

За значенням прийменники поділяються на просторові, темпоральні, причинові, цільові, допустові, семантично послаблені.

П р о с т о р о в і п р и й м е н н и к и . Це основний найчисленніший семантичний тип прийменників. У сучасній українськой мові їх нараховують понад 130: *біля, близько, близько від, в (у), вглиб, вдовж, вздовж, вище, від (од), відносно, вподовж:, впоперек, впродовж, всередині, всередину, вслід, вслід за, далеко від, до, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), з (із, зі), за, з боку, з боку від, збоку, зверх, зверху, з-за, ззаду, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-позад, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід, з-посеред, з-проміж, зсередини, к, кінець, коло, край, крізь, круг, кругом, ліворуч від, мимо, між,' на, навздогін, навздогін за, напроти, над, назад, назустріч, наперед, напереріз, напроти, нарівні з, насеред, насупроти, начолі, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік рід, нижче, обабіч, обік, обіруч, обіруч від, обіч, оддалік (віддалік), оддалік від, округ, перед, під, по, побіля, побіч, побіч з, поблизу, поміж:, понад, понижче, поодаль, поперед, попереду, поперек, попід, попри, поруч, поруч з, поряд, поряд з, посеред, посередині, починаючи від, праворуч, праворуч від, при, проз, проміж, просто, проти, серед, слідом за, спереду, супроти, у бік, у напрямі, в напрямі до, у напрямку, в напрямку до, через* (тут і далі перелік прийменників подається за книгою І.В. Вихованця "Прийменникова система української мови, К., 1980).

У складі цього типу виділяються підтипи, що означають місце *(зверху, всередині, ліворуч від, спереді, біля),* напрямок *(назад, вглиб, вдовж, слідом за, у напрямку до),* простір *(довкола, довкруг, кругом, обіруч, перед, збоку),* місцезнаходження *(напроти, нижче, обабіч, перед, під, побіч з),* шлях руху *(попід, поперек, через, слідом за),* висхідний пункт *(починаючи від, з, зсередині, з-під, з-над),* кінцевий пункт *(до, к, край, кінець),* відстань *(недалеко від, неподалік, поблизу),* проміжок *(посередині, між, проміж, поміж)* і т.д.

Темпоральні (часові) прийменники. Нараховують 38 темпоральних прийменників. Переважна більшість їх (23) набула темпорального значення внаслідок переосмислення відповідних просторових прийменників, тому за будовою вони споріднені з просторовими: *біля, близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, коло, між: (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через.*

Часові прийменники цього типу з відповідними просторовими знаходяться в омонімічних відношеннях, пор. *Гуцульські кожушки зберігають впродовж десятиліть* (Масенко) - часовий прийменник *впродовж; Впродовж усієї дороги росли волоські горіхи* (Із газети) -просторовий прийменник *впродовж.*

До власне темпоральних, неспіввідносних з просторовими, належать такі прийменники: *напередодні, наприкінці, на протязі, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у міру, у процесі, у ході.*

У складі темпоральних прийменників виділяються підтипи, що означають: одночасність *(одночасно з, під час, серед),* різночасність *(через, біля, близько),* протяжність в часі *(протягом, у міру, у процесі, у ході, впродовж),* часову попередність *(раніше, напередодні, перед, до),* часову наступність *(пізніше, після, опісля, вслід за, слідом за),* початок *(починаючи з, від, од,),* кінець *(наприкінці по) і* т.п.

Причинові прийменники: *з, за, від, через, перед, завдяки, у результаті, під впливом, внаслідок, у зв'язку, у силу, з огляду на, зважаючи на.*

Цільові прийменники (прийменники межи): *для, на, за, по, задля, ради, заради, з метою, в інтересах, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, у справах, в справі, в ім'я, на честь.*

Умовні прийменники: *з, без, при, у випадку, у разі, за умови, при умові.*

Допустові прийменники: *всупереч, наперекір, на противагу; невзначаючи на, незалежно від, урозріз з, при.*

Семантично послаблені прийменники. "Багато прийменників, - писав В.В. Виноградов, - послаблюють своє конкретне значення в ролі посередника між дієсловами і залежними від них об'єктами. Вони стають звичайними граматичними знаками об'єктних відношень. За ними зберігається функція показників і виразників того чи іншого відмінка непрямого об'єкта. У багатьох випадках прийменникове вираження непрямої перехідності дієслова виявляється часто формальним, лексично немотивованим (наприклад: одружитися з ким-небудь, вийти за кого-небудь і т.д.)".

Такими семантично послабленими в українській мові є абстрактні прийменники, що знаходяться між дієсловом і об'єктом. Вони, послабляючи лексичне значення, фактично втрачають ознаки слова і перетворюються на граматичні форманти, які виконують роль об'єктної морфеми.

До семантично послаблених прийменників з морфемоподібною функцією належать:

-прийменник в (у) після дієслів, які керують знахідним відмінком: вдивлятися в небо, вслухатися в нічну тишу, закохуватися в дівчат, вдумуватися в кожне слово, вчитуватися в текст, заглиблюватися в зміст;

-прийменник в (у) після дієслів, які керують місцевим відмінком: впевнюватися в людях, переконуватися в правоті, сумніватися в висновках, признаватися в злочині, кохатися в людях, розчарувався в другові;

-прийменник до після дієслів, які керують родовим відмінком: готуватися до екзаменів, докопуватися до істини, прислухатися до порад;
-прийменник від після дієслів, які керують родовим відмінком: відмовлятися від путівки, відцуратися від батьків, захищатися від зорогів, ухилятися від податків, рятуватися від повені;
-прийменник з після дієслів, які керують родовим відмінком: глузувати з хлопця, насміхатися з друга, сміятися з радощів, плакати з горя;
-прийменник за після дієслів, які керують орудним відмінком: сумувати за молодістю, стежити за птахами, горювати за батьком;
-прийменник на після дієслів, які керують знахідним відмінком: гніватися на сусідку, скаржитися на здоров'я, ображатися на грубощі, надіятися на себе, впливати на учнів, дивитися на хлопців, реагувати на зауваження;
-прийменник над після дієслів, які керують орудним відмінком: міркувати над вправою, процювати над вдосконаленням, панувати над братами, верховодити над першокласниками;
-прийменник перед після дієслів, які керують орудним відмінком: вибачитися перед батьками, виправдовуватися перед друзями,
вихвалятися перед сусідами, завинити перед батьком, присягатися перед колективом;
-прийменник про після дієслів, які керують знахідним відмінком: доповідати про наслідки, думати про тебе, говорити про театр, питати про здоров'я, писати про школу, читати про любов, мріяти про щастя.

Морфологічні властивості прийменника

Прийменник, як і інші службові частини мови, належить до незмінюваних слів. Тому вони не мають флексії. Оскільки лексичне значення прийменників не зв'язане з предметністю, то вони не можуть мати ні категорії числа, ні категорії роду. Самі по собі прийменники не мають і категорії відмінка, але своїм лексичним значенням вони зв'язані з відмінком того іменника, до якого вони відносяться, уточнюючи його (відмінка) значення. Граматичне значення прийменника - це непрямий відмінок, який прийменники виражають разом з закінченням.

Кожний прийменник вживається з певним відмінком:

1) з родовим:

а) первинні прості: без, біля, у (в), від, для, до, з, коло, крім, між;, ради, серед;

б) первинні складні: задля, заради, з-за, з-межи, з-над, з- перед, з-під, з-поза, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-посеред, побіля,поміж, поперед, посеред, проміж, щодо;

в) в т о р и н н і прості: близько, вглиб, вздовж, вище, відносно, довкола, довкруг, замість, збоку, зверх, зверху, ззаду, з-позад, зсередини, кругом, ліворуч, мимо, навколо, навкруги, навпроти, назад, наперед, напередодні, наприкінці, напроти, насупроти, недалеко, неподалік, нижче, обабіч, обік, оддалік, круг, опріч, осторонь, пізніше, після, побіч, поблизу, поверх, подовж, позад, поодаль, попереду, поперек, поруч, поряд, посередині, праворуч, просто, проти, протягом, раніше, спереду, стосовно, кінець, коштом, край, шляхом, ціною;

г) вторинні складені: в ім'я, в інтересах, за винятком, за допомогою, за посередництвом, за рахунок, за зразком, з боку, з метою, з нагоди, з приводу, на випадок, на знак, на чолі, на адресу, на користь, на честь, на *основі, на зразок, на кшталт, на засадах, на підставі, на предмет, під час, по лінії, у бік, у дусі, у міру, в напрямі, у плані, у процесі, у разі, у результаті, в розрізі, у світлі, в силу, в справах, у ході, в умовах, у сфері, в межах, у ролі, у випадку, в галузі, в сфері, в царині, в районі, в рамках, під приводом, поза сферою, поза межами, через посередництво, близько від, виходячи з, відповідно до, далеко від, залежно від, збоку від, на відмінку від, недалеко від, незалежно від, неподалік від, обіруч від, оддалік від, подібно до, по рівняно до, починаючи від, починаючи з, праворуч від, стосовано до, у напрямі до, у бік від, на шляху до, у відповідь на.*

2) з давальним:

а) первинні прості: к, *(ік);*

б) вторинні прості: *вслід, всупереч, навздогін, навперейми, назустріч, наперекір, напереріз;*

в) вторинні складені: *на противагу;*

3) з знахідним:

а) первинні прості: *у (в), за, крізь, між:, на, над, о (об), перед, під, по, повз, про, проз, через;*

б) первинні складні: *поза, поміж, понад, попри;*

в) вторинні складені: *зважаючи на, незважаючи на, у відповідь на, з огляду на;*

4) з орудним:

а) первинні *прості: з (із, зі, зо), за, між, над (паді), перед (переді), під (піді);*

б) первинні складні: поза, понад, поперед, поміж, проміж;

в) вторинні складені: *вслід (слідом) за, згідно з, навздогін за, нарівні з, на чолі, одночасно з, паралельно з, побіч з, порівняно з, поруч з, поряд з, разом з, у зв'язку з, у розрізі з, у згоді з, в унісон з, у співдружності з;*

5) з **місцевим:** а) первинні *прості: у (в)***,** *на, о (об), по, при.*

Один і тот же прийменник може вживатися з одним відмінком *(начолі з),* або з кількома, наприклад, прийменник *у (в)* вживається з трьома відмінками: з родовим *(запитав у поля),* з знахідним (*поїхав у поле),* з місцевим *(працює у полі);* прийменник *з* - з двома: з родовим *(їду з поля),* з орудним *(розмовляю з полем).*

Синтаксичні властивості прийменника

Прийменники не можуть самостійно утворювати речення, самостійно вони не можуть бути і членом речення, але вони можуть входити до складу додатка, неузгодженого означення і обставини: *Батько придбав* ***у місті*** *будинок з верандою для сина (у місті - обставина, з верандою - неузгоджене означення, для сина - додаток).*

Основна їхня синтаксична функція - з'єднувати різнозначні словоформи в словосполучення за способом керування: *сидіти на стільці; відштовхнутися* ***від*** *берега.*

У словосполученні вони завжди знаходяться в препозиції до іменників, займенників та числівників *(знаходитися біля річки, придбав для себе, шість ділиться на два),* тобто до таких частин мови, які мають систему словозміни і можуть бути об'єктом в реченні.

З відповідними іменниками, іменниковими займенниками і числівниками з'єднуються за способом прилягання, оскільки не мають форм словозміни: *стояти посеред поля, лину до тебе, рахую до п'яти.*

Незначна кількість абстрактних, семантично послаблених прийменників може займати післядієслівну позицію. Це вторинна позиція, не типова для прийменників.

Прийменники формують прийменниковий тип словосполучень і тим самим протиставляють їх неприйменниковим. В цій ситуації прийменник стає диференціальною ознакою поділу словосполучень на дві групи (прийменникові і безприйменникові словосполучення).

Прийменники знаходяться в словосполученні після опорних компонентів, виражених такими частинами мови, які можуть спричинити залежний компонент з прийменником.

Такими частинами мови є:

1) дієслово; ***знаходиться*** *біля річки,* ***їхати*** *через поле;*

2) дієприслівник: ***знаходячись*** *біля річки,* ***їдучи*** *через поле;*

3) дієприкметник: ***написаний*** *на стіні,* ***розташований*** *біля річки;*

4) іменники.- ***боротьба*** *з недоліками,* ***читання*** *про себе;*

5) прикметники.- ***блідний*** *від болю,* ***радий*** *за тебе,* ***добрий*** *для всіх;*

6) займенники; ***дехто*** *з присутніх,* ***свій*** *серед чужих;*

7) зрідка прислівники в певних позиціях/ *швидше до лікаря,негайно в ліжко.*

Лекція № 10
(2 години)
Тема: Сполучник
План

1. Поняття про сполучник.
2. Класифікація сполучниківза структурою.
3. Класифікація сполучників за значенням.
4. Походження сполучників та історія їх формування.

Література

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. – № 3.
3. Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
4. Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.

Контрольні запитання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.
3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сплучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Поняття про сполучник

У мовознавстві склалося два погляди на сполучник: 1) сполучник -службова частина мови зі своїм специфічним лексичним, граматичним і категоріальним значенням, 2) сполучник -це не слово (навіть не службове!), а аналітична синтаксична морфема, що виконує лише зв'язкову функцію, оскільки позбавлена лексичного і категоріального значення.

Традиційне мовознавство визначає с п о л у ч н и к як службову частину мови, яка виражає синтаксичні зв'язки між однорідними членами речення і синтаксичні зв'язки між частинам складного речення: *Сорочку мати вишила мені червоними і чорними нитками* (Павличко,), *Червоне - то любов, а чорне - то журба (Павличко).*

Сполучник протиставляється, з одного боку, як і-інші службові слова, самостійним частинам мови (іменнику, прикметнику, дієслову і ін.), а з другого - іншим службовим частинам мови (прийменнику, частці).

Самостійним частинам мови сполучник протиставляється службовим характером, тобто нездатністю бути самостійним членом речення. На основі цієї' риси В.В. Виноградов відніс сполучник (як і прийменник та частку) до часток мовлення.

Службовим частинам мови (прийменникові і частці) сполучник протиставляється своїм к а т е г о р і а л ь н и м з н а ч е н н я м : сурядний зв'язок між однорідними, однозначними членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між частинами речення (у прийменника - підрядний зв'язок між членами речення, у частки,- додаткова семантика речення або члена речення).

Сполучник виконує дві ф у н к ц і ї: з в 'я з к о в у і к в а л і ф і к а ц і й-н у. Він зв'язує члени речення в словосполучення, предикативи частини в речення, а речення в текст і одночасно кваліфікує їх семантично, тобто позначає семантику, яка формується внаслідок поєднання мовних одиниць: *живу й працюю* - значення

одночасності; *живу, щоб працювати* - значення мети; *живу бо працюю* – значення причини.

Зв'язкову функцію в українській мові виконують також іменникові займенники *хто, що,* прикметникові займенники *який, котрий,* займенник *скільки,* прислівникові займенники *де, куди, коли, як, настільки, чому,* але в сполучники вони не переходять та, крім зв'язкової, вони виконують і функцію члена речення: *Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сходив Тарас малими босими ногами* (Рильський). Такі зв'язкові лексеми називаються с п о л у ч н и м и с л о в а м и .

У семантиці сполучників, як і прийменників, суміщається лексичне і граматичне значення.

Категоріальне значення сполучників виражає синтаксичний зв'язок між однорідними членами речення та предикативними частинами складного речення і його характер (сурядний - між членами речення та предикативними частинами, підрядний - лише між предикативними частинами).

Л е к с и ч н е з н а ч е н н я сполучників вказує на конкретні типи синтаксичних відношень їх відтінків: єднальні, розділові, протиставні, градаційні, пояснювальні, приєднувальні, темпоральні, просторові, причинові, цільові, умовні, допустові і ін.

Сполучники, як і самостійні слова, в українській мові бувають однозначними і багатозначними. Сполучник *бо,* наприклад, має лише одне (причинове) значення: *Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу* (Тичина). Сполучник *як* має кілька значень: 1) часове: *Вийду в поле, як зійде сонце;* 2) порівняльне: *Побілів, як сніг;* 3) умовне: *Одержим диплом з відзнакою, як закінчим університет на відмінно* і т.д.

М о р ф о л о г і ч н і о з н а к и сполучників: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам 2) не впливають на форму слів, які зв'язують однорідні члени *(батькі і діти; добрий, вимогливий),* тому стоять поза морфологією, чим протиставляються прийменникам; 3) утворюються від морфологічних одиниць - інших частин мови: **якщо** (як + що), **зате** (за + те), **проте** (про + те), **ніби** (ні+би), **якби** (як+би).

С и н т а к с и ч н і в л а с т и в о с т і :

1) сполучники з'єднують слова в однорідні члени речення: *мороз і сонце; Як байка, так **і** життя ціниться не за довжину, **а** за зміст* (Сенека);

2) сполучники з'єднують предикативні частини в складне речення: *Спори давніх філософов були постійно мирні, **а** 'спори богословів завжди криваві і буйні* (Гельвецій).

3) сполучники з'єднують рівнозначні слова: іменник+іменник, прикметник +прикметник, дієслово+дієслово, прислівник +прислівник *(війна **і** мир; вимогливий, **але** добрий, читав **і** підкреслював, тихо **і** мирно),* чим протистоять прийменникам, які поєднують всловосполучення різнозначні слова: дієслово+іменник, дієприслівник+іменник, прикметник+іменник *(пишу в зошиті, проживаючи в місті, червоний **від** сорому);*

4) сполучник реалізує зв'язкову функцію автономно, незалежно від граматичної форми сполучуваних слів і навіть не залежно від їх частиномовної приналежності: сполучник і, наприклад, поєднує і іменники *(учні **і** вчителі),* і прикметники *(червоний **і** чорний),* і дієслова *(лежав **і** думав),* і прислівники *(тепло **і** зручно);*

5) сполучники в тексті вживаються ізольовано від членів речення, чим протиставляються прийменникам, які поєднуються з іменниками в препозиції, а з дієсловами в постпозиції (в *місті, до школи, добіг до):*

6) сполучники не є членами речення, але позначають сурядний зв'язок між членами речення і сурядний та підрядний зв'язок між предикативними частинами складного речення, чим протистоятьсполучним словам, які є членами речення і вказують, крім того, ще й на особу, ознаку, обставину: *Люди перестають мислити, колиперестають читати* (Дідро).

Класифікація сполучників за структурою

За формальними ознаками сполучники, поділяються на: 1) прості, складні і складені; 2) одиничні, повторювальні, парні.

До простих належать сполучники, які ні синхронно, ні діахронно не поділяються на складові частини: **і** (й), та, а, бо, ні, чи. Це первині однокореневі сполучники, які повністю втратили зв'язок зі своїми етимонами і нині є нерозкладними. Їх інколи синхронно називають непохідними, хоч фактично вони походять від інших частин мови. Всі прості сполучники є однослівними, одномісними, елементарними.

До складних належать сполучники, які історично утворилися шляхом злиття двох слів (сполучника, прийменника, частки, займенника) в одне слово зі сполучниковим значенням: але (а+ле), **або** (а+бо), **якщо** (як+що), **ніби** (ні+би), **якби** (як+би); **щоб** (що+б), **поза** (по+за), задля (за+для), і под. За часом виникнення вони похідні, вторинні, синхронно нерозкладні, але етимологічно прозорі і частково зберігають ще зв'язок зі своїми етимонами. Вони однослівні, одномісні, неелементарні.

До складених належать сполучники, які становлять багатослівну роздільно оформлену конструкцію, що виникла внаслідок поєднання відмінкових форм займенника з іншими самостійними і службовими словами, які втратили свої первісні частиномовні ознаки: **тому що, незважаючи на те що, подібно до того як, задля того щоб, через те що, в міру того як, у зв'язку** з **тим що, як тільки, дарма що** та ін. Компоненти складених сполучників втратили службові ознаки лексем і їх частиномовної приналежності, тому словами їх назвати можна лише умовно. Складені сполучники є багатослівними, багатомісними, похідними, вторинними. За способом уживання сполучники поділяються на одиничні, повторювані, парні.

Одиничні сполучники займають одне місце в реченні чи словосполученні, разташовуються між поєднуваними компонентами (членами речення, предикативними частинами складного речення), тяжіють до одного з них, не повторюючись і не поділяючись на частини. До них належать прості (**і, а, бо, ні, та, чи**), складні **(щоб, якби, якщо)** і частина складених **(як тільки, тому що, дарма що, після того як): *Дарма*** *що стояло тихе безвітря, листя тріпотало на деревах* (Смолич), ***Незважаючи на*** *всі ті переживання, був я найщасливішою людиною в світі* (Збанацький). Вони одномісні.

Повторювані (багатомісні) - це ті сполучники, які вживаються при кожному членові речення або предикативній частині складного речення як анафора: **і...і...і, ні...ні...ні, або...або, то...то, чи...чи:** *Нехай **ні** жар, **ні** холод не спинить вас (Франко), Чи буде суд! Чи буде кара царям, царятам на землі?* (Шевченко).

Парні (двомісні) - це ті позиційно розчленовані складені перервані сполучники, які з'єднують або два члени речення, або дві предикативні частини складного закритого речення: **не тільки ...але й, не лише ...а й, як.,.так і, не так...як, як не...так, якщо ...то, хоч...але, як...то, якби...то:** *Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя* (Шевченко), *Як війна, **то** війна* (Прислів'я), *Не **так** тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять* (Шевченко).

Класифікація сполучників за значенням

За семантичними ознаками сполучники поділяються на сурядні та підрядні.

Сурядними (паратактичними) називаються такі сполучники, які поєднують члени речення і предикативні частини складних речень як рівнозначні, відносно автономні в структурно-семантичному плані. Сурядні сполучники поділяються на єднальні, протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні, пояснювальні.

До є д н а л ь н и х належать: і (й), та (та, й), також, і...і, ні...ні, та ні…та ні, як…такі і, не тільки…а і (не тільки…а й), не тільки...але і (не тільки...але й), ані...ані, ні...ані.

Найпоширенішим є єднальний сполучник і та його фонетичний варіант й. Він багатозначний. Основні його значення: 1)перелічення: *Наша ціль-людське щастя **і** воля* (Франком *2)* одночасність: *Пройшла гроза, **і** ніч промчала* (Рильський), *3)* послідовність: *Ліс кінчився, і перед нами разгорпулася гірська панорама* (З журн), *4)* причина і наслідок: *Гроза минула, **і** пахучі квіти усі в краплинах (Рильський), 5)* умова: *Варто тільки забажати, **і** кожен може стати рибалкою* (Збанацький).

Сполучник та має ті ж значення, що й сполучник і. Подвійний сполучник і...і має значення перелічування з відмінком підсилення: *А буде син, **і** буде мати, **і** будуть люди на землі* (Шевченко).

Подвійний сполучник ні...ні має значення заперечення з відмінком підсилення: ***Ні** дощі, **ні** вітри - ніщо не затримає весну* (З газети).

Подвійний сполучник **ані...ані** виражає заперечення сильніше, ніж сполучник ні...**ні:** ***Ані** до його заговорити, **ані** його спитати* (М. Вовчок).

До п р о т и с т а в н и х належать: **а, ж (же), але, та (в значенні але), проте,** а **проте, однак, зате, так, тільки, лише, хоч...**але, **хоч...зате, хоч...та, а втім, тим часом, як...так і, не тільки (не лише)... а (але) й, не то що...але (а), не так і...як.** Найпоширенішим з них є багатозначний сполучник а.

Він виражає: 1) протиставлення: *Ти ярма людям благаєш, а я волі* (Н. Рибак), 2) зіставлення: *Муза увінчує славу, **а** слава Музу* (Крилатий вислів), *Мужича правда єсть колюча, **а** панська на всі боки гнуча* (Котляревський), 3) єднальність: *То вже, що багата та вродлива, **а** привітна та ввічлива до кожного!* (П. Мирний).

Досить поширеним з протиставним значенням є сполучник але: *Все повернеться, **але** роки йдуть без вороття* (Крилатий вислів). Менш поширений сполучник та, має те ж значення, що й але, **з** розмовним відмінком: *Казав пан - кажух дам, **та** слово його тепле* (Прислів'я).

Синонімічні сполучники **проте, однак** з протиставним значенням розрізняються тим, що сполучник **проте** виражає протиставлення лагідніше, а **однак** - категорічніше. Синонімічна форма одначе пом'якшує категоричність протиставлення: пор. *Дорога розмита, **проте** їхати треба, Дорога розмита, **однак** їхати треба, Дорога розмита, **одначе** їхати треба.*

До р о з д і л о в и х сполучників належать **або, хоч, чи, або...або, чи...чи, то...то, не то...не то, чи то...чи то, хоч...хоч, а то, а чи.**

Всі розділові сполучники мають значення роздільної несумісності; а крім неї - ще й додаткові відтінки: часова послідовність у сполучниках або, чи: *Зрідка пробіжить тут заєць або спиниться на кручі вовк* (Шиян), Часом качка в повітрі дзвенить, чи кажан проти місяця грає (Рильський); 2) достовірність у сполучнику або: Де-не-де *біля вирв синіє полин **або** кущиться чебрець* (Гончар); 3) припущення, вірогідність, невпевненість у сполучнику чи: *Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею* (Гончар); 4) чергування явищ, подій у повторюваному сполучнику або...або: *Або вулицю розжене, або досвітки розполохає* (Тютюнник), *Або дома не бути, або волю здобути* (Прислів'я); 5) перелічення у повторюваних сполучниках або…або, то…то: *Або вітер пронесеться, або мороз ударить* (М. Вовчок), *То проснеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс* (Шиян) 6) невпевненість, сумнів у сполучниках не то...не то, чи то...чи то: *Не то осінні води шуміли, не то вітер бився в проваллі* (Коцюбинський), *Чи то праця задавила молоду силу, чи то нудьга його з ніг звалила* (Шевченко).

Д о г р а д а ц і й н и х (підсилювальних/послаблювальних) сполучників належать: **а й, а ще, а навіть, а до того ж, та навіть, та ще й, не тільки.. .а й, не**

тільки.. .а навіть, не стільки.. .скільки, не так.. .як і ін.: *Не так тії вороги, як добрії люди і окрадуть жалкуючи, плачучи осудять (Шевченко), Не тільки діти, а й батьки ішли до школи.*

До приєднувальних сполучників належать: ***і, та, також, також і, і навіть, а й, та й, ще й, притому, причому:*** *Відновленням лісу займається лісництво, також і школа залучається до цієї справи* (З газет). *Вона настирливо з тобою говорила, та й їй далась нелегко ця розмова* (Л. Українка).

До пояснювальних (уточнюючих) сполучників належать: **або, тобто, а саме, як-от.** *Ономастика, тобто наука про власні назви, вивчається на філологічних факультетах. Полісемія, або багатозначність, - поширене явище в українській мові.*

Підрядними (гіпотактичними) називаються такі сполучники, які поєднуть підрядну предикативну частину з головною в складнопідрядному реченні.

Підрядні сполучники поділяються на часові (темпоральні), умовні, причинові, допустові, цільові (мети), наслідкові, порівняльні.

До часових належать: **як, після того як, коли, в міру того як, як тільки, щойно, ледве, відколи, аж таки, доки** і ін.: *Доки сонце зійде, роса очі виїсть* (Приказка). *Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега* (Коцюбинський).

До умовних належать: **якщо, коли, якби, аби, коли б, як, раз**: *Раз добром нагріте серце, вік не прохолоне* (Шевченко), *Коли за все візьмешся, то нічого не зробиш* (Приказка), *Якби мені не тиночки та не перелази, ходив би я до дівчини по чотири рази* (Із пісні).

До причинових належать: **бо, через те, тому що, оскільки, затим що, тим що**: *А більший меншого тусає та ще й б'є, затим що сила є* (Глібов), *Він полюбив, бо полюбити прийшла пора (Рильський).*

До допустових належать: **хоч, хай, нехай, дарма що, незважаючи на те що:** У *вагоні задуха, хоч надворі й зима* (Цюпа), *Селяни виростили високий урожай, дарма що весна була сухою* (З газет). *Незважаючи на те що дув попутний вітер, яхта йшла повільно* (З газет).

До сполучників мети (цільових) належать: **щоб, для того щоб, з тим щоб, аби**: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти* (Приказка), *Аби урожаї добрі мати, треба землю глибше орати* (Приказка).

До наслідкових належать: **так що**: *Молоді чорняві скрипалі позакидали назад голови,* ***так що*** *на них ледве держались шапки* (Н. Левицький).

До порівняльних належать: **як, мов , мовби, немов, немовби, наче, неначе, начебто, ніби, нібито**: *Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко/ *Тітка так красиво говорить,* ***ніби*** *співає, ніби казочку вив'язує* (Збанацький).

І сурядні, і підрядні сполучники можуть вживлятися в прямому і в переносному значенні, а тому переходять із одієї групи в іншу. Наприклад, часовий сполучник коли, вживаючись переносно, набуває: 1) атрибутивного значення: *День,* ***коли*** *я народився, був сонячним; 2)* умовного значення: *Треба завжди перепочити,* ***коли*** *втомишся; Коли знав би про приїзд батьків, то добре підготувався б до зустрічі.*

Лекція № 11
(2 години)
Тема: Частка
План

1. Загальне поняття про частку.
2. Класифікація часток за походженням.
3. Класифікація часток за структурою.
4. Класифікація часток за функцією.
5. Історія формування часток.

Література:
1.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
2.Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
3.Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
4.Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
5. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
6. Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.

Контрольні запитання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка.

Поняття про частку

Поняття "частки мовлення" і "частка" не рівнозначні. Частки мовлення, за В.В.Виноградовим, - це група службових слів, які самостійно не бувають членами речення, виконують в реченні зв'язкову функцію і протиставляються "частинам мовлення". Цьому терміну відповідає поняття "зв'язкові слова". Частка ж є одним із різновидів зв'язкових слів, часток мовлення поряд з прийменником, сполучником і зв'язкою, що становлять окрему службову частину мови, яка протиставляється іншим службовим частинам мови (прийменнику, сполучнику). Тому термін "частка мовлення" не можна вживати в скороченій формі ("частка").

Дехто з мовознавців (В.М.Сидоров) намагається вивести частки за межі службових слів на тій основі, що службові слова (прийменник, сполучник) мають синтаксичний характер, а частка ніби не має синтаксичного характеру, а лише семантичний. Але синтаксичний характер функцій часток в реченні не викликає сумну: напр. *Хіба ти й цього не знаєш?* (наявність часток *хіба, й, не* залежить від комунікативної спрямованості цього речення).

Окремі мовознавці надають часткам статус не слова, а морфеми (суфікса, префікса) на тій підставі, що ніби частка не має лексичного значення (І.Р, Вихованець) або виражає несинтаксичне формальне значення (В.М. Сидоров).

Традиційне мовознавство розглядає частку як окремий різновид службових частин мови із зв'язковою функцією.

Немає спільної думки і стосовно лексичного значення часток. Частина мовознавців вважає, що частка не має самостійного лексичного значення (Вихованець І.Р. і ін.). В.В. Виноградов стверджує, що лексичне значення у часток є і воно збігається з їх граматичними, логічними або експресивно-стилістичними функціями. Тому семантичний обсяг часток дуже широкий, їх лексико-граматичні значення дуже мінливі і залежать від синтаксичного слововживання, що спричиняє нечіткість відмежування їх від інших частин мови. Н.Ю. Шведова доводить, що частки виражають лексичні значення лише в межах певних типів конструкцій. На думку І.О. Кисельова, частки мають послаблені лексичні значення.

За Т.М. Ніколаєвою, частки багатозначні і не мають чітких семантичних меж. Наприклад: частки *лиш, лише* мають значення обмежувальне *(Лишилась на хазяйстві лише коза* .Коцюбинський), підсилювальне *(А глянь лиш гарно кругом себе, - і раю кращого не треба!* Шевченко) і спонукальне *(Ану лиш не роздягайся. Підем із Лукичем.* Головко);

Зближає частку з прийменником та сполучником зв'язкова функція. Всі службові слова покликані зв'язувати самостійні слова в речення (в висловлювання), але специфіка зв'язкової функції часток відмежовує їх від прийменників та сполучників і виділяє в окрему службову частину мови: сполучники зв'язують однорідні члени речення (*добро і зло; малий, але дорогий),* прийменники зв'язують різнорідні члени речення граматичним

зв'язком керування (*поїхав до міста, лежав на столі),* а частки зв'язують різнорідні члени семантичним зв'язком, щоб надати їм (або всьому реченню) додаткової семантики, певної модальності, комунікативної спрямованості: *Чи ти лише мені відкрив би душу!* **Цей семантичний зв'язок різнорідних членів з додатковою семантикою і є категоріальним значенням частки, яке відрізняє її від прийменника та сполучника і виокремлює в частину мови.**

Морфологічні ознаки часток: 1) не мають системи словозміни, чим протиставляються іменникам, прикметникам, дієсловам; 2) частка як службова частина мови сформувалася на базі інших частин мови (самостійних і службових); 3) окремі частки є засобом творення морфологічних форм наказового способу дієслів (*хай, нехай),* умовного способу дієслів *(би,б);* 4) деякі частки переростають в префікси (*не, ні, будь, казна, хтозна, чи, ані, аби -небога, ніхто, будь-хто, казна-що, хтозна-де, чимало, аніщо, абиде)* та в суфікси (*ся, небудь, бо, но, то, таки - взутися, куди-небудь, тож-бо, скажи-но; якби-то, все-таки);* 5) частки як слова протиставляються морфемам як частинам слова; 6) частка як службова частина мови стоїть в одному ряді з іншими самостійними і службовими частинами мови і протиставляється як всім самостійним, з одного боку, так і всім службовим частинам мови - з другого боку; 7) частки можуть змінювати категоріальне значення і переходити в розряд інших частин мови - найчастіше в клас сполучників (пор. частки *і, й, та, хоч* і сполучники *і, й, та, хоч*).

Синтаксичні властивості часток: 1) частки не бувають самостійними членами речення, але вони входять до складу членів речення сумісно з самостійними словами *(Тільки вітер гуде в проводах);* 2)окремі частки виконують функцію слів-речень в певних синтаксичних позиціях (*ну, невже, еге, атож, добре, так): Вродлива панночка скрізь може бути певна, що виграє, - Невже!* (Л. Українка); 3) частка семантично поєднує (зв'язує) в реченні різнозначні члени речення: *Я ж тобі казала щиро (Пісня), Ще треті півні не співали, ніхто ніде не гомонів* (Шевченко) (частка **ж** семантично поєднує підмет **я** з додатком **тобі,** частка **не** семантично поєднує підмет ***півні*** з присудком ***співав,*** дієслово-присудок ***гомонів*** з обставиною місця ***ніде);*** 4)надає всьому реченню або окремим його членам додаткового значення: *Не щебече соловейко в лузі над водою* (Шевченко); 5) частки є одним із засобів актуального членування речень, тобто засобом виділення в реченні теми (відомої інформації) і реми (нової інформації): *Я іду // не в школу. Іду в школу //не я. В школу я //не йду.*

Отже, часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних в комунікативному процесі.

Класифікація часток за походженням

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови - іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесенністю частки української мови поділяються на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відвигукові, відсполучникові.

Відзайменникові частки: *воно, що, це, собі, ся, оце, саме, он, чи, ти, тобі.*

Наприклад: *У той саме час скрипнули сінешні двері* (Мирний). *Он уже й світ баваніє надворі* (Мирний,); *А що, мамо, і злякався я вашого Морозенка?!* (Мирний).

Відприслівникові частки: *тут, куди, як, там, зовсім, остаточно, прямо, точно, мало не, тільки, паки (пак), так (таки), де, ось, так, рівно.*

Наприклад: *Куди мені старій до вас молодих?* (Мирний); *Заїхав [Михайло] якось до матері. І не пізнала. Куди ж там - у кожанці!* (Збанацький); *Гнуться мало не до землі стрункі, білі берези* (Франко).

Віддієслівні частки: *авжеж, адже, би, буцім, знай (собі), дай, давай, мов, мовби, немовби, ніби, якби, хай, нехай.*

Наприклад: *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (Тичина); *Дивлюсь: так буцім сова летить лугами, берегами та нетрями* (Шевченко); *Тепер мовби трошечки легше* (Л.Українка); *Авжеж, такий у нас ведеться звичай* (Л.Українка).

Відприкметникові частки: *лиш, лише (від лихий), лишень.*

Наприклад: *Ану* ***лиш*** *швидше убирайся, з Дидоною не женихайся!* (Котляревський), ***Лише*** *мох вкриває собою оте віковічне каміння* (Шиян); *Люблю пісні мойого краю, та не спинюсь на тім лишень*(Рильський).

Відіменникові частки: *бігма, бігме, (розм. заст, від боже побий мене), бодай (від бог дай).* Наприклад: *Бігме, страшно простій людині на таку гору стати* (Яновський); *Бодай тії вороги поконали до ноги* (Н.Левицький).

Відсполучникові частки: *і, та і ін.*

Наприклад: *На те і вчителька вона!* (Сосюра), - *Не розгадав? от тобі й на!* (Глібов,), *Та ти хоч скажи, в чім річ.* (Хоткевич).

Відвигукові частки: *ну, га, гей, ага, атож, аякже.*

Наприклад: - *А казав же він?* - ***Ага!*** (Грінченко) - *Зробив же він своє діло? — Ага!* (Грінченко,); *Хто знає, обід буде? — Аякже!* (Мирний,); *Ви добре знаєте Карпа?* - ***Атож!*** (Коцюбинський).

Класифікація часток за структурою

За хронологічною ознакою (часом виникнення) частки поділяються на первинні і вторинні.

До первинних належать найпростіші за будовою, односкладні частки, які в сучасній мові вже не мають словотвірних і формальних зв'язків зі словами інших частин мови: *би (б), же (ж), не, ні, ба, аж, ще, ну, но.* Всі інші-вторинні. Вони в основному складні забудовою і зберігають структурно-словотвірні зв'язки з іншими частинами мови: *ось, тут, це, куди, нехай, ледве, он, і (й), ніби, неначе, невже, адже, також* і под.

За будовою частки поділяються на прості і складені.

Простими називаються такі частки, які складаються з одного слова: *чи, хіба, невже, тільки, лише, навіть.*

Складеними називаються частки, які складаються з кількох слів (двох, інколи трьох): *хоч би, навряд чи, не тільки, трохи не, ледве не, не те щоб.*

Складені частки можуть утворюватися: з кількох часток *(ще б пак, хоч би),* з частки і сполучника *(а хіба, а то),* **з** частки і прийменника (*не без того*), з частки і дієслова *(було б),* з сполучника і займенника *(а то).*

До простих часток належать: *а, абиде, абикуди, абищо, чвжеж, аж, ані, атож, аякже, ба, би (б), бадай, було, власне, га, ген, годі, давай, добре, еге, егеж, же (ж), і (й), лиш, лише, пишень, мабуть, майже, мов, мовби, на, навіть, навряд, наче, не, невже, немов, ні, ніби, нехай, ну, он, онде, ось, ото, от, оце, приблизно, рівно, саме, собі, справді, так, також, теж, тільки, то, точно, хай, хіба, хоч, уже (вже), чи, це, як, який, якраз* і ін.

Складені частки поділяються нанечленовані і членовані. До нечленованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні не можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами в реченні не можна вставити інші слова. До членованих належать такі складені частки, компоненти яких в реченні можуть бути розділені іншими словами, тобто між їх компонентами можна вставити інші слова.

Нечленовані частки:

було б: *Було б не залишатися в гуртожику, а їхати додому* (Усне мовлення); всього-навсього: *Це всього-навсього калюжа, а не ставок* (Усне мовлення); все ж таки: *Все ж*

таки екзамен він склав! (Усне мовлення); далеко не: *Це далеко не повна відповідь!* (Усне мовлення); до чого ж: *До чого ж тут гарно!* (Усне мовлення); ще б: *Ще б не скласти цей екзамен!* (Усне мовлення); чи що: *Глухий ти, чи що?* (Усне мовлення); і то: *Батька і то не пустили в операційну!* (Усне мовлення); як же: - *Ти не виконав завдання! - Як же не виконав?* (Усне мовлення); навряд чи: *Навряд чи нададуть додаткову відпустку!* (Усне мовлення); як так: *Ти навіть не хвилюєшся! - Як так не хвилююсь!* (Усне мовлення); просто-напросто: *Він просто-напросто сміється з нас!* (Усне мовлення); так-таки: - *Вхід заборонено! – Так- таки й заборонено!* (Усне мовлення); що ж: *Що ж ти блукаєш всю ніч понад двір'ю!* (Усне мовлення); чи й не: *Чи й не весело!* (Усне мовлення); й так: *Не гнівайся, я й так хвилююсь!* (Усне мовлення).

Членовані частки:

ледь не: *Голову ледь не розбив!* (Усне мовлення); як не: *Як не знати цієї дороги! Як цієї дороги не знати!* (Усне мовлення); лиш би: *Лиш би вітру не було!* (Усне мовлення); нехай би: *Нехай би співали!* (Усне мовлення); так і: *Так і не пізнав він мене!* (Усне мовлення); тільки б: *Тільки не спізнитися б!* (Усне мовлення); хоч би: *Хоч би не спізниться!* (Усне мовлення); що за: *Що за звичка у тебе!* (Усне мовлення); от би: *От би дощу зараз!* (Усне мовлення); ось і: *Ось тобі і друг! Ось і друг тобі!* (Усне мовлення)

Класифікація часток за функцією

Класифікація часток була розроблена В.В. Виноградовим (див. Русский язык, М., 1947, с. 665).

Він виділив вісім розрядів: підсилювально - обмежувальні (або виділювальні), приєднувальні, означальні, вказівні, неозначні, кількісні, заперечні, модально-придієслівні. Пізніше ця класифікація удосконалювалася. "Русская грамматика" (М.,1980, т. 1с. 725) виокремила шість функціональних груп: формотвірні, заперечені, запитальні, придієслівні, модальні, реплікові. Але й ця спроба виявилася не перспективною.

По-перше, в існуючих класифікаціях відсутній єдиний логічний принцип класифікації (формотвірні частки виділяються за граматичним принципом, реплікові - за формою організації мовлення, придієслівні - за частиномовною ознакою). По-друге, майже у всіх класифікаціях в окрему групу виділяються модальні частки, в той час як модальність є загальною рисою для частки як частини мови в цілому, а не для окремих часток, бо кожна частка вносить в речення річні значення суб'єктивного ставлення до висловлюваної думки. По-третє, немає підстав виділяти так звані словотвірні частки *(хто-небудь, куди-небудь; дехто, деінде; ніби, мовби; ніде, ніхто, нікуди),* оскільки частка-це слово, тобто лексична одиниця, а компоненти -не-вудь, де-, ні-, -би, в наведених прикладах є частиною слова, тобто морфом. Отже, виділяти тут словотвірні частки - значить не розмежовувати, змішувати поняття слова і морфа. Словотвірна функція - це функція морфів. По-четверте, немає також підстав приписувати частці комунікативну функцію. Комунікативна функція -це процес спілкування, тобто процес обміну думками, процес повідомлення думок. Цей процес не може бути реалізований словом, тим більше службовим.

Слова (самостійні і службові) покликані формувати комунікативні одиниці - реченння і текст. Тому ні частки, ні інші частини мови не виконують комунікативної функції.

Загальна функція часток - це зв'язок самостійних слів. Цим частка прилучається до групи службових частин мови (прийменника, сполучника). Загальна зв'язкова функція у часток реалізується такими конкретними функціями, якими частка відрізняється від інших службових слів і формується як службова частина мови. Такими функціями у частки є: 1) утворення морфологічних форм слів і форм речень з ірреальним значенням (спонукання, умовності, волевиявлення), 2) формування заперечних, спонукальних, стверджувальних і запитальних коструцій, 3) виділення, уточнення, підсилення, актуалізація якоїсь частини семантики в реченні (висловлюванні), 4) вираження емоційно-оціночних, вказівних та вірогідносних відтінків значення.

За характером функції частки поділяються на дві групи: 1) частки, що виражають граматичне значення і 2) частки, що виражають лексичне значення та його відтінки.

У відповідності з конкретними функціями в українській мові виділяються частки: 1) формотвірні, 2) заперечні, 3)стверджувальні, 4) питальні, 5) вирогідні, 6) підсилювальні, 7) видільні, 8) спонукальні, 9)вказівнІ.

Формотвірні частки. До формотвірних належать частки *хай, нехай, давай, щоб, би (б).* Вони надають слову і реченню певної граматичної форми і тому називаються формотвірними.

Частки *хай, нехай* утворюють наказову форму дієслів 3-ї особи однини та множини і формують імперативні речення ірреального змісту: ***Нехай*** *ні жар, ні холод не спинить вас! (Франка), Хай сильніше гряне буря!*(Горкий)

Частка *давай (давайте)* вживається при інфінітивах та дієсловах 1 -ї особи однини і множини форми мабутнього часу, виражає заклик до спільної дії і формує імперативні речення, пом'якшуючи їх категоричність: ***Давайте*** *провчимо вражого пана!* (Нечуй Левицький), ***Давай*** *перестоїмо під оцим грибком* (Гончар).

Частка *щоб (щоби),* надаючи реченню наказового значення, виражає: 1) побажання: Їх *ласка сироті* ***щоб*** *не снилась, не снилась ніколи* (Шевченко), ***Щоб*** *ти був багатий, як земля* (Номис); 2) заперечення можливості чого-небудь: *Щоб оце я, після такої праці випустив із рук свою здобич!* (Куліш); 3) застереження можливих негативних наслідків: *Цур йому!* ***Щоб*** *ще по пиці не дав, бо він на те солдат* (Квітка-Основ'яненко); 4) наказ або прохання: *Я такого слова щоб більш не чув від тебе* (М.Вовчок), *Щоб на світанку ти був тут* (Тютюнник).

Частка *би (б)* утворює дієслова умовного способу: надає реченню ірреального змісту: *Я жив би двічі і помер би двічі, якби було нам два життя дано* (Головко). Вона може вживатися у значенні наказового способу і виражати: І) п о б а ж а н н я: *Нехай би вже ліпше били* (Л.Українка), *Вам би милосердною сестрою бути* (Гончар), 2) ввічливе прохання, пропозицію: *Чи не позичив би ти мені трохи грошей* (Коцюбинський).

Інколи до формотворчих, а то й словотворчих часток відносять -ся, -сь (*купатися, нестись),* будь-, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, не-, ні- та ін. Але це не частки мовлення, не окремі слова, а частини слів, і морфи.

Заперечні частки. До заперечних належать частки *не, ні, ані.* Виражаючи заперечення, вони одночасно можуть набувати відтінків підсилення і виокремлення частини якоїсь семантики: *Не вернеться чорнобривий та й не привітає, не розплете довгу косу, хустку не зав'яже, не на ліжко - в домовину сиротою ляже* (Шевченко).

Частка *не* може знаходитися при всіх самостійних частинах мови. Вона заперечує зміст речення повністю або частково: *А де ж дівся соловейко? Не питай, не знає (Шевченко), Не дві ночі карі очі любо цілувала* (Шевченко).

При подвійному вживанні частки *не* у дієсловному складеному присудку речення набуває стверджувального значення: *Він був кирпатенький такий, що я не міг не усміхнуться* (Сосюра).

Заперечне значення частки *не* посилюється тоді, коли вона поєднує заперечний займенник або заперечний прислівник з дієсловом: ***Ніхто*** *її не рятує* (Шевченко,), ***Ніхто*** *того не побачить, не спитає* (Шевченко).

Заперечне значення частки *не* послаблюється тоді, коли вона:

а) поєднує (зв'язує) дві однакові форми того ж слова: *сон-не сон, готовий-не готовий;*

б) поєднує дві однакові форми спільнокореневого дієслова: *дивишся не надивишся, дивуєшся не надивуєшся;*

в) поєднує інфінітив і особову форму того ж самого дієслова: *знать не знаю, бачить не бачив, чути не чув.*

Частка *ні* виконує: а) функцію заперечення *(На вулиці ні душі),* б) функцію підсилення заперечення *(Ми не бачили ні душі),* в) функцію сполучника при повторенні *(Нема в нього ні оселі, ні саду, ні ставу.* Шевченко), г) функцію слова-речення *(Ти йдеш? -Ні.).*

Частка *ані* є експресивним варіантом заперечної частки *ні*: *Ні каліка, ані старий, ні мала дитина не остались* (Шевченко).

Частки *не, ні* можуть втрачати функції слова і переходити в префікси: *небезпечний, небилиця, небога; нівідкіль, ніколи, нікчема, нінащо.*

Стверджувальні частки. До стверджувальних належать частки *так, авжеж, атож, аякже, еге, егеж, їй (у вигуках їй-бо, їй-богу, їй-право).*

Вони виконують: а) функцію підтвердження реальності змісту висловлювання: *Ніхто не має права... так, как ніхто не має права його попрікнути* (Коцюбинський), б) функцію слова-речення в певних комунікативних ситуаціях: *Поїдеш на екскурсію? — Аякже. ~А ти хочеш стати вчителькою? -Авжеж.*

Давня стверджувальна частка їй - перетворилася в префікс (їй-бо, їй-богу, їй-право).

Питальні частки. До питальних належать частки *чи (чи ж, чи не, та чи), хіба (хіба ж, та хіба), невже (невже ж, та невже), що за*. Вони виконують: а) функцію вираження питальності: *Хіба ти не бачиш, хіба ти не чуєш людського плачу?* (Шевченко); б) додаткову до питальності модальну функцію сумніву, здивування, непевності, заперечення: *Чи то давнє яке лихо прокинулось в хаті?* (Шевченко); *Чи винна ж голубка, що голуба любить?* (Шевченко).

Частки *хіба, невже* виконують функцію слова-речення в певній комунікативній ситуації: - *Завтра не буде занять! -Невже?*

Частка *чи* при повторенні, втрачаючи запитальну функцію, набуває функції сполучника: *Чи то сиджу, чи то гуляю, все співаю* (Шевченко).

О к л и ч н о-підсилювальні частки: *як, який, що за, що то за.* Вони супроводжують окличну інтонацію речення і підсилюють значення висловлювальної думки чи окремого семантичного компонента: *Як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! (Рильский), Яка чума косила! А сила знову розцвіла (Тичина), Що за чудовий вид* (Франко).

Підсилювальні частки: *і, й, та, так, аж, все, таки, уже, ще, же (ж), бо саме, якраз, десь, якось, куди, собі, тобі, воно, його* і ін. Вони підсилюють зміст всього висловлювання або значення тих слів, які поєднуються часткою. Наприклад: *Як дівчата цілуються, як їх обнімають — я й досі не знаю і не знатиму* (Шевченко); *Все я тобі пробачу, бо я ж тебе люблю* (Л.Українка); *Спи ж ти, малесенький, пізній бо час* (Л.Українка).

Видільні частки: *навіть, тільки, лише, лиш, лишень, все, хоч, хоча б, уже (вже)* і ін. Наприклад: *Десь, колись в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів* (Л.Українка/ *Трудно навіть розказати, що за лихо сталось в краї* (Л.Українка/ *Тільки ти один тепера можеш дать мені нараду!* (Л.Українка/ *Вчора набігла хмарка, та лише покропила суху землю* (Коцюбинський/ *Люблю пісні мойого краю, та не спинюсь на тім лишень* (Рильский).

Спонукальні частки: *бодай, годі, ну, давай, на, нумо, лишень.* Вони виражають бажання, прохання, наказ, вимогу, заборону, заклик до дії: *Позбирає вона дітей за руки в коло і нумо вчити то одну, то другу гру* (Кучер); *На портфель, іди зараз у сільраду* (Корнійчук).

Вірогідні частки. До вірогідних належать частки *буцім, мов, немов, немовби, немовбито, мабуть, ледве чи, мовляв, начеб, нібито, наче, неначе, ніби, навряд чи* і ін. Вони виражають значення припущення, сумніву, невпевненості щодо вірогідності висловлюваного змісту: *Під вербами вода була наче зеленаста* (Коцюбинський). *В курній хаті стало* ***ніби*** *видніше* (Чорнобривець), *Оце ж я нібито маю в Італію їхать* (Л.Українка).

Слід мати на увазі, що ці частки можуть вживатися і в функції сполучників: *Мов водопаду рев, мов битви гул кровавий, так наші молоти гриміли раз-у-раз* (Франко). *І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав,* ***неначе*** *човен в синім морі то виринав, то потопав* (Шевченко).

Вказівні частки: *ось, от, то, це, оце, он, онде, ото.* Наприклад: *А онде під тином опухла дитина* (Шевченко), *Он з-за гаю виглядає ставок, неначе полотно* (Шевченко), *Невже ото все неправда!* (Гончар), *Оце ж садиба Вихорів* (Тютюнник); *Це завтра свято військове у нас* (Л.Українка).

Лекція № 12
(2 години)
Тема: Вигук та звуконаслідування
План

1. Поняття про вигук як частину мови.
2. Граматичні особливості вигуків.
3. Класифікація вигуків за семантикою, будовою і походженням.
4. Звуконаслідувальні слова.
5. Історія формування вигуків.

Література

1. Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
2. Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
3.Скаб М.С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови // Мовознавство. – 1990. – № 5.

Контрольні запитання:

1. Які функції вигуків у мові?
2. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
3. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

Поняття про вигук як частину мови

Усталеного погляду на вигук як частину мови ще не склалося. В старій лінгвістичній традиції на вигук дивилися як на окрики, з яких формувалися перші слова людської мови. К. С. Аксаков писав, що" вигук. зовсім не слово... Думки він не виражає, це просто окрик, який показує лиш невизначений стан болю, жаху, радості... Тут ще немає слова, тут ще не говорить людина; ні, це крик" (пор. вигукову теорію походження мови). Вигуки як емоційні знаки протиставлялися словам як знакам думки. Для сучасного мовознавства значно важливіше дослідити перехід інших слів у вигуки, ніж шукати шляхів перетворення вигуків у слова.

О. М. Пєшковський, Д. М. Овсяннико-Куликовський, Ф.І.Буслаєв вважали вигуки словами, але такими, що знаходяться за межами частин мови. На думку О. М. Пєшковського, вигук є чужорідним елементом у реченні, як куля, за порівнянням Д. М. Овсяннико-Куликовського, у тілі людини, оскільки, на їх думку, вигуки не мають лексичного значення. П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов визнавали вигук частиною мови, але відокремленою і від самостійних, і від службових частин мови. Цієї позиції дотримуються А. ГІ. Грищенко і Л. І. Мацько (див. Украинская грамматика, К., 1986, с. 238; Л. І. Мацько. Інтер'єктиви в українській мові, К., 1981, с. 5-12 і ін.). В. В. Виноградов виділяв вигук в окрему групу слів поряд з частинами мови, частками мови і модальними словами.

Сучасні мовознавці А. А. Уфімцева і І. Р. Вихованець розглядають вигуки як реченнєві дейктичні одиниці, що знаходяться на периферії речення в сфері лише мовлення на відміну від повноцінних речень, які є фактом і мовлення, і мови. (Уфімцева А. А. Типи словесних язмков, М., 1974, с.199; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті, К., 1988, с. 37).

Немає єдиного погляду на питання про лексичне значення вигуків. Одні морфологісти, які під лексичним значенням розуміють співвідношення звукового комплексу з предметами, поняттями та явищами реального світу, вказують на відсутність у вигуків лексичного значення, оскільки вони виражають лише емоції і

волевиявлення, але не називають їх, тобто позбавлені предметно-понятійної співвіднесеності, а тому не мають статусу слова і члена речення.

Інші вважають, що вигуки мають лексичне значення, оскільки виражають емоції і волевиявлення, які реально існують в житті, як і предмети буття (Л.Мацько). Але лексичне значення слова не залежить від того, реальним чи ірреальним є предмет або поняття номінації.

Визначати вигук як частину мови, що виражає лише емоції та волевиявлення, - означає допускати неточність, якай породжує проблему лексичного значення. Очевидно, вигуки виражають і елемент думки.

Отже, вигук-це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В.Виноградов, В.Горпинич). Елемент думки разом з емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Л. Українка).

Вигуки бувають багатозначними: *о!, ох!,ой!, ай!, є!, ах!, ех!* і ін. Вигук ой!, наприклад, має вісім значень : 1)виражає фізичний біль, страждання : -*Ой! - скрикнув Остап, схопився за груди* (Коцюбинський); 2) виражає переляк, жах : -*Ой, рятуйте!. - Антоніна бігла за своїм внуком* (Довженко); 3) виражає уболівання, горе *Ой Семеночку, Семеночку! Дитино моя добра й щира!* (Вовчок); 4) виражає осуд, незадоволення, докору: *Ой, який ти нетерплячий* (Головко); 5) виражає здивування, захоплення : Ой, чи *так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині!* (Л. Українка); 6) виражає благання, прохання : Ой, *пустіть мене, пустіть!* (Вовчок); 7) виражає застереження, попередження : *Ой, не ходи Грицю та на вечорниці* (Пісня); 8) виражає бажання, прагнення : *Ой не шуми, луже!* (Пісня)

Властивість вигуків виражати різноманітні значення зумовлюється контекстом, ситуацією мовлення, інтонацією, жестами та мімікою.

Отже, семантично вигуки зближаються з усіма іншими частинами мови: вони мають елемент денотативного значення і здатні розвивати багатозначність як і іменники, прикметники, дієслова. Але вигукам притаманна й семантична специфіка, яка надає їм статусу окремої частини мови. Це: I) емоції і волевиявлення як провідний компонент категоріального значення; 2) широка амплітуда багатозначності, нерідко діаметрально протилежної (вигук *ой!* може виражати і біль, і радість).

Граматичні особливості вигуків

Існую думка, що вигуки знаходяться поза граматикою. Насправді ж вони підвладні граматиці і функціонують в мові за її законами.

Насамперед, вигукам притаманна низка синтаксичних властивостей, які визначають їх як окрему частину мови:

1) в умовах контексту вигуки можуть займати позицію речення і виконувати функцію самостійного висловлювання, тобто бути словом - реченням : *"Прощай!"* - промовила понуро мила (Л.Українка); *Гай - гай, невелика послуга!* (Л. Українка) *Ґвалт! Рятуйте!* (Шевченко); *Браво! Браво! Охрестили!* (Шевченко);

2) емоційно наснажує не одне якесь слово, а все висловлювання, все речення, тобто він є фактом не словосполучення, а речення: *Ох, зійди, моя зіронько лагідна!* (Л. Українка); *О, не забуду я тих днів на чужині!* (Л. Українка).

Отже, природа (сутність) вигуків - бути або словом-реченням, або задавати емоційний заряд всьому висловлюванню, реченню. Цією рисою вигуки зближаються з частками і відрізняються від іменників, прикметників, дієслів;

3) вигуки входять в граматичну структуру мови, вживаючись у відповідності з правилами сполучуваності мовних одиниць, завжди стоять на початку висловлювання (речення). Отже, синтаксична позиція вигуків - початок висловлювання : *Боже, боже! Що то може наробити серенада* (Л. Українка); *Ой лихо! Що, коли надійде ворог?* (Л. Українка). Позицією у висловлюванні вигуки протиставляються прийменникам, що

знаходяться перед словоформою в словосполученні, сполучникам, що знаходяться між словоформами і предикативними частинами речення, часткам, що знаходяться і перед і після словоформ;

4) вигуки як периферійні реченнєві компоненти висловлювання поєднуються з основними елементами висловлювання за допомогою граматичного зв'язку співвідношення, а не сурядності чи підрядності : *Еге, не доказав я про чужого'* (Л. Українка); *Гей, браття! Диво сталося, дивіться!* (Л. Українка); *Ех, клята праця!* (Л. Українка).

До морфологічних ознак вигука як частини мови відноситься:

1) відсутність системи словозміни, що зближає вигуки з прийменниками, сполучниками, частками;
2) наявність вигукової інтонації, що протиставляє вигук всім іншим частинам мови;
3) співвіднесеність вигуків з іменниками (*горе! боже! лихо!*), з дієсловами (*прощай!, диви!, глянь! геть!*), з займенниками *(це!, оце!, воно!, отаке!),* з прислівниками *(як!, так!, раз!, браво!);*
4) здатність субстантизовуватися (*не кажи гоп, чути ура*);
5) здатність утворювати відвигукові деривати *(охатипрощатися, хукати, ахання).*

Інтелектуальні і емоційні висловлювання виражаються не однаково: інтелектуальні - тривало в часі за допомогою поширених словоформ (*плигати, скакати, хапати, махати, болить, дивуюся*), емоційні - миттєво за допомогою стислих слів - вигуків *(плиг!, скік!, хап!, мах!, ох!, ого!)*

Миттєвий спосіб вияву емоцій не допускає будь-якої системи словозміни як поширеного довготривалого засобу, натомісць зумовлює інтонацію як найстисліший граматичний засіб вираження емоцій і обирає початок речення як найближчу позицію їх вияву.

За відсутність системи словозміни вигук називають неповноцінною (рос. ущербной) групою слів (В. В. Виноградов) з "негативними граматичними показниками".

Думка ця неприйнятна, оскільки вигук має все те, що йому потрібно для виконання своїх функцій. Система словозміни і "позитивні" граматичні показники непотрібні вигукам, бо вони змінили б природу і сутність вигуків, і то вже був би інший клас слів. Тому сучасний вигук - повноцінна і повнозначна частина мови з такими граматичними ознаками, які адекватно виражають її категоріальне значення.

Класифікація вигуків за семантикою

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні.

1.**Емоційними** називаються такі вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний та психічний стан людини. За допомогою емоційних вигуків виражається радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, туга, жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, уболівання, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать вигуки *:а!, є!, і!, о!, Іуі, ай!, ой!, ій!, ах!, ех!, ох!, ух!, ат!, ет!, іч!, ба!, гі!, тю!, фе!, фу!, ха!, хе!, хо!, гай!, ті!, тьху!, матінко!, пене!, боже!, господи!, леле!, жах!, страх!, слава!, хвала!, горе!, біда!, лихо!, цур!* та ін. (див. О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В.М. Русанівський. Граматика української мови, К., 1993, с. 324-325).

Емоційні вигуки бувають однозначними і багатозначними. Тому їх значення виявляється в тексті. Наприклад : *О Земле! Велетнів роди!* (Франко); *О горе тим, що вроджені в темниці (Л.* Українка); *Ой палка ти була, моя пісне!* (Л. Українка); *Ой лихо! Ой горе!. Ой боже! Ой леле!* (Л. Українка).

2. **С п о н у к а л ь н и м и** (їх ще називають наказово-спонукальними, імперативними, вигуки волевиявлення) називають такі вигуки, які виражають спонукання, наказ, розпорядження, заклик, заохочення до дії і інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки : *гей!, но!, прр!, гиля!, киш!, прісь!, вйо!, геть!, годі!, цить!, марш!, гайда!, досить! Давай!, тсс!, цсс!, соб!, себе!, цоб!, цебе!, ну!, нумо!, ану!, баста!, шабаш!* та ін. Наприклад : *Ануте, хлоп'ята... Ходім погуляти!* (Шевченко); *Гайда в Україну!* (Шевченко); *Ну, не плач же, глянь на мене...(*Шевченко); *Гетьте, думи, ви хмари осінні!* (Л. Українка).

3. **А п е л я т и в н и м и** (від лат. "звертання" , пор. апеляція, апелятивний, апелювати) називаються такі вигуки, які виражають звертання мовця до співбесідника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ейі, гов!, агов!, алло!, ау!, гей!, агей! та ін.*Наприклад : *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Л. Українка); *Гей,браття! Диво сталося,дивіться!* (Л. Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Л. Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин : *гулі-гулі-гулі!, гуль-гуль-гуль!,уть-уть-уть!, ціп-ціп-ціп!, гусь-гусь-гусь!,кщь-тць-киць!, цю-цю-цюі, паць-паць-паць!*

4. **Етикетними** називають такі вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать: *привіт!, здрастуйте!, добридень!, добривечір!, здоровенькі були!, здоров був!, щасливо!, до побачення!, на добраніч!, дякую!, смачного!, спасибі!, вибачте!, пробачте!, їй-богу!* та ін. Наприклад: *-Спасибі вам! -Надів шапку!* (Шевченко); *Єй-богу, немає!* (Шевченко); *Ану лишень про батька Максима ушквар. Спасибі! Спасибі!* (Шевченко); *Прощай,- Волинь!Прощай, рідний куточок!* (Л. Українка).

Класифікація вигуків за будовою

За будовою вигуки поділяються на первинні і непервинні.

До первинних належать такі вигуки, які в сучасній мові не мають уже зв'язку з тими частинами мови, з яких вони утворилися. У більшості випадків вони беруть свій початок від емоційних викриків, вигуків і окликів, які супроводжують реакцію організму на зовнішні підразники. Це такі вигуки : *а!, ага!, ой!, ай!, ах!, ба!, гей!, ей!, є!, ну!, о! ох!, тю!, тьфу!, ух!, ха!, хі!, хо!, ех!, цить!,* і под.

За звуковим складом вони поділяються на кілька груп:

1) вокалічні однозвукові односкладові вигуки : *о!, а!, є!, и!, у!;*

2) двозвукові односкладові вигуки у формі закритого складу *ой!, ай!, ох!, ех!, ах!, ух!, ич!, ач!;*

3) двозвукові односкладові вигуки у формі відкритого складу: *ба!,га!, ге!, ги!,на!, ну!, тю!, фе!, фі!, ха!, хе!, хо!, ху!;*

4) тризвукові односкладові вигуки у формі прикрито-закритого або прикрито-відкритого складу: *геть!, гай!, гей!, гоп!, пхе!, пхі!,тьфу!;*

5) двоскладові вигуки: *опа!, ого!, ану!, ало!, нате!, нумо!;*

6) консонантні вигуки : *гм!, хм!, брр!, прр!, тс!, пс!.*

До непервинних (похідних) належать такі вигуки, які співвідносяться з іншими частинами мови, від яких вони утворилися. Серед непервинних виділяються такі групи:

1)відіменникові вигуки : *господи!, боже!, чорт!, непе!, мамо!, жах!, страх!, гвалт!, слава!, горе!, лихо!, біда!;*

2)віддієслівні вигуки : *диви!, давай! гляди!, бувай! даруй!, стривай!, рятуй!, прощай!, вибач!, бач!* і ін.;

3)займенникові вигуки : *отаке!, отакої!, воно!, це!, на тобі!, оце!;*

4)прислівникові вигуки : *так!, як!;*

5)вигукові стійкі словосполуки фразеологічного і нефразеологічного типу : *боже мій!, боже спаси!, слава богу!, чорта з два!, ой пене!, о горе!, о боже!, ой мамочко!, їй-бо!, їй-богу!, бійся бога!* і под.

Класифікація вигуків за походженням

За походженням вигуки поділяються на питомі і запозичені.

До питомих належать вигуки, які прийшли в українську мову: 1) з індоєвропейської *ах!, о!*; 2) з праслов'янської *ага!;* 3) з давньоруської *охь!.*

До питомих належать також і ті вигуки, що сформувалися уже в українській мові : *ой!, ог!, гой!, ей!, є!, фе!, фу!, ач!, ба!, тьфу!, цить!, цур!.*

До запозичених належать вигуки : *увы!* (ст.-сл.), *ура!* (тур.), *гайда!* (тур.), *амінь!* (др.-євр.), *алло!* (англ.), *караул!* (тюр.), *стоп!* (англ.), *капут!* (нім.), *браво!* (італ.), *полундра!* (шгл.), *марш* Нфанц.), *мерсі!* (фран.), *пас!* (фран.), *шабаш!* (др. - євр.)

Звуконаслідувальні слова

Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) - це невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людини, тварин, предметів. Звуконаслідувальники є результатом імітації людиною:

1) пташиних криків, звукових сигналів: *ку-ку!* (зозулі), *тьох-тьох!* (соловейка), *цвірінь-цвірінь!* (синички, горобця), *кра-кра!* (іюрони), *куд-кудах!* (курицi), *ку-ку-рі-ку!* (півня), *га-га-га!* (гусям);

2) криків і звукових сигналів домашніх тварин та звірів: *му!,гав-гав!, няв-няв!, хрю-хрю!, меі, бе!;*

3)звуків, що виникають при падінні живих і неживих предметів: *бух!, трах!, стук!, геп!, бабах!, трісь!, хрусь!;*

4)звуків дії різноманітних механізмів: *тік-так!,* (годинника), *тра-та-та-та!* (кулемета), *тр-р-р-р!* (трактора), *у-у-уі* (потяга), *дзинь!* (дзвінка) тощо;

5) дії фізіологічних процесів : *кахи!, чхи!, ха-ха!, хі-хі!, тьху!, апчхи!;*

6) шумів різноманітних природних явищ: свист чи шум вітру, дощу, грому, хлюпіт води. Пройшовши через свідомість людини, будучи вимовленими її мовним апаратом і введеними в текст, в дискурс з комунікативною метою, вони набувають статусу слів. Хоч в свій час О. М. Пєшковський не визнавав звуконаслідування за слова: "Не вважаємо ми також словами звуконаслідування. Тут немає поділу на звуки і значення, властиве слову, оскільки тут все значення в звуках" (Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, с, 168).

В українському мовознавстві звуконаслідувальники розглядаються як різновид вигуків (Л. І. Мацько), або як групу слів, яка прилягає до вигуків, але не зливається з ними повністю, оскільки не виражає ні емоцій, ні волевиявлень (А. С. Колодяжний, К. Г. Городенська).

На думку О. М. Тихонова, звуконаслідувальнику притаманні суттєві риси частиномовного статусу. До них він відносить :

1) наявність лексичного значення і його звукова мотивованість;

2) загальновживаний характер більшості звуконаслідувальників, поряд з якими існують і індивідуально-авторські новотвори;

3) постійний звуковий склад звуконаслідувальників *(хі-хі-хі!,тяв-тяв!, гав-гав!, ку-ку!, ку-ку-рі-ку!),* що сприяє адекватному розумінню їх всіма носіями мови, тому звуконаслідувальники в мові є повноцінними словами;

4) відображення звуконаслідувальників у тлумачних словниках як колективно осмислених мовних знаків-слів;

5) незалежність від контексту семантики звуконаслідувальників;

6) відсутність граматичної ізольованості звуконаслідувальників від інших слів у тексті;

7) здатність звуконаслідувальників до субстантивації і вживаність їх у функції

підмета, додатка, присудка;

8) здатність звуконаслідувальників керувати іншими словамив реченні і мати при собі означення ;

9) наявність зв'язку з іншими частинами мови, що виражається в активній участі звуконаслідувальників в утворенні похідних дієслів та іменників;

10) здатність звуконаслідувальників до валентності з багатьма суфіксами і префіксами; значно вищі словотвірні можливості в галузі афіксації порівняно з займенниками, числівниками, вигуками, модальниками, станівниками.

Оскільки звуконаслідувальники є активною частиною системи мови, збагачують її словотвірні ресурси та лексико-фразеологічний фонд, то, на думку О. М. Тихонова, їх можна розглядати як окрему частину мови .

Комплекс контрольних робіт (ККР)

Дисципліна: Сучасна українська літературна мови (Словотвір. Морфеміка. Морфологія)

(укл. Корнієнко І. А.)

Базовий рівень

30 питань з 4-ма варіантами відповідей, з яких лише 1 є правильною

1. Яке слово утворилося суфіксальним способом?
зроблений
приїхати
надхмарний
запічок
2. Вкажіть, яке слово має непохідну основу:
лісник
дощ
виліт
радість
3. Який іменник є збірним?
група
школа
солдатня
людина
4. Відзначте, який прикметник є якісним:
металевий
глухий
степовий
мамин
5. Вкажіть іменник І відміни мішаної групи:
межа
радість
дочка
суміш
6. Вкажіть абстрактний іменник:
людина
хвилина
заручини
море
7. Скільки частин мови виділяють у традиційному мовознавстві й шкільній граматиці?
шість
десять

дванадцять
вісім
8. Вкажіть іменник, що називає істоту:
троянда
студентство
мошкара
Мавка
9. Вкажіть іменник, що є назвою неістоти:
дівчина
учнівство
кобзар
лисиця
10. Визначте іменник спільного роду:
кенгуру
директор
Коваленко
птах
11. Вкажіть відносний прикметник:
ранковий
німий
заячий
довгий
12. Відзначте прикметник твердої групи:
вчорашній
справжній
синьоокий
ранній
13. Визначте словосполучення з присвійним прикметником:
заяча шапка
заячий хвіст
заячий характер
заячий учинок
14. Визначте означальний займенник:
твій
той
себе
кожний
15. Визначте неозначений займенник:
абихто
я
ніхто
всякий
16. Відзначте прикметниковий займенник:
ми
нічий
казна-хто
себе
17. Знайдіть дробовий числівник:
сьомий
тридцять два
півтора
четверо

18. Відзначте числівник з-поміж інших частин мови:
десяток
одиниця
двоповерховий
тридцять перший
19. Відзначте збірний числівник:
двійко
два
другий
двічі
20. Знайдіть дієслово І відміни:
спати
відчувати
боронити
їсти
21. Відзначте дієслово недоконаного виду:
читатиму
напишу
виконала
відповім
22. Вкажіть словосполучення з пасивним дієприкметником:
виконуючий обов'язки
сплячий хлопець
скошена трава
лежачий камінь
23. Відзначте безособове дієслово:
тягне
пахне
пече
вечоріє
24. Відзначте приклад з прислівником:
прийшов на зустрічі з дівчиною
йти назустріч долі
вийти назустріч
радісна зустріч
25. Відзначте приклад зі словом категорії стану:
мені зрозуміло
зрозуміло, буде дощ
викладач зрозуміло пояснив
зрозуміти співбесідника
26. Знайдіть варіант з модальним словом:
мені це очевидно
очевидно, Вам пощастило
добре засвоїв
я почуваюся добре
27. У якому варіанті зазначено лише сполучники підрядності?
але, бо, і
проте, щоб, чи
аби, коли, щоб
зате, або, бо
28. Відзначте видільну частку:
тільки

авжеж
же
не
29. Знайдіть первинний складний прийменник:
навкруги
з-понад
для
крім
30. У якому варіанті всі вигуки є спонукальними?
гайда! но! ану!
ох! матінко! ба!
спасибі! годі! жах!
ай! ех!о!

Середній рівень

6 питань – відкритого типу (відповідь – одне слово, термін, цифра і т. ін.)

1. Як називається упорядкована сукупність граматичних форм слова? парадигма
2. Яка частина мови об'єднує слова, що не називають особи, предмети, ознаки (якості) предметів, їх кількості чи порядку при лічбі, а тільки вказують на них? займенник
3. Прикметники, які мають значення індивідуальної приналежності, називаються ...присвійними (присвійні)
4. Категорія....роду – це відношення між узгоджуваними й узгоджуючими словами
5. ...Аспектологія – розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень
6. Сполучник виконує дві функції – кваліфікаційну і ... зв'язкову

6 питань – тестові з 2-3 правильними відповідями або на встановлення відповідності

1. У яких словах відбулось явище опрощення?
жир
доброта
взимку
бочка
пир
2. Які слова утворені суфіксально-префіксальним способом?
веселитися
по-нашому
осміхатися
приручити
написаний
3. Які дієслова є безособовими?
світає
міркує
таланило
твориться
не спиться
4. Визначте прикметники, які можуть мати коротку форму:
сніговий
добрий
шкільний
зелений
живий
5. Відзначте іменники II відміни м'якої групи:
угіддя

земля
теля
кобзар
двір
6. Вкажіть варіанти, у яких усі займенники є неозначеними:
всякий, кожний, якийсь
який-небудь, дещо, абихто
казна-що, нічий, ніхто
такий, ми, самий
абиякий, щось, чий-небудь

15 питань – тестові з 1 правильною відповіддю

1. У якому слові відбулось явище ускладнення?
глобус
мир
бочка
ВНЗ
Оленка
2. Які слова, на думку В. В. Виноградова, перебувають за межами частин мови?
дієслова
лише вигуки
модальні слова, частки мови і вигуки
прислівники і слова категорії стану
3. Відзначте варіант, у якому всі іменники є абстрактними:
степ, рослина, боротьба
радість, лихо, хрестини
доброта, день, студентство
щастя, вибори, книга
вітер, дерево, тварина
4. У якому варіанті всі займенники належать до розряду вказівних?
цей, всякий, я, кожний
оцей, той, такий, стільки
такий, будь-який, цей, наш
сей, сам, такий, мій
я, ми, ти, ви, вони
5. Визначте варіант, у якому всі іменники є назвами істот:
Ірина, ромашка, бібліотекар
заєць, дуб, людина
військо, дітвора, молодь
буря, інститут, студентство
лікар, валет, Мавка
6. Визначте варіант, у якому всі прикметники у словосполученнях є відносними:
травневий вечір, кругле обличчя, лебединий пух
залізний плуг, вступний іспит, чиста підлога
солом’яний чуб, піщаний берег, срібний березень
білосніжні айстри, кохані вуста, лисий дідусь
весняний день, дерев’яний віз, шкільне подвір’я
7. Відзначте, у якому з варіантів усі наведені слова – числівники:
двадцять дев’ять, дев’ятеро, двоє
двадцять, двохсот, дев’ятка
дев’ятеро, два, вдвоє
двісті сорок два, подвоєний, дві тисячі

п’ять дев’ятих, двійка, нуль цілих три десятих
8. У якому варіанті правильно утворені ступені порівняння?
найрозумніший, здоровіший, найменш вдалий
найбільш кращий, довший, менш чесний
вищий, більш розумніший, найвсеосяжний
більш добріший, найменш упевненіший, більший
сумніший, більш сумніший, найбільш сумніший
9. У якому варіанті всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?
дзвонять, чуєш, здійснив би, повідомили, скаже
виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо
зібралися, нашіптуєм, дорожчати, купатиметесь, замовив
розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порють
ходімо, ходив би, піду, прийдеш, йду
10. У якому варіанті всі прийменники пишуться разом?
незалежно/від, на/перед, з/під, за/ради, з/за
по/між, згідно/з, під/час, в/продовж, з/поміж
в/наслідок, до/вкола, в/здовж, на/вколо, що/до
за/для, відповідно/до, о/крім, по/за, з/метою
11. У якому варіанті всі сполучники сурядні?
аби, для того щоб, як, начебто, якщо
оскільки, що, щоб, й, та
а, але, або, чи, зате
бо, однак, зате, проте, а
12. Відзначте варіант з усіма вірогідними частками:
навіть, таки, бодай, аж, що за
атож, ну, ніби, же, ось
онде, мов, немов, лишень
немовби, неначе, ледве чи, буцім
13. У якому варіанті наведено іменники тільки II відміни?
кошеня, орля, чайка
заєць, соловейко, соколя
ведмежа, дитятко, хлоп’я
гусенятко, зайчик, віслюк
лисеня, курча, вовченя
14. У якому варіанті всі прислівники є обставинними причини?
спросоння, зопалу, спересердя, здуру
наперекір, напоказ, зозла, пізно
поодинці, завтра, навмисне, довкола
урочисто, швидко, рано, здавна
15. У якому варіанті всі слова категорії стану сформувались на базі іменників?
тихо, смутно, гріх, жаль
охота, час, лінь, шкода
треба, сором, пора, горе
можна, можливо, необхідно, добре

Високий рівень

6 питань – тестові з 4-ма варіантами відповідей, з яких лише 1 є правильною

1. Яка граматична категорія означає відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм?
категорія відмінка
категорія роду
категорія числа

категорія істоти \ неістоти
2. Частка – це ...
незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки чи предмета
невідмінювана частина мови, яка виражає почуття й спонукання до дії, але не називає їх
службова частина мови, яка вносить різні відтінки значення в речення або служить для утворення нових слів
частина мови, яка не є ні самостійною, ні службовою, не виступає членом речення, допомагає утворювати нові слова, служить для вираження питання
службова частина мови, яка виражає залежність іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні
3. Визначте варіант, у якому всі прикметники у словосполученнях є якісними:
травневий вечір, кругле обличчя, лебединий пух, чесний вчинок
залізний плуг, вступний іспит, чиста підлога, добра згадка
солом'яний чуб, малинова спідниця, босий хлопець, зелений колір
білосніжні айстри, кохані вуста, лисий дідусь, ранкова зарядка
весняний день, дерев'яний віз, шкільне подвір'я, щира усмішка
4. За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи:
іменні і дієслівні
іменникові, прикметникові і службові
іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові
іменникові і неіменникові
самостійні і службові
5. У якому варіанті всі слова належать до одного словотвірного типу?
націоналіст, національний, націоналістичний
поляк, дивак, рибак
болгарин, татарин, грузин
учитель, тесляр, будівельник
Оленка, Дмитрик, Михась
6. Який відмінок може означати прямий об'єкт в безприйменикових конструкціях, непрямий об'єкт в прийменникових конструкціях, різні обставини в безприйменникових і прийменникових конструкціях?
родовий
давальний
місцевий
орудний
знахідний

9 питань – тестові з 2-3 правильними відповідями або на встановлення відповідності
1. Встановіть відповідність між займенниками та лексико-граматичними розрядами:

Вона	Особовий
Всякий	Означальний
Такий	Вказівний
Нічий	Заперечний
Дехто	Неозначений
	Питальний

2. Визначте варіанти, де всі дієслова мають однакове граматичне значення способу:
дзвонять, чуєш, здійснив, повідомили, скаже
розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порють
виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо
зібралися, скажіть, дорожчати, купатиметесь, замовив

3. Встановіть відповідність між іменниками та лексико-граматичними розрядами:

молоко	речовинний
студентство	збірний
хвилина	конкретний
Карпати	власний
вибори	абстрактний
	істота

4. Встановіть відповідність між словами та дієслівними формами:

написаний	дієприкметник
навчатись	інфінітив
відгадавши	дієприслівник
світає	безособове дієслово
пече	особове дієслово
	форма на -но, -то

5. Відзначте, у яких варіантах усі наведені слова є числівниками:
двадцять дев'ять, дев'ятеро, двоє
двадцять, двохсот, дев'ятка
дев'ятеро, два, вдвоє
двісті сорок два, подвоєний, дві тисячі
п'ять дев'ятих, нуль цілих три десятих, двійко
6. Визначте варіанти з усіма відносними прикметниками:
білий сніг, біляве волосся, білосніжна хустка, біленький зайчик
миколаївський університет, вітчизняний фільм, материнське ставлення
заяча шапка, яблуневий сад, золота каблучка, завтрашній день
заячий хвіст, Оленчин зошит, батькова хата, шевченківський вечір
7. Визначте варіанти, у яких всі іменники є збірними назвами:
учнівство, дітвора, вишняк, солдатня, мошкара
школярі, група, клас, студентство, молодь
апаратура, колосся, рота, колектив, отара
гарбузиння, мушва, професура, юнь, селянство
8. Встановіть відповідність між сполучниками та розрядами за значеннями:

якби	умовний
однак	протиставний
або	розділовий
бо	причиновий
так що	наслідковий
	мети

9. Встановіть відповідність між частками та розрядами за функцією:

нехай	формотворча
егеж	стверджувальна
лише	видільна
ніби	вірогідна
годі	спонукальна
	заперечна

9 питань відкритого типу (відповідь – одне слово, цифра і т. ін.)

1. Який розділ мовознавства вивчає поділ слова на морфеми, типи морфем, формальні й семантичні відношення їх одна з одною і зі словом як цілісним утворенням? морфеміка
2. Словотвірна структура слова – єдність твірної основи і ....форманта

3. Іменники, в яких суттєві ознаки предметів узагальнюються до такого високого ступеня, що втрачається зв'язок з їх носіями, називаються.... абстрактними
4. Нечленними називаються такі прикметники, які в називному, знахідному відмінках чоловічого роду мають ...нульове закінчення
5. Категорія ... стану – це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні
6. Категорія...модальності – це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання
7. ...Прийменник – це така службова частина мови, яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні
8. Займенники, що вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметника, який називає конкретну ознаку предмета), відносяться до озряду ... означальних
9. Числівник – частина мови, яка означає кількість предметів та порядок їх при лічбі й виражає ці значення в граматичній категорії ...відмінка, а почасти роду і числа.

6 питань – творчі (есе)

1. Власні назви як особливий різновид лексики
2. Стилістичні можливості вигуків
3. Багатство словотвірних ресурсів української мови
4. Лінгвістична цінність прізвищ
5. Чи мають службові слова лексичне значення?
6. Синтаксичні можливості інфінітива

Інструктивно-методичні матеріали до практичних занять

І півріччя

Практичні заняття № № 1-2

(4 години)

Тема: Граматика сучасної української літературної мови

План

1. Предмет і завдання граматики. Морфологія як окремий розділ граматики. Основні поняття граматики: грамема, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма.
2. Граматичне значення слова. Співвідношення лексичного і граматичного значення у слові. Засоби вираження граматичного значення в українській мові.
3. Граматична форма. Типи граматичних форм. Поняття словозміни й морфологічної парадигми.
4. Граматична категорія. Лексико-граматична й морфологічна категорії.

Знати: основні поняття, пов’язані із загальними питаннями граматики сучасної української мови.

Уміти: розрізняти граматичне значення, граматичні категорії і граматичні форми; реферативно викладати проблемний матеріал.

Завдання і проблемні питання:

1.Уміти давати зв’язні відповіді на пропоновані питання:

1. Що спільного й відмінного між лексичним і граматичним значенням слова?
2. Які слова виражають лише граматичне значення?
3. Чи може одна і та ж граматична форма виражати різні граматичні значення? Чи може одне й те ж граматичне значення виражатися різними граматичними формами?
4. За допомогою яких мовних засобів виражаються граматичні значення? Наведіть приклади.
5. Що таке парадигма? Які бувають парадигми?

2. Написати реферат на одну із запропонованих тем і підготуватися до його публічного захисту:
   1. Місце морфології у сув'язі інших наукових дисциплін.
   2. Морфологічна парадигма.
   3. Граматика як розділ мовознавства.
   4. Граматичні категорії. Типи морфологічних категорій.
   5. .Засади традиційної класифікації частин мови.
   6. Способи й засоби вираження граматичних значень.
   7. Лексичне і граматичне значення слова.
   8. З історії вивчення частин мови.
   9. Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теорії.
   10. Система частин мови у шкільній граматиці.
   11. Історія вчення про граматику.
   12. Питання про частини мови у сучасному українському мовознавстві.

Ключові слова: граматика, граматичне значення, граматична форма, граматична категорія, морфологічна парадигма, морфологія, словоформа

Література

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – М., 1976.
3. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
5. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987.
6. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
7. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
9. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

Практичні заняття № 3

(2 години)

Тема: Морфеміка і морфемологія

План

1. Поняття про морфеміку і морфемологію. Їх місце в системі інших розділів мовознавства та словотвірної дериватології.
2. Морф і морфема, їх найсуттєвіші ознаки. Різновиди морфів. Аломорфи і варіанти морфеми.
3. Класифікація морфем (морфів) за місцем у слові; за значенням; за структурою; за продуктивністю; за походженням; за вживаністю.
4. Функції, семантика і структура афіксів.
5. Поняття про основу слова. Типи основ.
6. Історичні зміни у структурі слова.
7. Морфемний аналіз слова.

Знати: основні поняття, пов'язані з морфемікою і морфемологією.

Уміти: виділяти морф і морфему; характеризувати афікси й основу слова; визначати історичні зміни у структурі слова; виконувати морфемний аналіз слова.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 148, 150, 152, 157.
2. Підібрати уривок віршованого твору з творчості українських поетів, із якого виконати морфемний аналіз 10 слів на вибір.

3. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

** Вправи виконуються за посібником: Плющ М.Я. Сучасна українська літературна мова. Збірник вправ [Текст] : Навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищ. навч. закладів / М.Я. Плющ, О.І. Леута, Н.П. Гальона. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вища школа, 2003. – 287с.*

Проблемні питання:

1. Чому морфемологію традиційно відносять до словотвору?
2. У чому полягає різниця між морфом і морфемою?
3. Як класифікуються морфи за значенням?
4. Яку функцію виконує інтерфікс?
5. Чим похідна основа відрізняється від непохідної?
6. У чому полягає різниця між опрощенням і перерозкладом?

Ключові слова: морфеміка, морфемологія, морфема, морф, аломорф, варіант морфеми, афікс, основа слова, опрощення, ускладнення, перерозклад.

Література

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
2. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
3. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
4. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
6. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.

Практичні заняття № № 4-5

(4 години)

Тема: Словотвір сучасної української мови

План

1. Поняття про словотвір і словотворення. Зв'язок словотвору з іншими розділами мови. Предмет, завдання і функції словотвору.
2. Словотвірні ресурси української мови. Твірна база, твірна основа і словотворчі засоби. Поняття про формант. Типи формантів, будова й засоби вираження.
3. Структура системи синхронного словотворення: словотвірна мотивація, словотвірний тип, словотвірна структура, словотвірна модель і категорія, словотвірне правило і значення, словотвірний ланцюг, словотвірне гніздо, словотвірна парадигма і такт.
4. Способи словотворення сучасної української літературної мови.
5. Словотвірний аналіз слова.
6. МКР №1

Знати: основні поняття, пов'язані зі словотвором і словотворенням.

Уміти: визначати твірну базу, твірну основу і формант похідного слова; встановлювати приналежність слова до одного словотвірного типу; будувати словотвірне гніздо і ланцюги; визначати спосіб творення слів, виконувати словотвірний аналіз слова.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 161, 162, 167, 191, 193.
2. Законспектувати статті:

Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.

Каспиришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ. – 1989. – № 11. – С. 53-58.

3. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. У чому полягає зв'язок словотвору з лексикологією, морфологією та морфемологією?
2. Яку морфему слід називати формантом?
3. Чим твірне слово відрізняється від твірної основи? Що може виступати твірною базою слів?
4. Чи слід ототожнювати поняття „словотвірний тип" і „словотвірна модель"? Чому?
5. У чому сутність неморфологічних способів словотворення?

Ключові слова: словотвір, словотворення, твірна база, твірна основа, словотворчі засоби, формант, словотвірний тип, словотвірний ряд, словотвірне гніздо, способи словотворення.

**Вправи виконуються за підручником: Плющ М.Я. та ін. Сучасна українська літературна мова: Зб.вправ: Навч.посібник / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П.Гальона. – К.: Вища шк., 2003. – 287 с.*

Література

1. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
2. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова. – К., 1981.
3. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія: Навч.посібник. – ДДУ, 1998.
4. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. – К., 1977.
5. Горбачук В.Т. Основа слова // УМЛШ. – 1988. – № 6.
6. Карпенко Ю.О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4.
7. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6.
9. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961.
11. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // УМЛШ. – 1970. – № 10.
12. Пінчук О.Ф. До питання про словотвірне значення // Мовознавство. – 1975. – № 6.
13. Сікорська З.С. Способи словотворення // УМЛШ. – 1978. – № 11.

Лабораторне заняття № 1
(2 години)
Тема: Морфемний і словотвірний аналіз слів

Знати: схему морфемного і словотвірного аналізу слова.

Уміти: виконувати морфемний і словотвірний аналіз слів.

Завдання:

1. Виписати уривок із твору художньої літератури (не менше, ніж на 100 слів), з якого виконати морфемний і словотвірний аналіз 10 слів на вибір.

Практичне заняття № 6
(2 години)
Тема: Загальна характеристика й лексико-граматичні розряди іменника

План

1. Іменник як частина мови: визначення, семантичні ознаки, морфологічні категорії, синтаксична роль і словотвірні особливості.
2. Лексико-граматичні розряди іменників і граматичні показники в межах кожного з розрядів:

конкретні й абстрактні;
назви істот і неістот;
власні й загальні;
речовинні;
збірні та одиничні.

3. Спірне питання про категорію істоти/неістоти.

Знати: основні поняття, пов'язані з іменником.

Уміти: характеризувати семантичні, морфологічні, словотвірні й синтаксичні особливості іменників; визначати лексико-граматичні розряди іменників.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 197, 198, 199, 200, 201.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати конспект матеріалу на тему „Словотвір іменників" за рекомендованою літературою:

- А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997. – С.275-286.;
- Плющ М.Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. – К.: Вища шк., 2005. – С.34-55.

Проблемні питання:

1. На основі яких ознак іменник виділено в окрему самостійну частину мови?
2. У чому полягають особливості речовинних іменників?
3. Чим збірні іменники відрізняються від іменників зі значенням сукупності типу „народ", „рота", „група"?
4. Чи слід вважати назви істот і неістот лексико-граматичним розрядом?
5. У чому полягають граматичні особливості абстрактних іменників?

Ключові слова: іменник, лексико-граматичні розряди, власні й загальні іменники, конкретні й абстрактні іменники, речовинні іменники, збірні іменники, одиничні іменники, істоти, неістоти.

** Вправи виконуються за підручником Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ: Навч.посіб. / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П.Гальона. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 2003. – 287 с.*

Література

1. Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // УМЛШ. – 1965. – № 6. – С. 19-25.
2. Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.
3. Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 46-51.
4. Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // УМЛШ. – 1971. – № 7.
5. Леонова М.В. Система семантичних категорій іменника // УМЛШ. – 1980. – № 12.
6. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
7. Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 34-40.

8. Пентилюк М.І. Загальне поняття про іменник // УМЛШ. – 1969. – № 12. – С. 71-78.
9. Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Практичне заняття № 7

(2 години)

Тема: Граматичні категорії іменника. Словозміна. Відміни і групи іменників

План

1. Рід як граматична категорія. Категорія роду як елемент значення іменника. Значення категорії роду і способи її вираження. Поділ іменників за родами (морфологічні, синтаксичні, лексичні й ін.засоби вираження).
2. Іменники „спільного” роду. Зміст понять „парний рід”, „спільний рід”.
3. Родова диференціація невідмінюваних іменників. Рід абревіатур. Хитання у значенні роду. Відсутність роду в множинних іменників.
4. Визначення категорії числа, її граматичні ознаки. Іменники, що вживаються у формах обох чисел.
5. Специфіка числа у назвах осіб, власних назвах, іменниках іншомовного походження з морфологічно невираженим числом.
6. Однинні й множиння іменники, суть їх значень, основні групи.
7. Категорія відмінка в системі іменних граматичних категорій. Основні значення відмінків.
8. Поділ іменників на відміни і групи (з історичним коментарем). Особливості відмінювання.

Знати: основні поняття, пов’язані з категоріями роду, числа і відмінка іменника. **Уміти:** класифікувати іменники за родами, визначати рід відмінюваних і невідмінюваних іменників, абревіатур; змінювати іменники за числами, визначати число і менників; розрізняти однинні й множинні іменники; визначати відміни і групи іменників; відмінювати іменники всіх відмін і груп

Завдання:

1. Виконати вправи № № 203, 204, 208, 210, 212, 214, 215, 221, 223, 228
2. Уміти давати зв’язні відповіді на питання плану заняття.
3. Виписати зі словника 6-10 слів, спільних для української і російської мов, які різняться лише родовою приналежністю (як напр: собака – в укр. мові чол.роду, а в рос. мові – жіночого).

Проблемні питання:

1. З яких грамем складається категорія роду іменника?
2. Які іменники відносяться до так званого „парного” роду?
3. Які іменники традиційно відносять до „спільного” роду?
4. Чим множинні іменники відрізняються від тих, що мають форму лише однини?
5. Яку синтаксичну функцію виконує кличний відмінок?
6. Які відміни іменника діляться на групи?
7. Які особливості відмінювання іменників ІУ відміни?

Ключові слова: морфологічна категорія, категорія істоти/неістоти, категорія роду, категорія числа, морфологічна категорія, категорія відмінка, відміни іменників, невідмінювані іменники.

Література

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук.думка, 1991.
2. Безпояско О.К. Зони перехідності в граматичній категорії числа іменника // Мовознавство. – 1995. – № 2-3. – С. 9-12
3. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.

4. Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр.мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
5. Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – № 2. – С. 62-67.
6. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
7. Чернецький В.К. Лексико-семантичні групи множинних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.
8. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 25-30.
9. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
10. Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // УМЛШ. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
11. Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // УМЛШ. – 1984. – № 11. – С. 29-34.
12. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // УМЛШ. – 1974. – № 11.
13. Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // УМЛШ. – 1972. – № 10.
14. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові. – Львів, 1961.
15. Матвіяс І.І. Іменник в українській мові. – К., 1974.
16. Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.
17. Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.
18. Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.

Практичне заняття № 8
(2 години)
Тема: Прикметник як частина мови
План

1. Загальна характеристика прикметника як частини мови. Морфологічні ознаки, синтаксичні функції.
2. Короткі й повні (стягнені й нестягнені) прикметники, сфера їх функціонування.
3. Значеннєво-граматичні ознаки прикметників. Лексико-граматичні розряди прикметників.
4. Проміжні розряди прикметників. Семантичні процеси у межах якісних, відносних, присвійних прикметників.
5. Міра й інтенсивність ознаки якісних прикметників. Творення форм вищого й найвищого ступенів порівняння якісних прикметників.
6. Поділ прикметників на групи. Особливості відмінювання прикметників твердої і м’якої груп..
7. Словотвірна структура й наголошування прикметників.
8. Морфологічний аналіз прикметників.

Знати: основні питання, пов’язані з прикметником, його значеннєвими розрядами, граматичними та синтаксичними особливостями;. сновні поняття, пов’язані з категорією ступеня вияву ознаки прикметників, словозміною і правописом прикметників

Уміти: розрізняти короткі й повні прикметники; визначати лексико-граматичні розряди прикметників; характеризувати особливості прикметників кожного розряду; утворювати всі можливі форми ступенів порівняння якісних прикметників; визначати групи прикметників й особливості відмінювання; виконувати морфологічний аналіз прикметників.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

2.Виконати вправи № № 232, 233, 234, 235, 251, 239, 242, 244, 247, 249, 252.

3.Опрацювати тему „Словотвір прикметників" з коротким конспектом матеріалу за підручниками (на вибір):

1) А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997. – С.287-292;

2) Плющ М.Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. – К.: Вища шк., 2005. – С.56-62.

Проблемні питання:

1. У чому полягають особливості граматичних категорій прикметника?
2. Чим повні форми прикметника відрізняються від коротких, а стягнені від нестягнених?
3. Які основні ознаки якісних прикметників?
4. Чим відносні прикметники відрізняються від присвійних?
5. Які особливості відмінювання прикметників м'якої групи?
6. Які основні помилки виникають під час творення ступенів порівняння якісних прикметників?
7. Які особливості наголошування прикметників?

Ключові слова: прикметник, повні й короткі форми прикметників, стягнені й нестягнені форми прикметників, якісні, відносні і присвійні прикметники, ступені порівняння, тверда і м'яка групи прикметників.

Література

1. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
3. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 15-26.
4. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // УМЛШ. – 1986. – № 7. – С. 39-45.
5. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
6. Казнадзей Й. Прикметник: Вивчення в школі // Початкова школа. – 1987. – № 11. – С. 43-46.
7. Крижановська Н.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
8. Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // Мовознавство. – 1970. – № 4. – с. 11-15.
9. Леонова М.В. Субстантивація прикметників в українській мові // Укр.мова в школі. – 1960. – № 1. – С. 20-25.
10. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С. 58-60.
11. Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
12. Тронь К.Г. Нестягнені форми прикметників в українській мові // УМЛШ. – 1972. – № 7. – С. 33-35.
13. Франчук В.Ю. Перехід відносних прикметників у якісні // УМЛШ. – 1964. – № 12. – С. 21-25.
14. Карпенко Ю.О. Ступені порівняння прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.

Лабораторне заняття № 2

(2 години)

Тема: Морфологічний аналіз іменників і прикметників

Знати: схеми морфологічного розбору іменника й прикметника.

Уміти: виконувати морфологічний аналіз іменників і прикметників.

Завдання:

Виписати уривок із твору художньої літератури (не менше, ніж на 100 слів), підкреслити у ньому 10 іменників і 10 прикметників, обраних для розбору. Виконати морфологічний аналіз цих слів.

Практичне заняття № 9

(2 години)

Тема: Числівник як частина мови

План

1. Числівник у системі частин мови. Підстави для виділення числівника в окрему частину мови. Особливості граматичних категорій числівника. Синтаксичні функції числівників.
2. Розряди числівників за значенням: означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні; порядкові.
3. Структурні розряди числівників: прості, складні, складені.
4. Основні типи відмінювання числівників.
5. Відмінкові парадигми кількісних числівників.
6. Особливості словозміни порядкових числівників.
7. Особливості написання і наголошування числівників.
8. Сполучуваність числівників з іменниками.

Знати: основні поняття, пов'язані з числівником, його значеннєвими і структурними розрядами; основні поняття, пов'язані з особливостяи словозміни, правопису й наголошування числівників.

Уміти: з'ясовувати семантичні, граматичні, словотвірні й синтаксичні ознаки числівника; визначати розряди за значенням і структурою, відмінювати числівники всіх значеннєвих і структурних розрядів; сполучувати числівники з іменниками.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи № № 253, 254, 268, 257, 259, 260, 264, 265.
3. Виписати 5 прислів'їв і приказок із числівниками, вказати їх морфологічні ознаки і синтаксичну роль.
4. З'ясуйте, в яких випадках слова *мало, багато* можуть виступати різними частинами мови?

Проблемні питання:

1. У чому полягають морфологічні особливості числівників?
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових?
3. Чим складні числівники відрізняються від складених?
4. Скільки типів відмінювання мають числівники? Чим це зумовлено?
5. У чому полягають особливості відмінювання числівників *шістдесят, сімсот, сто, другий?*
6. Які особливості сполучуваності числівників з іменниками?

Ключові слова: числівник, кількісні й порядкові числівники, означено-кількісні (власне кількісні, збірні, дробові), неозначено-кількісні числівники, прості, складні і складені числівники.

Література

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.

2. Баранник Д.Х. Морфологічні особливості числівників // УМЛШ. – 1966. – № 6. – С. 15-19.
3. Блик О.П. Структура числівників 11-18, 20, 30 // УМЛШ. – 1986. – № 8.
4. Герасимчук В.А. Майже все про числівник. – К., 1995.
5. Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955.
6. Павлович М.В. Синтаксичні зв'язки кількісних числівників // УМЛШ. – 1964. – № 12.
7. Симоненкова Л., Остаф Я. Числівник // Дивослово. – 1994. – № 7.
8. Арсірій А.Т. Відмінювання числівників // УМЛШ. – 1988. – № 4. – С. 74-76.

Практичне заняття № 10

(2 години)

Тема: Займенник як частина мови

План

1. Визначення займенника, його місце в системі частин мови. Своєрідність прояву граматичних категорій займенника. Синтаксичні особливості займенників.
2. Розряди займенників за значенням.
3. Розряди займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
4. Відмінювання і правопис займенників.
5. Перехід займенників в інші частини мови. Явище прономіналізації.

Завдання:

1. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
2. Виконати вправи № № 273 (І), 274 (І), 281, 284, 290.

Проблемні питання:

1. Які особливості морфологічних категорій займенників?
2. На які розряди за значенням поділяються займенники?
3. У чому полягають особливості правопису й відмінювання неозначених займенників?
4. Які займенники належать до прикметникових?

Ключові слова: займенник, особові, зворотний, присвійні, вказівні, неозначені, питально-відносні, заперечні, означальні займенники, іменникові, прикметникові та прислівникові займенники.

Література

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенника в українській мові. – К., 1962.
6. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
7. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
8. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
9. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Самостійна робота № 1

Тема: Граматика сучасної української літературної мови

Завдання:

1. Опрацювати рекомендовані джерела, уклавши тези 2 монографій на вибір:

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз) – К., 1991.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
3. Вихованець І.Р. У світі граматики. – К., 1987.
4. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – К., 1981.
5. Шкільник М.М. Проблемний підхід до вивчення частин мови. – К., 1986.

2. Законспектувати статті й підготуватись до аналізу викладеного матеріалу:

1. Ващенко В.С. Явища переходу в системі частин мови // УМЛШ. – 1953. – № 6.
2. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції // Мовознавство. – 1993. – № 3.
3. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. – № 3.

Самостійна робота № 2

Тема: Словотвір і морфеміка сучасної української літературної мови

Завдання:

1. Підготувати письмово 1 проблемне питання, пов'язане з темою, і свою відповідь на нього.

Рекомендовані питання:

1. Словотвір у системі інших розділів сучасної української мови.
2. Вивчення словотвору у школі.
3. Словотвірні ресурси сучасної української мови.
4. Форманти та їх типологія.
5. Сучасні підходи до визначення способів словотворення в українській мові.
6. Лексико-семантичне словотворення в сучасній українській мові.
7. Особливості морфолого-синтаксичного словотворення в сучасній українській мові.
8. Сутність лексико-синтаксичного способу творення слів в сучасній українській мові.
9. Походження суфіксів.
10. Походження префіксів.
11. Твірна база сучасних слів в сучасній українській мові.
12. Основні поняття словотвору.

* Див.рекомендовану літературу у загальному списку джерел.

2. Укласти тези 2 монографій на вибір:

1. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
2. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника. – К., 1993.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.,1987.
4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.

Самостійна робота № 3

Тема: Іменник як частина мови

1. Скласти тези монографії: Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад.шк., 1974. – 170 с.

2. Опрацювати 3 статті на вибір (стислий конспект):

- Вакула Г.Г. Категорія істот і категорія неістот в українській мові // Укр.мова і література в школі. – 1965. – № 6. – С.19-25.

- Горяний В.Д. Визначення синтаксичної ролі іменника // УМЛШ. – 1968. – № 2. – С. 52-55.

- Карпенко Ю.О. Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С.46-51.

- Леонова М.В. Загальне лексичне і граматичне значення іменника // Укр.мова і література в школі. – 1971. – № 7.

- Мацьків П.В. Наголос і морфемна структура іменника // Мовознавство. – 1994. – № 1. – С.34-40.

- Томіліна Г.Я. Семантичні та структурно-граматичні особливості збірних іменників // УМЛШ. – 1971. – № 4.

Самостійна робота № 4

Тема: Граматичні категорії іменника. Відміни і відмінювання іменників

Завдання:

1. Законспектувати 4 статті на вибір:

- Дудик П.С. Про родові та відмінкові форми деяких іменників // Укр.мова і література в школі. – 1965. – № 10. – С. 24-27.
- Загнітко А.П. Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові // Укр. мовознавство. – 1985. – Вип. 13. – С. 89-94.
- Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // Укр.мова і література в школі. – 1990. – № 6. – С. 50-54.
- Загнітко А.П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 62-67.

- Карпенко Ю.О. Друга відміна іменників // Укр.мова і література в школі. – 1984. – № 11.

- Карпенко Ю.О. Четверта відміна іменників // Укр.мова і література в школі. – 1972. – № 10.

- Плющ М.Я. Значення відмінкових форм іменника // УМЛШ. – 1970. – № 8.

- Самійленко С.П. Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення // Мовознавство. – 1977. – № 1.

- Скаб М.С. Кличний відмінок та його синтаксичні функції // УМЛШ. – 1990. – № 1. – С. 64-66.

Самостійна робота № 5

Тема: Прикметник як частина мови

Завдання:

1. Законспектувати статті (три на вибір):

- Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови // Мовознавство. – 1978. – № 1.
- Тимченко М.П. Якісні відіменникові прикметники у функціональних стилях мовлення // Мовознавство. – 1979. – № 4.
- Карпенко Ю.О. Короткі форми прикметників в українській мові // Українська мова в школі. – 1960. – № 1.
- Кошова І.Г. Про кількісну і якісну природу прикметника // мовознавство. – 1970. – № 4.
- Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1973. – № 6.

2. Скласти тези монографії на вибір:

1. Білоштан А.П. Наголос членних прикметників у сучасній українській літературній мові. – К., 1958.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.

Самостійна робота № 6

Тема: Числівник як частина мови

Завдання:

1.Скласти тези монографій:

- Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К.: Наук.думка, 1980. – 241 с.
- Івченко М.П. Числівники української мови. – К., 1955. – 144 с.

2. Законспектувати і вивчити за Українським правописом С.89-91 (п.70-72), С.37 (правопис складних числівників).

Самостійна робота № 7

Тема: Займенник як частина мови. Правопис займенників

Завдання:

1. Законспектувати 3 статті на вибір:

1. Дзендзелівський Й.О. Прономіналізація в українській мові // УМЛШ. – 1955. – № 1.
2. Жовтобрюх М.А. Займенник у системі частин мови // Мовознавство. – 1994. – № 6.
3. Крижанівська Н.О. Займенники і частки займенникового походження // УМЛШ. – 1957. – № 1.
4. Матвіяс І.Г. Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові // Дослідження з синтаксису української мови. – К., 1958. – С. 77-128.
5. Ожоган В.М. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. – К., 1997.
6. Сич В.Ф. Особові та зворотний займенники // УМЛШ. – 1976. – № 4. – С. 29-38.
7. Сич В.Ф. Присвійні займенники в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 2. – С. 39-43.
8. Шелехова Г. Займенник // Дивослово. – 1995. – № 9. – С. 38-41.

2. Законспектувати і вивчити за Українським правописом С.91-94.

2 півріччя

Практичне заняття № 1

(2 години)

Тема: Загальна характеристика дієслова як частини мови. Дієслівна категорія виду

План

1. Визначення дієслова. Процесуальність як категоріальне значення дієслова. Семантичні особливості дієслів.
2. Система дієслівних форм. Дві основи дієслова.
3. Система морфологічних категорій дієслова.
4. Синтаксичні функції дієслів.
5. Категорія виду дієслова. Обсяг значень доконаного й недоконаного виду. Видова опозиція.
6. Парновидові, двовидові й одновидові дієслова. Засоби вираження видових протиставлень.

Знати: основні поняття, пов’язані з дієсловом як частиною мови та його категорією виду.

Уміти: характеризувати семантичні, граматичні, словотвірні й синтаксичні особливості дієслів; розрізняти й утворювати дієслівні форми та дієслова доконаного й недоконаного виду.

Завдання:

1. Виконати вправи № № 293, 295, 296, 301, 302, 303, 304.
2. Уміти давати зв’язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Що зближує інфінітив із іменником? Як це позначилось на синтаксичних функціях інфінітива?
2. Які дієслівні форми утворюються від основи інфінітива та від основи теперішнього часу?
3. Що лежить в основі поділу дієслівних класів на продуктивні та непродуктивні?
4. Що виражає категорія виду дієслова?
5. Чим відрізняється творення корелятивних видових пар з допомогою префіксів від префіксального словотворення?
6. Які дієслова називаются одновидовими, а які – двовидовими? Наведіть приклади.

Ключові слова: дієслово, інфінітив, дієслівна форма, основа дієслова, категорія виду, доконаний вид, недоконаний вид, одновидові дієслова, двовидові дієслова, видова пара

**Вправи виконуються за підручником Сучасна українська літературна мова: Збірник вправ: Навч.посіб. / М.Я.Плющ, О.І.Леута, Н.П.Гальона. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 2003. – 287 с.*

Література

1. Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Возний Т.М. Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1976. – № 3. – С. 27-34.
3. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
4. Калько М.І. Видова неоднорідність дієслів як вияв взаємодії категорії виду з їх лексичним значенням // Мовознавство. – 1990. – № 2.
5. Карп'юк М.Л. Структурно-семантична характеристика форм інфінітива // Українське мовознавство. – 1978. – № 6.Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
6. Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
7. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
8. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
9. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
10. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // УМЛШ. – 1972. – № 3. – С. 24-31.

Практичне заняття № 2
(2 години)
Тема: Категорії способу і часу дієслів

План

1. Категорія способу дієслів. Семантичні й морфологічні особливості способових форм дієслова.
2. Значення способів дієслова й утворення їх форм.
3. Категорія часу. Система дієслівних часів.
4. Творення форм теперішнього, минулого, давноминулого і майбутнього часів. Граматичне вираження значень часових форм.
5. Особливості вживання часових форм.
6. Зв'язок категорії часу з категоріями виду і способу дієслів.

Знати: основні поняття, пов'язані з категоріями способу і часу дієслів.

Уміти: утворювати й розрізняти всі часові і способові форми дієслова.

Завдання:

1. Виконати вправи №. № 312, 315, 316, 317, 321 (І), 324.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Розкрийте модальну суть категорії способу.
2.Чому дієслова в неозначеній формі не належать ні до якого способу?
3.Чи можуть дієслова одного способу уживатися в значенні іншого? Доведіть.
4. Що виражає граматична категорія часу?
5. Що означає давноминулий час? Як він твориться?

Ключові слова: категорія способу, дійсний спосіб, умовний спосіб, наказовий спосіб, категорія часу, теперішній час, минулий час, давноминулий час, майбутній час.

Література

1. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
2. Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4.
3. Ковалик І.І. Граматична структура системи дієслівних форм у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1976. – № 4.
4. Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1.
5. Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
6. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
7. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
8. Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.
9. Шевчук О.С. Стилістичне вживання часових форм дієслова // УМЛШ. – 1974. – № 1.
10. Див.вузівські підручники в загальному списку джерел.

Практичне заняття № 3
(2 години)
Тема: Категорії перехідності/неперехідності й стану дієслів

План

1. Категорія перехідності/неперехідності, її зв’язок із дієслівною семантикою.
2.Лексико-синтаксичні особливості перехідних і неперехідних дієслів.
3.Поняття категорії стану в лінгвістичній науці. Зв’язок цієї категорії з категорією перехідності/неперехідності.
4.Активний, пасивний, зворотно-середній стан. Засоби вираження значень стану. Характеристика зворотних дієслів.
5.Виноградівська теорія категорії стану.

Знати: основні поняття, пов’язані з категоріями перехідності/неперехідності і стану дієслова.

Уміти: визначати перехідність/неперехідність дієслів та їх приналежність до певного стану.

Завдання:

1. Виконати вправи №. № 305, 306, 307.
2. Уміти давати зв’язні відповіді на питання плану заняття.

16.Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Які дієслова називаються непрямо-перехідними?
2. .Доведіть семантико-синтаксичний характер категорії перехідності/неперехідності.
3. Яка роль суб’єктно-об’єктних відношень при визначенні станових значень дієслова?
4. .Чи існує зв’язок між граматичними категоріями перехідності/неперехідності та стану? Обґрунтуйте.

Ключові слова: категорія перехідності/неперехідності, категорія стану, перехідне дієслово, неперехідне дієслово.

Література

1.Арсірій А.Т. Дієслово як частина мови // УМЛШ. – 1989. – № 1. – С. 76-78.
2. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К., 1990.
3.Загнітко А.П. Аналітизм у системі дієслівних категорій // Мовознавство. – 1993. – № 4.
4.Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.
5.Пітінов В.М. До питання про внутрішню дистрибуцію дієслів // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 36-44.
6.Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
7.Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
8.Див.вузівські підручники в загальному списку джерел.

Лабораторне заняття № 1

(2 години)

Тема: Дієслово як частина мови

Знати: схему морфологічного аналізу дієслова.

Уміти: виконувати морфологічний розбір дієслів

Завдання:

Виконати морфологічний аналіз 10 дієслів зі самостійно підібраного уривку твору художньої літератури.

Практичне заняття № 4

(2 години)

Тема: Дієприкметник. Дієприслівник

План

1. Лінгвістичний статус дієприкметника в системі частин мови.
2. Лексико-граматичні ознаки дієприкметника.
3. Активні й пасивні дієприкметники, їх творення.
4. Значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль дієприслівників.
5. Творення дієприслівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з дієприкметниками й дієприслівниками.

Уміти: визначати дієслівні, прикметникові і власні ознаки дієприкметника; розрізняти й утворювати активні і пасивні дієприкметники; визначати дієслівні, прислівникові і власні ознаки дієприслівника; утворювати дієприслівники доконаного й недоконаного видів.

Завдання:

1.Виконати вправи № № 334, 337, 338, 347, 348.

2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.

Проблемні питання:

1. Як відрізнити дієприкметник від прикметника дієприкметникового походження?
2. Що спільного і відмінного між дієприкметниками і дієприслівниками?
3. Яку роль відіграє вид дієслова у творенні дієприслівників?

Ключові слова: дієприкметник, дієприслівник, активний дієприкметник, пасивний дієприкметник.

Література:

1. Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.
2.Гнатюк Г.М. Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові // Мовознавство. – 1980. – № 4. – С. 18-28.

3. Гнатюк Г.М.Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1983. – № 1.
4. Коць Л.М. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень). – К., 1964.
5. Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.
6. Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.
7. Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.
8.Сасинович Є.С. Дієприслівники в сучасній українській мові. – К., 1963.
9. Середа Ф.Я. Розмежування активних дієприкметників на *-учий, -ачий* і прикметників на *-учий, -ачий* // Мовознавство. – 1974. – № 4.
10. Скляренко В.Г. З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. – 1991. – № 5.

Практичне заняття № 5
(2 години)
Тема: Прислівник як частина мови
План

1. Прислівник як самостійна частина мови.
2. Розряди прислівників за значенням.
3. Ступені порівняння прислівників.
4. Розряди прислівників за походженням і способом творення.
5. Перехідні явища у сфері прислівника.
6. Правопис прислівників.

Знати: основні поняття, пов'язані з прислівником.

Уміти: характеризувати прислівник як частину мови; визначати розряди прислівників за значенням і способом творення; утворювати ступені порівняння прислівників; правильно писати прислівники і прислівникові сполучення.

Завдання:

1.Виконати вправи №. № 352, 353, 355, 356, 360, 361.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1.Чи від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння?
2. Які морфонологічні зміни відбуваються при ступенюванні?
3. Які особливості словотворення прислівників у сучасній українській мові?

Ключові слова: прислівник, означальні прислівники, обставинні прислівники, прислівникові сполучення

Література

1. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.
2.Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3.Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4.Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
5.Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на -о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6.Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7.Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.

8.Німчук В.В. Прислівник / Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 342-348.
9.Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.
10.Чапля І.К. Прислівники в українській мові. – Харків, 1960.

Лабораторне заняття № 2
(2 години)
Тема: Морфологічний аналіз прислівників

Знати: схему морфологічного розбору прислівника.
Уміти: виконувати морфологічний аналіз прислівників.

Завдання:

Виконати морфологічний аналіз 10 прислівників із самостійно підібраних фразеологізмів.

Практичні заняття №№ 6-7
(4 години)
Тема: Станівник. Модальник
План

1. Питання про статус слів категорії стану як окремої частини мови.
2. Лексико-семантичні групи станівника.
3. Частиномовна база станівника.
4. Поняття про модальність і модальні слова. Частиномовний статус модальника.
5. Семантичні розряди модальних слів.
6. Морфологічні властивості модальника
7. Синтаксичні властивості модальника.

Знати: основні поняття, пов'язані з модальниками і станівниками.
Уміти: визначати особливості слів категорії стану і модальників, їх частиномовну базу, основні розряди й граматичні особливості.

Завдання:

1.Опрацювати (з коротким конспектом) літературу: В.О.Горпинич. Українська морфологія. – Дніпр., 2002. – С.259-270.
2. Укласти бібліографію до теми: „Станівник. Модальник", законспектувавши 1 статтю на вибір.
3.Подати короткі відомості з історії дослідження станівника.
4. На основі яких частин мови сформувався модальник? Станівник? Наведіть письмові приклади.
5.Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Які морфологічні й синтаксичні особливості модальників і станівників?
2. Що є семантичною базою формування станівника як частини мови.?
3. Чим відрізняється суб'єктивна модальність від об'єктивної?

Ключові слова: категорія стану, станівник, модальність, модальник.

Література

1. В.О.Горпинич. Українська морфологія. – Дніпр., 2002.
2. Див. основну літературу в загальному списку джерел.

Практичне заняття № 8
(2 години)
Тема: Службові частини мови. Прийменник
План

1. Лінгвістичний статус службових слів у системі частин мови.
2. Загальна характеристика прийменника як частини мови.
3. Принципи класифікації прийменників. Розряди прийменників за значенням і структурою.

4. Походження прийменників.
5. Вживання і правопис прийменників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі службовими частинами мови та прийменником.

Уміти: визначати особливості службових частин мови; характеризувати прийменник як частину мови; визначати розряди прийменників за значенням і структурою; правильно вживати і писати прийменники.

Завдання:

1.Виконати вправи № № 366, 367, 370, 371.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Чим відрізняються службові слова від самостійних?
2. Наведіть приклади прийменників-синонімів.
3. У чому полягає службова функція прийменника?

Ключові слова: службові слова, прийменник, первинні й вторинні прийменники, прості, складні і складені прийменники.

Література

1.Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.
2.Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
3.Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3.
4. Мельничук О.С. Історичний розвиток функції і складу прийменників в українській мові // Слов'янське мовознавство. – К., 1966. – Т.3. – С.124-194.

Практичне заняття № 9

(2 години)

Тема: Сполучник

План

1. Основні підходи до визначення статусу сполучника.
2. Розряди сполучників за значенням (синтаксичною функцією), будовою і способом уживання.
3. Сполучники і сполучні слова.
4. Правопис сполучників.

Знати: основні поняття, пов'язані зі сполучником.

Уміти: характеризувати сполучник як частину мови; визначати розряди сполучників за значенням і будовою; розрізняти сполучники і сполучні слова; правильно вживати і писати сполучники.

Завдання:

1. Виконати вправи № №372, 374, 376, 377, 378.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3. Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. У чому різниця між сполучниками сурядності і підрядності?
2. Наведіть приклади непохідних і похідних сполучників.
3. З'ясуйте функції сполучних слів. Які частини мови можуть уживатися як сполучні слова?

Ключові слова: сполучник, сполучне слово, сполучники підрядності, сплучники сурядності, первинні і вторинні сполучники, прості, складні і складені сполучники, одиничні, повторювані й парні сполучники.

Література

1. Богдан М.М. Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення // УМЛШ. – 1979. – № 1.
2.Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. – № 3.

3.Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
4.Медведєв Ф.П. Система сполучників в українській мові. – Х., 1962.

Практичні заняття №№ 10-11

(2 години)

Тема: Частка. Вигук

План

1. Проблема лінгвістичного статусу часток.
2. Функціонально-семантична класифікація часток.
3. Склад часток за походженням. Групи часток за будовою.
4. Особливості написання часток.
5. Вигуки як особливий лексико-граматичний клас слів.
6. Семантичні розряди вигуків.
7. Групи вигуків за способом творення і походженням.
8. Звуконаслідувальні слова, їх функції і вживання.

Знати: основні питання, пов'язані з часткою, вигуком і звуконаслідуванням.

Уміти: характеризувати часту як службову частину мови, вигук як окрему частину мови; класифікувати частки за значенням і походженням; визначати семантичні розряди, способи творення і походження вигуків; правильно вживати і писати частки й вигуки.

Завдання:

1.Виконати вправи № № 380, 382, 385, 386, 388, 389.
2. Уміти давати зв'язні відповіді на питання плану заняття.
3.Підготувати самостійну роботу з теми заняття.

Проблемні питання:

1. Яка роль часток у мові?
2. Від яких частин мови утворюються похідні частки?
3. Які функції вигуків у мові?
4. Які функції вигуків у мові?
5. Охарактеризуйте вигуки за походженням.
6. У чому суть явища інтер'єктивації?

Ключові слова: частка, первинні і вторинні частки, фразова, формотворча і словотворча частка, вигук, первинні і вторинні вигуки, інтер'єктивація, звуконаслідувальні слова.

Література

1.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
2.Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
3.Мацько Л.І. Інтер'єктиви в українській мові. – К., 1981.
4.Николаева Т.М. Функции частиц в высказывании. – М., 1985.
5.Симонова К.С. З історії стверджувальних часток // Мовознавство. 1980. – № 4.
6. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
7.Симонова К.С. Модальне слово чи модальна частка? // УМЛШ. – 1989. – № 10.
8.Скаб М.С. Вокатив на тлі взаємодії рівнів мови // Мовознавство. – 1990. – № 5.

Лабораторне заняття № 3

(2 години)

Тема: Морфологічний аналіз службових частин мови та вигуків

Знати: схеми морфологічного аналізу службових частин мови та вигуку.

Уміти: виконувати морфологічний розбір службових частин мови та вигуків.

Завдання:

Виписати уривок із художнього твору, з якого виконати морфологічний аналіз 3-х прийменників, 3-х сполучників, 3-х часток і 3-х вигуків.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Тема: Дієслово як частина мови. Категорія виду

Завдання:

1. Скласти тези монографій:
   1. Русанівський В.М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
   2. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.
2. Опрацювати теми „Словотвір дієслів", „Класи дієслів" (з коротким конспектом матеріалу) за підручниками (на вибір):
   1. А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін.; За ред. А.П.Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997;
   2. Плющ М.Я. Граматика української мови: У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. – К.: Вища шк., 2005.
3. Виконати 2 вправи зі шкільного підручника щодо дієвідмінювання та правопису особових закінчень дієслів.

Тема: Категорії способу, часу й особи дієслова. Безособові дієслова

Завдання:

1.Законспектувати статті:

-Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова // Мовознавство. – 1995. – № № 4, 5.

-Мельник Ю.В. Давноминулий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1

2. Дати короткі письмові відповіді на питання плану.

План

1. Категорія особи. Значення особових форм.
2. Дієслова неповної особової парадигми. Безособові дієслова.
3. Категорія особи і числа.
4. Особові парадигми дієслів.

Див.вузівські підручники у загальному списку джерел.

2. Виконати впр. № 311, 327, 318.

Тема: Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслова

Завдання:

1. Законспектувати статтю:

Медведєва Л.М. Про співвідношення категорій предикативності і стану // Мовознавство. – 1983. – № 3.

2. Написати твір на тему: „Думки про майбутнє", підкреслити дієслова й визначити їх перехідність_неперехідність і стан.

Тема: Дієприкметник. Дієприслівник

Завдання:

1. Скласти тези монографії: Гнатюк Г.М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. – К., 1982.

2. Законспектувати статті:

-Кучеренко І.К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови // Мовознавство. – 1967. – № 4.

-Русанівський В.М. Дієприкметники й слова дієприкметникового походження // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 28-36.

-Передрій Г. Дієприслівник // Дивослово. – 1994. – № 12. – С. 36-38.

Тема: Прислівник

Завдання:

Законспектувати 4 статті на вибір із запропонованих нижче:

1. Арсірій А.Т. Прислівник // УМЛШ. – 1993. – № 7.

2.Білоусенко П.І. Прислівники часу в сучасній українській мові // УМЛШ. – 1982. – № 7. – С. 43-45.
3.Болюх О.В. Морфолого-синтаксичні особливості прислівників // Мовознавство. – 1994. – № 6.
4.Гальчук В.Ю. З історії акцентуації прислівників в українській мові // Мовознавство. – 1995. – № 6.
5.Грещук В.В. До питання про словотвір прислівників на –о // Мовознавство. – 1990. – № 2.
6.Кучеренко І.К. Класифікація прислівників за значенням // Українська мова в школі. – 1954. – № 6.
7.Мукан Г.М. Морфологічна будова і способи творення прислівників // УМЛШ. – 1983. – № 10.
8.Русанівський В.М. Означальні, предикативні і модальні прислівники // УМЛШ. – 1967. – № 4. – С. 22-26.

Тема: Станівник. Модальник

Завдання:

Підготувати реферат з теми, використовуючи укладений до практичного заняття список джерел.

Тема: Прийменник

Завдання:

1. Законспектувати статті:
1. Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – 1978. – № 3.
2.Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3.
2. Скласти тези монографії:
Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К., 1980.

Тема: Сполучник

Завдання:

1.Законспектувати статті:
1. Гамалій А.П. Загальне поняття про сполучник // УМЛШ. – 1970. – № 3.
2 Герман К.Ф. Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів // УМЛШ. – 1970. – № 5.
2. Законспектувати за Українським правописом & 32. Правопис сполучників.
3. Виконати 3 вправи на вибір зі шкільного підручника з теми „Сполучник”.

Тема: Частка. Вигук

Завдання:

1. Законспектувати статті:
1.Гальона Н.П. Функції модальних часток // УМЛШ. – 1990. – № 11.
2. Симонова К.С. Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток // УМЛШ. – 1983. – № 7.
3.Курносова Н.О. Про знаковий статус вигуків // Мовознавство. – 1990. – № 2.
2. Скласти тези монографії:
Мацько Л.І. Інтер’єктиви в українській мові. – К., 1981.

Контрольні завдання до практичних занять, завдання для заліків

1 півріччя

Тема: Граматика. Словотвір. Морфологія. Іменні частини мови

1 варіант

1. Розкрити значення термінів: морфема, граматична форма.
2. Описати характерні особливості збірних числівників.
3. Виконати словотвірний аналіз слова „безмежний”.
4. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

1. Горнусь до тебе, *Україно,*
Як син до матері горнусь.
2. *Свій* хліб *найситніший.*
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

2 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвір, частини мови.
2. Описати синтаксичні властивості займенників.
3. Виконати морфемний аналіз слова „виліт".
4. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Сьогоднішньої* роботи на завтра не відкладай.
2. Не *той* урожай, що на полі, а той, що в *коморі*.
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

3 варіант

1. Розкрити значення термінів: морфологія, словотвірний тип.
2. Описати синтаксичні властивості числівників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Семеро* одного не ждуть.
2. Світ не без *добрих людей*.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „козаччина".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

4 варіант

1. Розкрити значення термінів: морф, граматичне значення.
2. Описати морфологічні ознаки прикметника.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Шануй сам *себе*, шануватимуть і люди тебе.
2. *Сміливого* й *куля* не бере.
4. Виконати морфемний аналіз слова „важко".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

5 варіант

1. Розкрити значення термінів: морфологічна парадигма, основа слова.
2. Описати семантичні особливості прикметників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Одна* бджола мало *меду* наносить.
2. Сумління – *найкращий* порадник.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „прибігти".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

6 варіант

1. Розкрити значення термінів: граматична категорія, морфеміка.
2. Описати особливості власних і загальних іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
О слів *жорстока* і солодка влада!
Не опечись на *їхньому вогні*...
4. Виконати морфемний аналіз слова „блакитноокий".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

7 варіант

1. Розкрити значення термінів: твірна база, морфологія.

2. Описати особливості речовинних іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1.Треба слову *радощів* додати,
Щоб уміло душу звеселяти.
2. Зима невелика, та в *неї* рот *великий*.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „найдобріший”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

8 варіант

1. Розкрити значення термінів: суфікс, граматичне значення.
2. Описати особливості абстрактних і конкретних іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Кожна травичка* на своєму корені росте.
2. Золотими хлібами дзвенить *українська* земля.
4. Виконати морфемний аналіз слова „всміхатися”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

9 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірне гніздо, морф.
2. Описати особливості якісних прикметників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Шумить *Дніпро*, чорніють кручі,
В граніт *холодний* б’є прибій.
2. Я господар землі, я господар *своєї* країни.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „український”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

10 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірний ряд, частини мови.
2. Описати особливості відносних прикметників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Сумління – найкращий* порадник.
2. *Один* цвіт не робить вінка.
4. Виконати морфемний аналіз слова „змолоду”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

11 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірна категорія, граматика.
2. Описати особливості присвійних прикметників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Не підливай *масла* у вогонь.
2. Дано *нам* слово для *високих* дум
4. Виконати словотвірний аналіз слова „пречудовий”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

12 варіант

1. Розкрити значення термінів: способи словотвору, категорія роду.
2. Описати синтаксичні властивості прикметників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Плекаймо в серці *кожне* гроно,
прозоре *диво калинове*.
4. Виконати морфемний аналіз слова „шовковистий”.

5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

13 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія числа, похідна основа.
2. Описати синтаксичні властивості числівників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

1. Минувши поле *золоте,*
До *річки* пісня долітає.
2. Голова – добре, а *дві* – краще.

4. Виконати словотвірний аналіз слова „надпис".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

14 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія відмінка, опрощення.
2. Описати синтаксичні властивості іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Мово моя українська –
Баьківська, материнська!

4. Виконати морфемний аналіз слова „по-нашому".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

15 варіант

1. Розкрити значення термінів: ускладнення, граматичне значення.
2. Описати характерні ознаки іменників-істот та іменників-неістот.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Де *вам, друзі,* траплялось,
Щоб од міста, села
Три ріки розливалось
З одного джерела?

4. Виконати словотвірний аналіз слова „калинонька".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з прикметником, виконати морфологічний аналіз уживаного прикметника.

16 варіант

1. Розкрити значення термінів: перерозклад, граматична форма.
2. Описати засоби вираження категорії роду іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Споконвіку *цю* землю *батьки* і діди берегли,
Рятували її від негоди та *злого* заброди.

4. Виконати морфемний аналіз слова „прочитати".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

17 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвір, граматична категорія.
2. Описати характерні особливості однинних іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Подивися на рослину:
Кожну квітку і травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.

4. Виконати словотвірний аналіз слова „написаний".
5. Навести приклад прислів'я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

18 варіант

1. Розкрити значення термінів: твірна основа, граматика.
2. Описати характерні особливості множинних іменників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Мудрий ніхто* не вродився, а навчився.
2. *Вовка* боятися – в ліс не ходити.
4. Виконати морфемний аналіз слова „переморгуватися”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

19 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія відмінка, морфема.
2. Описати основні значення відмінків іменника.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Ти у мене із кореня –
Полем *мені* наговорена,
Дзвоном *роси* прокована,
В *чистій* воді смакована.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „словечко”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

20 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія числа, словотвірна модель.
2. Описати поділ іменників на відміни.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Материн гнів*, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане.
2. Хто мовчить, той *двох* навчить.
4. Виконати морфемний аналіз слова „запічок”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

21 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія роду, твірна основа.
2. Описати поділ іменників 1 та 2 відмін на групи.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Хто пише та малює, *той* діток своїх годує.
2. У короткого *розуму* язик *довгий.*
4. Виконати словотвірний аналіз слова „лісостеп”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

22 варіант

1. Розкрити значення термінів: частини мови, морфеміка.
2. Описати морфологічні ознаки числівників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Хто чисте сумління має, спокійно спати лягає.
4. Виконати морфемний аналіз слова „високочолий”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

23 варіант

1. Розкрити значення термінів: морфологічна парадигма, словотворення.
2. Описати розряди числівників за значенням.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Люблю, мов *сонце, материнську* мову...
Нам кожна братня мова дорога.

4. Виконати словотвірний аналіз слова „словничок”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

24 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірний ряд, граматика.
2. Описати розряди числівників за структурою.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Чи здатна розгулятись *бездуховність,*
Якщо в душі цвіте віків любов?
2. Коли *тебе добрі* люди шанують, шануйся й сам.
4. Виконати морфемний аналіз слова „змалку”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

25 варіант

1. Розкрити значення термінів: корінь слова, частини мови.
2. Описати особливості категорії роду займенників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Пролетіли роки, ніби *білі лелеки*
Від того озеречка, від *моєї* ріки...
4. Виконати словотвірний аналіз слова „мужньо”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

26 варіант

1. Розкрити значення термінів: способи словотвору, морфема.
2. Описати особливості категорії числа займенників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Шумить Дніпро, чорніють *кручі,*
В граніт *холодний* б’є прибій.
2. *Одним* пальцем і голки не вдержиш.
4. Виконати морфемний аналіз слова „переробитися”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

27 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірне гніздо, категорія числа.
2. Описати особливості категорії відмінка займенників.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Горнусь до тебе,*Україно,*
Щоб нас *ніхто* не роз’єднав.
2. *Дружній* череді і вовк не страшний.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „бездуховність”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

28 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірне правило, граматика.
2. Описати розряди займенників за значенням.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Одне *літо* ліпше, як *сто* зим.
2. Не проси літа довгого, а проси *теплого.*
4. Виконати морфемний аналіз слова „доленосний”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з займенником, виконати морфологічний аналіз уживаного займенника.

29 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвір, категорія роду.
2. Описати класифікацію займенників за співвідношенням з іншими частинами мови.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
На *Київ я* вперше поглянув
В красі *тополиних* цвітінь.
4. Виконати словотвірний аналіз слова „дзвінко”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

30 варіант

1. Розкрити значення термінів: словотвірний тип, морфологія.
2. Описати семантичні особливості іменника як частини мови.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Я в роки дитинства, бувало,
Читати любив *цілу ніч*.
4. Виконати морфемний аналіз слова „білосніжний”.
5. Навести приклад прислів’я чи приказки з числівником, виконати морфологічний аналіз уживаного числівника.

2 півріччя

Тема: Дієслово. Категорії виду, способу, часу й особи дієслова

1 варіант

1. Розкрити значення термінів: інфінітив, видова пара.
2. Описати засоби вираження форм наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „прийти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Від теплого слова і лід *розмерзає.*
2. *Дав* слово – *виконай* його.

2 варіант

1. Розкрити значення термінів: дієслово, аспектологія.
2. Описати синтаксичні властивості інфінітива.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „писати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Сьогоднішньої роботи на завтра *не відкладай.*
2. *Посій* у пору, *будеш мати* зерна гору.

3 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія виду, наказовий спосіб.
2. Описати, які дієслівни форми утворюються від основи інфінітива.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „виконати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Семеро одного *не ждуть.*
2. *Забудеш* рідний край – тобі твій корінь *всохне*.

4 варіант

1. Розкрити значення термінів: одновидові дієслова, категорія часу.
2. Описати, які дієслівни форми утворюються від основи теперішнього часу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „збирати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Шануй* сам себе, *шануватимуть* і люди тебе.
2. Сміливого й куля *не бере.*

5 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, дійсний спосіб.
2. Описати семантичні групи дієслова.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „виховувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. Одна бджола мало меду *наносить.*
2. Треба розумом *надточити*, де сила *не візьме.*

6 варіант

1. Розкрити значення термінів: умовний спосіб, дієслово.
2. Описати семантичний зміст грамеми „доконаний вид”.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „зрозуміти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...
2. Наука в ліс *не веде,* а з лісу *виводить.*

7 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, видова пара.
2. Описати семантичний зміст грамеми „недоконаний вид”.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розпитати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1.Треба слову радощів *додати,*
Щоб уміло душу *звеселяти.*
2. Наука *не веде* до бука.

8 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія особи, інфінітив.
2. Описати формальні засоби творення видових пар.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „приїхати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Кожна травичка на своєму корені *росте.*
2. Золотими хлібами *дзвенить* українська земля.
3. Правда кривду *переважить.*

9 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, безособові дієслова.
2. Описати значення й морфологічні показники дійсного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „забути”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
Шумить Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний *б’є* прибій.

10 варіант

1. Розкрити значення термінів: майбутній час, категорія виду.
2. Описати значення й морфологічні показники умовного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „їхати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Книга *вчить*, як на світі *жить.*
2. Один цвіт *не робить* вінка.

11 варіант

1. Розкрити значення термінів: теперішній час, категорія особи.
2. Описати значення й морфологічні показники наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „читати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Не підливай* масла у вогонь.
2. На те коня *кують*, щоб *не спотикався.*

12 варіант

1. Розкрити значення термінів: наказовий спосіб, категорія виду.
2. Описати значення й вживання теперішнього часу.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „читати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. *Плекаймо* в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
2. Грім *гримить* – хліб *буде родить*.

13 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія часу, аспектологія.
2. Описати значення й вживання минулого часу.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „бачити”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Минувши поле золоте,
До річки пісня *долітає.*
2. *Посій* у пору, *будеш мати* зерна гору.

14 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, безособові дієслова.
2. Описати значення й вживання майбутнього часу.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „розуміти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Шануй* сам себе, *шануватимуть* і люди тебе.
2. Вовка ноги *годують.*

15 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, майбутній час.
2. Описати систему часових форм дієслова.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „співати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Де вам, друзі, *траплялось,*
Щоб од міста, села
Три ріки *розливалось*
З одного джерела?
2. *Бережи* честь змолоду.

16 варіант

1. Розкрити значення термінів: теперішній час, категорія способу.
2. Описати головні значення грамеми особи.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „виконати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Споконвіку цю землю батьки і діди *берегли,*
Рятували її від негоди та злого заброди.
2. *Не підливай* масла у вогонь.

17 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, видова пара.
2. Описати основні семантичні групи дієслів.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „вивчати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Подивися* на рослину:
Кожну квітку і травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.
2. Добре діло *роби* сміло.

18 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія часу, дійсний спосіб.
2. Описати синтаксичні властивості дієслова.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „називати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Мудрий ніхто не вродився, а *навчився.*

2. Вовка *боятися* – в ліс *не ходити.*

19 варіант

1. Розкрити значення термінів: умовний спосіб, категорія виду.
2. Описати основні значення дієслів доконаного виду.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „пробігти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

Хто чисте сумління *має,* спокійно *спати лягає.*

20 варіант

1. Розкрити значення термінів: наказовий спосіб, категорія часу.
2. Описати основні значення дієслів недоконаного виду.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „здійснити”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. Материн гнів, як весняний сніг: рясно *випаде,* та скоро *розтане.*
2. Хто мовчить, той двох *навчить.*

21 варіант

1. Розкрити значення термінів: безособові дієслова, категорія виду.
2. Описати основні способи творення видових пар.
3. Утворити всі можливі способові форми дієслова „малювати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. Хто *пише* та *малює*, той діток своїх *годує.*

22 варіант

1. Розкрити значення термінів: дієслово, майбутній час.
2. Описати, які дієслова належать до одновидових.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „малювати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

Хто чисте сумління *має,* спокійно *спати лягає.*

23 варіант

1. Розкрити значення термінів: минулий час, категорія способу.
2. Описати, які дієслова належать до двовидових.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розмірковувати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. *Люблю,* мов сонце, материнську мову...
2. Треба *нахилитися,* щоб з криниці води *напитися.*

24 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія особи, теперішній час.
2. Описати значення й творення дієслів дійсного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „бажати”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. Чи здатна *розгулятись* бездуховність,
Якщо в душі *цвіте* віків любов?
2. Коли тебе добрі люди шанують, *шануйся* й сам.

25 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, інфінітив.
2. Описати значення й творення дієслів умовного способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „розмовляти”.
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:

1. *Пролетіли* роки, ніби білі лелеки...
2. *Сій* вчасно – *вродить* рясно.

26 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, дієслово.
2. Описати значення й творення дієслів наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „списувати”.

4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Шумить* Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний б'є прибій.
2. Одним пальцем і голки *не вдержиш.*

27 варіант

1. Розкрити значення термінів: аспектологія, категорія часу.
2. Описати основні групи безособових дієслів за значенням.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „сподіватися".
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Горнусь* до тебе,Україно,
Щоб нас ніхто *не роз'єднав.*
2. Чужий хліб боком *вилізе.*

28 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія виду, категорія часу.
2. Описати можливі форми безособових дієслів.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „здійснити".
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. *Станем,* браття, всі за волю
Від Сяну до Дону.
В ріднім краю *панувати*
Не дамо нікому...

29 варіант

1. Розкрити значення термінів: двовидові дієслова, категорія особи.
2. Описати значення майбутнього, минулого й теперішнього часу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „намагатися".
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. На Київ я вперше *поглянув*
В красі тополиних цвітінь.
2. *Ходить* кіт по горі,
Носить сон в рукаві.

30 варіант

1. Розкрити значення термінів: категорія способу, категорія виду.
2. Описати значення дійсного, умовного й наказового способу.
3. Утворити всі можливі часові форми дієслова „рахувати".
4. Визначити вид, спосіб, час й особу виділених дієслів:
1. Я в роки дитинства, бувало,
Читати любив цілу ніч.
2. *Шануй* учителя, як родителя.

Тема: Категорії перехідності/неперехідності та стану дієслів. Дієприкметник. Дієприслівник

1 варіант

1. Описати поділ дієслів за ознакою перехідності/неперехідності.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Дав слово – *виконай* його.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

2 варіант

1. Описати синтаксичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Посій у пору, *будеш мати* зерна гору.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

3 варіант

1. Описати семантичні ознаки перехідних і неперехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Забудеш рідний край – тобі твій корінь *всохне*.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

4 варіант

1. Описати формальні ознаки грамеми перехідності/неперехідності.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шануй сам себе, *шануватимуть* і люди тебе.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

5 варіант

1. Описати, які дієслова, за В.Виноградовим, належать до активного, пасивного та зворотного стану.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Треба розумом *надточити*, де сила *не візьме.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

6 варіант

1. Описати поділ дієслів зворотного стану на групи (за В.Виноградовим).
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Наука в ліс *не веде,* а з лісу *виводить.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

7 варіант

1. Описати, які дієслова, за В.Виноградовим, не мають категорії стану.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Треба слову радощів *додати,*
Щоб уміло душу *звеселяти.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

8 варіант

1. Описати зміст терміну „категорія стану".
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
1. Кожна травичка на своєму корені *росте.*
2. Золотими хлібами *дзвенить* українська земля.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

9 варіант

1. Описати принцип творення видової пари.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шумить Дніпро, *чорніють* кручі...
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

10 варіант

1. Описати особливості одностанових та двостанових дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Книга *вчить*, як на світі *жить.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

11 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприкметника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
На те коня *кують*, щоб *не спотикався.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

12 варіант

1. Описати особливості дієприкметника як дієслівної форми.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Грім *гримить* – хліб *буде родить*.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

13 варіант

1. Описати прикметникові ознаки дієприкметника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Посій у пору, *будеш мати* зерна гору.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

14 варіант

1. Описати власне дієприкметникові ознаки.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шануй сам себе, *шануватимуть* і люди тебе.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

15 варіант

1. Описати особливості активних дієприкметників теперішнього часу.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Де вам, друзі, *траплялось,*
Щоб од міста, села
Три ріки *розливалось*
З одного джерела?
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

16 варіант

1. Описати особливості активних дієприкметників минулого часу.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Споконвіку цю землю батьки і діди *берегли*,
Рятували її від негоди та злого заброди.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

17 варіант

1. Описати особливості пасивних дієприкметників теперішнього і минулого часу.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Подивися на рослину:
Кожну квітку і травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

18 варіант

1. Описати прислівникові ознаки дієприслівника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Вовка *боятися* – в ліс *не ходити.*

3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

19 варіант

1. Описати особливості дієприслівника як форми дієслова.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Хто чисте сумління *має,* спокійно спати *лягає.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

20 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприслівника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Материн гнів, як весняний сніг: рясно *випаде,* та скоро *розтане.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

21 варіант

1. Описати власні дієприслівникові ознаки.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Хто *пише* та *малює*, той діток своїх годує.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

22 варіант

1. Описати особливості дієслівних форм на -но, -то.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Хто чисте сумління *має,* спокійно *спати* лягає.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

23 варіант

1. Описати зміст грамеми „перехіднсть/нперехідність".
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Треба *нахилитися,* щоб з криниці води *напитися.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

24 варіант

1. Описати формальні показники перехідних і неперехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Чи здатна *розгулятись* бездуховність,
Якщо в душі *цвіте* віків любов?
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

25 варіант

1. Описати синтаксичні особливості перехідних дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Сій вчасно – *вродить* рясно.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

26 варіант

1. Описати теорію категорії стану за В.Виноградовим.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
Шумить Дніпро, *чорніють* кручі,
В граніт холодний б'є прибій.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

27 варіант

1. Описати визнані недоліки Виноградівської теорії категорії стану.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
   Горнусь до тебе,Україно,
   Щоб нас ніхто *не роз'єднав.*
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

28 варіант

1. Описати особливості двостанових й одностанових дієслів.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
   Станем, браття, всі за волю
   Від Сяну до Дону.
   В ріднім краю *панувати*
   Не дамо нікому...
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

29 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприкметника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
   Ходить кіт по горі,
   Носить сон в рукаві.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприслівником і виконати його повний морфологічний аналіз.

30 варіант

1. Описати дієслівні ознаки дієприслівника.
2. Визначити стан і перехідність дієслів:
   Я в роки дитинства, бувало,
   Читати любив цілу ніч.
3. Підібрати строфу віршованого твору (або прислів'я чи приказку) з дієприкметником і виконати його повний морфологічний аналіз.

Тема: Прислівник. Станівник. Модальник

Контрольний диктант

(на правопис прислівників, станівників, модальників)

Контрольні завдання:

1 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:

Де оре сошка, там хліба *трошки.*

2 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:

Сій *вчасно* – вродить рясно.

3 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:

Сій вчасно – вродить *рясно.*

4 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:

Взимку сонце крізь плач сміється.

5 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Бережи честь *змолоду*.

6 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Доброму *скрізь* добре.

7 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Доброму скрізь *добре.*

8 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори *мало*, слухай багато, а думай ще більше.

9 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори мало, слухай *багато,* а думай ще більше.

10 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Говори мало, слухай багато, а думай ще *більше.*

11 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще недоговорити, ніж переговорити.

12 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Умій *вчасно* сказати і вчасно замовкнути.

13 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Рана загоїться, але слово – *ніколи.*

14 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Слово – не стріла, а *глибше* ранить.

15 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
І від солодких слів буває *гірко.*

16 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Любо в гаю соловейко виспівує...

17 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Уже й за уроки сідати *пора.*

18 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Любіть Україну у сні й *наяву*...

19 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Споконвіку пам'ятайте про свою країну…

20 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Як *любо* тут,
Як славно жить –
Серед цієї вроди.

21 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Як любо тут,
Як *славно* жить –
Серед цієї вроди.

22 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
М'яко стеле, та твердо спати.

23 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
М'яко стеле, та *твердо* спати.

24 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Потрібно учиться – *завжди* пригодиться.

25 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще нині горобець, як узавтра голубець.

26 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще *нині* горобець, як узавтра голубець.

27 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Краще нині горобець, як *узавтра* голубець.

28 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Восени багач, а навесні прохач.

29 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.
2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Восени багач, а *навесні* прохач.

30 варіант

1. Визначити синтаксичну роль прислівників і станівників у тексті.

2. Виконати морфологічний аналіз виділеного слова:
Де не є добре, вдома *краще*.

Тема: Службові частини мови. Вигук

1 варіант

1. Описати категоріальне значення прийменника.
2. Подати особливості й приклади простих сполучників.
3. Описати морфологічні ознаки часток.
4. Навести приклади питомих і запозичених вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
   Горнусь *до* тебе, Україно,
   Як син до матері горнусь.

2 варіант

1. Описати особливості первинних прийменників.
2. Подати особливості й приклади складних сполучників.
3. Описати синтаксичні властивості часток.
4. Навести приклади емоційних і спонукальних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Не той урожай, що на полі, *а* той, що *в* коморі.

3 варіант

1. Описати категоріальне значення частки.
2. Подати особливості й приклади складених сполучників.
3. Описати особливості походження вторинних прийменників.
4. Навести приклади емоційних та етикетних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Світ *не без* добрих людей.

4 варіант

1. Описати категоріальне значення сполучника.
2. Подати особливості й приклади первинних прийменників.
3. Описати особливості членованих і нечленованих часток.
4. Перерахувати синтаксичні властивості вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
О, мамо, о, мамо, ми всі пам’ятаєм,
Що в кожного *з* нас ти одна і свята.

5 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.
2. Подати особливості й приклади повторюваних і парних сполучників.
3. Описати класифікацію часток за частиномовною співвіднесеністю.
4. Перерахувати граматичні ознаки вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
О, мамо, о, мамо, ми всі пам’ятаєм,
Що в кожного з нас ти одна і свята.

6 варіант

1. Розкрити особливості категоріального значення вигука.
2. Описати особливості й подати приклади темпоральних прийменників.
3. Описати морфологічні ознаки сполучників.
4. Подати особливості й приклади формотвірних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
О слів жорстока *і* солодка влада!
Не опечись на їхньому вогні...

7 варіант

1. Охарактеризувати причинові, цільові, умовні й допустові прийменники.
2. Описати особливості сурядних сполучників, перерахувати їх різновиди.

3. Подати морфологічні ознаки часток.
4. Описати категоріальне значення звуконаслівальних слів.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
О слів жорстока і солодка влада!
Не опечись *на* їхньому вогні...

8 варіант

1. Охарактеризувати семантично послаблені прийменники.
2. Описати особливості й навести приклади єднальних сполучників.
3. Описати заперечні частки.
4. Перерахувати характерні риси звуконаслідувальних слів.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Або рибку їсти, *або на* дно сісти.

9 варіант

1. Охарактеризувати стверджувальні й заперечні частки.
2. Описати особливості й навести приклади протиставних сполучників.
3. Подати особливості вторинних прийменників.
4. Охарактеризувати етикетні вигуки.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Порожній млин *і без* вітру меле.

10 варіант

1. Охаратеризувати вигук як особливу частину мови.
2. Описати особливості й навести приклади первинних прийменників.
3. Охарактеризувати прості і складні сполучники.
4. Подати особливості питальних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Чує дзвін, *та* не знає, *звідки* він.

11 варіант

1. Охарактеризувати прийменник як частину мови.
2. Описати особливості й навести приклади протиставних сполучників.
3. Описати особливості підсилювальних і видільних часток.
4. Проаналізувати морфологічні ознаки вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. *Не* підливай масла *у* вогонь.

12 варіант

1. Розкрити значення термінів: вигук, звуконаслідування.
2. Описати й навести приклади спонукальних, вірогідних і вказівних часток.
3. Охарактеризувати розділові сполучники.
4. Висвітлити синтаксичні властивості прийменника.
3. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Вмішалася, *як* середа *в* тиждень.

13 варіант

1. Розкрити основні функції часток.
2. Описати особливості апелятивних вигуків.
3. Охарактеризувати градаційні, приєднувальні й пояснювальні сполучники.
4. Подати морфологічні властивості прийменників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
1. Минувши поле золоте,
   До річки пісня долітає.
2. Голова – добре, *а* дві – краще.

14 варіант

1. Розкрити синтаксичні властивості сполучників.
2. Описати поділ часток за будовою.

3. Охарактеризувати просторові прийменники.
4. Проаналізувати особливість лексичного значення вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
У вагоні задуха, *хоч* надворі й зима.

15 варіант

1. Розкрити особливості підрядних сполучників.
2. Описати характерні ознаки звуконаслідувальних слів.
3. Охарактеризувати відзайменникові, відприслівникові та віддієслівні частки.
4. Подати характеристику часових прийменників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Де вам, друзі, траплялось,
Щоб од міста, села
Три ріки розливалось
З одного джерела?

16 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.
2. Описати морфологічні ознаки сполучників.
3. Подати характеристику відприкметникових, відіменникових та віддієслівних часток.
4. Описати поділ вигуків за звуковим складом.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Споконвіку цю землю батьки і діди берегли,
Рятували її *від* негоди *та* злого заброди.

17 варіант

1. Розкрити особливості причинових і часових сполучників.
2. Описати характерні особливості прийменника як частини мови.
3. Охарактеризувати членовані й нечленовані частки.
4. Перерахувати морфологічні ознаки вигука.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Подивися *на* рослину:
Кожну квітку *і* травину
Криє божая сльозинка –
Діамантова росинка.

18 варіант

1. Розкрити особливості емоційних і спонукальних вигуків.
2. Описати характерні особливості причинових, цільових й умовних прийменників.
3. Охарактеризувати основні функції сполучників.
4. Проаналізувати особливості формотвірних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Мудрий ніхто *не* вродився, *а* навчився.

19 варіант

1. Розкрити особливості заперечних часток.
2. Описати основні синтаксичні властивості вигуків.
3. Охарактеризувати наслідкові, умовні й допустові сполучники.
4. Проаналізувати семантично послаблені прийменники.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:
Як страшно це – води *не* скуштувати.

20 варіант

1. Розкрити категоріальне значення вигука.
2. Описати й навести приклади вторинних прийменників.
3. Охарактеризувати розділові сполучники.
4. Описати характерні ознаки стверджувальних, питальних і підсилювальних часток.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Материн гнів, *як* весняний сніг: рясно випаде, *та* скоро розтане.

21 варіант

1. Розкрити категоріальне значення сполучника.
2. Описати характерні особливості й навести приклади первинних прийменників.
3. Подати морфологічні ознаки часток.
4. Охарактеризувати спонукальні й апелятивні вигуки.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Ей, я лиха *не* боюся.

22 варіант

1. Розкрити категоріальне значення прийменника.
2. Описати особливості первинних вигуків.
3. Охарактеризувати заперечні частки.
4. Проаналізувати розділові сполучники.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Наді мною в'ються хмари, *як над* чайкою орли.

23 варіант

1. Розкрити категоріальне значення частки.
2. Описати особливості сурядних сполучників.
3. Навести приклади багатозначності прийменника.
4. Охарактеризувати семантичну специфіку вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

- *Ой*! – скрикнув Остап, схопився *за* груди.

24 варіант

1. Розкрити граматичні особливості вигуків.
2. Охарактеризувати видільні, спонукальні й вірогідні частки.
3. Описати особливості підрядних сполучників.
4. Навести приклади багатозначності прийменників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Чи здатна розгулятись бездуховність,
Якщо в душі цвіте віків любов?

25 варіант

1. Розкрити морфологічні властивості прийменників.
2. Описати особливості складених сполучників.
3. Охарактеризувати формотвірні частки.
4. Навести приклади багатозначності вигука.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Пролетіли роки, *ніби* білі лелеки
Від того озеречка, від моєї ріки...

26 варіант

1. Розкрити семантичні особливості звуконаслідувальних слів.
2. Описати особливості стверджувальних і питальних часток.
3. Охарактеризувати прийменник як частину мови.
4. Проаналізувати особливості повторюваних і парних сполучників.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Одним пальцем *і* голки *не* вдержиш.

27 варіант

1. Охарактеризувати частки за хронологічною ознакою.
2. Описати особливості градаційних, пояснювальних і прєднувальних сполучників.
3. Охарактеризувати семантично послаблені прийменники.
4. Проаналізувати особливості емоційних й етикетних вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Горнусь *до* тебе, Україно,

Щоб нас ніхто не роз'єднав.

28 варіант

1. Розкрити особливості частки як частини мови.
2. Описати похідні вигуки.
3. Охарактеризувати синтаксичні властивості сполучників.
4. Навести приклади багатозначності прийменника.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Не проси літа довгого, *а* проси теплого.

29 варіант

1. Розкрити морфологічні властивості прийменника.
2. Описати особливості простих, складних і складених сполучників.
3. Охарактеризувати частки за частиномовною співвіднесенністю.
4. Навести приклади багатозначності вигуків.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Авжеж, такий *у* нас ведеться звичай.

30 варіант

1. Розкрити особливості членованих і нечленованих часток.
2. Описати особливості одиничних, повторювальних і парних сполучників.
3. Охарактеризувати категоріальне значення прийменника.
4. Проаналізувати поділ вигуків за походженням.
5. Виконати морфологічний аналіз виділених слів:

Що за звичка *у* тебе!

ЗАВДАННЯ ДО МОДУЛЬНИХ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ
1 півріччя
КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

Тема: Словотвір. Морфеміка. Граматика. Морфологія

Варіант 1

Тестові завдання

1. Похідну основу мають слова

а) зимовий, власник;

б) дощ, берег;

в) стіл, трава.

2. Слово *розщедритися* складається з

а) п’яти морфем;

б) чотирьох морфем;

в) трьох морфем.

3. Опрощення відбулося у слові

а) живіт;

б) книжка;

в) лісник.

4. Усі слова належать до одного словотвірного типу у варіанті

а) націоналіст, національний, націоналістичний;

б) поляк, дивак, рибак;

в) болгарин, татарин, грузин.

5. Яке слово утворилося суфіксальним способом?

а) вчорашній;

б) приїхати;

в) листоноша.

6. Зв’язками між словами, що виражаються формальними засобами й відображають стосунки між фактами дійсності, є:

а) граматичне значення;

б) граматична форма;

в) граматична категорія;

г) морфологічна парадигма;

д) лексичне значення.

7. Упорядкована сукупність граматичних форм слова називається

а) граматичною категорією;

б) морфологією;

в) граматичним значенням;

г) парадигмою;

д) граматикою.

8. Традиційною в українському мовознавстві є класифікація частин мови на:

а) повнозначні, службові і вигук;

б) повнозначні і службові;

в) повнозначні і неповнозначні;

г) самостійні і несамостійні;

д) морфологічні і неморфологічні.

9. Скількі частин мови виділив В.В.Виноградов?

а) 5;

б) 7;

в) 10;

г) 8;

д) 3.

10. Першим висунув принцип семантичної класифікації частин мови

а) В.В.Виноградов;

б) Л.В.Щерба;

в) О.О.Потебня;

г) О.О.Шахматов;

д) П.Ф.Фортунатов.

Практичні завдання

1. Виконати морфемний аналіз слів ***безкультурний, усміхатись, чорнобривці.***
2. Виконати словотвірний аналіз слів ***відпочинок, листоноша, приручити.***

Варіант 2

1. Непохідну основу мають слова
а) зима, лісник;
б) сестра, м’ячик;
в) дощ, трава.
2. З п’яти морфем складається слово
а) пречудовий;
б) осміхатися;
в) приручити.
3. Ускладнення відбулося у слові
а) глобус;
б) аптекар;
в) весна.
4. Суфіксально-префіксальним способом утворилося слово
а) веселитися;
б) осміхатися;
в) приручити.
5. Усі слова належать до одного словотвірного ряду у варіанті
а) соціаліст, комуніст, федераліст;
б) сенат, сенатор, сенаторство;
в) співець, молодець, горобець.
6. Найголовнішою диференціальною ознакою самостійних і службових слів є
а) відсутність чи наявність у слові лексичного значення;
б) функція головного чи другорядного члена речення;
в) здатність чи нездатність слова бути членом речення або стати реченням;
г) відсутність чи наявність у слові граматичного значення;
д) здатність чи нездатність слова відмінюватись.
7. Найвищим рівнем абстракції й узагальнення характеризується
а) граматична категорія;
б) граматичне значення;
в) граматична форма;
г) морфологічна парадигма;
д) жоден з цих термінів.
8. На думку В.В.Виноградова, за межами частин мови перебувають:
а) іменники;
б) дієслова;
в) лише вигуки;
г) модальні слова, частки мови і вигуки;
д) прислівники і слова категорії стану.
9. Сучасна традиціна граматика виділяє:
а) 10 частин мови;
б) 8 частин мови;
в) 9 частин мови;
г) 7 частин мови;
д) 12 частин мови.
10. Найдетальніше морфологічну класифікацію частин мови опрацював
а) В.В.Виноградов;
б) П.Ф.Фортунатов;
в) Л.В.Щерба;
г) М.В.Ломоносов;
д) О.О.Шахматов.

Практичні завдання

1. Виконати морфемний аналіз слів ***надлишковий, доброзичливість, одружитися.***

2. Виконати словотвірний аналіз слів ***виліт, заспівати, лісостеповий.***

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

Тема: Іменник

Варіант 1

Тестові завдання:

1. У якому варіанті всі іменники є абстрактними?

а) степ, рослина, боротьба;
б) радість, лихо, хрестини;
в) доброта, день, студентство;
г) щастя, вибори, книга;
д) вітер, дерево, тварина.

2. У якому варіанті всі іменники є збірними?

а) юнь, козацтво, вишняк;
б) група, свято, солдатня;
в) піхота, каміння, книга;
г) рідня, комісія, людина;
д) череда, купа, школа.

3. У якому варіанті всі загальні назви походять від власних?

а) мерседес, телевізор, макіяж;
б) рентген, галіфе, вольт;
в) форд, генерал, учитель;
г) маузер, фріц, олівець;
д) кулон, купон, картон.

4. У якому варіанті всі іменники є істотами?

а) Ірина, ромашка, бібліотекар;
б) заєць, дуб, людина;
в) військо, дітвора, молодь;
г) буря, інститут, студентство;
д) лікар, валет, Мавка.

5. У якому варіанті всі іменники є речовинними?

а) молоко, книга, цукор;
б) ячмінь, золото, пісок;
в) шипшина, хліб, стіл;
г) пшоно, мідь, сніжинка;
д) полотно, масло, квітка.

6. Вказати ряд, у якому знаходяться лише іменники чоловічого роду:

а) аташе, здоровило, козаченько;
б) какао, суміш, верф;
в) батько, плечище, ручисько;
г) кенгуру, кіно, драже;
д) таксі, какаду, голосище.

7. У якому варіанті всі іменники вживаються тільки в однині?

а) папір, дівчина, прапор;
б) країна, слово, доброта;
в) чорнило, молодь, кохання;
г) книга, Світлана, крупа;
д) жито, хліб, тварина.

8. У якому варіанті всі іменники мають форму лише множини?

а) селянство, граблі, листя;
б) ревнощі, надра, студентство;
в) Суми, мошкара, хрестини;
г) канікули, дрова, заздрощі;

д) терези, радощі, щирість.

9. У якому варіанті всі невідмінювані іменники належать до середнього роду?

а) резюме, таксі, драже;

б) ескімо, пенсне, аташе;

в) поні, маестро, какао;

г) салямі, колібрі, кіно;

д) турне, шосе, фламінго.

10. Категорія роду іменника є

а) зумовленою іншими словами у речені;

б) залежною;

в) словозмінною;

г) незалежною;

д) постійною лише для деяких іменників.

11. У якому варіанті всі іменники належать до третьої відміни?

а) мідь, мати, гілля;

б) ніч, піч, калач;

в) земля, хвороба, рослина;

г) сталь, піч, жовч;

д) любов, теля, сестра.

12. Іменники яких відмін не мають поділу на групи?

а) третьої і четвертої;

б) першої і другої;

в) тільки другої;

г) тільки четвертої;

д) усі відміни поділяються на групи.

13. У якому з рядків в іменниках першої відміни відбувається чергування приголосних г, к, х у давальному й місцевому відмінках однини?

а) бік, горох, вік, круг, плуг;

б) нога, рука, муха, тривога;

в) кожух, хвалько,берег, собака, невдаха;

г) гріх, береза, подруга, поверх;

д) порох, рік, хустка, коза.

14. У якому варіанті всі іменники мають закінчення -у, -ю в родовому відмінку однини?

а) телевізор, універсам, карбованець;

б) метр, конфлікт, заєць;

в) мед, номер, студент;

г) учитель, магазин, ліс;

д) інститут, відпочинок, роман.

15. Який відмінок може означати об'єкт дії, засіб дії, місце дії, час дії і атрибутивність?

а) родовий;

б) давальний;

в) місцевий;

г) орудний;

д) знахідний.

Практичні завдання:

1. Виконайте повний морфологічний аналіз іменників із поданих прислів'їв та приказок:

Взимку сонце крізь плач сміється.

Де лелека водиться, там щастя родиться.

У вересні ложка води робить два болота.

Варіант 2

1. У якому варіанті всі іменники є абстрактними?
а) щедрість, турбота, рослина;
б) радість, заручини, агітація;
в) доброта, крадіжка, студентство;
г) повага, степ, тварина;
д) вік, Миколаїв, читання.

2. У якому варіанті всі іменники є збірними?
а) рота, команда, народ;
б) група, сніг, солдатня;
в) малеча, каміння, книга;
г) гарбузиння, професура, колосся;
д) череда, ліс, школа.

3. У якому варіанті всі загальні назви походять від власних?
а) геркулес, телевізор, макіяж;
б) дружина, галіфе, вольт;
в) мерседес, генерал, учитель;
г) камелія, фріц, олівець;
д) ампер, бойкот, памфлет.

4. У якому варіанті всі іменники є істотами?
а) Олексій, троянда, заєць;
б) лисиця, дуб, людина;
в) студентство, народ, молодь;
г) мрець, теля, туз;
д) лікар, брат, дітвора.

5. У якому варіанті всі іменники є речовинними?
а) молоко, бензин, цукор;
б) ячмінь, хлібина, сніжинка;
в) шипшина, дуб, мошкара;
г) пшоно, мідь, біднота;

6. Вказати ряд, у якому знаходяться лише іменники чоловічого роду:
а) аташе, лишенько, козаченько;
б) чудисько, суміш, верф;
в) батько, плечище, таксі;
г) кенгуру, місяченько, чубисько;
д) здобич, какаду, голосище.

7. У якому варіанті всі іменники вживаються тільки в однині?
а) золото, комашня, журба;
б) країна, годинник, доброта;
в) вибори, молодь, кохання;
г) дрова, Світлана, крупа;
д) папір, граблі, тварина.

8. У якому варіанті всі іменники мають форму лише множини?
а) селянство, двері, листя;
б) ревнощі, пильність, студентство;
в) Суми, вино, хрестини;
г) ворота, дебати, заздрощі;
д) книги, радощі, щирість.

9. У якому варіанті всі невідмінювані іменники належать до чоловічого роду?
а) купе, таксі, драже;
б) колібрі, портьє, аташе;
в) поні, авеню, какао;

г) турне, колібрі, кіно;
д) амплуа, шосе, фламінго.

10. Категорія роду іменника є

а) словозмінною;
б) залежною;
в) зумовленою іншими словами у речені;
г) незалежною;
д) постійною лише для деяких іменників.

11. У якому варіанті всі іменники належать до другої відміни?

а) сонце, мати, дерево;
б) каменяр, батько, день;
в) лоша, плем'я, теля;
г) сталь, піч, жовч;
д) будинок, здобич, олень.

12. Іменники яких відмін не мають поділу на групи?

а) першої і другої;
б) третьої і четвертої;
в) тільки другої;
г) усі відміни поділяються на групи;
д) тільки четвертої.

13. У якому рядку в усіх іменниках третьої відміни в орудному відмінку подовжуються м'які приголосні?

а) тінь, синь, міць, мідь;
б) зелень, честь, кров, віддаль;
в) ніч, даль, користь, любов;
г) мазь, мораль, мужність, піч;
д) зустріч, акварель, заздрість, верф.

14. У якому варіанті всі іменники мають закінчення -а, -я в родовому відмінку однини?

а) сюжет, універсам, карбованець;
б) місяць, півень, футбол;
в) метр, відмінок, студент;
г) образ, роман, ліс;
д) інститут, іспит, вівторок.

15. Який відмінок може означати прямий об'єкт в безприйменикових конструкціях, непрямий об'єкт в прийменникових конструкціях, різні обставини в безприйменникових і прийменникових конструкціях?

а) родовий;
б) давальний;
в) місцевий;
г) орудний;
д) знахідний.

Практичні завдання:

1.Виконайте повний морфологічний аналіз іменників із поданих прислів'їв та приказок:

Найдорожча пісня, з якою мати колисала.
Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі.
Одна бджола мало меду наносить.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 3

Варіант 1

Тестові завдання:

1. У якому варіанті всі прикметники є якісними?

а) білий, металевий, морський;
б) сивий, добрий, глухий;
в) степовий, новий, довгий;
г) мамин, сестрин, Оленчин;
д) червоний, золотий, гарний.

2. У якому варіанті всі прикметники можуть мати коротку форму?

а) здоровий, добрий, мамин;
б) новий, маленький, сестрин;
в) живий, зелений, ладний;
г) повний, сніговий, дрібний;
д) могутній, дивний, віршований.

3. Прикметники якого лексико-граматичного розряду називають ознаку опосередковано, через відношешшя до іншого предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними?

а) присвійні;
б) прикметники всіх розрядів;
в) якісні;
г) відносні;
д) прикметники жодного розряду.

4. У якому варіанті правильно утворені ступені порівняння?

а) найрозумніший, здоровіший, найменш вдалий;
б) найбільш кращий, довший, менш чесний;
в) вищий, більш розумніший, найвсеосяжний;
г) більш добріший, найменш упевненіший, більший;
д) сумніший, більш сумніший, найбільш сумніший.

5. За допомогою префікса -най-, який приєднується до форм прикметників вищого ступеня, утворюється

а) складена форма найвищого ступеня;
б) проста форма вищого ступеня;
в) складена форма вищого ступеня;
г) проста форма найвищого ступеня;
д) будь-яка форма найвищого ступеня.

6. Які форми числівника сім в орудному відмінку є правильною?

а) сьома, сьомома;
б) сьома, сімома;
в) сіма, сімома;
г) семи;
д) на семи.

7. На які розряди за значенням поділяються кількісні числівники?

а) якісні, відносні, присвійні;
б) прості, складні і складені;
в) збірні й абстрактні;
г) власне кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні;
д) цілі, дробові, збірні.

8. На базі якої ознаки традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови?

а) граматичної;
б) семантичної;
в) синтаксичної;
г) стилістичної;
д) фонетичної.

9. У якому рядку всі числівники є складними?

а) два, шестеро, мільйон;
б) двоє, півтора, трійко;
в) півтори, сто, сорок;
г) шістдесят, півтораста, обидві;
д) сто, двісті, півтора.

10. У якому рядку всі числівники є збірними?

а) обидва, двійко, два, двоєчко;
б) обидва, обидві, обоє, двоє;
в) обидві, дві, двоє, двійко;
г) обидві, дві, двійко, два;
д) в усух рядках всі числівники є збірними.

11. Займенник сам, весь та інший належать до

а) вказівних;
б) неозначених;
в) означальних;
г) особових;
д) присвійних.

12. Яку форму має займенник мій у давальному відмінку?

а**)** моєму;
б) мойому;
в) моїму;
г) мені;
д) мого.

13. У якому рядку всі займенники належать до розряду вказівних?

а) цей, всякий, я, кожний;
б) оцей, той, такий, стільки;
в) такий, будь-який, цей, наш;
г) сей, сам, такий, мій;
д) я, ми, ти, ви, вони.

14. Хто з учених не вважав займенники самостійною частиною мови?

а) О.М.Пєшковський;
б) О.О.Шахматов;
в)Л.А.Булаховський;
г) В.О.Горпинич;
д) М.Я.Плющ.

15. За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи:

а) іменні і дієслівні;
б) іменникові, прикметникові і службові;
в) іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові;
г) іменникові і неіменникові;
д) самостійні і службові.

Практичні завдання:

1. Виконати морфологічний аналіз 2 прикметників на вибір із поданого уривка:

Мово моя українська –
Батьківська, материнська,
Рідна мені до болю,
Дужий я із тобою!
(В.Бичко)

2. Виконати морфологічний аналіз числівників із прислів’я:

За одного вченого дають десять невчених

3. Виконати морфологічний аналіз 2 займенників на вибір із загадки:

Він після речення, цитати
вмостився, схожий на гачок.
Всіх нас примушує питати,
а сам ні пари з уст – мовчок.

Варіант 2

Тестові завдання:

1. У якому варіанті всі прикметники є відносними?
а) завтрашній, металевий, морський;
б) сивий, чемний, глухий;
в) чесний, новий, довгий;
г) мамин, сестрин, Наталчин;
д) червоний, золотий, міський.

2. У якому варіанті всі прикметники можуть мати коротку форму?
а) здоровий, студентський, мамин;
б) новий, хитрий, сестрин;
в) живий, добрий, ладний;
г) повний, сніговий, дрібний;
д) могутній, дивний, дерев'яний.

3. Прикметники якого лексико-граматичного розряду здатні сполучуватися з прислівниками міри і ступеня?
а) присвійні;
б) прикметники всіх розрядів;
в) якісні;
г) відносні;
д) прикметники жодного розряду.

4. У якому варіанті правильно утворені ступені порівняння?
а) найрозумніший, більш розумніший, менш розумніший;
б) найбільш кращий, довший, менш чесний;
в) вищий, менш високий, найбільш високий;
г) більш добріший, найменш упевненіший, більший;
д) сумніший, якнайсумний, найбільш сумніший.

5. Шляхом додавання прислівників більш, менш до прикметників у нульовій формі ступеня утворюється
а) складена форма найвищого ступеня;
б) проста форма вищого ступеня;
в) складена форма вищого ступеня;
г) проста форма найвищого ступеня;
д) будь-яка форма найвищого ступеня.

6. Яка з форм числівника п'ятдесят в родовому відмінку є правильною?
а) п'ятдесят;
б) п'ятидесяти;
в) п'ятьохдесятьох;
г) п'ятдесяти;
д) п'ятидесятьох.

7. На які розряди за значенням поділяються кількісні числівники?
а) прості, складні і складені;
б) якісні, відносні, присвійні;
в) цілі, дробові, збірні;
г) власне кількісні, збірні, дробові, неозначено-кількісні;
д) збірні і абстрактні.

8. Хто з мовознавців не вважає числівник окремою частиною мови?
а) О.М.Пєшковський;

б) А.П.Грищенко;
в) К.Г.Городенська;
г) М.Я.Плющ;
д) В.О.Горпинич.

9. У якому рядку всі числівники є складними?

а) два, шестеро, сімнадцять;
б) двоє, півтора, двадцять;
в) три десятих, сто, сорок;
г) сімдесят, півтораста, обидва;
д) шістнадцять, сорок один, півтора.

10. У якому рядку всі числівники є неозначено-кількісними?

а) дехто, декілька, чимало;
б) скільки, мало, дещо;
в) немало, декілька, ніякий;
г) кількадесят, декілька, кількасот;
д) багато, дуже, чимало.

11. Займенники свій, їхній, наш належать до

а) вказівних;
б) неозначених;
в) означальних;
г) особових;
д) присвійних.

12. Яку форму має займенник чий у родовому відмінку?

а) чийого;
б) чийому;
в) чого;
г) чиєму;
д) чього.

13. У якому рядку всі займенники належать до розряду означальних?

а) той, цей, всякий, кожний;
б) оцей, той, такий, отакий;
в) мій, твій, наш, ваш;
г) кожен, весь, інший, сам;
д) я, ми, ти, ви, вони.

14. Хто з учених не вважав займенники самостійною частиною мови?

а) П.Ф.Фортунатов;
б) В.О.Горпинич;
в)Л.А.Булаховський;
г) О.О.Шахматов;
д) М.Я.Плющ.

15. За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи:

а) самостійні і службові;
б) іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові;
в) іменникові, прикметникові і службові;
г) іменникові і неіменникові;
д) іменні і дієслівні.

Практичні завдання:

1. Виконати морфологічний аналіз 2 прикметників на вибір із поданого уривка:

Мово моя українська –
Батьківська, материнська,
Рідна мені до болю,

Дужий я із тобою!
(В.Бичко)
2. Виконати морфологічний аналіз числівників із прислів'я:
Семеро одного не ждуть
3. Виконати морфологічний аналіз 2 займенників на вибір із загадки:
Спішу до неї, мов лелека,
Простори кинувши до ніг.
Несу любов свою здалека,
яку назавжди я зберіг.

2 півріччя

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 1

І варіант

Тестові завдання

1.У якому рядку всі дієслова минулого часу доконаного виду?
А) завантажив, збудував, захищав, затягнув, доніс;
Б) закутав, наколотив, розкидав, знаходив, навіяв;
В) зашумів, розлюбив би, підклеїв, зібрало, оновив;
Г) здивував, привезла, відповіли, приніс, запалило.

2.У якому рядку всі дієслівні форми є незмінними?
А) милуватися, скопано, готуватися, знехтувати, принісши;
Б) сміятись, розгорнути, зростаючи, зростаючі, вимитий;
В) помити, помиті, здолавши, беручи, творити;
Г) рвати, зараховано, зараховані, перемігши, стерти.

3.У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?
А) дзвонять, чуєш, здійснив би, повідомили, скаже;
Б) виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо;
В) зібралися, нашіптуєм, дорожчати, купатиметесь, замовив;
Г) розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порють.

4.У якому рядку всі дієслова перехідні?
А) читати книгу, дякувати матері, думати про батька, шити голкою, працювати з батьком;
Б) чекати сестру, зрозуміти мене, бігти з братом, зруйнувати фортецю, нарвати квітів;
В) оволодівати позицією, насипати борщу, прагнути миру, вимагати спокою, порівнятися з другом;
Г) визволити місто, налити молока, любити маму, не шити сукні, рятувати людину.

5.У якому рядку всі дієслова мають граматичне значення другої особи множини?
А) командуватиме, буде догоджати, зрозумійте, скачете, сполохаєте;
Б) переведете, будете чекати, вишивати, робите, подорожуйте;
В) донесете, донесіть, розтопчи, ходитимете, будете скакати;
Г) ворушіться, веліть, будете аукати, сполохаєте, замітатимете.

Практичне завдання

1. Виконати морфологічний аналіз дієслів із поданих речень.

Гей, удармо в струни, браття, золотії. Сказав би словечко, так вовк недалечко. 4. Не кивай на сусіда, коли сам спиш до обіда.

ІІ варіант

Тестові завдання

1.У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення виду?
А) вечеряти, білити, гойдати, пекти, каркати;
Б) забалакатися, висадити, викувати, закричати, цвісти;
В) внести, спати, чистити, готувати, гукнути;
Г) екзаменувати, афішувати, потребувати, знехтувати, піклуватись.

2. У якому рядку всі дієслова безособові?
А) зітхає, буде пахнути, освіжить, світає, щастить;
Б) таланило, не читається, сутеніє, розвиднілось, не спиться;
В) жилося б, твориться, помиляється, змолоти, вечоріло;
Г) смеркає, міркує, світало, світило, не спиться.
3.У якому рядку всі дієслова неперехідні?
А) вітати ювіляра, купатися у морі, сісти до столу, іти лугом, знати з досвіду;
Б) принести соломи, насипати борщу, надрукувати статтю, відкрити дужки, не підписати листа;
В) гримати у двері, врятуватися від повені, знесилитись від вітру, ходити лісом, працювати мовчки;
Г) не відчути болю, купити зошити, полетіти у прірву, готуватися до іспитів, рятувати людину.
4.У якому рядку всі дієслова мають однакове граматичне значення способу?
А) дзвонять, чуєш, здійснив би, повідомили, скаже;
Б) виготовив, розрахуємось, будеш творити, зраджу, бережемо;
В) зібралися, нашіптуєм, дорожчати, купатиметесь, замовив;
Г) розрізняються, заспіваймо, сниться, серджусь, порють.
5.У якому рядку всі дієслова мають граматичне значення часу?
А) згорів би, затихає, вечоріло, посаджу, завіз;
Б) писатимуть, схаменувся, сміються, спостерігаємо, досліджувати;
В) дякував, розумієш, думалося, будете радіти, згадуватиму;
Г) гукнув, крикну, шумить, допоможи, пришию.

Практичне завдання

1.Виконати морфологічний аналіз дієслів із поданих речень.
І риба співала б, коли б голос мала. Хоч би сова попід небом літала, та соколом не буде.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 2

І варіант

1. Написати твір-мініатюру на тему „Перлина української культури”, використовуючи не менше 5-ти прислівників, 5-ти станівників та 5-ти модальників.
2.Виконайте морфологічний аналіз 1 прислівника, 1 станівника і 1 модальника з твору.

ІІ варіант

1. Написати твір-мініатюру на тему „Герой нашого часу”, використовуючи не менше 5-ти прислівників, 5-ти станівників та 5-ти модальників.
2.Виконайте морфологічний аналіз 1 прислівника, 1 станівника і 1 модальника з твору.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА № 3

І варіант

Тестові завдання

1.Яка частина мови називається прийменником?
А) незмінні службові слова, які служать для вираження синтаксичних відношень між словами;
Б) службова частина мови, яка диференціює значення відмінкових форм;
В) частина мови, за допомогою якої виявляються відношення між предметами і діями;
Г) незмінна частина мови, за допомогою якої в реченні виражаються різні синтаксичні зв’язки між членами речення і словосполучення.
2.У якому рядку всі прийменники пишуться разом?
А) незалежно/від, на/перед, з/під, за/ради, з/за;
Б) по/між, згідно/з, під/час, в/продовж, з/поміж;
В) в/наслідок, до/вкола, в/здовж, на/вколо, що/до;
Г) за/для, відповідно/до, о/крім, по/за, з/метою.

3.У якому рядку всі сполучники сурядні?
А) аби, для того щоб, як, начебто, якщо;
Б) оскільки, що, щоб, й, та;
В) а, але, або, чи, зате;
Г) бо, однак, зате, проте, а.
4.У якому рядку всі частки модальні?
А) навіть, б, невже, наче, лишень;
Б) ні, ані, тільки, майже, чи;
В) так, хай, невже, бодай, мовби;
Г) як, годі, бодай, мовляв, егеж.
5.У якому рядку всі вигуки є спонукальними?
А)ох! біда! Гей! Ей!;
Б) досить! Гайда! Но! Геть!;
В) ба! Боже! Тсс! Ану!;
Г) жах! Ну!киш! марш!

Практичне завдання

Виконати морфологічний розбір службових слів та вигуків:
Ах, хочеться скупатися у тім
Отецькім слові, слові золотім!
І хочеться, і прагнеться без тями
До цього слова припадать устами.

Батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю.

ІІ варіант

Тестові завдання

1.Яка частина мови називається сполучником?
А) службова частина мови, яка служить для оформлення сурядних і підрядних зв'язків у реченні;
Б) незмінна службова частина мови, що не має чітко вираженого значення, а її значення виявляється тільки в контексті;
В) службові слова, які служать для оформлення синтаксичних зв'язків між членами речення і цілими реченнями;
Г) незмінна службова частина мови, що служить для поєднання слів, словосполучень і компонентів складного речення.
2.У якому рядку допущено помилку в правописі прийменників?
А) не зважаючи на, з метою, задля, посеред, з-поміж;
Б) внаслідок, з-перед, з-поза, з-поміж, заради;
В) поміж, окрім, навкруги, поруч з, із-за;
Г) з-посеред, з-над, незалежно від, за винятком, з-попід.
3.У якому рядку всі сполучники підрядні?
А) бо, тому що, оскільки, якби, дарма що;
Б) бо, то, коли, зате, як;
В) мов, як, однак, начебто, ніби;
Г) хай, ні...ні, ледве, якщо, проте.
4.У якому рядку всі частки видільні?
А) еге, хіба, мабуть, так;
Б) навіть, атож, десь, бодай;
В) тільки, лише, уже, хоча б;
Г) ген, годі, уже, ну, не.
5.У якому рядку всі вигуки є емоційними?
А)ох! давай! Гей! Ей!;
Б) досить! Гайда! Но! Геть!;

В) ба! ух! жах! ой!;
Г) жах! Ну!киш! марш!

Практичне завдання

Виконати морфологічний розбір службових слів та вигуків:

„Ура! – гукнеш ти друзям неодмінно, -
Сьогодні з мови я дістав „відмінно”!”

Я дав би дві зими за одне літо.
То сніг, то завірюха, бо вже зима коло вуха.

Питання до екзаменаційних білетів

1. Словотвір як учення про мотивацію і творення похідних слів.
2. Основні поняття словотвору.
3. Принципи словотвірного аналізу.
4. Способи словотворення в сучасній українській літературній мові.
5. Поняття про морфемологію. Морфеміка як тип мовної одиниці.
6. Морфемний склад слова. Поняття про морф і морфему. Типи морфем.
7. Основні зміни в морфемній будові слова.
8. Принципи морфемного аналізу слів.
9. Поняття про граматику. Предмет морфології.
10. Основні поняття граматики. Граматична форма, граматична категорія, граматичне значення.
11. Поняття про частини мови. Різні підходи до класифікації частин мови.
12. Класифікація частин мови, здійснена акад.В.В.Виноградовим.
13. Взаємоперехід у системі частин мови.
14. Іменник як частина мови: загальна характеристика.
15. Лексико-граматичні розряди іменників.
16. Категорія роду іменника.
17. Категорія числа іменника.
18. Категорія відмінка іменника.
19. Поділ іменників на відміни і групи.
20. Особливості відмінювання іменників І,ІІ відмін.
21. Особливості відмінювання іменників ІІІ, ІУ відмін.
22. Прикметник як частина мови: загальна характеристика.
23. Розряди прикметників за значенням.
24. Ступені порівняння якісних прикметників.
25. Поділ прикметників на групи. Особливості відмінювання.
26. Числівник як частина мови: загальна характеристика.
27. Розряди числівників за значенням і морфологічним складом.
28. Відмінювання числівників.
29. Займенник як частина мови. Розряди займенників за значенням, морфологічний склад.
30. Відмінювання і правопис займенників.
31. Поняття про дієслово як частину мови. Форми дієслова.
32. Категорія виду дієслова.
33. Інфінітив. Дві основи дієслова. Класи дієслів.
34. Категорії роду, числа та особи дієслова.
35. Категорія стану дієслова.
36. Категорія перехідності/неперехідності дієслова.
37. Категорія способу дієслова.
38. Категорія часу дієслова.
39. Дієвідміни дієслова. Дієвідмінювання. Правопис особових закінчень.

40. Дієприкметник як форма дієслова. Творення дієприкметників.
41. Дієприслівник як особлива форма дієслова. Творення дієприслівників.
42. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням.
43. Ступені порівняння прислівників.
44. Творення і правопис прислівників.
45. Загальне поняття про категорію стану як частину мови. Класифікація слів категорії стану.
46. Модальні слова.
47. Поняття про службові частини мови. Прийменник.
48. Сполучник.
49. Частка.
50. Вигук як особлива частина мови. Звуконаслідування.

Методичні рекомендації та розробки викладача

Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів.

Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання

СХЕМИ СЛОВОТВІРНОГО Й МОРФЕМНОГО АНАЛІЗУ СЛІВ

Словотвірний аналіз

1.Записати слово і його початкову форму. Визначити частиномовну належність слова.
2. Дібрати мотивуюче слово (спільнокореневе з простішою будовою).
3. Визначити твірну основу.
4. Визначити словотвірні афікси та їх вид.
5. Визначити спосіб творення слова.
6. Вказати на фономорфологічні зміни (за їх наявності).

Приклади аналізу

1. Полегшивши; п.ф. – полегшити – дієслово.
2. Легкий.
3. Легк-.
4. Словотвірні афікси: префікс -по-, суфікси -и-, -ти.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.
6. Чергування к//ш.

1. Соловейко; п.ф. – соловейко – іменник.
2. Соловей.
3. Соловей-
4. Словотвірний афікс: суфікс -к-о.
5. Спосіб творення – морфологічний; суфіксальний.

1. По-нашому; прислівник.
2. Наш.
3. Наш-.
4. Словотвірні афікси: префікс -по-, суфікс -ому.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксально-суфіксальний.

1. Прегарного; п.ф. – прегарний – прикметник.
2. Гарний.

3. Гарн-.
4. Словотвірний афікс: префікс -пре-.
5. Спосіб творення – морфологічний; префіксальний.

1. Зимовий; п.ф. – зимовий – прикметник.
2. Зима.
3. Зим-.
4. Словотворчий афікс: суфікс -ов-ий.
5. Спосіб творення: морфологічний; суфіксальний.

1. Трудодень; п.ф. – трудодень – іменник.
2. Трудовий день.
3. Труд-, день-.
4. Словотвірний афікс: інтерфікс -о-.
5. Спосіб творення – морфологічний; основоскладання.
6. Усічення суфікса; інтерфіксація.

Морфемний аналіз

1.Записати слово.
2.Виділити морфеми (закінчення, основу, корінь, префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс).
3.Охарактеризувати закінчення.
4.Проаналізувати основу (похідна чи непохідна; вільна чи зв'язана).
5.Підібрати спільнокореневі слова для обгрунтування кореня.
6.Охарактеризувати префікси (за умови їх наявності).
7.Охарактеризувати суфікси (за умови їх наявності).
8.Визначити інтерфікс, постфікс (за умови їх наявності).

Приклади аналізу

1.Підписатися.
2.Під – -префікс; -пис- корінь, -а- суфікс, -ти- суфікс, -ся-постфікс.
3.–.
4.Основа – похідна, вільна.
5.Корінь-пис- (писати, підпис, писака, письменник).
6.Префікс -під- формотворчий, служить для утворення доконаного виду.
7.Суфікси: -а-дієслівний; -ти-інфінітивний.
8.Постфікс –ся служить для утворення зворотного стнау дієслова.
1.Пречудовий.
2.Пре-префікс, чуд-корінь, -ов-суфікс, -ий-закінчення.
3.Закінчення –ий утворює форму чоловічого роду, називного відмінка однини прикметника.
4.Основа похідна, вільна.
5.Корінь -чуд- (чудо, чудовисько, чудеса, чудити, чудак).
6.Префікс-пре- словотворчий, вказує на перебільшення ознаки.
7.Суфікс -ов-прикметниковий, словотворчий.

СХЕМИ МОРФОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ

Іменник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (називний відмінок однини).
4. Власна назва чи загальна.
5. Назва істоти чи неістоти.
6. Конкретний чи абстрактний іменник; збірний, речовинний чи одиничний.

7. Рід і показник.
8. Число і показник.
9. Відмінок, значення і показник.
10. Відміна і група.
11. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Утоптала *стежечку* через яр...(Т.Шевченко).

1. Стежечку. 2.Іменник. 3. Початкова форма-стежечка. 4. Загальна назва. 5. Назва неістоти. 6. Конкретний. 7. Жіночий рід, показник – флексія -а. 8. Однина, показник – флексія -у. 9. Знахідний відмінок, показник – флексія -у; значення прямого об'єкта. 10. І відміна, тверда група. 11. Функція прямого додатка.

Прикметник

1.Словоформа в тексті.
2.Назва частини мови.
3.Початкова форма (називний відмінок однини).
4.Узагальнююче лексичне значення.
5.Розряд за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
6.Ступінь порівняння (звичайна форма, вищий, найвищий) та засоби його вираження.
7.Форма за флексією: повна (стягнена, нестягнена) чи коротка.
8.Рід і засоби його вираження.
9.Число і засоби його вираження.
10. Відмінок і засоби його вираження.
11. Група за кінцевим приголосним основи (тверда чи м'яка).
12. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Заступила чорна хмара та *білую* хмару (Т.Шевч.)

1. Білую. 2. Прикметник. 3. Початкова форма-білий. 4. Ознака за кольором. 5. Якісний. 6. Звичайна форма. 7. Повна нестягнена форма. 8. Жіночий рід, показник – флексія -ая. 9. Число – однина, показник – флексія -ую. 10. Знахідний відмінок, показник – флексія -ую. 11. Тверда група. 12. Виступає означенням.

Числівник

1.Словоформа в тексті.
2.Назва частини мови.
3.Початкова форма.
4.Розряд і група за значенням.
5.Група за будовою.
6.Рід, число (якщо наявні).
7.Відмінок і засіб його вираження.
8.Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Ти щаслива і вродлива, будеш жити *сімдесят* років...(І.С.Нечуй-Лев.).

1.Сімдесят. 2. Числівник. 3. Початкова форма – сімдесят. 4. Кількісний, власне кількісний. 5. Складний. 6. Категорії роду і числа відсутні. 7. Знахідний відмінок, засіб вираження – нульове закінчення. 8. Виступає обставиною часу.

Займенник

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма.
4. Лексико-граматичний розряд.
5. Розряд за співвідносністю з іншими частинами мови (іменниковий, прикметниковий, числівниковий).
6. Рід, особа; число, відмінок і показники.

7. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

В *цьому* саду я виросла...(Л.Кост.).

1. (В) цьому. 2. Займенник. 3. Початкова форма – цей. 4. Вказівний. 5. Прикметниковий. 6. Чоловічий рід, показник – флексія -ому; однина, місцевий відмінок; показники – флексія -ому. 7. Виступає означенням.

ДІЄСЛОВО

1.Словоформа в тексті.
7. Назва частини мови.
8. Початкова форма.
9. Узагальнююче лексичне значення.
10. Вид, значення і засоби вираження.
11. Перехідність/неперехідність.
12. Стан, засоби вираження.
13. Спосіб, засоби вираження.
14. Час, засоби вираження.
15. Особа чи рід, число; засоби їх вираження.
16. Основа інфінітива й основа теперішнього часу.
17. Клас дієслова.
18. Дієвідміна, її показник.
19. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Серед долини *зеленіють* розкішні густі та високі верби...(І.С.Нечуй-Левицький).

1. Зеленіють. 2. Дієслово. 3. Зеленіти. 4. Значення процесуальності. 5. Недоконаний вид: позначає незавершену дію, засіб творення – префіксація. 6. Неперехідне дієслово. 7. Стану немає. 8. Дійсний спосіб, засіб вираження – особове закінчення -уть. 9. Теперішній час, засіб вираження – особове закінчення -уть. 10. З-я особа, роду не має, множина, засоби вираження – особове закінчення -уть. 11. Основа інфінітива – зелені-; основа теперішнього часу – зеленій-. 12. ІУ клас. 13. І дієвідміна, показник – -і-/-ій; -уть. 14. Простий присудок.

ДІЄПРИКМЕТНИК

12. Словоформа в тексті.
13. Назва частини мови.
14. Початкова форма.
15. Вид.
16. Стан, засіб вираження.
17. Час, засіб вираження.
18. Рід і число, засоби вираження.
19. Відмінок, засіб вираження.
20. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Бринять берези. І блукають луни,
Людьми забуті звечора в лісах.
Л.Костенко

1. Забуті. 2. Дієприкметник. 3. Забутий. 4. Доконаний вид. 5. Пасивний стан, засіб вираження – суфікс -т-. 6. Минулий час, засіб вираження – суфікс -т-. 7. Рід відсутній; множина, засіб вираження – закінчення -і. 8. Називний відмінок, засіб вираження – закінчення -і. 9. Означення.

ДІЄПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.

3. Вид.
4. Перехідність/неперехідність.
5. Зворотна чи незворотна форма.
6. Час, засіб вираження.
7. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важкий підіймать.
І, *несучи* вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Леся Українка

1. Несучи. 2. Дієприслівник. 3. Недоконаний вид. 4. Перехідний. 5. Незворотна форма. 6. Теперішній час, засіб вираження – суфікс -учи. 7. Обставина у складі дієприслівникового звороту.

ПРИСЛІВНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Початкова форма (для означальних прислівників, якщо вони мають ступінь порівняння).
4. Розряд і група за значенням.
5. Ступінь порівняння, засіб вираження.
6. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

Весняний вітер стиха віяв...(М.Коцюбинський)

1. Стиха. 2. Прислівник. 3.____ 4. Означальний прислівник способу дії. 5. Не утворює ступені порівняння. 6. Обставина способу дії.

ПРИЙМЕННИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Значення в реченні (просторове, часове, причинове, мети, міри, межі, знаряддя, способу дії тощо).
4. Група за будовою (простий, складний, складений).
5. Група за походженням (первинний чи вторинний).
6. Значення якого відмінка уточнює в реченні.
7. Синтаксична роль у поєднанні з відмінковою формою.

Приклад аналізу

Над містом, над заводом, над усім Донбасом пролунали гудки (Ю.Смолич).

1. Над. 2. Прийменник. 3. Виражає просторове відношення. 4. Простий за будовою. 5. Первинний. 6. Уточнює значення орудного відмінка. 7. Обставина місця (у поєднанні з іменником).

СПОЛУЧНИК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. За функцією в реченні.
4. За семантико-синтаксичною ознакою.
5. За способом уживання (одиничний, повторюваний, парний).
6. За будовою (простий, складний, складений).
7. За походженням (первинний чи похідний).

Приклад аналізу

Дід робив людям чи воза, чи сани, чи колеса, чи січкарню (М.Стельмах).

1. Чи. 2. Сполучник. 3. Вживається для утворення сурядних словосполучень. 4. Сурядний, розділовий. 5. Повторюваний. 6. Простий. 7. Первинний.

ЧАСТКА

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Група за функцією і значенням: фразові (питальні, оклично-підсилювальні, модальні, стверджувальні, заперечні, означальні, спонукальні, кількісні, видільні, приєднувальні), словотворчі, формотворчі частки.
4. Група за будовою (прості чи складені).
5. Група за походженням (первинні чи похідні).

Приклад аналізу

Людей такого рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти (Л.Костенко).

1. Хоч. 2. Частка. 3. Фразова видільна частка. 4. Проста. 5. Похідна – віддієслівна.

ВИГУК

1. Словоформа в тексті.
2. Назва частини мови.
3. Семантичний розряд (емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні вигуки).
4. Група за походженням: первинні чи похідні (з якою частиною мови співвідносні).
5. Синтаксична роль.

Приклад аналізу

- О, ви говорите не так, як інші дорослі! – вигукнула дівчина (В.Шевчук).

1. О. 2. Вигук. 3. Емоційний вигук. 4. Первинний. 5. Членом речення не виступає.

НАПИСАННЯ Й ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТУ

Підготовка до семінару передбачає написання реферату з питань плану. Щоб реферат було оцінено на високий бал, слід дотримуватись вимог до цього виду наукової роботи.

Реферат – короткий виклад змісту одного або декількох документів з певної теми. Його обсяг (приблизно від 500 – 2500 знаків до 20 сторінок) визначається специфікою теми і змістом документів, кількістю відомостей, їх науковою цінністю або практичним значенням.

Мова і стиль реферату

Характерною особливістю наукової мови є *смислова завершеність, цілісність і зв'язність думок*. Для вираження логічних залежностей у мові служать спеціальні функціонально-лексичні засоби зв'язку, що вказують на послідовність розвитку думки (*по-перше, отже, таким чином, насамперед* та ін.), причиново-наслідкові відношення (*тому, завдяки цьому, крім того* та ін.), перехід від однієї думки до іншої (*звернімося до..., розгляньмо...* та ін.), підсумок, висновок (*отже, все сказане дає змогу дійти висновку...* та ін.). Засобами логічного зв'язку можуть виступати займенники, прикметники та дієприкметники (*такий, названий* та ін.).

Основна функція наукового стилю – повідомлення. Її реалізація досягається шляхом доведення теорій, обґрунтування гіпотез, через повідомлення наслідків дослідження, завдяки класифікації, поясненню явищ, систематичного викладу певних знань, що зумовлює логічний характер викладу.

Одним із основних показників наукового рівня студента є *володіння мовою спеціальності*, основу якої становить упорядкована й стандартизована загальна та спеціальна термінологія. Термін – це слово або словосполучення, що є назвою спеціального поняття певної галузі науки. Наприклад: термін „парадигма" означає систему форм словозміни окремого слова (або групи слів), що відображає видозміну слова за властивими йому граматичними категоріями (наприклад, для іменника – за числом і відмінком, для дієслова – за особою, часом, способом та ін.); зразок, схема словозміни (Ганич Д.І., Олійник І.С.. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – С. 177).

Мова науки оперує поняттями. Так, поняття „синонім” об’єднує слова, близькі або тотожні за значенням, що відрізняє їх від антонімів, паронімів, омонімів. Поняття бувають широкі (родові) й вузькі (видові). Визначення поняття звичайно будується шляхом називання родового поняття й повідомлення його видових ознак. Наприклад: префікс (термін, що називає визначуване поняття) – це значуща частина слова (родове поняття), яка стоїть перед коренем і служить для утворення слів (видова ознака).

На мовностилістичне оформлення тексту реферату впливають і такі особливості наукової мови, як наявність віддієслівних та абстрактних іменників (*вивчення, дослідження, аналіз, розгляд* та ін.); вживання дієслівних форм недоконаного виду минулого часу дійсного способу, зворотніх дієслів, пасивних конструкцій (*у праці розглядаються..., передбачено виділити додаткові чинники...* та ін.); вказівних займенників (*цей, той, такий*); похідних прийменників (*протягом, згідно з, у результаті* та ін.).

Синтаксис наукової мови характеризується вживанням складних речень різних видів із чіткими синтаксичними зв’язками, частіше – складнопідрядними й складносурядними. Стиль її – це безособовий монолог, який ведеться від третьої особи. Замість займенника „я” в роботі рекомендується використовувати „ми”, що дає змогу відобразити власну думку як позицію певної групи людей, наукової школи. Радимо вживати й словосполучення „*на нашу думку*”, неозначено-особові речення й безособові дієслівні форми на -но, -то, що допоможе уникнути в тексті особових займенників.

Студентові необхідно пам’ятати про якості, що визначають культуру наукової мови, а саме: *правильність, точність, стислість, ясність, багатство й різноманітність* мовлення, як усного, так і писемного. Правильність вимови досягається досконалим володінням нормами сучасної української літературної мови й означає користування всіма мовними правилами, передбачає вміння дослідника будувати висловлювання, що відповідають науковому стилю. Точним називається мовлення, у якому значення вжитих слів повністю відповідає смислу висловленої думки. Точність створюється за таких умов: а) знання предмета мовлення; б) знання мови; в) володіння мовленнєвими навичками говорити або писати про щось, використовуючи багатство мови. Стислість означає вміння уникати непотрібних повторів, надмірної деталізації та словесного мотлоху, зайвих слів і словосполучень, які не мають смислового навантаження. Ясність – це вміння писати доступно й дохідливо. Багатство мовлення характеризується використанням великої кількості мовних одиниць (слів, словосполучень і речень), які відрізняються за смислом і будовою. Якщо для повідомлення однієї й тієї ж думки застосовуються різні мовні засоби, то таке мовлення буде називатись різноманітним.

Крім вищезгаданих вимог, реферати повинні бути охайно і правильно оформлені.

Технічні параметри

Реферат друкують на одній стороні аркуша білого паперу формату А 4 (210 на 297 мм), до 30-ти рядків на сторінці, що містять 1600-1700 друкованих знаків. Рекомендований шрифт – Times New Roman Cyr текстового редактора Word розміру 14 пунктів (1,8 мм) із полуторним міжрядковим інтервалом. Сторінки роботи повинні мати поля: ліве – 30 мм, зверху – 20 мм, праве – 10 мм, знизу – 25 мм. Шрифт друку має бути чітким, стрічка – чорного кольору середньої жирності. Щільність тексту повинна бути однаковою. Ілюстративний матеріал як у тексті роботи, так і в додатках слід виконувати на стандартних білих аркушах або наклеювати на них. Усі сторінки нумеруються від титульної до останньої без пропусків. Першою вважається титульний аркуш (на ній цифра 1 не ставиться), другою вважається сторінка, що містить „зміст” (план), на ній цифра 2 не ставиться, і лише на наступній сторінці проставляється цифра 3 й далі згідно з порядком. Порядковий номер сторінки позначається у правому верхньому куті без крапки в кінці й рисок із боків.

Заголовки структурних частин „ЗМІСТ”, „ВСТУП”, „РОЗДІЛ” і т.д. друкують великими літерами симетрично до тексту. Заголовки підрозділів – маленькими літерами

(крім першої великої) в підбір до тексту з абзацного виступу без крапки в кінці. Відстань між заголовком і текстом має дорівнювати 3-4 інтервалам. Кожен розділ треба починати з нової сторінки. Нумерацію сторінок, розділів, підрозділів, пунктів, підпунктів, малюнків, таблиць і т.ін. подають арабськими цифрами без знака №.

Оформлення титульної сторінки

Реферат відкривається титульним аркушем. На ньому вказуються міністерство, назва навчального закладу, назва кафедри, повна назва теми, прізвище та ініціали студента, курс, група, факультет, прізвище, ініціали, вчене звання наукового керівника, рік і місце виконання роботи.

Оформлення плану реферату

До формулювань заголовків розділів реферату висуваються такі основні вимоги: стислість, чіткість і синтаксична різноманітність у побудові речень, із переважанням простих, поширених, послідовне й точне відображення внутрішньої логіки змісту.

Зразок плану до сформульованої вище теми

План

Стор.

ВСТУП.....2
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВЧЕННЯ ПРО ГРАМАТИКУ.....3
РОЗДІЛ 2. РІЗНОВИДИ ГРАМАТИКИ ЯК НАУКИ.....9
ВИСНОВКИ.....15
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....16

Оформлення текстового матеріалу

Скорочення

Для утворення скорочень слів використовуються три основних способи: 1) залишається тільки перша літера слова (рік – р.); 2) залишається частина слова, відкидається закінчення й суфікс (рисунок – рис.); 3) пропускається кілька літер у середині слова, замість яких ставиться дефіс (університет – ун-т).

У тексті реферату можуть траплятись такі види скорочень: літерні абревіатури (МДУ); складноскорочені слова (завкафедрою); умовні графічні скорочення за початковими літерами слів та скорочення за частинами слів і початковими літерами (і т.д. – і так далі, ст. – століття, рр. – роки).

Цитати

Цитата – дослівний уривок з тексту, твору або чиїсь слова, що наводяться без змін на письмі чи усно. Цитати використовують для підтвердження власних аргументів посиланнями на авторитетне джерело. Науковий етикет вимагає точно відтворювати цитований текст, щоб не спотворити зміст, закладений автором. Загальні вимоги до цитування:

1) текст цитати починається і закінчується лапками й наводиться в тій граматичній формі, у якій він поданий у джерелі, зі збереженням особливостей авторського написання; наукові терміни, запропоновані іншими авторами, не виділяються лапками, за винятком тих, що викликали загальну полеміку (у цих випадках використовується також вираз „так званий”);

2) цитування має бути повним, без довільного скорочення авторського тексту; пропуск слів, речень без перекручень думок автора допускається і позначається трьома крапками, що можуть ставитись у будь-якому місці цитати;

3) кожна цитата обов'язково супроводжується посиланням на джерело;

4) при непрямому цитуванні (переказі, викладенні думок інших авторів своїми словами) слід бути гранично точним у викладенні думок автора і давати відповідні посилання на джерело;

5) цитування не повинне бути ні надмірним, ні недостатнім.

Бібліографічні посилання

Ними є сукупність бібліографічних відомостей про цитовану працю, розглядуваний або згадуваний у тексті роботи інший документ (його частини або групи документів), необхідний для їх загальної характеристики, ідентифікації й пошуку. Студент повинен давати посилання на джерела, матеріали з яких наводяться в дослідженні, або на ідеях і висновках яких розробляються проблеми, завдання і питання реферату. Такі посилання дають змогу відшукати документи й визначити достовірність відомостей про цитування документа, надають необхідну інформацію щодо нього, допомагають з'ясувати його зміст, обсяг, інші вихідні дані. Якщо використовують відомості з джерел, що мають велику кількість сторінок, то в посиланні необхідно точно вказати номери сторінок, на які є посилання в роботі, наприклад [2, 18; 15, 250]. Посилання в тексті реферату на джерела слід позначити порядковим номером за переліком посилань, виділеним двома квадратними дужками, наприклад, „...у працях [1-6]...".

Допускається наводити посилання на джерела у виносках, при цьому його оформлення має відповідати бібліографічному описові за переліком посилань із зазначенням номера. Наприклад, цитата в тексті: „Граматика є результатом довготривалої абстрагуючої роботи людського мислення" [15].

Відповідний опис у переліку посилань:

15. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч.посібник. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – 350 с.

Відповідне подання виноски:

[15] Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч.посібник. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – С. 7.

Оформлення списку використаної літератури

Джерела слід розміщувати в списку одним із таких способів: а) у порядку появи посилань у тексті; б) в алфавітному порядку прізвищ перших авторів чи назв. Бібліографічний опис складають відповідно до чинних стандартів із бібліотечної та видавничої справи. Дотримання цих вимог для студента-дослідника є обов'язковим.

Приклади оформлення списку літератури

Монографії. Посібники (один, два або три автори)

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.

2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.

3. Глущик С.В. та ін. Сучасні ділові папери: Навч. посіб. для вищ. та серед. спец. навч. закладів / С.В. Глущик, О.В. Дияк, С.В. Шевчук. – К.: А.С.К., 1998. – 174 с.

4. Горпинич В.О. Українська морфологія: Навч. посіб. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. – 350 с.

5. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 78 с.

6. Пазяк О.М., Кисіль Г.Г. Українська мова і культура мовлення: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1995. – 239 с.

Чотири і більше авторів

1. Культура української мови: Довідник / Укл.: С.Я.Єрмоленко, Н.Д. Дзюбишина-Мельник та ін.; За ред. В.М. Русанівського. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.

2. Сучасна українська мова: Підруч. / О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.; За ред. О.Д.Пономарева. – 2-е вид., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400 с.

Багатотомні видання, словники, довідники, енциклопедії

1. Горпинич В.О., Корнієнко І.А. Прізвища Дніпровського Припоріжжя (словник): близько 20 000 прізвищ. – Дніпропетровськ: Пороги, 2003. – 272 с.

2. Дрякіна В.І., Соколовський Ю.А. Російсько-український музичний лексикон: 2000 термінів / М-во освіти України. – Кіровоград: Фірма „Алтей”, 1997. – 239 с.

3. Куліш П.О. Твори: В 2 т. / Вступ. ст. упоряд. і прим. Є.К. Нахліка. – 2-е вид. – К.: Наук. думка, 1998. – (Б-ка укр літ.).

Т. 1: Прозові твори. – 1998. – 749 с.

Т. 2: Поеми; Драматичні твори. – 1998. – 764 с.

4. Махновець Л.Є. Володимир Мономах // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 348-349.

5. Новий тлумачний словник української мови: В 4 т. Т. 1. А-Є / Укл. В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: Вид-во „Аконіт”, 1999. – 910 с.

6. Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

7. Українська мова. Енциклопедія / В.М.Русанівський, О.О.Тараненко, М.П.Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.

8. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К.: Довіра, 2003. – 735 с.

Складові частини книги, збірки

1. Кунець І.І. Історичний розвиток лексико-словотворчих типів прикметників з суфіксом -ськ в українській мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 258-267.

2. Познанська В.Д. Усічені особові імена в сучасній антропонімії Донеччини // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Вип. 11. – Ч. 1. – Донецьк, 2003. – С. 317-321.

3. Прилипко Н.П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників // Фонетична, морфологічна та лексична система українських говорів. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 61-101.

4. Тимченко М.П. Актуальність дослідження системи говіркової лексики Миколаївщини // Питання мовознавства: Зб. наук. пр. – Кіровоград, 1997. – С. 182-187.

Збірки наукових праць

1. Дослідження з мовознавства. Т.1: Зб. наук. пр. / Наук. ред. проф. В.О.Горпинич. – Дніпропетровськ: Вид-во „Навчальна книга”, 1996. – 151 с.

2. Ономастика і апелятиви. – Вип. 21: Зб. наук. пр. / За ред. В.О.Горпинича. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – 170 с.

Журнали

1. Бойко Н.І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові // Мовознавство. – 2002. – № 2-3. – С. 10-21.

2. Грищенко А.П. Прикметник у структурі словосполучення і речення // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 7. – С. 39-45.

3. Корнієнко І.А. Від професійно-соціальних назв до сучасних прізвищ (на матеріалі антропонімів Дніпровського Припоріжжя) // Українська література в загальноосвітній школі. – 2005. – № 2. – С. 16-17.

4. Матвіяс І.Г. Діалектна основа мови в поезії Тараса Шевченка // Мовознавство. – 2002. – № 1. – С. 11-16.

5. Штонь О. Семантика відносних прикметників, утворених від іменників – назв металів // Дивослово. – 1997. – № 12. – С. 21-25.

Тези доповідей

1. Бучко Г.Є. Мотивація, деривація і структура українських прізвищ // Питання сучасної ономастики: Статті та тези VII Всеукр. ономастич. конф. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 24-25.

2. Дзендзелівський Й.О. Значення дослідження антропонімії лінгвогеографічними методами // Питання ономастики: Матеріали II Республікан. наради з питань ономастики. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 37-50.

3. Токар Г.С. Трансформаційний аналіз складних іменників // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. респуб. наук. конф. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32-33.

Примітка: у бібліографічному описі архівних джерел необхідно послідовно вказати назви матеріалу, архіву, номери фонду, опису, справи та аркуша.

Типові помилки в написанні та оформленні реферату

1. Зміст роботи не відповідає плану реферету або не розкриває тему повністю чи в її основній частині.
2. Сформульовані розділи не відбивають реальну проблемну ситуацію, стан об'єкта.
3. Автор не виявив самостійності, робота являє собою плагіат.
4. Не зроблено глибокого аналізу сучасної спеціальної літератури з теми реферату.
5. Аналітичний огляд публікацій з теми роботи не відбиває рівня дослідженості проблеми.
6. У роботі немає посилань на першоджерела або вказані не ті, з яких запозичено матеріал.
7. Бібліографічний опис джерел у списку використаної літератури наведено довільно, без дотримання вимог до його оформлення.
8. Обсяг та оформлення роботи не відповідають вимогам; виклад із помилками, текст неохайний.

СЛОВОТВІР І МОРФЕМІКА

У процесі підготовки до практичних занять слід звернути увагу на виникнення й формування словотвору як окремої галузі науки, відзначаючи особливий внесок у її розвиток і становлення мовознавців І. Ковалика, В. Горпинича, Ю. Карпенка, Н. Клименко, В. Русанівського, К. Городенської та інших; назвати мету й завдання словотвору, визначити його місце в системі наук про мову, розкривши зв'язок із різними мовними рівнями.

Розглядаючи словотвірну структуру слова як властивість похідного слова бути визначеним за твірною основою і словотворчим засобом, який виражає словотвірне значення, порівняйте поняття твірного слова (бази) і твірної основи, визначте, чим різняться морфемна і словотвірна структура слова, яку роль відіграють словотворчі засоби. Поміркуйте, що може виступати формантом.

Характеризуючи структуру системи словотворення, дайте визначення основних понять: словотвірний тип, словотвірне значення, словотвірна модель, словотвірне правило, словотвірний ланцюг, словотвірна категорія, словотвірне гніздо (див. глосарій).

Особливої уваги потребує розгляд питання про способи словотвору. Існує практика поділяти всі способи словотворення на морфологічні (творення похідного слова за допомогою морфем) і неморфологічні. Орієнтуючись на традиційну класифікацію, розкрийте сутність морфологічного, лексико-семантичного, лексико-синтаксичного й морфолого-синтаксичного способів словотворення.

До морфологогічних способів належать афіксальні і складання. До афіксальних відносяться: суфіксальний (*осінь – осінній*), префіксальний (*писати – написати*), постфіксальний (*куди – кудись*), флексійний (*кум – кума*) та змішаний (суфіксально-префіксальний (*наш – по-нашому*), флексійно-префіксальний (*зуби – беззубий*), постфіксально-префіксальний (*думати – вдуматися*), суфіксально-постфіксальний (*гніздо – гніздитися*), постфіксально-суфіксально-префіксальний (*сміх – осміхатися)*). До

складання – основоскладання (*землероб*), словоскладання (*диван-кровать*) та абревіація (*універмаг*).

Сутність лексико-семантичного способу словотворення полягає в тому, що внаслідок розщеплення багатозначності слова при його незмінній звуковій оболонці виникає нове значення новоутвореного похідного слова (*береза як рослина* й *Береза як прізвище)*.

Морфолого-синтаксичний спосіб охоплює похідні, які виникають унаслідок переходу слів або словоформ із однієї частини мови до іншої (*майбутнє життя* і *наше майбутнє*).

Лексико-синтаксичним є такий спосіб словотворення, коли похідне слово утворюється на базі вільного синтаксичного словосполучення, компоненти якого зливаються в єдину цілісну лексичну одиницю без будь-яких формально-граматичних змін (*запанібрата*).

Опрацьовуючи питання морфеміки, слід охарактеризувати морфемологію як науку й морфеміку як морфемну підсистему мови, спираючись на праці В. Горпинича. О. Моісеєва, К. Городенської та ін.; розкрити зв'язки морфемології з іншими розділами сучасної української мови; визначити особливості морфа, морфеми, аломорфа й варіанту морфеми (див. глосарій).

Висвітлюючи питання класифікації морфем, виділіть такі його складові: за функцією в слові (основні і службові), за функціями афіксів (словотворчі й формотворчі), за їх структурою (однофонемні, багатофонемні; вокалічні, консонантні й змішані); за їхнім значенням (семантичні, лексико-граматичні і граматичні); за обсягом семантики (багатозначні й однозначні); за ступенем подібності семантики (синонімічні й антонімічні); за місцем у слові по відношенню до кореня (префіксальні, постфіксальні); за походженням (питомі й запозичені); за наявністю або відсутністю засобів вираження значення (субстанціальні й нульові); за частотою повторення (регулярні й нерегулярні); за словотвірними властивостями (продуктивні й непродуктивні). Окремо зупиніться на визначеннях морфем: суфікс, префікс, флексія, інфікс, постфікс, інтерфікс.

Розглядаючи основу слова як системну сукупність морфем і асемантичних сегментів, що формує індивідуальне лексичне значення слова, опишіть ознаки її похідності й непохідності, охарактеризуйте зв'язані та субморфні основи.

Особливої уваги потребує розуміння історичних змін у структурі слова: опрощення, ускладнення й перерозкладу (див. глосарій).

МОРФОЛОГІЯ. ЧАСТИНИ МОВИ

Відповідаючи на загальні теоретичні питання з морфології, слід розкрити основні ознаки, які притаманні морфологічним класам слів, а також подати морфологічний опис частин мови у їх зв'язку з лексико-морфологічними розрядами, морфологічними категоріями, словозмінними парадигмами та явищами транспозиції. Частини мови як групи слів характеризуються такими ознаками: спільним категоріальним значенням (предметність – для іменників, ознака предмета – у прикметника і т.д.), єдиними граматичними категоріями і правилами словозміни, тотожними синтаксичними властивостями слів, спільними суфіксами. Застосування гомогенної класифікації (за одним критерієм) не забезпечує послідовної класифікації частин мови. Тільки гетерогенна класифікація дає змогу комплексно розглянути ці класи слів (врахувати морфологічний, семантичний, синтаксичний і словотвірний критерії).

Традиційно домінуючим вважався морфологічний принцип поділу слів за частинами мови, який враховував їх формальні ознаки – сукупність морфологічних категорій і парадигм (П. Фортунатов, О. Пєшковський, Д. Ушаков). Але за ним не можна було класифікувати невідмінювані та службові слова.

Класифікація за лексико-семантичним принципом передбачала врахування кореневої семантики (О. Потебня). До сфери його застосування входить прямий зв'язок слів певного класу з позамовною дійсністю. Основою цього принципу є категоріальне значення, яке

формується не лише коренем слова, а й суфіксами та закінченнями. Цей принцип також не є універсальним, оскільки, наприклад, дієприслівники поєднують у собі значення дії й ознаки, а службові слова не означають ні предметності, ні ознаки, ні дії.

Розподіл на частини мови за синтаксичними принципом зумовлюється синтаксичною функцією або позицією слова в реченні (О. Шахматов, Л. Щерба, В. Виноградов). Визначальною є первинна синтаксична функція. Так, типовою для іменників є функція підмета, для дієслів – присудка. Але цей принцип не може вважатись єдиним й основним, тому що синтаксичні функції частин мови дуже часто бувають і вторинними.

Сучасна класифікація (Л. Щерба) базується на всіх перерахованих принципах, хоча в теорії частин мови залишається багато дискусійних питань щодо кількості частин мови, їх ієрархії тощо.

Перерахуйте найважливіші здобутки сучасного мовознавства у галузі частин мови. Розкрийте погляди І. Вихованця, К. Городенської стосовно нечастиномовних одиниць – слів-морфем (прийменників, сполучників, часток, зв'язок) та слів-речень. Поясніть, чому автори „Теоретичної морфології української мови" (2004 р.) виділяють лише 5 частин мови – іменник, дієслово, прикметник, прислівник і числівник та надають іншого статусу службовим частинам мови й вигукам.

З'ясуйте основи перехідних явищ у системі частин мови. Лінгвістичною основою є довільний зв'язок між звуковим комплексом слова і його денотатом, а також здатність того самого звукового комплексу позначати кілька предметів чи явищ реальної дійсності. Граматична основа – це зміна синтаксичної функції слова, а разом з тим – зміна категоріального лексичного значення й формування нових особливостей морфологічних ознак. Охарактеризуйте всі типи перехідних явищ з ілюстративним матеріалом: субстантивацію, ад'єктивацію, прономіналізацію, вербалізацію, нумералізацію, адвербіалізацію, препозиціоналізацію, кон'юнкціоналізацію, партикуляцію, інтер'єктивацію.

ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ РОЗРЯДИ ІМЕННИКА

Характеризуючи іменник як повнозначну частину мови, що має категоріальне значення предметності, виражене категоріями роду, числа і відмінка, розкрийте його семантичні, морфологічні та синтаксичні особливості.

Значення предметності є тією семантичною основою, на якій формується іменник як частина мови. Під предметністю слід розуміти узагальнені назви конкретних предметів, істот, абстрактних понять, явищ, ознак, дій, які позначаються іменниками: *книга, ліс, людина, кохання, блакить, ковзання.*

Тут доречно подати основні лексико-семантичні групи іменників: 1) назви конкретних предметів *(журнал);* 2) назви живих істот — людей, тварин, комах, риб *(студент, заєць, муха, щука);* 3) сукупність конкретних предметів і живих істот *(апаратура, гарбузиння, студентство);* 4) назви речовин *(цукор, золото, молоко);* 5) назви відрізків часу *(рік, година);* 6) назви кількості *(сотня, двоє);* 7) назви якості і властивості *(щедрість, мужність);* 8) назви дії *(спів, мандрівка);* 9) назви стану (*мовчання);* 10) назви подій *(перемога);* 11) назви абстрактних понять *(вивчення);* 12) назви ознак *(білизна);* 13) назви одиниць виміру *(гектар);* 14) назви явищ *(сніг);* 15) назви почуттів *(ненависть);* 16) назви простору й території *(район);* 17) назви виробничих об'єднань *(кооператив).*

Семантика окремих лексико-граматичних груп іменників може збігатися з категоріальним значенням дієслова, прикметника, числівника, займенника, прислівника. Дію, стан та ознаку може виражати і іменник, і дієслово. Наприклад, дієслово виражає дію, стан, ознаку як такі, що протікають у часі й передбачають їх носія. Іменник виражає дію, стан, ознаку статично, безвідносно до часу й носія, тобто опредметнено (пор. *читати – читання).*

Граматичним засобом вираження категоріального значення предметності іменника є морфологічні категорії роду, числа, відмінка.

Категорії числа і відмінка є категоріями словозмінними, оскільки майже всі іменники змінюються за числами й відмінками. Категорія роду іменника є класифікаційною, оскільки кожний іменник належить до одного з родів – чоловічого, жіночого, середнього, парного. Це основний засіб маркування категоріального значення предметності.

Розглядаючи синтаксичні властивості іменника, відзначте, що всі іменники можуть мати при собі узгоджене означення *(зелена фарба, світле небо, чудовий настрій);* у синтаксичному словосполученні можуть бути як опорним, так і залежним компонентом *(щедра дівчинка, писати книгу);* можуть керувати залежним компонентом, бути керованим і прилягати до опорного компонента *(читання книги, будівництво готелю, задоволений містом Києвом);* у реченні виступають найчастіше підметами (*Іде сильний дощ*), а також присудками (*Знання – сила!*), додатками (*Хочу прочитати книгу*), неузгодженими означеннями (*Побудував будинок з балконом.),* обставинами (*У лісі було темно)*.

Отже, іменник у системі повнозначних частин мови виділяється своїм категоріальним значенням (предметністю), специфічними морфологічними категоріями (роду, числа, відмінка), синтаксичними властивостями і власними суфіксами.

Пригадайте, які групи іменників кваліфікуються як лексико-граматичні розряди (це групи слів зі спільною семантичною рисою, яка їх об'єднує в один розряд, наприклад у слів *щедрість, радість, блакить* спільною семантичною рисою є відсутність носія дії чи ознаки, тому вони є абстрактними іменниками).

У складі іменника виділяються такі лексико-граматичні розряди: 1) конкретні й абстрактні *(телевізор – турбота);* 2) загальні і власні *(країна - Україна);* 3) предметні й речовинні *(книга, сіль);* 4) збірні й одиничні *(учнівство – зернина;* 5) істоти й неістоти *(ведмідь – дерево)*. Ці розряди перехрещуються: власні іменники, наприклад, одночасно є і конкретними.

Більшість дослідників вважає, що протиставлення істоти/неістоти є не лише ознакою лексико-граматичниого розряду, але й опозицією, яка формує морфологічну категорію, що має граматичне вираження у формі знахідного відмінка множини: у істот він збігається з формою родового відмінка *(немає вчителя — поважаю вчителя),* а у неістот – з формою називного відмінка *(лежать книги — бачу книги).* Отже, протиставлення істоти/неістоти можна вважати морфологічною категорією, яка виконує класифікаційну функцію.

КАТЕГОРІЯ РОДУ ІМЕННИКА

З’ясовуючи питання про граматичні категорії іменника, розкрийте значення поняття морфологічної категорії та грамеми. Морфологічні категорії іменника – рід, число, відмінок – становлять єдину систему. За допомогою словничка, дайте визначення поняття „категорія роду”.

Розкрийте граматичний зміст цієї категорії, пояснивши неоднорідний характер відношень між узгоджуваними й узгоджуючими словами. Всі узгоджуючі слова, за В. Горпиничем, традиційно розподіляються на чотири групи (ряди), які умовно називаються чоловічим, жіночим, середнім і парним родом. Тому категорія роду є класифікаційною. У зв'язку з тим, що флексії множинної форми можуть виражати тільки відмінкові значення, то слова у множині на родові групи не поділяються.

Категорія роду іменника є незалежною, бо не зумовлена іншими словами у реченні. Всі іменники у формі однини (і відмінювані, і невідмінювані) мають категорію роду. Поза родом не можуть знаходитися навіть ті іменники, які мають лише форму множини і в формі однини не вживаються: *ножиці, штани, Карпати, канікули, хрестини, фінанси.* Їх відносять до так званого парного роду (В.О. Горпинич, І.Г. Милославський).

Охарактеризуйте основні засоби вираження категорії роду: морфологічні, словотворчі, синтаксичні, лексичні.

До морфологічних засобів належить система закінчень. Кожна грамема роду має свою типову систему закінчень.

Словотворчий засіб полягає в тому, що окремі суфікси (разом із закінченнями або без них) надають похідному іменникові значення певного роду: іменники з суфіксами *-тель, -ик/-ник, -ок* мають чоловічий рід (*учитель, лісник, жовток);* б) іменники з суфіксами *-к-а, -иц-я* мають жіночий рід *(квітка, вдовиця)*.

Синтаксичний засіб виявляється в системі узгодження прикметників, дієприкметників, дієслів минулого часу, прикметникових займенників з іменниками в тексті (*високий дуб, виконана справа, була весна, моє серце*).

Лексичний засіб реалізується лише в істотових іменниках із значенням назв осіб та тварин *(батько – мати, брат – сестра, син – дочка, хлопчик – дівчинка).* Родова віднесеність іменників-істот виражається за допомогою лексичної семантики спільно з морфологічними і синтаксичними засобами: *наш Валентин – наша Валентина, рідний дідусь – рідна бабуся.*

Провідними засобами вираження родових значень в українській мові є морфологічний і синтаксичний. Словотворчий та лексичний обмежені певними лексико-семантичними групами іменників і є допоміжними.

Отже, категорія роду поділяється на два різновиди – граматичний рід (у якого родове значення іменників не залежить від лексичного й виражається граматичними засобами спільно зі словотворчими) і семантико-граматичний (у якого родове значення залежить від лексичного значення, яке зумовлює граматичну форму іменника (стать, вік істот).

До чоловічого роду належать: 1) іменники з основою на твердий приголосний (крім *ж, ш),* що в називному відмінку однини мають нульове закінчення, в орудному *-ом, -ем* й узгоджувані слова з флексією *-ій, -ий, -ей, -ой: зміст, цукор;* 2) іменники з основою на *ж, ш,* які в називному відмінку мають нульове закінчення, у родовому — закінчення *-у, -а,* в орудному *-ом, -ем* й узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой: лаваш, пейзаж;* 3) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням, які у родовому відмінку однини мають закінчення *-у (-ю), -а (-я),* в орудному *-і, -ем* й узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ей, -ой: день, жолудь;* 4) іменники з закінченням *-а (-я),* що означають істот чоловічої статі й мають узгоджувані слова з флексією *-ій, -ой, -ий, -ей: слуга, Микола;* 5) іменники з закінченням *-о,* що означають істот чоловічої статі й мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій; батько, дядько;* 6) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-еньк-*, що утворилися від слів чоловічого роду й означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви осіб і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій: козаченько, місяченько;* 7) іменники з закінченням *-о,* після суфікса - *енк-о,* що означають осіб чоловічої статі, утворені від слів чоловічого, жіночого і спільного роду, й мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей -ий, -ій: хорунженко, безбатченко, чередниченко;* 8) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о,* що утворилися від слів чоловічого роду, означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви предметів і мають узгоджувані слова з флексією *-ей, -ой, -ий, -ій: синонько, Микитонько, сватонько;* 9) іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о,* що утворилися від назв істот і неістот чоловічого роду й мають узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ой, -ей: чубисько, стовписько;* 10) іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-ил-о,* що утворилися від будь-якої основи, мають значення особи чоловічої статі й узгоджувані слова з флексією *-ий, -ій, -ой, -ей: здоровило, зубрило;* 11) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-нь-о,* що означають осіб чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду й мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей, -ий, -ій: дідуньо, татуньо;* 12) іменники з

закінченням *-е* зі згрубіло-збільшуваним суфіксом *-ищ-е,* що означають істот чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду й мають узгоджувані слова з флексією *-ой, -ей, -ий, -ій: парубище, кабанище;* 13) іменник *Дніпро.*

До жіночого роду належать: 1) іменники на *-а, -я,* що мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я: весна, красуня;* 2) іменники з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю* в орудному відмінках, мають узгоджувані слова з флексією *-а -я: молодь, радість;* 3) іменники з основами на *ж, ч, ш* з нульовим закінченням у називному, з закінченням *-і* у родовому, з закінченням *-ю* в орудному відмінках і мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я* , що означають істот і неістот: *суміш, здобич;* 4) деякі іменники з основами на кінцеві тверді приголосні *р,в,ф* з нульовим закінченням у називному, закінченням *-і* в родовому, закінченням *-ю* в орудному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-а, -я: кров, любов*; іменник *мати.*

До середнього роду належать: 1) іменники з закінченням *-о* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-е, -є: село, небо;* 2) іменники на *-о* після пестливого суфікса *-еньк-о,* що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: вушенько* від *вухо* (сер. р.); 3) іменники з закінченням *-о* після пестливого суфікса *-оньк-о,* що утворилися від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е,-є: лишенько* – від *лихо* (сер. р.); 4) іменники з закінченням *-о* після зневажливого суфікса *-иськ-о,* утворені від слів середнього і жіночого. роду, а також іменники на *-иськ-о* зі значенням місця або конкретного предмета, що мають узгоджувані слова з флексією *-е, -є: плечисько, дівчисько;* 5) іменники з закінченням *-е* у називному відмінку, які мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: поле, серце, житіє;* 6) іменники з закінченням *-е* у називному відмінку після зменшено-пестливого суфікса *-ц-,* що мають узгоджувані слова з флексією *-е: деревце, веретенце;* 7) іменники з закінченням *–е* після суфікса *-ищ-е* зі значенням місця, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е.: бавовнище, базарище, вапнище, гульбище, вівсище;* 8) іменники з закінченням *-а, -я* у називному відмінку, що мають узгоджувані слова з флексією *-є, -е: життя, читання, листя; курча;* 9) іменники з закінченням *–е* після суфікса *-ищ-е* зі значенням збільшеності, що утворені від слів середнього роду і мають узгоджувані слова з флексією *-е,є: плечище* (від *плече).*

Родова форма іменників на *-ищ-е* ще не усталилась. Якщо іменники на *-ищ-е* зі значенням збільшеності утворилися від слів чоловічого роду, то одна частина з них набуває середнього роду у відповідності з закінченням -е; *димище (дим);* друга частина з них вживається з чоловічим і з середнім родом: *басище густий* і *густе басище;* третя частина з них ще зберігає чоловічий рід — рід твірного слова: *вітер — вітрище* (чол.р.), *голос — голосище* (чол. р.). Такий процес відбувається і в іменниках на *-ищ-е,* утворених від слів жіночого роду: *губище, головище* — середній рід, але *бабище, гадючище* — і жіночий, і середній рід.

Порушуючи питання про іменники **парного роду**, зазначте, що ними є іменники, що мають форму тільки множини: *ножиці, сани, вершки, канікули, Суми, Карпати* і ін. Вони, як і інші слова множинної форми, не мають засобів вияву категорії роду.

Оскільки багато іменників цього типу означають предмети, що складаються з двох частин *(окуляри, брюки, ворота),* то їх рід умовно називають парним.

Щодо іменників так званого **"спільного роду"**, то до нього відносять іменники, в яких рід семантично не розрізняється *(староста, базіка, каліка),* морфологічні засоби його вираження є неоднозначними (закінчення -а мають іменники і чоловічого і жіночого родів), а синтаксичні засоби вияву категорії роду залежать від позамовних факторів (статі особи).

„Спільного" роду не мають прикметники, прикметникові займенники, дієприкметники й дієслова минулого часу. Іменники "спільного" роду не мають таких

фундаментальних ознак, які, з одного боку, об'єднували б групу іменників в окремий родовий клас, а з другого боку – відрізняли б від чоловічого, жіночого, середнього родів так, як розрізняються вони між собою.

Отже, немає підстав говорити про нову грамему роду, яку можна поставити як паритетну в один ряд із чоловічим, жіночим і середнім родом.

До цієї групи зараховують невелику кількість іменників зі значенням особи найчастіше за негативною ознакою, що мають закінчення *-а: писака, читака, задавака, трудяга, ледацюга* й ін., а також українські прізвища на приголосний *(Ковалик, Мороз),* на *-ко (Іванко,Тимченко),* невідмінювані іншомовні прізвища на голосний та пестливі імена на *-а, -я.* Фактично це іменники, які внаслідок своєї семантичної нерозчленованості й морфологічної неоднозначності можуть займати позицію то чоловічого роду *(цей, той писака, задавака),* то жіночого роду *(ця, та писака, задавака).* Отже, як вважає В.О. Горпинич, це не "спільний" рід, а однакові (омонімні) засоби вираження чоловічого і жіночого родів. Не належать до спільного роду й ті іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *ректор, учитель, директор, доктор, психолог* і под. Оскільки вони не мають жіночого відповідника типу *автор – авторка,* то легко заступають позицію жіночого відповідника при номінації осіб жіночої статі.

Охарактеризуйте невідмінювані іменники як такі, що мають лише значення роду й позбавлені морфологічних форм його вияву. Вони поділяються на родові групи за семантикою.

До **чоловічого роду** належать: 1) іменники зі значенням особи чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *аташе, маестро;* 2) іменники – назви тварин (крім іменника *цеце): фламінго; шимпанзе, поні, колібрі, кенгуру;* 3) назви вітрів: *торнадо;* 4) назви деяких конкретних предметів: *екю* (французька старовинна монета).

До **жіночого роду** належать: 1) іменники зі значенням особи жіночої статі: *мадам, леді;* 2) назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі* (риба); 3) назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса); 4) субстантивовані назви мов: *ідіш, хінді.*

До **середнього** роду належать невідмінювані назви неістот: *таксі, кіно, ескімо, драже, купе, пенсне.*

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою приналежністю географічних номенклатурних слів (місто; село, хутір, озеро, ріка, країна, острів, півострів, республіка тощо): середній рід — місто *Сочі,* місто *Баку;* жіночий рід —станція *Баку;* чоловічий рід — *чудовий курорт Сочі*.

Щодо визначення роду абревіатур, то він виявляється або за формою роду опорного іменника словосполучення, або за характером кінцевих звуків абревіатур.

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА ІМЕННИКА

Подайте характеристику граматичної категорії числа.Це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Як зазначає В. Горпинич, значення іменникової категорії числа пов'язане з позамовною дійсністю і має номінативний характер. Тому категорія числа іменника є граматично незалежною категорією. Категорія числа є також і не однорідною, оскільки одні іменники можуть означати один предмет і відповідну їх множинну кількість *(книга - книги)*, а інші не можуть мати значення числа, тому що їх предметність не пов'язана з кількісним виявом *(доброта, хитрощі, мужність).* Перший різновид категорії називають семантико-граматичним числом, а другий – граматичним.

Опишіть іменники, які за значенням і формою утворюють систему двох протиставлених рядів форм однини і множини (грамема однини і грамема множини). Ними є лексеми, що називають обчислювальні предмети (назви осіб, тварин, явищ, подій, конкретних предметів тощо). Протиставлення однини/множини може виражатися не лише відмінковими закінченнями, а маркуватися додатковими

супроводжуючими морфемними й морфонологічними засобами (суфіксами, усіченням, нарощенням, чергуванням, зміною місця наголосу): *мати-матері, курча-курчата, колос-колосся, друг-друзі, місто-міста.*

Наведіть приклади іменників – назв осіб, власних назв, слів іншомовного походження з морфологічно невираженим числом і з'ясуйте, яким чином слід визначати рід таких лексем.

Охарактеризуйте іменники, які не вказують на кількість предметів, не утворюють числових рядів, не пов'язані з поняттям кількості, тобто вони не мають значення числа, а мають лише граматичну форму числа, наприклад: *окуляри, фламінго, ворота*. Такі назви мають форму або тільки однини, або тільки множини.

До однинних належать матеріально-речовинні іменники: *золото, пісок, мед;* абстрактні: *совість, доброта;* збірні: *учнівство, мошкара;* деякі власні назви: *Київ, Франко*.

Окремі з них можуть приймати і форму множини, але при цьому вони змінюють своє лексичне значення й переходять в лексико-граматичний розряд конкретних іменників, які змінюються за числами. Наприклад: *масло — масла* (різновиди масел); *пісок — піски* (простір, територія); *Іваненко — Іваненки* (члени роду, що мають відповідне прізвище).

До множинних належать деякі матеріально-речовинні іменники: *дріжджі, дрова, вершки;* деякі абстрактні іменники на позначення дій і процесів: *вибори, хвастощі;* деякі абстрактні іменники на позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, іменини;* деякі абстрактні іменники на позначення проміжків часу: *канікули, будні;* деякі абстрактні іменники на позначення почуттів та станів: *заздрощі, ревнощі;* збірні іменники на позначення сукупності предметів: *гроші, ресурси;* деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *граблі, сани;* деякі власні назви: *Суми, Карпати*.

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА ІМЕННИКА. ВІДМІНИ І ГРУПИ ІМЕННИКІВ. СЛОВОЗМІНА

Відмінок – це форма імені, яка виражає його відношення до інших слів у мовленні; відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм, називається категорією відмінка. Це словозмінна категорія, яка в іменника має самостійне відмінкове значення.

Категорія відмінка в українській мові становить сім рядів форм, які розрізняються між собою морфологічним значенням і системою закінчень: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінок.

Функція відмінків – зв'язок іменника з іншими словами у словосполученні і в реченні. Засобом вираження відмінкової функції виступає відмінкове закінчення з прийменником або без нього.

Відмінкове значення – це смисл відношення між іменником (займенником, числівником) й іншим словом у словосполученні чи реченні.

Основними й найзагальнішими ву іменника є об'єктне, суб'єктне і атрибутивне значення.

О б ' є к т н е з н а ч е н н я в і д м і н к а – це значення відношення предмета до дії, яка на нього спрямована: *зустріти товариша, розповідати про подію*.

С у б ' є к т н е з н а ч е н н я – це значення відношення предмета до дії, яка виконується предметом, або до стану та ознаки, носієм яких він є*: Дівчата співають. Річка тече.*

А т р и б у т и в н е з н а ч е н н я в і д м і н к а – це відношення предмета до дії, до іншого предмета, до ознаки, до стану, до певної ситуації, які характеризують цей предмет: *спідниця в клітинку, золота осінь.*

Кожний відмінок має свій зміст і свою систему значень.

Називний відмінок є початковою формою і вказує на наявність, буття предмета. Родовий відмінок вказує на предмет, який є об"єктом дії або носієм атрибутивності. Давальний відмінок вказує на предмет, якому адресується дія. Знахідний відмінок вказує на предмет як на об'єкт дії. Орудний відмінок вказує на предмет як на діючий об'єкт. Місцевий відмінок вказує на предмет як на місце дії. Кличний відмінок вказує на адресата.

Значення відмінка виявляється в контексті. Воно залежить від лексичного значення й синтаксичних властивостей опорного та залежного слова в словосполученні чи реченні. Опишіть відмінкові значення за В.Горпиничем.

Н а з и в н и й відмінок має значення: 1) суб'єкта (підмет двоскладних і головний член односкладних називних речень): *Сади рясні похилились* (Шевченко); 2) атрибута у функції іменної частини складеного присудка): *Київ – столиця України;* 3) атрибута у функції прикладки: *Школа-інтернат починає працювати;* 4) вокатива у функції звертання у формі множини: *Біжіте, панські слуги, та спіймайте вітра в полі* (Л.Українка); 5) об'єкта дії: *Дипломи вручено;* 6) кратного називного у функції неузгодженого означення: *маршрут Одеса – Київ – Луцьк.*

Р о д о в и й приіменниковий означає:

1) атрибутивність: *будинок брата;* 2) суб'єкт дії: *відповідь учня;* 3) об'єкт дії: *ремонт взуття, носій ознаки, читання віршів;* 4) носія ознаки: *запах квітів;* 5) предмет кількісної характеристики: *бочка меду, ліс рук.*

Р о д о в и й придієслівний означає:

1) прямий об'єкт неповної дії: *випити води;* 2) прямий об'єкт при запереченні: *не пив води;* 3) непрямий об'єкт дії: *чекати відповіді;* 4) обставини дії: *жити біля моря.*

Д а в а л ь н и й відмінок означає: 1) суб'єкт стану або дії (в безособових конструкціях): *учням весело;* 2) адресата (непрямий об’єкт): *допомогти учневі, подякувати друзям;* 3) обставини дії: *піти на зустріч долі.*

З н а х і д н и й відмінок означає: 1) прямий об'єкт у безприйменникових конструкціях: *писати статтю;* 2) непрямий об'єкт у прийменникових конструкціях: *думати про батьків;* 3) різні обставини в безприйменникових і прийменникових конструкціях: *чекати день, їхати через річку.*

О р у д н и й відмінок означає: 1) знаряддя дії: *різати ножем;* 2) засіб дії: *білити вапном, покрити килимом;* 3) порівняння: *співає соловейком, виє вовком;* 4) напрям дії: *іти лісом, бігти селом;* 5) предикативність: *бути вчителем, повернутися переможцем;* 6) об'єкт дії: *займатися наукою, завідувати кафедрою;* 7) час дії: *працювати ранками;* 8) спосіб дії: *їхати галопом;* 9) суб'єкт дії в пасивних конструкціях: *затверджено комісією.*

М і с ц е в и й відмінок означає: 1) об'єкт дії: *наполягати на від'їзді;* 2) засіб дії: *кататися на лижах;* 3) місце дії: *сидіти в човні;* 4) час дії: *приїхати в березні;* 5) атрибутивність: *дід по матері, сусід по парті.*

К л и ч н и й відмінок означає: 1) адресата висловлювання: *"У казці все можливо, добрі люди"* (Л.Українка); 2) адресата-суб'єкта: *"Давню байку правиш, друже!"* (Л.Українка); 3) адресата-об'єкта: *"Я ж тебе не зрадила, єдиний!"* (Л.Українка); 4) адресата-атрибута: *"Твій голос, Ізольдо моя,., був тихий, пестливий"* (Л.Українка).

Розкажіть про розподіл іменників за відмінами та групами, звернувши увагу на критерії цього розподілу. У залежності від того, яку систему закінчень у формі однини має те або інше слово, всі іменники української мови поділяються на чотири групи, які називаються відмінами (перша, друга, третя, четверта). У відміни об'єднуються групи іменників, що мають спільні особливості у словозміні у відповідності з їх родовою приналежністю. Тому при класифікації іменників на відміни беруть до уваги основні ознаки – рід іменників і їх закінчення у Н.в. однини (див. глосарій).

Отже, кожна відміна має певний набір тільки їй властивих закінчень в однині і множині. Система таких закінчень в словоформах називається **парадигмою.**

Іменники лише першої і другої відмін поділяються на групи.

П е р ш а в і д м і н а за характером кінцевого приголосного поділяється на три групи: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група – іменники з основою на твердий приголосний перед заінченням *-а* у Н.в. (*весна, книга).*

М'яка група – іменники з основою на м'який приголосний перед закінченням -а у Н.в. однини (орфографічне *-я): пісня, воля.*

Мішана група – іменники з основою на шиплячі *ж, ч* (орфографічно також *щ, ш, дж* перед закінченням -а у Н.в.: *груша, межа, пуща*.

Д р у г а в і д м і н а також поділяється на три групи парадигми: тверду, м'яку, мішану.

Тверда група – це іменники: а) чоловічого роду з основою на твердий приголосний і нульовим закінченням *(твір, Миколаїв, сон);* 6) чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і закінченням *-о (дядько).*

М'яка група – це іменники: а) чоловічого роду з основою на м'який приголосний і нульовим закінченням *(кінь, гай, олівець);* б) чоловічого роду на *-о* (орфографічне *ьо) (дідуньо);* в) середнього роду на *-а* (орфографічне *-я) (страждання, волосся);* д) з суфіксами *-ар, -ир* зі сталим наголосом на закінченні у непрямих відмінках (крім кличного): *буквар, кобзар, пухир, багатир*; е) іменники на -ар, у яких наголос не сталий, а рухомий: *бондар, токар*.

Мішана група – це іменники: а) чоловічого роду на шиплячий (ж, ч, ш, орфографічне щ з нульовим закінченням: *багаж, комиш, родич, лящ*; б) середнього роду з основою на шиплячий ж, ч, орфографічне щ і закінченням -е (*ложе, плече, горище*); в) чоловічого роду з суфіксом -ар перед м’яким приголосним та сталим наголосом на закінченні (означають осіб за професією): *тесляр, газетяр, пісняр, школяр*.

Аналізуючи невідмінювані іменники, чітко перерахуйте їх групи.

До невідмінюваних іменників належать: 1) назви іншомовного походження на *-а: боа, амплуа;* на *-о: фламінго, бюро;* на *-у (-ю): кенгуру, фрау;* на *-е(-є): ательє, резюме;* на *-і: леді, жалюзі;* 2) іншомовні загальні назви осіб жіночої статі та імена і прізвища з кінцевим приголосним: *міс, мадам, Жаклін, Шмідт;* 3) іншомовні імена і прізвища з кінцевими наголошеними голосними *-о, -а, -я: Ніно, Дюма, Золя;* 5) російські прізвища на *-их, -ово: Худих, Смірново;* 6) українські жіночі прізвища на *-о* і приголосні: *Гриценко (Олена), Мороз (Тетяна);* 7) деякі типи абревіатур: *МДУ, СТО.* Невідмінювані іменники належать до розряду слів з нульовою парадигмою.

Розкажіть про особливості відмінювання абревіатур: 1) тих, що мають усталені відмінкові форми; 2) тих, що допускають варіантність у відмінюванні.

1. Якщо абревіатури закінчуються повним словом у називному відмінку, то вони відмінюються як іменники відповідної відміни. 2. Якщо ініціальні звукові абревіатури закінчуються на твердий приголосний, то вони відмінюються як іменники другої відміни. 3. Якщо абревіатура є назвою заводу, фабрики, тресту тощо, то у родовому відмінку вживається закінчення *-у,* якщо ця абревіатура є назвою конкретного предмета, то вживається закінчення *–а*. 4. Складові абревіатури на твердий приголосний відмінюються за зразком іменників другої відміни. 5. Комбіновані абревіатури, що закінчуються ініціальною абревіатурою на твердий приголосний, відмінюються як іменники другої відміни.

Не відмінюються в літературній мові: 1) літерні абревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків; 2) звукові абревіатури, які закінчуються буквами голосних звуків; 3) літерні абревіатури, які закінчуються буквами *Б, В, Ґ, Д, Ж, З, К, П, Т, Х, Ц, Ч, Ш,* що при читанні в кінці мають голосний звук *(бе, ве, ге, де, же, зе, ка, пе, те, ха, це, че, ша);* 4) складові або комбіновані абревіатури з кінцевим компонентом у формі

непрямого відмінка; 5) абревіатурні назви країн та держав; 6) літерні абревіатури на *Л, М, Н ,Р ,С, Ф.*

З'ясовуючи особливості відмінювання загальних іменників тільки множинної форми, зверніть увагу на те, що вони відмінюються за зразками І-Ш відмін множини. Так, у Р. в. іменники множинної форми мають три типи закінчень: а) закінчення *-ів (-їв)* як у ІІ відміні (типу *столи - столів): опадів, терезів, курсів;* нульове закінчення (як у 1-й відміні типу *руки -рук): вил, дров, воріт, ножиць;* в) закінчення *-ей у* незначної кількості слів (як у І та ІІІ відміні типу *миші — мишей, ночі — ночей): саней, дверей, людей.* Трапляються варіанти типу *канікулів - канікул.* У О. в. переважно вживається закінчення *-оми (-ями): вилами, дровами, граблями.* Закінчення *-ми у* О. в. з'являється тоді, коли у Р. в. вживається *-ей: саней - саньми, дверей - дверми.* Трапляються варіанти: *дверми – дверима, ворітьми - воротами.* У Д. і М. в. іменники *люди, діти, кури, гуси, сани, сіни* і деякі інші мають закінчення *-ям, -ях (людям – на людях, гусям-на гусях).*

ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Характеризуючи прикметник як частину мови, слід орієнтуватись на визначення В. Горпинича: прикметник – це частина мови з атрибутивною та предикативною функцією, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка і категорією членності/нечленності.

Під ознакою розуміють властивості, якість, відношення, явища, якими характеризується предмет: колір *(червона спідниця),* смак *(солодка цукерка),* розмір *(велике місто),* матеріал *(дерев'яний стіл),* внутрішні (психологічні) риси людини *(мужній воїн, добра жінка),* зовнішні риси людини чи тварини (*гарний парубок, худа тварина),* властивості предметів (*зручна полиця),* відношення до простору *(лісова хатинка),* відношення до часу *(сьогоднішня справа),* приналежність *(сестрина книга),* характеристика за дією *(говорлива сусідка),* відношення до числа *(другий),* якість *(повний висновок)* тощо.

Ці ознаки формують відповідні лексико-семантичні групи слів, які становлять семантичну основу прикметника як частини мови.

Вживаючись у мові, прикметники здатні конкретизувати зміст іменників: *книга — наукова книга, цікава книга, пригодницька книга, велика книга*; інколи – формувати в них нове значення: *стіл* (предмет) — *паспортний стіл* (відділення, установа), *солодкий стіл* (їжа).

Словоформи, що належать до прикметника, за засобами вираження поділяються на морфологізовані й неморфологізовані. За здатністю чи нездатністю членуватися на основу і флексію прикметники української мови поділяються на членні й нечленні (повні та короткі) (див.глосарій). У жіночому й середньому роді та множині повна форма, що виражається відповідно флексіями *-ая, -яя, -ее, -єє, -іє,* для звичайного усного і писемного мовлення не властива, вона вживається лише в мові фольклору і в поезії: *А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібнії копита* (Фольклор); *Помандрував козаченько у чистеє поле* (Фольклор).

Прикметники жіночого і середнього роду та в множині *(нова, нове, нові)* за походженням є членними, а в сучасній українській мові – стягненими.

За здатністю утворювати словоформи за допомогою субстанціальних (експліцитних, тобто виражених) флексій прикметники поділяються на відмінювані й невідмінювані. Короткі прикметники належать до частково невідмінюваних прикметників, оскільки вони змінюються за родами та числами (*годен, готов, повен, повинен, рад, зелен, золот, красен).*

Присвійні прикметники на *-їв, -ин* є короткими й у формі чоловічого роду в називному та знахідному відмінку мають нульове закінчення.

Категорія роду прикметників складається з трьох грамем (грамеми чоловічого, жіночого та середнього роду). Вона є синтаксичною, тобто не залежною від

означуваного іменника. Прикметник не належить до одного з родів (як іменник), а змінюється за родами.

Категорії числа і відмінка у прикметників є синтаксичними, словозмінними, бо залежать від числа та відмінка означуваного іменника.

Прикметник семантично завжди пов'язаний з іменником. Зв'язок цей реалізується двома способами: в реченні прикметник виступає або як узгоджене означення, утворюючи атрибутивну конструкцію, або як присудок чи частина присудка, поєднуючись з іменником за допомогою дієслова-зв'язки. Отже, прикметник у реченні виконує такі синтаксичні функції: атрибутивну, предикативну і предикативно-атрибутивну.

1. Атрибутивна функція (основна синтаксична функція) прикметника виявляється в тому, що він у реченні виступає узгодженим означенням до іменника, від якого залежить: ***Добре*** *діло роби сміло.*

2. Предикативна функція (вторинна функція) виявляється в тому, що прикметники в реченні виступають іменною частиною складеного присудка при зв'язці. Прикметник виражає ознаку суб'єкта й бере участь у формуванні предикативної основи речення: *Тоді Десна була* ***глибокою*** *і* ***бистрою*** *рікою* (Довженко).

3. Предикативно-атрибутивна функція прикметника виявляється в тому, що прикметник, будучи присудком, одночасно виступає означенням до підмета, тобто прикметник приписує підмету (суб'єкту) предикативну ознаку і в той же час є означенням (атрибутом) до нього. Це так звані предикативні означення: *Черешні тут росли* ***високі*** *і* ***розкішні*** (Гончар).

4. Прикметники у складі словосполучення найчастіше виступають залежним компонентом іменникових словосполучень: ***золота*** *осінь;* рідше опорним компонентом ад'єктивних словосполучень: ***червоний*** *від сорому.*

5. Прикметники від інших частин мови відрізняються й суфіксами, серед яких найпоширенішими є такі: ***-ав-ий:*** *ласкавий;* ***-ан-ий:*** *дерев'яний;****-ач-ий:*** *дівчачий;* ***-н-ий:*** *лісний;* ***-ов-ий:*** *березовий;* ***-ськ-ий:*** *сусідський;****-к-ий:*** *в'юнкий* та ін.

Розглядаючи значеннєво-граматичні ознаки прикметників, зверніть увагу на характер самої ознаки прикметника та на спосіб позначення цієї ознаки.

Одні ознаки предметів є перемінними, тобто такими, що виявляються в різній мірі, в різних предметах або в різний час і вказують на якість предметів (*красивий – кращий*). Інші ознаки предметів є постійними, тобто такими, що не виявляються в різній мірі і вказують на відношення до інших предметів (*морська хвиля).* Перші за характером ознаки є якісними, а другі – відносними.

Виділяється група присвійних прикметників, яка вказує на приналежність, виражену суфіксами*: батьків, Оленчина, материн, заячий.*

Опис лексико-граматичних розрядів прикметника див. у словнику основної термінології курсу.

Проаналізуйте проміжні розряди прикметників та семантичні процеси у межах якісних, відносних, присвійних прикметників. Зверніть увагу, що семантична межа між якісними та відносними прикметниками умовна й рухлива. Тому відносні прикметники можуть набувати ознак якісних (відносно-якісні прикметики), а якісні переходити до розряду відносних (якісно-відносні прикметники).

Відносні прикметники переходять до розряду якісних тоді, коли вони: а) вживаються в переносному значенні: ***золота*** *обручка –****золоті*** *руки;* б) втрачають семантичний зв'язок із твірним словом: *коричневий* (колір *кориці).*

Якісні прикметники можуть переходити до розряду відносних: ***білий*** *сніг* - ***Біле*** *море,* ***молодший*** *брат* - ***молодший*** *лейтенант* і под. Такі зміни відбуваються тоді, коли якісні прикметники вживаються у складі географічних назв, термінологічних словосполучень, перифраз та фразеологізмів: а) *село* ***Широка Балка;*** б) ***загальне***

мовознавство, ***старший*** *викладач;* в) ***чорне*** *золото* (вугілля); г) *голими руками, середній клас,* ***вище*** *технічне училище* і ін.

До розряду якісних найчастіше переходять ті відносні прикметники, які утворилися від назв металів: *залізний, срібний;* мінералів і каменів: *бірюзовий, гранатовий, рубіновий;* матеріалу: *дерев'яний, капроновий;* речовин: *медовий, молочний;* рослин, квітів: *барвінковий, пшеничний.*

Залежно від семантики означуваного іменника присвійні прикметники можуть переходити в якісні та відносні: *заяча нора* (присвійний), *заяча шапка* (відносний), *заяча душа* (якісний) і под.

КАТЕГОРІЯ СТУПЕНЯ ВИЯВУ ОЗНАКИ ПРИКМЕТНИКІВ

Категорією ступеня вияву ознаки прикметника називається така категорія, яка вказує на рівень й інтенсивність вияву ознаки одного предмета відносно іншого або ознаки того самого предмета в різний час. Складається ця категорія з чотирьох грамем: нульового ступеня, вищого ступеня, найвищого ступеня та абсолютного ступеня. Від неї відрізняється категорія ступенів порівняння, яка властива лише якісним прикметникам, що маркують ознаки, здатні виявлятися в більшій або меншій мірі.

Нульовий ступінь (ступінь вияву ознаки, а не ступінь порівняння) – це початковий рівень вияву ознаки. Його мають такі прикметники, які називають ознаку предмета в її звичайному вияві без порівняння зі станом тієї ж ознаки в іншому предметі або в інший час: *теплий день, довгий шлях.*

Вищий ступінь порівняння має такий прикметник, який своєю семантикою і словотвірною будовою вказує на те, що та сама ознака в одному предметі виявляється в більшій чи в меншій мірі, ніж в іншому, або в тому ж самому предметі, але в інший час. Наприклад: *Сьогодні день тепліший, ніж учора.*

Вищий ступінь порівняння має просту і складену форми. Проста форма утворюється від нульової форми за допомогою суфіксів -ш, -іш-: *добріший, легший.* У деяких випадках ця форма утворюється від суплетивних основ: *гарний – кращий, поганий – гірший.* Складена форма утворюється шляхом додавання прислівників більш, менш до прикметників у нульовій формі ступеня: б*ільш розумний, менш важкий.*

Зверніть увагу, що не становлять форми ступеня порівняння прикметники в поєднанні з прислівниками, які є засобом вираження безвідносної міри ознаки: набагато, ненабагато, значно, трохи, уже, злегка, більш-менш (*трохи теплий, набагато важчий*).

Найвищий ступінь порівняння має такий прикметник, який своєю будовою вказує на те, що та сама ознака в одному предметі виявляється в найбільшій чи в найменшій мірі, ніж в іншому, або в тому ж самому предметі, але в інший час. Наприклад: *Сьогодішній день видався найтеплішим.*

Найвищий ступінь має просту і складену форми. Проста форма утворюється шляхом приєднання префікса -най- до простої форми прикметника вищого ступеня: *довгий – найдовший.* Ця форма може ускладнюватися префіксами що-, як-: *щонайдальший*. Складена форма утворєються від прикметників нульового ступеня ознаки за допомогою прислівників найбільш, найменш: *найбільш важкий, найменш широкий.*

Крім всього цього, велика міра якості, надмірна інтенсивність ознаки передається й без порівняння, безвідносно до іншого предмета деякими префіксами, суфіксами чи прислівниками. Наприклад: *прегарний, надпотужний, архімудрий, величезний, нездоланний, дуже веселий, надзвичайно розумний.*

Обмеження в утворенні ступенів порівняння якісних прикметників можуть бути викликані структурно-семантичними факторами. Опишіть прикметники, які не утворюють форм ступенів порівняння в українській мові.

ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Поняття числа спричинене поняттям кількості й невід'ємне від нього. Поняття кількості інтерпретується в мові такими граматичними засобами: 1) граматичною категорією числа (грамеми однини, двоїни, множини): *книга – книги, учень – учні;* 2)

іменниками зі значенням міри: *купа* (зошитів), *мішок* (картоплі); 3) порядковими відчислівниковими прикметниками: *п'ятий клас, перша кімната;* 4) відчислівниковими дієсловами: *подвоїти, потроїти;* 5) відчислівниковими прислівниками: *двічі, вшестеро;* 6) займенниками: *кілька, стільки, декілька;* 7) синтаксичним словосполученням: *три цілих і одна п'ята, дві третіх;* 8) числівником: *два, три* і т. д.

На цій підставі окремі граматисти (А.Є. Супрун, А.П. Грищенко, К.Г. Городенська) формують поняття широкого розуміння числівника як частини мови. Але додаткова семантика не може сформувати категоріальне значення будь-якої частини мови. Частиномовне (категоріальне) значення формується на базі основної семантики. Тому до числівника як окремої частини мови відносяться лише ті слова, у яких основним категоріальним значенням є кількість (предметна або абстрактна), зв'язана з числом, тобто слова з кількісною і збірною семантикою.

Кількісно-числове поняття й поняття числівника не збігаються. У кількісно-числове поняття входять усі слова, незалежно від частиномовної приналежності, що використовуються при лічбі. Вони утворюють числовий ряд: *нуль, один, два, три, чотири, ... тисяча, ... мільйон, ... мільярд* і т. д. Числовий ряд складається з іменників, числівників, прикметників, займенників. У поняття числівника входять лише ті слова числового ряду, які називають означену кількість (квантитативна функція) й абстрактне число (нумеративна). Кількісно-числове значення у слові може бути категоріальним (основним) і додатковим (відтінковим). Слова, в яких кількісно-числове значення є категоріальним, становлять окрему частину мови – числівник.

Традиційне мовознавство виділяє числівник в окрему частину мови на базі однієї ознаки (семантичної) – категоріального значення кількості: числівник – повнозначна частина мови, яка означає кількість предметів (певну або точно не визначену) та абстрактно-математичну кількість.

Характеризуючи морфологічні особливості числівників, пригадайте, що генетично іменники, прикметники й числівники споріднені, бо вийшли з одного джерела – давньої категорії імені. Тому ці частини мови мають нині спільні риси (наприклад, категорію відмінка). Але вони мають і відмінні риси, тобто ті ознаки, які колись розчленували єдину категорію імені на іменники, прикметники та числівники і які нині їх протиставляють між собою Так, числівник протистоїть іменнику і прикметнику нульовим характером категорії роду, тобто її відсутністю (крім порядкових числівників). В окремих випадках кількісні числівники протиставляються за родами: *один — одна — одне, два — дві, обидва — обидві, півтора — півтори.*

Стосовно категорії числа в граматиці стверджується, що числівник її не має, оскільки саме лексичне значення числівників указує на число. За відношенням до поняття однини/множини всі числівники поділяються на дві групи: а) числівники тільки однини (числівник *один)* і б) числівники тільки множини *(два, три, чотири, п'ять, шість* і всі останні), що виражають поняття "багато". Ця диференціальна ознака поділяє всі числівники на однинні і множинні, відрізняє числівник від іменника й виділяє його в окрему частину мови.

Категорія відмінка у числівника виконує подвійну функцію: 1) відрізняє його від прислівника як невідмінюваної частини мови; 2) зберігає генетичний зв'язок числівника з іменником і тим самим запобігає перетворенню числівника у прислівник. Але сама по собі наявність категорії відмінка у числівника не є диференціальною ознакою стосовно іменника і прикметника, яка виділила б його в окрему частину мови. Такою ознакою є закінчення родового, давального, орудного й місцевого відмінків числівників.

Числівники від інших частин мови відрізняються суфіксами: ***-надцать*** *(одинадцять, п'ятнадцять);* ***-дцять*** *(двадцять, тридцять);* ***-ой-е*** *(двоє, троє);* ***-ер-о*** *(четверо, двадцятеро).*

Щодо синтаксичних властивостей числівників, то в реченні ці слова виконують функції будь-якого члена: підмета: ***Чотири*** *ділиться на два,* присудка: *Різниця двох чисел становить* ***сім;*** додатка: *Чотири додати до* ***п'яти;*** означення: *Студент володіє* ***двома*** *мовами;* обставини: *Шість ділиться на* ***три.***

За значенням і граматичними ознаками всі числівники поділяються на кількісні й порядкові (див. глосарій). За значенням і структурно-граматичними особливостями кількісні числівники поділяються на власне кількісні, збірні та дробові. Як розряд неозначено-кількісних числівників розглядають групу слів узагальнено-кількісних понять: *мало, багато, кілька* та ін.(див. глосарій).

За морфологічною будовою й особливостями утворення числівники поділяються на прості, до яких відносяться однокореневі слова (*два, десять, третій*), складні, утворені від двох числівникових основ (*сімнадцять, дев'ятсот*), і складені, що становлять сполучення двох, трьох і більше простих і складних числівників (*двадцять шість, сто тридцять один, сорок сьомий*) (за В. Горпиничем). Окрему групу в складених числівниках становлять дробові числвники (*три шостих, сім цілих і три десятих*).

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Характеризуючи займенник як частину мови, розкрийте особливості його семантики. Займенники належать до вказівних слів, оскільки вони позбавлені номінативної функції і лише натякають то на іменники, то на прикметники, то на числівники, то на прислівники. На цій підставі О.М. Пєшковський, П.Ф. Фортунатов, Л.В. Щерба, І.К. Кучеренко, І.Р. Вихованець та ін. не вважають займенники самостійною частиною мови й на основі формальної подібності до відповідних частин мови називають їх займенниковими іменниками (*я, ти, він),* займенниковими прикметниками *(наш, свій, твій),* займенниковими числівниками *(кілька, стільки),* займенниковими прислівниками *(там, туди, тоді).*

У європейській традиції, в сучасній вітчизняній граматиці займенник розглядається як самостійна частина мови (О.О. Шахматов, Л.А. Булаховський і ін.). На основі семантико-граматичної подібності до інших частин мови їх називають іменниковими займенниками *(я, ти, він),* прикметниковими займенниками *(наш, свій, твій),* числівниковими займенниками *(кільканадцять, стільки),* прислівниковими займенниками *(там, тут, тоді).*

Займенник – це самостійна частина мови, яка не називає предмети, ознаки чи обставини, а лише вказує на них.

Визначальною ознакою семантики займенників є її абстрактний характер. Категоріальним значенням займенника є не назва предмета, ознаки, обставини (тобто не номінація), а вказівка на них.

Розглядаючи морфологічні категорії займенника: категорія істоти/ неістоти, категорія роду, категорія числа, категорія відмінка.

Зверніть увагу, що прислівникові займенники не мають категорії істоти/неістоти, оскільки вони не вказують на предметність. Усі прикметникові й числівникові займенники *стільки, оскільки, багато,* крім *мало,* мають синтаксичну категорію істоти/неістоти: а) якщо займенники позначають істотові іменники, то в них збігаються закінчення родового і знахідного відмінків (*немає* ***інших*** *спортсменів – бачу* ***наших*** *спортсменів);* б) якщо ж займенники позначають неістотові іменники, то в них збігається закінчення називного і знахідного відмінка *(стоїть* ***наш*** *віз - немає* ***нашого*** *воза - бачу* ***наш*** *віз).*

Іменникові займенники за істотовою/неістотовою ознакою поділяються на три групи: 1) займенники, які вказують тільки на неістоту: *що, що-небудь, будь-що, казна-що, дещо, нічого, щось, ніщо* (тобто займенник *що* і його похідні); 2) займенники, які вказують тільки на істоту: *я, ти, ми, ви, хто, хтось, хто-небудь, будь-хто, казна-хто, дехто, нікого, ніхто* (тобто займенник *хто* і його похідні); 3) займенники, які можуть вказувати і на істоту, і на неістоту: *він, вона, воно, себе.* В їх семантико-граматичній структурі істотові й неістотові ознаки не розчленовані, тобто синкретичні, тому категорія

істоти/неістоти визначається контекстом (має контекстуальний характер): *А молодість не вернеться, не вернеться вона* (Глібов).

Щодо категорії роду займенника, то її не мають: а) прислівникові займенники *тут, там, туди, сюди, коли* і под., оскільки вони не вказують на предметність; б) числівникові займенники *стільки, скільки, багато, кільканадцять* і под., оскільки мають парадигму тільки множини; в) іменникові займенники *ми, ви,* оскільки мають парадигму тільки множини.

Мають категорію роду:

1) чоловічий, жіночий і середній рід всі прикметникові займенники *чий, чия, чиє; котрий, котра, котре; такий, така, таке;цей, ця, це; той, та, те* та ін.;

2) лише чоловічий рід іменникові займенники *він, хтось, хто-небудь, будь-хто, дехто, ніхто;*

3) лише жіночий рід іменниковий займенник *вона;*

4) лише середній рід іменникові займенники *воно, що, щось, що-небудь, будь-що, дещо, ніщо.*

Деякі займенники мають нерозчленовану, синкретичну категорію роду, яка виявляється в контексті (тобто контекстуальну): *я, себе, хто* та ін.

Категорія числа займенників

За відношенням до категорії числа займенники поділяються на кілька груп.

1. До лексем, що не мають категорії числа, належать прислівникові займенники *куди, туди, сюди, там, тут, коли* і под.

2. До лексем, які змінюються за числами у відповідності з числовою формою означуваних іменників, належать займенники *він, вона, воно, вони* та всі прикметникові займенники: присвійні *(наш - наші, мій - мої, твій – твої),* вказівні *(цей - ці, той - ті),* означальні *(кожний - кожні, всякий - всяк),* прикметникові питально-відносні *(який – які, котрий - котрі),* прикметникові заперечні *(ніякий - ніякі, нічий - нічиї),* прикметникові неозначені *(будь-який - будь-які, який- небудь - які-небудь).*

3. До лексем, які вказують тільки на однину, належать займенники *я, ти,* іменниковий питально-відносний займенник *що,* іменникові неозначені *хтось, щось, будь-хто, будь-що,* іменникові заперечні *ніхто, ніщо.*

4. До лексем, які вказують тільки на множину, належать іменникові займенники *ми, ви* та числівникові *кілька, скільки, кільканадцять.* Займенники *ми, ви* мають форму множини і значення множини. За формою вони подібні до іменників: закінчення -и є формантом називного відмінка множини іменників *(рук-и, парт-и, зошит-и).* За змістом значення множини іменників і значення множини займенників *ми, ви* суттєво розрізняються. У іменників зміст множини зводиться до поняття "багато" того, що названо одниною: *стіл* (однина) – *столи* (множина, тобто багато столів). У займенників *ми, ви* форма множини не має значення "багато мовців" *(я - ми)* чи "багато слухачів" *(ти - ви),* лексеми *ми, ви* не є множинною формою до лексем *я, ти.* Займенник *ми* означає: 1) "співбесідник (один або кілька)* відсутній (один або кілька) і мовець (один)", наприклад: *Влітку ми поїдемо на екскурсію* (сказав учитель своїм учням); 2) "співбесідник (один) і мовець (один)", наприклад: *Ми підемо до лікаря* (каже мама своєму синові); займенник *ви* означає: 1) співбесідник (один або кілька) і відсутній (один або кілька)", наприклад: *Вибудете складати екзамени; 2)* "кілька співбесідників" (без відсутніх), наприклад: *Ви мийте руки, а я приготую сніданок.*

5. До лексем, що вказують на однину і на множину, належить зворотний займенник *себе* й відносно-питальний *хто: Студент побачив себе в іншому світлі; Студенти побачили себе в іншому світлі; Хто це такий?; Хто це такі?*

Категорія відмінка займенників

Категорія відмінка у займенників неоднорідна. По-перше, виділяються невідмінювані займенники, тобто такі, що мають нульову парадигму. До них належать

прислівникові займенники *(коли, куди, туди, там, де* і ін.) та числівникові займенники *мало* (книг), *немало, чимало.*

По-друге, виділяється група займенників із синтаксичною парадигмою прикметникового типу, тобто такі, в яких відмінкові форми узгоджуються з відмінковою формою іменника. До них належать прикметникові займенники та числівникові в непрямих відмінках: *твій, наш, ваш, той, цей; скількох, багатьох.*

По-третє, виділяється група займенників, які мають морфологічну парадигму іменникового типу, зумовлену семантикою дієслова чи віддієслівних іменників, що керують відповідними займенниками. До них належать іменникові займенники (*я, ти, він, ші, ви, вони, себе, хто, що, хтось, ніхто)* та числівникові в називному та знахідному відмінках *(кілька зошитів, кільканадцять).*

По-четверте, окремі займенники мають дефектну (неповну) парадигму: не мають форм називного відмінка займенники *себе* (зворотний), *нікого* в значенні "немає кого" (не плутати з словоформою *нікого* в значенні "жодної людини"), *нічого* в значенні "немає чого" (не плутати зі словоформою *нічого* в значенні "жодного факту, жодної речі"), пор. *нікого, нікому, ніким - ніхто, нікого, нікому, ніким, на нікому.*

По-п'яте, на відміну від іменників, прикметників і числівників, окремі займенники мають: 1) розірвані словоформи: *ні за що, ні до кого, ні з ким, ні на чийому, ні на що;* 2) свої власні, лише займенникові закінчення: закінчення *-є* в родовому і знахідному відмінках *(себе, тебе, мене),* закінчення *-ас* в родовому і знахідному відмінках *(нас, вас),* закінчення *-и* в називному відмінку однини *(ти).* Це займенниковий тип відмінкових грамем.

По-шосте, серед займенників є такі, які в одних відмінках парадигми відмінюються за іменниковим типом, а в інших – за прикметниковим, тобто мають синкретичну відмінкову парадигму: *він – його, йому, його, ним, на ньому; хто – кого, кому, кого, ким, на кому; що – чого, чому, що, чим; ніщо - нічого, нічому, ніщо.*

Особливості морфологічних категорій займенника

Займенникові морфологічні категорії мають багато спільних рис з відповідними категоріями іменників та прикметників. У цих спільних рисах деякі граматисти (див. О.К. Безпояско і ін. Граматика української мови, К., 1993, С. 3) вбачають звичайне дублювання граматичних категорій іменних частин мови. Але спільні риси – це не дублювання, а генетичний зв'язок іменних частин мови з займенником, морфологічні категорії якого мають, порівняно з іменником та прикметником, такі специфічні риси, які фактично є диференціальними ознаками займенників як окремого класу слів. До специфічних рис диференціального характеру належать:

1) співіснування в категоріях займенника іменникових, прикметникових і займенникових рис, чого немає в категоріях іменника і прикметника, наприклад: у іменника рід – незалежна категорія, у прикметника – залежна (синтаксична), а у займенника співіснує незалежний рід *(хтось, він, щось),* залежний *(наш, наша, наше)* і синкретичний, тобто займенниковий *(ти, себе);*

2) єдність у кожній категорії розчленованих і нерозчленованих (синкретичних) грамем: у категорії істоти/неістоти – тільки істотові грамеми *(я, ти),* тільки неістотові *(що),* синкретичні *(він);* у родовій категорії – грамема тільки чоловічого роду *(хтось, він),* грамема тільки жіночого роду *(вона),* грамема тільки середнього роду *(щось),* синкретичні *(я, ти, хто, себе);* у числовій категорії – грамема тільки множини *(ми, ви),* грамема тільки однини *(я, ти),* синкретичні *(хто,себе);*

3) симбіоз у словозмінній парадигмі відмінкових грамем іменникового, прикметникового і займенникового типу: займенник *він* відмінюється за прикметниковим типом, займенники *ми, ви* мають іменникові *(-ам, -ами)* і займенникові закінчення *(-ас).*

Синтаксичні властивості займенників

1. Займенники в реченні виконують функцію членів речення:

а) підмета: ***Він*** *їм тугу розганяє, хоть сам світом нудить* (Шевченко); б) присудка: *Ти* ***хто такий?;*** в) означення: *Привітай же,* ***моя*** *ненько,* ***моя*** *Україно,* ***моїх*** *діток нерозумних, як свою дитину* (Шевченко); г) додатка: *Виростив* ***вас,*** *доглядав* ***вас****, де ж* ***мені вас*** *діти* (Шевченко); д) обставини: *В Україну ідіть, діти, а я-* ***тут*** *загину.* ***Там*** *знайдете щире серце і слово ласкаве* (Шевченко).

2. Займенники у словосполученні можуть бути головним і залежним компонентом: ***мій*** *на віки,* ***свій*** *до смерті,* ***наш*** *назавжди: Думи* ***мої,*** *чи довго їй на сім світі без милого жити?* (Шевченко).

3. Займенники здатні самостійно утворювати семантично і структурно завершені однослівні або багатослівні речення: *Ти хто така?; Чого тобі?; Скільки тобі?; Я твій!; Хто?; Куди?; Що таке?*

Це типові синтаксичні властивості, які характерні всім іменним частинам мови. Але займенникам властива і своя специфічна синтаксична функція, якої не мають іменники, прикметники, числівники. Це функція сполучення підрядної частини складного речення з головною: *Там, де Ятрань круто в'ється, з-під каміння б'є вода, там дівчина воду брала* (Із пісні); *Бодай нікому не знать того, що я знаю* (Шевченко); *Перед нею лежав не той козак, якого вона бачила* (Цюпа). Отже, займенники у складнопідрядному реченні виконують функцію сполучних та співвідносних слів: *такий - який, тоді - коли, там - де, такий - як, той - який, той- що, хто - той* і под.: *Джаміля була не така, якою мала бути невістка* (Айтматов); *Я опритомнів тоді, коли хтось міцно стиснув мою руку* (Айтматов); *Це був той самий шофер, який взяв мене в машину* (Айтматов); *Сьогодні здійснилося те, про що думала ночами* (Цюпа).

Займенникові суфікси. На відміну від іменників і прикметників, займенники не мають розвинутої системи суфіксів. Займенники – це кореневі слова, які з часу зародження і потім упродовж усієї історії розвитку формувалися на базі коренів і за допомогою коренів: *ніхто* - корінь *-хто* і корінь частки *ні-, якийсь* -займенниковий корінь *як-* і займенниковий корінь *-сь* (одна з форм займенника *себе), щось* - займенникові корені *що-* і *-сь.*

До займенникових суфіксів можна віднести лише морф *-еб-, -об-* в займенникових словоформах *т-об-і, т-об-ою, т-еб-е, про т-еб-е, с-еб-е, с-об-і, про с-еб-е.*

Розряди займенників за значенням

За лексичним значенням займенники поділяються на вісім логіко-семантичних розрядів: особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначені (див. глосарій).

Класифікація займенників за функцією

Займенники виконують дві основні функції – дейктичну й анафоричну.

Дейктична функція займенників не однорідна. В одних випадках вказівне значення займенникової лексеми розкривається за допомогою засобів позамовної дійсності, відображеної у висловлюванні: в реченні *Я іду в кіно* зміст займенника я можна розкрити лише через позамовну дійсність – у кіно йде мовець. Такі займенники вказують на учасників й умови мовлення: *я* – мовець, *ти* - співбесідник (слухач), *ваш* -належний слухачам, *цей* – ближній до місця мовлення, *той* - дальній від місця мовлення. Це власне дейктична функція. Вона має парадигматичний характер і співвідноситься зі змістом всього речення чи висловлювання: *Я ж тобі казала щиро, не кохай мене зрадливо, а ти думав, що можливо, і кохання звів на жарт* (Із пісні); - *Чому ти не прийшов в музей? - Ви ж казали, що це не обов'язково,*

В інших випадках вказівне значення займенника розкривається за допомогою мовних засобів висловлювання, якими є попередній контекст висловлювання (частіше) та наступний (рідше), без яких значення займенника є незрозумілим, а саме висловлювання – семантично не завершеним: *Вона лежить на підлозі;* пор. висловлювання з попереднім контекстом: *Де моя ручка? - Вона лежить настолі;* пор. висловлювання з наступним контекстом: *Всім зрозуміло одне – до екзамену треба*

готуватися; - Хто прийшов? – Студентка. Попередній контекст називається антецедентом (від лат. "попередній"), а частина контексту з займенником називається анафором (від гр."віднесення" – стилістичний прийом, повторення тих самих слів, звуків або синтаксичних конструкцій на початку віршованих рядків, строф або речень у прозі): в реченні *Брати на панщину ходили, поки лоби їм поголили* (Шевченко) анафором є займенник *їм,* а антецедентом – іменник *брати.* Ці два компоненти тексту співвідносяться зі спільним об'єктом дійсності (денотатом), а між собою знаходяться в анафоричних відношеннях. Отже, ті займенники, які розкривають свій зміст за допомогою попереднього або наступного контексту, мають анафоричну функцію: *А сестри, сестри, горе вам* (Шевченко); *На горі край села стоїть кузня немала. А в ній - коси коваль клепле.*(див. глосарій).

Абсолютної межі провести між ними не можна, оскільки один і той же займенник може вживатися в тексті то в тій, то в іншій функції.

Класифікація займенників за співвідношенням з іншими частинами мови

За співвідношенням з іншими частинами мови займенники поділяються на такі тематичні класи: іменникові, прикметникові, числівникові і прислівникові. І. Р. Вихованець ці групи слів називає займенниковими іменниками, займенниковими прикметниками, займенниковими числівниками, займенниковими прислівниками.

До іменникових належать займенники, які вказують на предметність, виражену в категоріях роду (непослідовно), числа, відмінка: особові *(я, ти, ми, ви),* предметно-особові **(**він, *вона, воно, вони),* зворотний *(себе),* питально-відносні *(хто? що?),* неозначені *(хто-небудь, хтось, будь-хто, казна-хто, абихто, дехто, що-небудь, щось, будь-що, казна-що, абищо, дещо, що-небудь),* заперечні *(ніхто, ніщо).*

Іменникові займенники за категоріальним значенням близькі до іменника, оскільки вказують на предметність. У реченні вони виконують ті ж функції, що й іменник – бувають найчастіше підметом або додатком, зрідка – присудком: у реченні *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу, хто ти* займенник *мені* є додатком, займенник *хто* в обох випадках є підметом, займенник *я* - підметом, а *ти* - присудком. Через це їх називають також займенниковими іменниками. Але за морфологічними властивостями ці займенники суттєво відрізняються від іменників.

Особові займенники поділяються на займенники 1-ї, 2-ї і 3-ї особи і мають такі первинні значення:

Займенник 1-ї особи я вказує на мовця.

Займенник 2-ї особи ти вказує на особу, до якої звертається мовець. Це може бути слухач, співбесідник або сам мовець як особа, до якої звернена мова: *Ти хотів скласти екзамен не готуючись* (говорив студент сам собі).

Займенник 1-ї особи *ми* вказує на множину осіб, до якої належить і мовець: *ми з тобою, ми з ним, ми з вами, ми з ними* (мовець і присутні, мовець, присутні і відсутні).

Займенник 2-ї особи *ви* вказує на множину осіб, до якої звертається мовець (присутні, слухачі, співбесідники, відсутні): *Ви будете складати екзамен.*

Займенник 3 особи *він (вона, воно, вони)* вказує на особу чи осіб, які є об'єктом мовлення, але не на мовця чи співбесідника. За функцією це анафоричний займенник. Він може вказувати і на предмет (стіл, парта, озеро), тому це предметно-особовий займенник.

Займенники *я і ти* не мають категорії роду: *Ти задоволений оцінкою? Ти задоволена оцінкою?*

Займенник *він* має категорію чоловічого роду, займенник *вона* -жіночого, *воно* - середнього: *він* (стіл), *вона* (картина), *воно* (слово).

Категорія числа у займенників *я, ти, ми, ви* не словозмінна, а словотвірна, оскільки ці займенники розрізняються за значенням. Займенники *я, ти* мають форму тільки однини, а *ми, ви* - тільки множини.

Категорія числа у займенників *він, вона, воно, вони* словозмінна, бо *"він" і "вони"* –- це форми однієї і тієї ж лексеми *(вони* - це кілька або багато).

Особові займенники мають вторинні значення: авторське *ми,* співчутливо-поблажливе *ми (Як ми себе почуваємо? - запитує лікар хворого),* ввічливе *ви (Ви, Вас).*

Особові займенники змінюються за відмінками (як і іменники), але мають такі закінчення, яких немає в іменників: *-є* у родовому (займенники *я, ти), -ас* у родовому, знахідному та місцевому відмінках (займенники *ми, ви).* Займенники *я, ти, ми, ви* відмінюються за іменниковою парадигмою, а займенники *він, вона, воно, вони* - за прикметниковою (*його, йому, ним, на нім).*

Зворотний займенник *себе* вказує на предмет (особу), який є об'єктом своєї власної дії, тобто вказує, що дія спрямована на самого діяча: *Я взяла собі в бібліотеці книгу; Ти про себе нічого не сказав.*

Займенник *себе* не має морфологічної категорії роду. Родова форма слів, зв'язаних із займенником *себе,* визначається родом іменника, на який вказує займенник: *Хворий сам собі допомагає; Хвора сама собі допомагає.* Числова форма займенника виражається також синтаксично: *Хворі самі собі допомагають.*

Питальні іменникові займенники *(хто? що*?) спонукають співбесідника назвати особу *(хто)* або неособу *(що),* які лише вказані в тексті: *Хто ж від нас у світі дужчий?* (Тичина); *Єсть на світі доля, а хто Пізнає? Єсть на світі доля, а хто її має?* (Шевченко); *За що ж ти караєш її, молоду* (Шевченко). Основним значенням займенників *хто? що?* є питання про особу, предмет чи ситуацію, які невідомі мовцеві.

Займенник *хто?* не має морфологічної категорії роду. У реченні *Кого ж сиротина, кого ж запитає, і хто їй розкаже, і хто теє знає*? (Шевченко) рід назв осіб, вказаних займенниками *кого, хто,* не позначений (це можуть бути іменники і жіночого, і чоловічого роду). Займенник *що?* має середній рід: *Що це таке?*

Займенник хто? може вказувати на однину і на множину, що виявляється синтаксично: *Хто йде?* – однина; *Хто ці люди?* - множина. Займенник *що* завжди вказує лише на однину: *Доню моя, що ти наробила?* (Шевченко).

При словозміні займенник *хто?* змінюється за парадигмою іменників-осіб, а займенник *що?* – за парадигмою іменників-неосіб. У родовому, давальному і місцевому відмінках вони мають закінчення прикметників. Питальні займенники *хто? що?* втрачають ознаки запитання і набувають ознак відносності тоді, коли виступають у функції сполучних слів у складнопідрядному реченні.

До прикметникових займенників належать присвійні *(мій, твій, наш, ваш, свій, їхній),* вказівні *(цей, той, такий),* означальні *(сам, самий, весь, всякий, кожний, інший),* питально-відносні *(який, котрий, чий),* неозначені *(який-небудь, будь-який, абиякий, якийсь, чий-небудь, абичий, казна-який, казна-чий),* заперечні *(ніякий, нікотрий, нічий, жодний).*

Прикметникові займенники зближаються з прикметниками за категоріальним узагальнено-якісним значенням, але не називають його, а вказують на нього. Тому їх інколи називають узагальнено-якісними. Від них за значенням відрізняються вказівні займенники, які є чисто вказівними й не мають узагальнено-якісного значення. Але вони повністю уподібнюються до прикметника морфологічними ознаками і синтаксичними функціями.

Прикметникові займенники не протиставлені прикметникам, а подібні до них і мають: 1) синтаксико-морфологічні категорії роду, числа і відмінка; 2) узгоджуються з іменниками у формах роду, числа, відмінка, істоти / неістоти *(мій дім, моя країна, моє село; таке місто, такі міста; бачу цей стіп,* але *цього коня);* 3) у реченні є означенням або іменною частиною складеного присудка: у реченні *Ця книга - моя* займенник *ця* є означенням до іменника *книга,* а займенник *моя* є іменною частиною складеного присудка. Враховуючи цю рису, дехто і граматистів ці лексеми називає займенниковими прикметниками.

До числівникових належать займенники, які вказують на кількість і цим співвідносяться з числівником: *скільки, ніскільки, стільки-то, скільки-небудь, скількись.* За синтаксичною функцією і морфологічними ознаками подібні до числівників, але відрізняються від них тим, що числівник називає абстрактне число або кількість, виражену в числах, а числівникові займенники не називають кількості, а лише вказують на неї. У зв'язку з цим до числівникових займенників відносяться й ті слова, які вказують на кількість, але не називають її: *кільканадцять, кількасот, стонадцять, кількадесят, багато* (зошитів), *чимало, мало* (помилок) і ін.

До прислівникових належать такі займенники, які не називають, а лише вказують на спосіб дії, час, місце, причину: спосіб дії (*як, як-небудь, якось, так, ніяк, казна-як),* час *(коли, коли-небудь, ніколи, колись, казна-коли, доки, доти, поки, досі),* місце *(де, ніде, де-небудь, десь, казна-де, тут, там, всюди, куди, куди-небудь, кудись, казна-куди, туди, звідти, звідусіль, звідусюди),* причини *(тому, чому).* На відміну від інших займенників, прислівникові в реченні залежать від дієслова і не мають системи словозміни (як і прислівники). Тому їх називають займенниковими словами, а розглядають у системі прислівникових розрядів.

Серед цих груп особливе місце займають іменникові займенники, які за семантикою, морфологічними особливостями й синтаксичними функціями значно відрізняються від іменника й інших груп займенників. Тому власне іменникові займенники й виділяють в окрему частину мови, а прикметникові, числівникові і прислівникові розглядають як особливі розряди відповідних частин мови.

ГЛОСАРІЙ

Граматика. Словотвір. Морфемологія. Морфологія: Іменні частини мови

1. Граматика.

1. Устрій, будова мови, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій, способів словотворення. Це вся незвукова і нелексична організація мови, що виявляється в її граматичних категоріях, граматичних одиницях і граматичних формах; структурна основа мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення, речення, висловлювання.

2. Це сукупність правил зміни слів і сполучуваності морфів у слова, слів у словосполучення і речення, тобто значеннєвих елементів нижчого рангу в значеннєві одиниці вищого рангу з метою реалізації комунікативної і когнітивної функції мови.

3. Це наука про об'єкт граматики, розділ мовознавства, що вивчає закономірності й особливості будови і форми слів, словосполучень, речень, тексту.

2 . Граматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, формах і категоріях. Граматична будова мови як система є єдністю абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не може функціонувати.

3. Граматичне значення – це спільна семантика кількох граматичних одиниць одного рангу, яка має в мові регулярне вираження: *бандурист, лікар, вихователь, лісник* – граматичне значення "особа за професією", що регулярно виражається суфіксами *-ист, -ар, -тель, -ник.* Це таке узагальнення лексичних значень, яке виражається формальними мовними засобами. У морфології до граматичних значень належать: узагальнене значення слів як частини мови, значення минулого часу, значення жіночого роду, значення називного відмінка; в синтаксисі: значення предикативності, значення суб'єкта, значення об'єкта, значення підрядності, значення сурядності.

4. Граматична форма.

1. Мовні засоби, за допомогою яких виражається граматичне значення (засоби вираження граматичного значення): родовий відмінок слова *олівець* виражається закінченням -а *(олівця);* форма відмінюваних слів, або словоформа, тобто один із компонентів парадигми слова: *учитель, учителя, учителю, учителем, учителі, учителів* і т. д.

2. Це мовний знак, за допомогою якого регулярно виражається граматичне значення: граматичне значення іменника називного відмінка однини жіночого роду регулярно виражається закінченням *-а: книга.* До граматичних форм як засобів вираження граматичних значень належать: закінчення, суфікси, префікси, постфікси, чергування звуків, наголос, службові слова, редуплікація, порядок слів, інтонація, синтаксичний зв'язок.

5. **Морфологічна парадигма** – упорядкована сукупність граматичних форм слова. Парадигму мають тільки змінювані слова (іменники, прикметники, числівники, займенники, дієприкметники, дієслова). В незмінюваних словах парадигма називається нульовою.

6. Граматична категорія – система протипоставлених одна одній граматичних форм з однорідним значенням. Це єдність двох або більше однорідних формально-виражених граматичних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження. Компоненти граматичних категорій знаходяться між собою в опозиційних відношеннях, при яких один компонент протистоїть іншим. Ці опозиційні компоненти граматичної категорії називаються г р а м е м а м и . Наприклад: категорія числа іменника складається з двох грамем – однини і множини.

7. Словотвір – це розділ мовознавства, який вивчає процес творення слів, його механізм (правила, способи, моделі), словотвірну структуру слова і словотвірну систему мови.

8. Словотворення – процес, механізм і результат творення похідних слів.

9. Морфемна структура слова – єдність найменших значущих сегментів (морфів).

10. Словотвірна структура слова – єдність твірної основи і форманта.

11. Формант – семантичні, структурні й структурно-семантичні й інші елементи похідного слова, якими воно утворилося і якими відрізняється від твірного.

12. Словотвірний тип – група слів однієї частини мови, які побудовані за єдиною схемою, походять від слів однієї частини мови, мають спільний спосіб словотворення, тотожній словотворчий формант і спільне словотвірне значення.

13. Словотвірне значення – узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів значення, що виявляється в одному словотвірному типові певним словотворчим засобом.

14. Словотвірна модель – еталон структури слова, який імітує граматичну правильність у відповідності з певною теорією.

15. Словотвірне правило – зумовленість вибору твірного форманта сукупністю семантичних, фонематичних і морфемних ознак твірного слова.

16. Словотвірна категорія – абстрактне явище, яке формується сукупністю словотвірних типів на основі їх спільного словотвірного значення при різних словотворчих засобах.

17. Словотвірний ряд (ланцюг) – лінійний ряд мінімум трьох спільнокореневих слів, які знаходяться у відношеннях послідовної похідності.

18. Словотвірне гніздо – сукупність усіх спільнокореневих похідних, розташованих у відповідності з їх словотвірною мотивацією.

19. Способи словотвору – структурно різні шляхи і прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів. Традиційна класифікація: морфологічний спосіб (афіксальний (суфіксальний, префіксальний, флексійний, постфіксальний, змішаний), основоскладання, словоскладання, абревіація), лексико-синтаксичний, лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний).

20. **Словотвірний аналіз** – різновид лінгвістичного аналізу, у процесі якого через добір мотивуючого слова, виділення твірної основи та словотвірних засобів визначають спосіб творення слова.

21. **Морфемний аналіз** – з’ясування морфемної будови слова, визначення типів і функцій морфем.

22. Морфеміка.
1. Розділ мовознавства (морфемологія), що вивчає поділ слова на морфеми, типи морфем, формальні й семантичні відношення їх одна з одною і зі словом як цілісним утворенням.
2. Морфемна підсистема мови, сукупність морфем, що виділяються в словах і використовуються в мові за певними правилами сполучуваності.
23. Морф – мінімальна частина словоформи, що характеризується єдністю змісту і форми. Це конкретний представник морфеми, який виявляється при поділі слова на значущі частини.
24. Морфема – найменша узагальнююча неподільна значуща одиниця мови, яка виступає як носій певного лексичного та граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей цієї мови.
25. Афікс – службова морфема, яка приєднується до кореня або іншої службової морфеми і виражає граматичне чи словотвірне значення.
26. Корінь слова – основна частина слова, визначальний елемент його лексичного зачення; база для похідного слова.
27. Основа слова – системна сукупність морфем і асемантичних сегментів, яка формує індивідуальне лексичне значення слова (частина слова без закінчення).
28. Опрощення – морфологічний процес, при якому слово зі складною морфемною будовою втрачає значення окремих своїх морфологічних частин і стає простим символом даного уявлення; процес перетворення похідної основи в непохідну.
29. Ускладнення – процес перетворення непохідної основи в похідну.
30. Перерозклад – процес переміщення меж між морфами в похідній основі, внаслідок чого формуються нові (вторинні) основи й нові афікси, які можуть втрачати прямий структурно-значеннєвий зв'язок із первинними формантами.
31. Морфологія – це одна з частин граматичної будови мови, яка охоплює граматичні класи слів (частини мови), граматичні (морфологічні) категорії цих частин мови та їхні форми, а також менші за слово одиниці – морфеми. **Морфологія** як наука являє собою вчення про граматику слова, про його граматичні класи (частини мови) і граматичні категорії частин мови, про словозміну, про морфеми.
32. Частини мови – це класи (групи) слів, які характеризуються:
1) єдністю категоріального значення, абстрагованого від лексичних значень (наприклад: предметність у іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників, процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників); 2) єдністю морфологічних категорій і правил словозміни (наприклад; рід, число, відмінок у іменників, вид, спосіб, час у дієслів); 3) тотожністю синтаксичних властивостей слів (наприклад: підмет і додаток у іменників, присудок у дієслів, означення у прикметників, обставина у прислівників); 4) спільністю суфіксів, за допомогою яких утворено відповідні слова (наприклад: суфікси *-тель, -ець, -анин, -ик* – у іменників; суфікси *-н-ий, -ськ~ий, -аст-ий,-ан-ий,-ов-ий* у прикметників.
За цими чотирма ознаками сучасна традиційна граматика виділяє десять частин мови: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук.
33. Лексико-граматичні розряди – це групи слів зі спільною семантичною рисою, яка їх об'єднує в один розряд, наприклад, у слів *радість, блакить* спільною семантичною рисою є відсутність носія дії чи ознаки. Ця особливість й об'єднує їх у розряд абстрактних іменників. Це такі групи слів, які об'єднуються на основі спільності семантики і граматичних засобів вираження, а розрізняються на основі відмінностей у семантиці і граматичних формах.
У складі іменника виділяються такі лексико-граматичні розряди: 1) конкретні й абстрактні *(книга — щедрість);* 2) загальні і власні *(місто — Миколаїв);* 3) предметні (дискретні) — речовинні (недискретні) або назви рахованих і нерахованих предметів *(будинок – золото);*

4) збірні — одиничні *(студентство — стеблина).* Ці розряди перехрещуються: власні іменники, наприклад, одночасно є і конкретними.

34. Іменник – це самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду і істоти/неістоти та словозмінними категоріями числа і відмінка.

35. Іменники конкретні й абстрактні.

Конкретні іменники – це іменники, в яких типізується лише конкретне уявлення про предмет. Конкретні іменники означають такі предмети, істоти, явища, події, факти, які можна уявити як окремі, піддаються рахунку, сприймаються органами чуття людини: *дерево, заєць, стіл, звук, річка.*

Абстрактні іменники – це іменники, в яких суттєві ознаки предметів узагальнюються до такого високого ступеня, що втрачається зв'язок з їх носіями *(кохання, заручини).* Абстрактні значення іменників сформувалися на базі конкретних. Абстрактні іменники називають загальні поняття, непредметні і нематеріальні явища, які не можна уявити як окремі; властивості, почуття, якості, дії, стану, які не піддаються рахунку або іншим кількісним вимірам; такі поняття, які людина може пізнати лише способом мислення; події та звичаї.

36. Іменники загальні і власні.

Загальні іменники служать для того, щоб об'єднати ряд предметів у єдиний, узагальнений розряд і дати їм спільну назву *(місто, країна, книга).*

Власні іменники із ряду однорідних виділяють одного представника і, щоб відрізнити його від інших, дають йому власну назву *(місто Київ).*

Серед власних іменників розрізняються власні імена і власні найменування.

До власних імен належать: 1) географічні назви (назви населених пунктів, назви водних об'єктів, назви гір, назви лісів і т. д.); 2) астрономічні назви (назви галактик, назви сузір'їв, назви зірок, назви планет); 3) назви людей і тварин (імена людей, прізвища людей, ім'я по батькові, назви родів, псевдоніми, прізвиська, клички тварин).

До власних найменувань належать: 1) назви книг, журналів, газет, художніх творів*;* 2) назви організацій, підприємств, установ*;* 3) назви побутових предметів*;* 4) назви вулиць, майданів, транспортних зупинок*;* 5) назви транспортних засобів.

37. Іменники предметні (дискретні) і речовинні (недискретні).

До **предметних** належать такі іменники-неістоти, які позначають об'єкти, реалії, що піддаються обчисленню через свій дискретний (відособлений) характер. Граматичною особливістю предметних іменників є їх здатність змінюватись за числами, тобто мати категорію числа: *зошит — зошити.*

Речовинні (недискретні) іменники означають однорідні за складом речовини, матеріали, які, хоч і діляться на частини, але зберігають властивості цілого, і які можна виміряти (а не порахувати): *ячмінь, цукор, мідь.* Речовинні іменники за семантикою можна поділити на такі групи: 1) назви металів: *золото;* 2) назви хімічних елементів: *кисень;* 3) назви ліків: *цитрамон;* 4) назви рідин: *бензин;* 5) назви тканин: *ситець;* 6) назви злаків і трав: *полин;* 7) назви рослин: *шипшина;* 8) назви дерев: *дуб;* 9) назви ягід і овочів: *суниця, огірки;* 10) назви матеріалів: *асфальт;* 11) назви продуктів харчування: *хліб;* 12) назви кормів: *сінаж.*

38. Іменники збірні й одиничні.

Збірні іменники означають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле: *студентство, професура, гарбузиння.* Вони поділяються на лексико-семантичні групи зі значенням сукупності: 1) осіб *(молодь);* 2) тварин *(мошкара);* 3) рослин *(гілля);* 4) предметів *(ганчір'я).*

Збірним протиставляються **одиничні (сингулятивні) іменники**: *громадянин, стеблина.* Вони не зв'язані з поняттям сукупності, а належать до числа тих, що позначають предмети, які можна рахувати.

39. Категорія істот і неістот – відношення предметності до граматичного поняття живого і неживого. Одні іменники називають об'єкти живої природи, інші – об'єкти неживої. Об'єкти живої природи представлені в мові назвами людей (осіб) і тварин (*Тетяна; ведмідь).* Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям живого, в морфології утворюють **грамему істоти**.

Об'єкти неживої природи в мові представлені назвами явищ, предметів, понять: *мороз, ручка, інститут*. Ті назви об'єктів предметності, які зв'язані з граматичним поняттям неживого, в морфології утворюють **грамему неістоти.**

Категорія істоти/неістоти в українській мові є категорією понятійною. Реальне поняття і граматичне поняття живого/неживого не збігаються. Живими з позиції реальності є всі об'єкти, в яких відбувається обмін речовин: людина, тварини, птахи, комахи, мікроорганізми, рослини і дерева. Але з позиції граматичної іменники, що називають об'єкти рослинного світу, не становлять поняття істот. До поняття істота не належать: а) назви дерев і рослин *(троянда);* б) назви сукупності людей і тварин *(колектив, череда);* в) збірні назви *(дітвора);* г) іменник *труп.*

До істот у граматичному плані належать назви, що означають: а) неживі предмети *(мрець, покійник);* б) умовні знаки *(туз, валет);* в) страви *(жарена гуска, печена качка).*

40. Морфологічна категорія – це система протиставлених рядів морфологічних форм, які називаються **грамемами.**

Наприклад, у іменника наявні морфологічні категорії – рід, число, відмінок. Вони становлять єдину систему і взаємодіють: в одній і тій же словоформі виявляються грамеми кількох категорій: у словоформі *ножем* виявляється грамема неістоти, грамема чоловічого роду, грамема однини і грамема орудного відмінка.

41. Категорія роду – це відношення між узгоджуваними й узгоджуючими словами. Відношення ці неоднорідні, і тому всі узгоджуючі слова за типом відношень традиційно розподіляються на чотири групи (ряди), які умовно називаються чоловічим, жіночим, середнім і парним родом. Тому категорія роду є класифікаційною. Категорія роду іменника – категорія незалежна, постійна граматична ознака, яка маркує предметність, бо не зумовлена іншими словами у реченні. В інших частинах мови категорія роду є залежною, словозмінною, оскільки вона зумовлена родовою формою опорного іменника, по відношенню до якого вони в узгоджувальних сполуках є залежними компонентами *(цікава книга, великий стіл, добре серце).*

42. Граматичний рід.

Граматичний рід – це такий різновид загальної категорії, у якого родове значення іменників не залежить від лексичного, не випливає з якихось реальних особливостей позначуваних предметів, понять та явищ, не пов'язане зі статтю людей, тварин, і виражається граматичними засобами спільно зі словотвірними.

43. Семантико - граматичний рід – це такий різновид загальної категорії, у якого родове значення залежить від лексичного значення, яке зумовлює граматичну форму іменника (стать, вік істот).

Іменники семантико-граматичного роду становлять незначну групу слів. У них родове протиставлення виражається за допомогою лексичної семантики та суфіксів: а) *хлопець — дівчина;* б) *киянин - киянка, тигр - тигриця.* Родові значення є компонентами лексичних значень і безпосередньою основою їх розмежування. У семантико-граматичному роді провідними й визначальними є лексичні (семантичні) ознаки іменника, їх супроводжують і граматичні, але вони підпорядковані лексичним.

44. Граматична категорія числа – це відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів (*портфель – портфелі, нове таксі – нові таксі*). В українській мові є іменники, які називають необчислювальні предмети (пісок, сало). Відсутність семантичної ознаки обчислювання спричинила відсутність повноцінної семантико-граматичної категорії числа у відповідних іменниках, які не мають значення числа, але мають лише форму числа – або тільки

однини, або тільки множини, тобто не змінюються за числами. Такий різновид категорії називають граматичним числом. Отже, до граматичного числа належать іменники, що мають форму або тільки однини, або тільки множини.

До однинних належать такі групи іменників: 1) матеріально-речовинні іменники (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів): *глина, молоко, чорнило;* 2) абстрактні іменники: *дружба, натхнення;* 3) збірні іменники: *селянство, листя;* 4) деякі власні назви: *Дніпро, Шевченко.*

До множинних належать такі групи іменників: 1) деякі матеріально-речовинні іменники: *дріжджі, дрова, вершки;* 2) деякі абстрактні іменники на позначення дій і процесів: *виборі;* 3) деякі абстрактні іменники на позначення обрядів, звичаїв: *хрестини, обжинки;* 4) деякі абстрактні іменники на позначення проміжків часу: *канікули, будні;* 5) деякі абстрактні іменники на позначення почуттів та станів: *радощі; ревнощі;* 6) збірні іменники на позначення сукупності предметів: *ресурси, кошти, опалини;* 7) деякі іменники на позначення предметів, що складаються з кількох частин: *двері, сани;* 8) деякі власні назви: *Суми, Карпати.*

45. Категорія відмінка – це відношення іменника до інших слів у словосполученні чи реченнях, яке виражається в протиставлених рядах граматичних форм. Це словозмінна категорія. Вона, на відміну від категорії роду і категорії числа, у іменника є залежною, як і у прикметника (іменникова категорія відмінка має самостійне відмінкове значення, а прикметникова – самостійного відмінкового значення не має).

Категорія відмінка в українській мові становить сім рядів форм, які розрізняються між собою морфологічним значенням і системою закінчень: **називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий, кличний відмінок.**

Ф у н к ц і я відмінків – зв'язок іменника з іншими словами в словосполученні і в реченні. Засобом вираження відмінкової функції виступає відмінкове закінчення з прийменником або без нього.

Відмінок як категорія і як грамема становить неподільну єдність семантико-синтаксичної функції і відмінкової форми.

46. Відміна.

Клас іменників, що має спільні особливості відмінювання. Зміна іменників за відмінками виражається закінченням (флексією).

У залежності від того, яку систему закінчень у формі однини має те або інше слово, всі іменники української мови поділяються на чотири групи, які називаються відмінами (перша, друга, третя, четверта). У відміни об'єднуються групи іменників, що мають спільні особливості в словозміні у відповідності з їх родовою приналежністю. Тому при класифікації іменників на відміни беруть до уваги основні ознаки – рід іменників і їх закінчення у Н.в. однини.

Поділ іменників на відміни

До першої відміни належать іменники із закінченням-а,-я (після м'якого приголосного) чоловічого (*вітрюга, тесля),* жіночого (*земля, весна),* спільного роду (*лівша, соня).*

До другої відміни належать іменники: 1) чоловічого роду з нульовим закінченням: *день, м'яч, сон;* 2) чоловічого роду з закінченням *-о: батько, Тимко;* 3) середнього роду з закінченням *-о, -е, -а (-я): слово, деревце, волосся.*

До третьої відміни належать: 1) іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *піч, любов;* 2) іменник *мати.*

До четвертої відміни належать: 1) іменники середнього роду на *-а, -я,* які в Р., Д., М. відмінках однини і в усіх формах множини в основі мають морф *-ат, -ят: курча — курчати, курчаті, курчатам;* 2) іменники середнього роду на *-я,* які в непрямих відмінках однини і множини набувають морфа *-ен: ім'я — імені, плем 'я — племенем.*

47. Прикметник - це частина мови з атрибутивною та предикативною функцією, яка має категоріальне значення непроцесуальної ознаки предмета, вираженої синтаксичними категоріями роду, числа, відмінка і категорією членності/нечленності. Значення ознаки предмета є категоріальним (класифікуючим) значенням прикметника як частини мови.

48. Морфологізовані й неморфологізовані прикметники.

Словоформи, що належать до прикметника, за засобами вираження поділяються на морфологізовані і неморфологізовані. До **морфологізованих** належать ті, категоріальне значення яких виражене флексіями (субстанціальними або нульовими): *великого, щедрий, рад*. До **неморфологізованих** відносяться ті, які не мають флексійного вираження, тобто невідмінювані: *бордо, люкс.*

Морфологізовані прикметники значення ознаки виражають категоріями роду, числа, відмінка і членності/нечленності.

49. Членні й нечленні прикметники.

За здатністю чи нездатністю членуватися на основу і флексію прикметники української мови поділяються на членні і нечленні (за іншою термінологією – на повні і короткі).

Членними (або повними) бувають і якісні, і відносні прикметники *(лагідний; морський).*

Нечленними (або короткими) бувають лише якісні прикметники. Коротку форму мають прикметники лише чоловічого роду і тільки в називному та знахідному відмінках. Нечленними називаються такі прикметники, які в називному, знахідному відмінках чоловічого роду мають нульове закінчення (*повинен, готов, жив, здоров, рад, повен* і деякі інші.

50. Лексико-граматичні розряди прикметника.

Якісні прикметники.

Якісні прикметники характеризуються такими ознаками:

1) позначають перемінні ознаки предметів, тобто ознаки, які виявляються в різній мірі в різних предметах або в тому ж самому предметі, але в різний час: *День **тепліший** від ночі;*

2)більшість якісних прикметників утворює ступінь порівняння: *добрий - добріший — найдобріший*;

3)називають ознаки прямо і безпосередньо, не абстрагуючись від сутності предмета, явища як носіїв цієї ознаки, характеризують предмет сам по собі. Найчастіше вони називають такі властивості і якості, які безпосередньо сприймаються органами чуття: *солодкий, зелений, гучний, теплий, колючий,* означають властивості характера особи й особливості її психічного стану: *добрий, розумний;* виражають оцінку: *задовільний* ;

4)мають повну форму і зрідка коротку: *зелений сад - зелен сад*;

5) здатні сполучуватися з прислівниками ступеня та міри *(дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.): *дуже добрий*;

6)здебільшого мають непохідну основу: *жовтий, теплий, новий, мудрий* і под., рідше – похідну: *розумний, горбатий*;

7)здебільшого утворюють прислівники на *-о, -е: добрий - добре, чесний – чесно*;

8)здебільшого утворюють абстрактні іменники на *-ин-а, -ість, от-а: новий – новина, радий – радість, добрий-доброта*;

9)часто утворюють форми суб'єктивної оцінки: *добрий – добренький, тонкий - тонюсінький, великий - величезний*;

10) нерідко утворюють редупліковані сполуки зі значенням ступеня інтенсивності ознаки: *блідий-блідий, радісний-радісний*;

11) вступають в антонімічні відношення з прикметниками протилежного значення: *світлий – темний, теплий – холодний.*

Відносні прикметники.

Відносні прикметники:

1) позначають постійні ознаки предмета, які не здатні проявлятися в більшій чи меншій мірі: *майбутній час, польові квіти*;
2)не утворюють ступенів порівняння: *наукова конференція*;
3)називають ознаку опосередковано, через відношення до іншою предмета, явища чи поняття і певні зв'язки з ними *(дерев'яний стіл* - стіл з дерева);
4)мають лише повну форму і не утворюють коротких форм: *морська хвиля*;
5)не сполучаються з прислівниками ступеня та міри *(дуже, занадто, злегка, майже, трохи, абсолютно, зовсім* і под.);
6)завжди мають похідну основу й утворюються за допомогою суфіксів від іменникових, прикметникових, числівникових, займенникових, дієслівних і прислівникових основ: *березовий сік* (від *береза)*;
7)не утворюють прислівників на *-о, -е*; абстрактних іменників на *-ин-а, -ість, -от-а*; форм суб'єктивної оцінки; редуплікованих сполук;
8) не мають антонімічних форм.

Присвійні прикметники.

Присвійність – одна з універсальних понятійних категорій мови, яка означає відношення предмета до особи, тобто приналежність предмета особі. Посесивність виражається синтаксичними, лексичними і морфологічними засобами.

У прикметниках категорія посесивності виражається словотвірними засобами: за допомогою суфіксів *-ів, -ин, -ач-, -й-: брат – брат+ів (зошит), сестра - сестр+ин (олівець), лисиця -лисичий (хвіст), заєць – заячий (хвіст), теля – теляче (вухо).*

Присвійними називаються такі прикметники, які мають значення індивідуальної приналежності: *учителева донька, батьків син.*

Присвійні прикметники утворюються від:
1) назв осіб за різними ознаками: *батько - батьків дім;*
2)особових імен: *Степан - Степанів, Олена - Оленин;*
3)прізвищ та псевдонімів: *Гончар – Гончарів роман;*
4) андронімів (імена жінок за іменами чоловіків): *Терпило,Терпилиха – Терпилишина Наталка;*
5) назв тварин: *миша – мишачий хвіст*.

51. Числівник – частина мови, яка означає кількість предметів та порядок їх при лічбі й виражає ці значення в граматичній категорії відмінка, а почасти роду і числа.

52. Лексико-граматичні розряди числівника.

За значенням і граматичними ознаками всі числівники поділяються на кількісні і порядкові. **Кількісні** означають назви абстрактних чисел чи кількість предметів, а **порядкові** – порядок предметів при лічбі.

За значенням і структурно-граматичними особливостями кількісні числівники поділяються на **власне кількісні,** що означають кількість предметів або абстрактне число в цілих одиницях; **збірні** – які означають певну кількість предметів у їх єдності як сукупність; і **дробові**, які означають кількість, що складається з певного числа частин цілого. Як розряд **неозначено-кількісних числівників** розглядають групу слів узагальнено-кількісних понять: мало, багато, кілька та ін.

Порядкові числівники утворюються від кількісних, означають порядок предметів при їх лічбі, місце предмета в ряду однорідних йому предметів.

53. Займенник – частина мови, яка об’єднує слова, що не називають особи, предмета, ознаки (якості) предметів, їх кількості чи порядку при лічбі, а тільки вказують на них. Це найбільш абстрагована частина мови, її значення визначається контекстом або реальною обстановкою мовлення.

54. **Розряди займенників за значенням.**

За лексичним значенням займенники поділяються на вісім логіко-семантичних розрядів: **особові, зворотний, присвійні, вказівні, означальні, питально-відносні, заперечні, неозначені.**

1. До о с о б о в и х належать займенники, які вказують на особу: *я, ти, він (вона, воно, вони), ми, ви.*

17.З в о р о т н и й займенник *себе* вказує на, суб'єкт, який одночасно є об'єктом, тобто вказує; що суб'єктом і об'єктом є одна й та ж особа.

18.П р и с в і й н і займенники вказують на приналежність предмета особі: *мій, наш* (приналежність першій особі), *твій, ваш* (приналежність другій особі), *свій* (приналежність будь-якій особі), *його, її, їх* - форма родового відмінка предметно-особового займенника *він, вона, воно, вони* (приналежність третій особі), *їхній, їхня, їхнє, їхні* (приналежність третій особі).

4. В к а з і в н і займенники вказують на предмети, ознаки предметів, кількість предметів, місце і час дії: *цей, оцей, той, отой, такий, отакий, стільки, тут, там, туди, звідти, тоді*.

5. О з н а ч а л ь н і займенники вказують на узагальнену ознаку предмета (на відміну від прикметника, який називає конкретну ознаку предмета): *сам, самий, весь, всякий, кожний, інший, другий*.

6. Н е о з н а ч е н і займенники вказують на невизначеність особи, предмета, якості, кількості, місця і часу дії: *абихто, абищо, дехто, дещо, хто-небудь, що-небудь, казна-що, казна-хто, хтось, щось, абиякий, деякий, який-небудь, чий-небудь, якийсь, чийсь*.

7. П и т а л ь н о-в і д н о с н і займенники вказують або на питання про предмет, якість предмета, кількість чи приналежність предметів, або на відношення підрядної частини складного речення до іменника чи вказівного займенника головної частини: *хто, що, який, ний, котрий, скільки*.

8. З а п е р е ч н і займенники указують на відсутність осіб, предметів, ознак предметів, кількості, місця і часу: *ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки, жодний (жоден), ніколи, ніде*.

55. Дейктичні й анафоричні займенники.

До д е й к т и ч н и х належать займенники: 1) особові (1-а і 2-а особа однини і множини) я, *ти, ми, ви; 2)* присвійні (1-а і 2-а особи однини і множини) *мій, твій, наш, ваш;* 3) вказівні *той, отой, цей, оцей, такий, отакий;* 4) локативні прислівникові займенники *тут, отут, там, отам, туди, сюди, звідси, звідти;* 5) темпоральні прислівникові займенники *тоді, отоді, тепер, зараз;* 6) причиновий прислівниковий займенник *тому;* 7) способу дії *(так, отак),* 8) міри і ступеня *(стільки, настільки).*

До а н а ф о р и ч н и х належать займенники: 1) особово-предметні (3-ої особи однини і множини) *він, вона, воно, вони;* 2) присвійні 3-ої особи однини і множини *його, її, їхній;* 3) вказівні прикметникового типу (в залежності від їх функції") *той, цей, такий* (вказівні вживаються і з дейктичною, і з анафоричною функцією); 4) зворотний *себе,* присвійний *свій;* 5) відносні прикметникового типу *який, котрий, чий* в функції сполучних слів при підрядних реченнях, 6) відносні іменникові *хто, що* і ін.

Дієслово. Прислівник. Станівник. Модальник. Службові частини мови. Вигук

1. Дієслово: 1) частина мови, що означає узагальнене поняття дії як процесу, яке виражається в граматичних формах часу, особи, способу, стану і виду (МА.Жовтобрюх); 2) частина мови, тобто клас слів, що виражають дію чи стан як процес і характеризуються певними морфологічно вираженими категоріями: стан, вид, час, спосіб і особа (П.С.Кузнєцов); 3) частина мови, що виражає граматичне значення дії (тобто ознаки, рухомої в часі) і функціонує переважно як присудок (Ю.С.Маслов); 4) частина мови, яка означає процес і виражає це значення в формах виду, стану (активного, пасивного), особи, числа, роду, способу, виступає у функції простого дієслівного присудка (О.М.Тихонов); 5)

частина мови, що служить для вираження динамічної ознаки (дії, стану) у процесі її тривання, розгортання або становлення (В.М.Русанівський).

2. Інфінітив (лат. "неозначений") - це нефінітивна форма дієслова, вербоїд; існує у флективних і аглютинативних мовах. Це початкова форма дієслівної парадигми, тобто словникова форма (представник дієслівної лексеми в словнику). Історично інфінітив у індоєвропейській мові був формою давального відмінка імені зі значенням дії, який перейшов у парадигму дієслова.

3. Морфологічні класи дієслів - це групи дієслів, що об'єднуються на базі співвідношення суфіксів інфінітивних і презенсних основ. Морфологічні класи дієслів бувають продуктивними і непродуктивними.

4. Аспектологія - розділ граматики, що вивчає дієслівний вид і всю сферу видових і суміжних з ними значень. До аспектології належать також питання видочасових категорій, аспектуальних класів дієслів (динамічні - статичні, граничні - неграничні дієслова), способів дієслівної дії, видових компонентів тексту, що виражаються недієслівною лексикою і засобами синтаксису.

5. Категорія виду (або аспекти) – відношення дії, названої дієсловом, до внутрішнього обмеження (межі, рубіжа). За цією особливістю дії всі дієслова поділяються на дві групи: дієслова доконаного виду і дієслова недоконаного виду. Ці дві грамеми й становлять зміст категорії виду.

6. **Дієслова доконаного виду** означають дію з вказівкою на її обмеження у часі, на її завершеність в минулому або майбутньому, на її результативність, тобто дію, яка досягла своєї внутрішньої межі. Тому дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, а можуть мати лише форму минулого і майбутнього часу. Доконаний вид вказує, що дія досягла свого внутрішнього рубежа, тобто такої критичної межі, за якою вона, вичерпавши себе, припиняється. Це максимальний, найповніший вияв дії. Отже, доконаний вид характеризує дію такими рисами, як динамічність, граничність, обмеженість дії і маркованість її кінця та початку.

7. Дієслова недоконаного виду означають тривалість дії безвідносно до її внутрішньої межі (обмеження, рубежа) та завершеності в часі. Недоконаний вид означає дію, яка не досягає внутрішньої межі, бо вона до неї безвідносна. Тому такі дієслова мають форму теперішнього, минулого і майбутнього часу. Це слабкий, статичний, немаркований вияв дії. Отже, недоконаний вид характеризує дію такими рисами, як статичність, неперервність, необмеженість в часі, безвідносність до його внутрішнього рубежа, тобто недосяжність його кінця, немаркованість кінця дії.

8. Видова пара - це дві лексично тотожні дієслівні словоформи, що розрізняються між собою лише граматичною семантикою виду: *робити - зробити, переписати - переписувати, готуватися - підготуватися.* У видовій парі дієслова перебувають у відношенні формотвірної мотивації, фактично один компонент утворюється від іншого за правилами формотворення, а не словотворення: *писати - дописати, темніти — потемніти.* Кожний компонент видової пари є самостійним дієсловом зі своєю власною парадигмою, яка відрізняється від парадигм опозиційного компонента. Отже, формування видових пар - це не словотворення, не словозміна, а формотворення.

9. Одновидові дієслова недоконаного виду означають таку дію, яка не може мати або не передбачає завершення і результату; одновидові дієслова доконаного виду означають таку дію, яка не може бути тривалою в часі або не передбачає тривалості в часі і здійснюється, реалізується миттєво, несподівано, раптово.

10. Двовидові дієслова - група дієслів, яка не має морфологічно виражених ознак виду: *мовити, женити, вінчати, веліти, розслідувати.* Вони в одних випадках вживаються в значенні доконаного виду, а в інших - зі значенням недоконаного. Їхні

видові значення розрізняються синтаксично в словосполученнях або реченнях (в тексті): *Одночасно можна вінчати кілька пар* (недоконаний вид, дія мислиться як можлива і незавершена); *Марисю вінчатимуть в головному соборі* (дія мислиться як така, що буде реалізована, завершена в майбутньому (пор. *будуть вінчати).*

До двовидових належать: 1) нечисленна кількість українських дієслів: *розслідувати, мовити, веліти, женити, вінчати;* 2) численна група дієслів іншомовного походження з суфіксом *-ува-,* якщо від них не можна утворити форми недоконаного виду з суфіксом *-овува-: абстрагувати, авансувати, аналізувати, синтезувати, атакувати, атестувати.*

11. **Спосіб дієслівної дії** – додаткова семантика, яка вноситься в дієслова афіксами разом з видовим значенням. Додаткова семантика таких дієслів формується на базі основної одночасно з видовим значенням: *співати - заспівати, поспівати, відспівати, наспіватися, розспіватися.* Отже, спосіб дії - це додаткова семантика, сформована в дієсловах словотвірними афіксами разом з видовим значенням. Спосіб дії мають дієслова, непарні за видом, тобто одновидові і деякі двовидові (женити, оженити, переженити, поженити) та словотвірно похідні.

12. Категорія перехідності/неперехідності - це відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Вона складається із двох грамем (грамема перехідності, грамема неперехідності) і виражає здатність або нездатність керувати прямим додатком. П р я м о п е р е х і д н и м и називаються такі дієслова, які означають дію, що прямо і повністю переходить на об'єкт. Вони виражають спрямованість дії від суб'єкта до об'єкта: *читати газету, шити пальто.* Н е п е р е х і д н и м и називаються такі дієслова, які означають дію, що не спрямована і не переходить на об'єкт. Вона (дія) зосереджена, замкнута в сфері суб'єкта: *Пишається калинонька, явір молодіє, а кругом їх верболози й лози зеленіють* (Шевченко); *Летим. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Шевченко). Така дія й без назви об'єкта повно розкриває свій зміст, свій смисл, своє значення. Непрямо-перехідні дієслова означають дію, яка спрямована на об'єкт, але не прямо, а опосередковано, не повністю охоплює об'єкт, а лише частково: *досягти мети* (родовий відм.), *пишатися братом* (орудний відм.), *турбуватися про батьків* (знахідн. відм. з прийм.), *заздрити сусідам* (давальн. відм.), *напасти на ворога* (знахідн. відм.). Такі дієслова лише стосуються об'єкта, означають чисте відношення до об'єкта, але не виражають переходу дії на об'єкт, впливу на об'єкт.

13. Категорія стану - це відношення дії до суб'єкта і об'єкта в реченні. Це означає, що дія, виконувана суб'єктом, направлена і переходить прямо на об'єкт, тобто дієслово відноситься до підмета у називному відмінку і до прямого додатка: *Вітер жене хмари; Дощ поливає землю; Люди збирають урожай.*

Сучасна морфологія сформулювала нове визначення категорії стану: категорія стану - це відношення дії, названої дієсловом, до діючої особи, тобто до суб'єкта. Це означає, що фактично всі дієслова мають категорію стану: 1) особові перехідні, 2) особові неперехідні, 3) безособові, у яких в одних випадках суб'єкт нульовий (*Надворі стихає),* а в інших виражений давальним відмінком (*Йому не спиться).*

Категорія стану реалізується двома грамемами - грамемою активного стану і грамемою пасивного стану.

До а к т и в н о г о (дійсного, основного) належать дієслова, дія яких безвідносно до об'єкта виконується суб'єктом, який виражається називним відмінком і займає позицію підмета: *Діти відпочивають; Малята сплять;*

До п а с и в н о г о належать дієслова, дія яких виконується суб'єктом, вираженим орудним агентивним відмінком, що займає позицію непрямого додатка. Утворюються від дієслів активного стану за допомогою морфа *-ся,* який не змінює лексичного значення дієслова, а змінює лише його форму - активний стан на пасивний, пор.: *Учні фотографують школу* (активний стан) - *Школа фотографується учнями* (пасивний стан). При пасивному стані підмет не виконує дії, а лише стосується неї.

Активна і відповідна пасивна грамеми утворюють станову пару. Це дві словоформи одного дієслова: *читає - читається, малює - малюється, не спить - не спиться.* Станові пари розрізняються не лексичним значенням, а лише формою. І тому *-ся* тут є фактично закінченням: *писати - пишеться.*

14. Способом дієслова називається граматична категорія, яка виражає відношення дії чи стану до дійсності, встановлюване мовцем. Спосіб дієслова має предикативний і модальний характер. Предикативність виявляється у зв'язках дії чи стану з суб'єктом дії або носієм стану, а модальність в тому, що цей зв'язок встановлює мовець. Модальність в мові виражається різними засобами: фонетичними (інтонація), лексичними (модальні слова і частки), граматичними (категорія способу дієслів). Категорія способу складається з трьох грамем - грамема дійсного, грамема умовного і грамема наказового способу, які розрізняються між собою лише граматичним значенням, зберігаючи спільність лексичного. Тому категорія способу є категорією словозмінною, а не словотвірною.

15. Дійсний спосіб (індикатив) означає реальність дії в теперішньому, майбутньому і минулому часі: *А я, прикований ланцем залізним, стою під височенною гранітною скалою...І кожен з нас те знав, що слави нам не буде* (Франко). Дійсний спосіб не має специфічних морфологічних (формальних) засобів свого вираження. Морфологічний показник дійсного способу суміщений з морфами часу і особи. Реалізується дійсний спосіб дієслів у формах теперішнього, минулого і майбутнього часу: *Співці по місту ходять і піснями люд морочать... Люди мучились, як в пеклі, пан втішався, як у раю* (Л.Українка). *Тоді по цій дорозі пройдуть люди, як ми її проб'єм і вирівняєм всюди, як наші кості тут під нею зогниють* (Франко). Дійсний спосіб, відносячи дію до певного часу, подає її як реальне явище і тим самим вказує на особу і число дієслова.

16. Умовний спосіб (кон'юнктив) означає дію, передбачувану, можливу, бажану, але не реальну, тобто не таку, що обов'язково відбудеться. Умовний спосіб називає дію, якої не було, немає й не буде в реальній дійсності, тобто ірреальну. Вона могла б бути за певних умов. Тому дієслова в формі умовного способу не мають категорії часу і категорії особи. Наприклад: можливість - *Я **жив** би двічі і **помер** би двічі, якби було нам два життя дано* (Бажан); *Ой **забула б** я, мій милий, і горе і зраду* (ЛУкраїнка); бажання - ***Хотіла б** я піснею стати... **Хотів би** я вільною бачить тебе* (Л.Українка); передбачення - *Може б, хто послухав казки* (Л.Українка). Значення умовного способу в сучасній мові виражається аналітичною формою, яка утворюється з форми минулого часу і елемента *би(б): працював би, пішов би, знайшла б.*

17. Наказовий спосіб (імператив) означає дію імперативну, тобто таку, яка виражає волевиявлення мовця, спонукання слухача до дії у формі наказу, заклику, побажання, поради, прохання, вимоги, пропонування. Це ірреальна дія, якої не було і немає, але з погляду мовця має відбутися. Тому дієслова наказового способу, як і умовного, не мають категорії часу: *Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте* (Шевченко). Форми наказового способу утворюються від основ теперішнього часу за допомогою закінчень, оскільки категорія способу є категорією словозмінною.

18. Категорією часу називається відношення дії дієслова до моменту повідомлення про неї або до іншої дії з метою темпоральної характеристики подій, стану, про які говориться в реченні. Ця темпоральна характеристика здійснюється шляхом протиставлення одна одній часових дієслівних форм, які вказують на одночасний, попередній і наступний перебіг дії у відношенні до моменту повідомлення або іншої дії.

19. Власне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення і суттєво не виходить за межі цього моменту, наприклад: *Що ти тут робиш?* В цьому реченні дієслово *робиш* має власне теперішній час, бо дія збігається з моментом мовлення і не виходить за його межі. Пор. приклади цього типу: *Дивлюсь я на небо та й думку гадаю* (Із пісні); *Хлюпочуться качаточка поміж осокою* (Із пісні).
20. Невласне теперішній час має дія, яка збігається з моментом мовлення, але одночасно відноситься і до моментів, що передують мовленню, і до моментів, що протікають після мовлення, наприклад: *Де ти бродиш, моя доле?* (Із пісні).

21. Минулий час вказує, що дія відбувалася або відбулася до моменту мовлення про неї: *Колись любились та й розійшлися, тепер ло заснуло, були заснули.*
22. Майбутній час має три форми вираження - аналітичну, тобто складену (*буду читати, буду писати),* синтетичну, тобто складну *(писатиму, читатиму)* і просту *(напишу, прочитаю).* Дієслова майбутнього часу означають: а) конкретну поодиноку дію: *приготую сніданок, напишу оголошення, куплю книгу, будемо готувати концерт, будемо копати траншею;* б) повторювану дію: *будемо зустрічатися, будемо обніматися, вихвалятимемося, виглядатиму, плакатиму, радітиму.*
23. Категорія особи – граматична категорія дієслова, яка означає віднесення дії до діючої особи або предмета (до суб'єкта дії) з точки зору того, хто говорить.
24. Дієвідміна – 1. Система змінюваних форм дієслова, що виражають категорії способу, часу, особи, числа, а у формах однини минулого часу й умовного способу – також роду. 2. Групи дієслів, що мають спільні особливості відмінювання залежно від характеру основи.

25. Дієприкметником називається вербоїдна недієвідмінювана форма, що означай дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника, напр.: *Шляхи **биті** заросли тернами; **Обідрана,** сиротою понад Дніпром плаче* (Шевченко). Дієприкметник має специфічне категоріальне значення (дія як атрибутивна ознака в часі), своєрідні морфологічні категорії (єдність дієслівних і прикметникових ознак), спільну з прикметником синтаксичну функцію (означення), свої власні суфікси, яких не має жодна інша частина мови.
26. Активні дієприкметники теперішнього часу утворюються від снов недоконаного виду за допомогою суфіксів *-уч-, -ач-: лежачий, чіруючий.*Активні дієприкметники минулого часу мають суфікс *-л-ий: змерзлий, посивілий.* Утворюються вони від основ інфінітива, але лише неперехідних дієслів доконаного виду з префіксом: *загоріти - загорі-л-ий.*

27. Дієприслівником називається невідмінювана форма дієслова (вербоїд), яка означає додаткову дію як обставину протікання головної. Вона поєднує в собі ознаки дієслова і прислівника, маючи й свої власні. Напр.: *Мене там мати повила і, повиваючи, співала... Там батько, плачучи з дітьми ...не витерпів лихої долі* (Шевченко).
28. Дієслівні форми на -но, -то – за походженням ці слова є колишніми короткими дієприкметниками пасивного стану минулого часу середнього роду, які в називному відмінку закінчувалися на *-о.* Короткі форми пасивних дієприкметників вже давно зникли. Відірвавшись від парадигми відмінювання, вони перетворилися на невідмінювані форми з новою синтаксичною функцією - функцією присудка в односкладних безособових реченнях: *Закладено фундамент нового будинку; Занесено до трудової книжки.*

29. Прислівник - лексико-граматичний клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуальної ознаки дії, ознаки непроцесуальних ознак (якості), зрідка ознаки предмета, що виконує синтаксичну функцію обставини або означення, інколи частини присудка. Категоріальне значення непроцесуальної ознаки дії виявляється в тому, що прислівник дає дієслову часову, локальну, причинову, цільову,

якісну, кількісну та іншу характеристику: *Йшов сьогодні лісом швидко* (час, напрямок, якість дії); *Працював багато і наполегливо* (кількість і якість дії); *Відмовився спересердя* (причина); *Не прийшов навмисне* (мета).

Прислівники поділяються на займенникові, іменні і дієслівні. За лексичним значенням, синтаксичними властивостями і словотвірними особливостями прислівники поділяються на означальні (атрибутивні) і обставинні.

Атрибутивні означають: 1) якість дії, ознаки предмета: *швидко, весело, ясно, мудро, ніжно, по-українському, по-нашому, по-парубоцькому;* 2) ступінь якості та інтенсивності дії або вияву ознаки (кількісне значення): *гаряче любити, смертельно поранити, тільки-тільки сіріє, зовсім хворий, дуже красивий, надзвичайно ніжний;* 3) порівняння: *соловейком, зигзицею, дугою, вовком, стовпом, по-турецьки, по-московському, по-французьки.*

Обставинні характеризують дію, ознаку, зрідка предмет з позиції різних обставин - способу дії, часу, місця, причини, мети: *разом, гуртом, оптом, поодинці,' вроздріб, удвох* (спосіб); *влітку, спочатку, завтра, здавна, рано, пізно, вночі, вдень* (час); *вгорі, внизу, додому, кругом, далеко, близько, спереду, поруч, довкола* (місце); *зозла, спересердя, зопалу, спросоння, здуру* (причина); *на зло, навмисне, наперекір, напоказ* (мета).

30. Категорія стану - це самостійна частина мови, тобто клас невідмінюваних слів з категоріальним значенням непроцесуального стану у функції головного члена (за іншою термінологією - присудка) односкладних (безособових) речень. Наприклад: *безлюдно, важливо, необхідно, варто, страх, жаль, гріх, лихо, тихо* і под.

31. Модальність - це функціонально-семантична категорія, яка виражає відношення змісту висловлювання до дійсності і мовця до змісту висловлювання. Розрізняють об'єктивну модальність і суб'єктивну модальність. Об'єктивна модальність -це обов'язкова ознака кожного висловлювання, одна з категорій, яка формує предикативну одиницю - речення. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлювання до дійсності як реальне або нереальне (ірреальне): Люди були щасливі (реальне відношення); Хай люди будуть щасливі!; Люди були б щасливі (ірреальне).

Суб'єктивна модальність -це факультативна ознакависловлювання, яка вказує на ставлення мовця до змістувисловлювання.

32. Модальними називаються такі специфічні повнозначні самостійні слова, які виражають суб'єктивну модальність, не бувають членами речення і граматично та інтонаційно відокремлені від інших слів у реченні (очевидно, звичайно, може, дійсно, правда, здається і под.): Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її (Чехов).

Категоріальне значення модальників - ставлення мовця до висловленої думки. Отже, модальні слова - це слова повнозначні, яким притаманна своя власна, самостійна номінативна функція.

33. Службові сліва: 1) не бувають назвами предметів або ознак, не виконують функцій самостійних членів речення, а вживаються для зв'язку слів, речень або частин речень (В.О.Плотникова); 2) лексично несамостійні слова, що слугують для вираження різноманітних семантико-синтаксичних відношень між словами, реченнями і частинами речень, а також для вираження різних відтінків суб'єктивної модальності (Н.В.Васильєва).

Службові слова виконують номінативну функцію, але не самостійно (як повнозначні), а спільно з повнозначними.

Службові слова мають і граматичне значення, але воно також не самостійне, не відокремлене від лексичного, як у повнозначних словах, а з'єднане, "злите", з одного боку, з лексичним значенням службового слова, а з другого - з граматичним значенням повнозначного слова.

За особливостями семантичних (категоріального значення) і синтаксичних (синтаксичної функції) ознак усі службові слова поділяються на прийменники, сполучники і частки.

34. Прийменник - це така службова частина мови, яка виражає різноманітні підрядні відношення керованого іменника, іменникового займенника, числівника до інших слів у словосполученні і реченні.

35. До первинних належать ті найдавніші прийменники, що в сучасної мові не мають співвідносних повнозначних слів, виступають лише в позиції прийменника, становлять одну морфему, здебільшого односкладову, мають високий рівень абстракції і дуже розвинуту багатозначність: *в* - 34 значення, *від* - 19, *до* - 19, *з* - 68, *на* - 40, *по* -34, *при* - 16, (див. СУМ, т.1, 2, 3, 5, 6, 7). Групу первинних прийменників утворюють близько 80 лексем найдавнішого походження: *без, біля, в (у), від (од), для, до, з, за, к, коло, крізь, крім, між (межи), на, над, о (об), окрім, перед, під, по, при, про, ради, серед, через, повз, проз* і інші). Це прості первинні прийменники, що складаються з одного кореня. До первинних належать і ті, що утворилися шляхом зрощення двох або трьох первинних прийменників в нерозкладну прийменникову конструкцію: *задхі, заради, з-за, з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-поміж (з-помежи), з-понад, з-поперед, з-попід, з- посеред, з-проміж, поза, поміж, понад, поперед, попід, посеред, проміж, щодо.* Ці прийменники називаються первинними складними.

36. До вторинних належать ті прийменники, що виникли в нові часи і співвідносяться в сучасній мові з відповідними омонімічними повнозначними словами (близько, довкола, вглиб, на випадок, з метою і под). Всі вторинні, як правило, багатоскладові. Вони поділяються на однолексемні (замість, збоку, назад) і полілексемні (далеко від, поза межами, на відміну від, у відповідь на).

37. Часткою називається така група службових невідмінюваних слів, які служать для семантичного поєднання в реченні різнорідних його членів, утворення деяких морфологічних категорій, надання висловлюванням і його частинам додаткових смислових, модальних і емоційно-експресивних відтінків, необхідних в комунікативному процесі.

Історично частки як службові слова формувалися на базі різних частин мови - іменників, займенників, прикметників, прислівників, вигуків, сполучників і дієслів. За частиномовною співвіднесенністю частки української мови поділяються на відзайменникові, відприслівникові, відіменникові, віддієслівні, відприкметникові, відвигукові, відсполучникові.

38. Вигук - це така частина мови, яка виражає емоції, волевиявлення та елементи думки (В.Виноградов, В.Горпинич). Елемент думки разом з емоціями та волевиявленнями формують категоріальне значення вигука як частини мови, що узагальнює різноманітні лексичні значення кожного вигука зокрема : *О, сліз таких вже вилито чимало!* (Л. Українка); *Дарма! Нехай умру, та думка не умре!* (Л. Українка).

За семантикою вигуки української мови поділяються на емоційні, спонукальні, апелятивні, етикетні.

39. Емоційними називаються такі вигуки, які виражають почуття, переживання, фізичний та психічний стан людини. За допомогою емоційних вигуків виражається радість, піднесення, захоплення, здивування, приязнь, сум, горе, туга, жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, уболівання, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, іронію тощо. До емоційних належать вигуки *:а!, є!, і!, ой!, ій!, ах!, ех!, ет!, іч!, ба!,, тю!, фе!, фу!, ха!, хо!, гай!, ті!, матінко!, боже!, господи!, леле!, жах!, страх!, хвала!, горе!, біда!, лихо!, цур!* та ін.

40. Спонукальними (їх ще називають наказово-спонукальними, імперативними, вигуки волевиявлення) називають такі вигуки, які виражають спонукання, наказ, розпорядження,

заклик, заохочення до дії і інші форми волевиявлення мовця. До них належать вигуки : *гей!, но!, прр!, гиля!, киш!, прісь!, вйо!, геть!, годі!, цить!, марш!, гайда!, досить! Давай!, тсс!, цсс!, соб!, себе!, цоб!, цебе!, ну!, нумо!, ану!, баста!, шабаш!* та ін.

41. Апелятивними (від лат. "звертання" , пор. апеляція, апелятивний, апелювати) називаються такі вигуки, які виражають звертання мовця до співбесідника, щоб привернути його увагу. До них належать: *ейі, гов!, агов!, алло!, ау!, гей!, агей! та ін.*Наприклад : *Гей, ви, раби, візьміть цього співця!* (Л. Українка); *Гей,браття! Диво сталося,дивіться!* (Л. Українка); *Ей, я лиха не боюся!* (Л. Українка). До апелятивних відносять вигуки, якими людина кличе до себе птахів, тварин : *гулі-гулі-гулі!,,уть-уть-уть!, ціп-ціп-ціп!, гусь-гусь-гусь!,кщь-тць-киць!, цю-цю-цюі, паць-паць-паць!*

42. Етикетними називають такі вигуки, які виражають привітання, подяку, прохання, побажання, прощання, пробачення, божіння. До них належать: *привіт!, здрастуйте!, добридень!, здоровенькі були!, до побачення!, на добраніч!, дякую!, смачного!, спасибі!, вибачте!, їй-богу!* та ін.

43. Звуконаслідувальні слова (звуконаслідувальники) - це невідмінювані лексичні одиниці, що відтворюють засобами мови природні нечленороздільні звуки людини, тварин, предметів.

Інші матеріали
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ, ПОВІДОМЛЕНЬ

Розвиток і становлення українського словотвору
Морфемологія як самостійна лінгвістична дисципліна
Специфіка лексико-семантичного способу словотворення
Способи словотворення в сучасній українській мові
Місце морфології у сув’язі інших наукових дисциплін.
Морфологічна парадигма.
Граматика як розділ мовознавства.
Граматичні категорії. Типи морфологічних категорій.
Засади традиційної класифікації частин мови.
Способи й засоби вираження граматичних значень.
Лексичне і граматичне значення слова.
З історіїї вивчення частин мови.
Класифікація частин мови у сучасній лінгвістичній теоріїї.
Система частин мови у шкільній граматиці.
Історія вчення про граматику.
Питання про частини мови у сучасному українському мовознавстві.
Історія суфіксальної системи українського іменника.
Система афіксального словотворення сучасної української мови. Основні проблеми вчення про словотвір.
Складні випадки словотвірного аналізу.
Словотворення та вивчення його в школі.
Категорія істот і категорія неістот в українській мові.
Система відмінків української мови.
Диференціація невідмінюваних іменників за родами в українській мові.
Категорія роду в системі граматичних категорій іменника.
Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв.
Категорія відмінка в сучасній українській літературній мові.
Система семантичних категорій іменника.
Наголос і морфемна структура іменника.
Типи відмін іменників в українській мові та провідні фактори їх становлення.
Кличний відмінок та його синтаксичні функції.

Прикметник у системі частин мови .
Прикметник у структурі словосполучення і речення.
Якісні прикметники в історії української мови.
Ступені порівняння прикметників в українській мові.
Короткі форми прикметників в українській мові.
Субстантивація прикметників в українській мові.
Нестягнені форми прикметників в українській мові.
Морфологічні особливості числівників.
Синтаксичні зв'язки кількісних числівників.
Прономіналізація в українській мові .
Займенник у системі частин мови.
Займенники і частки займенникового походження.
Синтаксичні властивості займенника в українській літературній мові.
Структурно-семантичні групи дієслів в сучасній українській мові.
Синтаксичні функції дієприкметників у сучасній українській мові. Система і структура граматичних категорій дієслова.
Дієприслівник у сучасній українській літературній мові.
Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови.
Співвідношення категорій предикативності і стану.
Давноминулий час: проблема та гіпотези.
Синтаксичні функції інфінітива.
Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова.
Морфолого-синтаксичні особливості прислівників.
Історія акцентуації прислівників в українській мові.
Класифікація прислівників за значенням.
Морфологічна будова і способи творення прислівників.
Сполучники і сполучні слова як засоби зв'язку частин складнопідрядного речення.
Прийменникова система української мови.
Критерії розрізнення омонімічних сполучників і сполучних слів. Функції модальних часток.
Лексичне значення прийменника.
Знаковий статус вигуків.
Інтер'єктиви в українській мові.
Система сполучників в українській мові.
Категоріальні ознаки та синтаксичні функції часток.